

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Savaliya, Vinod V., 2005, *નિબંધકાર કાકાસાહેબ કાલેલકર: એક અધ્યયન*, thesis
PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/155>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study,
without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first
obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any
format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title,
awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખામાં ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની
પદવી માટે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ મહાનિબંધ

નિબંધકાર કાકાસાહેબ કાલેલકર : એક અધ્યયન

❖ પ્રસ્તુતકર્તા ❖

વિનોદ વી. સાવલિયા
એમ.એ., બી.એડ., એમ.ફિલ.

:: માર્ગદર્શક ::

ડૉ. હિમાંશુ દામોદર ભટ્ટ
એમ.એ., પીએચ.ડી.

નિવૃત્ત પ્રોફેસર
ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૫

રજિ. નં. ૨૬૬૦

વર્ષ : ૨૦૦૫

પ્રમાણપત્ર

આથી હું પ્રમાણિત કરું છું કે, વિનોદ વી. સાવલિયાએ મારા માર્ગદર્શન અને સલાહસૂચન પ્રમાણે પીએચ.ડી. ની ઉપાધિ માટે પ્રસ્તુત કરેલ મહાનિબંધ 'નિબંધકાર કાકાસાહેબ કાલેલકર : એક અધ્યયન' તેમનું મૌલિક અને સ્વતંત્ર સંશોધનકાર્ય છે. તેમણે પ્રસ્તુત કરેલ આ મહાનિબંધ કે તેનો કોઈ અંશ પ્રકાશિત થયો નથી કે કોઈ પદવી માટે અન્ય યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કર્યો નથી.

તારીખ : ૫ /૦૮/૨૦૦૫
રાજકોટ.

ડૉ. હિમાંશુ દામોદર ભટ્ટ
એમ.એ., પીએચ.ડી.

નિવૃત્ત પ્રોફેસર
ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૫

પીએચ.ડી. અને એમ.ફિલ. માટે જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓમાં વિવિધ માપદંડો લઈ અભ્યાસુઓએ અભ્યાસ હાથ ધર્યો છે. ત્યારે ગુજરાતી ન હોવા છતાં 'સવાયા ગુજરાતી' તરીકે ઓળખાતા સ્વ. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનાં જીવન અને કવનને મુલવવાનો અનેરો અવસર ડૉ. પ્રો. એચ.ડી. ભટ્ટ સાહેબે પીએચ.ડી. સંદર્ભે મને આપ્યો તે હું મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું. આમ કાકાસાહેબને પરોક્ષ ઓળખવાનો તેના સમીપ જવાનો અને તેમને પામવાનો આ અવસર મારા જીવનનાં સંસ્મરણોમાંનો એક બની રહેશે. મારી શોધના ભાગરૂપે શ્રી કાકાસાહેબની ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની સેવાને હું બિરદાવી શક્યો એ પણ કાંઈ ઓછું જ મહત્ત્વનું નથી.

આ મહાનિબંધ રજૂ કરતા મને અતિ આનંદ થાય છે. તો આ સમયે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવનના નિવૃત્ત અને મારા પથદર્શક એવા ડૉ. પ્રો. ભટ્ટસાહેબ તેમજ ભવનના અધ્યક્ષ ડૉ. પ્રો. બળવંતભાઈ જાની (N.C.E.R.T. ના ચેરમેન) તેમજ ભવનના ગુરુગણમાં ડૉ. પ્રો. વડગામાસાહેબ, ડૉ. આશર સાહેબ, ડૉ. રોહડિયા સાહેબ, ડૉ. જોશી સાહેબ, ડૉ. પટેલ સાહેબ તેમજ સ્ટાફ પરિવારના રક્ષાબેન તેમજ તમામ સભ્યોએ મારા સંશોધન કાર્યમાં રસ લઈ મને પ્રેરણા પૂરી પાડી તેનો હું આભાર માનું છું. તો ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભવનના ડૉ. પ્રો. સતીસ વ્યાસ સાહેબ, ડૉ. પ્રો. બ્રહ્મભટ્ટ સાહેબ તેમજ અન્ય સ્ટાફનો સહકાર બદલ આભાર માનું છું ભોળાભાઈ પટેલ, મોતીભાઈ પટેલ વગેરેને પણ આ તકે હું ભુલી શકું તેમ નથી.

મારા જીવનમાં હર-હંમેશ સ્નેહ અને હૂંફ આપનાર એવા મારા પરિવારનાં સભ્યોને પણ આ સમયે યાદ કરવા જ જોઈએ. મારા પરમ પૂજ્ય માતા-પિતા જેની હંમેશા મને શીતળ છાંયડી મળી રહી છે, તેઓની મારી પાસે એક જ અપેક્ષા રહી છે કે હું અભ્યાસમાં સતત પ્રવૃત્ત રહું. આથી હંમેશાં મારા અભ્યાસ દરમિયાન એમણે મારી કાળજી રાખી છે. તેમજ વડીલ એવા ગીતાબહેન જે પ્રાથમિક શાળામાં ટીચર છે. મોટાભાઈ, ભાભી, હર્ષા તેમજ પરિવારના દરેક સભ્યોએ મને પ્રોત્સાહિત કર્યો છે તો આ તકે તેમને પણ યાદ કરું છું.

આ અભ્યાસમાં સાથી મિત્રો દિવ્યેશ, ગૌરાંગ, મનોજ, પ્રવિણ, ભરત, સંજય તેમજ શ્રી કે.કે. પારેખ અને મહેતા આર.પી. વિદ્યાલયના સ્ટાફનો પણ આભાર માનુ છું. આ મહાનિબંધનું સમયસર અને સુંદર કામ કરવા બદલ સંજયભાઈ અને પંકજભાઈનો પણ આભાર માનું છું.

તારીખ : ૫/૦૮/૨૦૦૫

સાવલિયા વિનોદ વી.

(શિક્ષક દિન)

પીએચ.ડી. ના અભ્યાસમાં સંશોધન ગ્રંથ રજૂ કરવાનો હોય ત્યારે બૃહદ ગુજરાતી સર્જનમાંથી અનેક વિષયે અનેક સ્વરૂપે રુચિ કેળવાયેલી જ હતી. ઘણું બધું સત્ત્વવાળું અને શ્રેષ્ઠ સર-સભર ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી એક વિષય પસંદ કરવો એ મથામણમાં હતો. ત્યારે ગુજરાતી નિબંધ સાહિત્યમાં જે કેટલાક નોંધપાત્ર અને ચિરંજીવી સર્જકો છે. તે સર્જકોમાં (સવાઈ ગુજરાતીનું બિરુદ મેળવનાર) કાકાસાહેબ કાલેલકરનું નામ સૌ પ્રથમ સ્મરણમાં આવે છે. આ સિદ્ધહસ્ત સર્જકે માતબર અને મબલખ સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. ચિરકાલીન સર્જક શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનું સમગ્ર સાહિત્ય મુલવવું એ ઘણું બૃહદ કાર્ય છે. આ મહાનિબંધના વિષયની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને તેમના અંશતઃ નિબંધો મારા અભ્યાસના સંશોધનનો વિષય છે.

કાકાના નિબંધોમાં વિવિધ રસવિષયો અને જીવનશ્રદ્ધાઓ વારંવાર ઓતપ્રોત થઈને આવતા હોય છે. એટલે ચોક્કસ વિષય નજરમાં રાખીને એમના નિબંધોનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરવું તે મૂંઝવતો સવાલ છે. તેમ છતાં શક્ય તેટલું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આથી જ "આપણા પ્રતિનિધિ સારસ્વતો" સંપાદક ડૉ. રમેશ મ. શુક્લના અભ્યાસને પ્રમાણભૂત માનીને મેં મારા સંશોધનનું કાર્ય કર્યું છે. મારા મહાનિબંધનો વિષય 'નિબંધકાર કાકાસાહેબ કાલેલકર : એક અધ્યયન જે મેં ડૉ. પ્રો. હિમાંશુ ભટ્ટના માર્ગદર્શન નીચે તૈયાર કર્યો છે.

આ મહાનિબંધને પાંચ પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે તેમજ પરિશિષ્ટ અને સાક્ષીભૂત ગ્રંથો, સામયિકો વિશેની સવિસ્તૃત યાદી આપવામાં આવી છે.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
પ્રકરણ-૧ :	ગુજરાતી નિબંધનું સ્વરૂપ-વિચાર, વ્યાખ્યા, ઉદ્ભવ અને વિકાસયાત્રા	૧-૨૧
પ્રકરણ-૨ :	કાકાસાહેબનું જીવન-કવન એક અધ્યયન	૨૨-૩૫
પ્રકરણ-૩ :	નિબંધકાર કાકાસાહેબ એક વિરલ વ્યક્તિત્વ	૩૬-૧૮૮
પ્રકરણ-૪ :	સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન	૧૮૮-૨૧૬
પ્રકરણ-૫ :	ઉપસંહાર	૨૧૭-૨૨૨
પરિશિષ્ટ-૧ :	કાકાસાહેબનાં પુસ્તકોની યાદી	૨૨૩-૨૨૬
પરિશિષ્ટ-૨ :	કાકાસાહેબની સાહિત્યકાર તરીકેની તસ્વીરો	૨૨૭-૨૩૪
પરિશિષ્ટ-૩ :	કાકાસાહેબના જીવન દરમ્યાનની મહત્વની ઘટનાઓ	૨૩૫-૨૪૩
પરિશિષ્ટ-૪ :	કાકાસાહેબની ષષ્ઠિપૂર્તિનું સૌજન્ય	૨૪૪-૨૪૮
પરિશિષ્ટ-૫ :	સંદર્ભગ્રંથસૂચિ	૨૪૯-૨૫૨

પ્રકરણ-૧
ગુજરાતી નિબંધનું સ્વરૂપ-વિચાર,
વ્યાખ્યા, ઉદ્ભવ અને વિકાસયાત્રા

ગુજરાતી નિબંધનું સ્વરૂપ-વિચાર, વ્યાખ્યા, ઉદ્ભવ અને વિકાસયાત્રા

ભૂમિકા :-

‘નિબંધ’ એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. ગુજરાતીમાં તેનો અર્થ, ‘જેમાં વિશેષ પ્રકારનું બંધ કે સંગઠન હોય તે કૃતિ’ એવો થાય છે. બંગાળીમાં સર્જક નિબંધને, ‘રમ્યરચના’ કહે છે. ગુજરાતીમાં નિબંધ સંજ્ઞા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘નિબંધ’ શબ્દ અંગ્રેજી ‘ESSAY’ ના પર્યાય તરીકે પ્રયોજાય છે. ‘ESSAY’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રયત્ન’ એવો થાય છે. અલબત્ત, સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે તેનો અર્થ ‘LITERARY, Composition or Treatise’ એવો થાય છે. નવલકથા, નવલિકા અને એકાંકીની જેમ આ સાહિત્ય સ્વરૂપ પણ આપણે પશ્ચિમ પાસેથી લીધું છે. સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપવાળી એકાગ્ર અને સુશ્વિલગ્ધ ગદ્યમાં લખાયેલી કૃતિ તે નિબંધ એવો તેનો વ્યાપક ખ્યાલ સ્વીકારાયો છે. ‘ઓક્સફર્ડ ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી’માં નિબંધની પરિભાષા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે. :

"A Composition of a moderate length on any particular subject; or branch of subject; Originally implying want of finish but now said of a composition more or less elaborate in style though limited in range.

નિબંધ કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વિષયની શાખા પરની મર્યાદિત વિસ્તારવાળી એવી ગદ્યરચના છે. જે મૂળમાં તો એક અનિયંત્રિત અસંબધ્ધ રચના છે. પણ અહીં તેને વિષયની દૃષ્ટિએ સીમિત અને શૈલીનો દૃષ્ટિએ અપેક્ષા કૃત ગંભીર અને ઉદાત્ત રચના કહેવામાં આવી છે.^૧ આમ નિબંધ વિશે ટૂંકમાં આપણે આ રીતે કહી શકીએ કે ‘કોઈ અમુક વિષય અંગે અમુક વિચારો રજૂ કરવાનો’ પ્રયત્ન નવલકથા, નવલિકા અને એકાંકીની જેમ નિબંધ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાશ્ન્યાત્ય સાહિત્યના સંપર્કથી શરૂ થયેલો કલાપ્રકાર છે. સોળમી સદીથી શરૂ થયેલા આ પ્રકારનું ચોક્કસ સ્વરૂપ હજી આપણાં હાથમાં આવ્યું નથી. આપણે બોધપ્રધાન કે માહિતીપ્રધાન રચનાઓને પણ નિબંધ તરીકે ઓળખીએ છીએ. તો આનંદલક્ષી લઘુ લેખ માટે પણ નિબંધ શબ્દ પ્રયોજીએ છીએ. કેટલાક લોકો આનંદલક્ષી લઘુ લેખને જ નિબંધ કહી શકાય એમ માને છે. અને જ્ઞાનલાભના આશયથી લખાતા લઘુ કે બૃહદ લેખો માટે લેખ કે પ્રબંધ નામ આપવું જોઈએ એમ કહે છે. પણ આ પ્રકારનો ભેદ હજી સુધી પ્રચલિત થયો નથી અને આપણે બોધપ્રધાન, માહિતીપ્રધાન, જ્ઞાનલાભ આપવાના ઉદ્દેશથી રચાયેલી રચનાને અને આનંદલક્ષી રસાળ શૈલીમાં લખાયેલા લેખને પણ નિબંધ નામથી જ ઓળખીએ છીએ. કેટલાક લોકો ગંભીર શૈલીમાં લખાયેલા, ચિંતનથી રચાયેલા, જ્ઞાનથી સભર લેખને નિબંધ ગણે છે. અને હળવી શૈલીમાં લખાયેલા, વિનોદથી ભરપૂર, મધુર ભાષામાં લખાયેલા અગંભીર લેખને માટે નિબંધિકા શબ્દ વાપરે છે. કેટલાક લોકો એને નિબંધિકા ન કહેતા એને લલિત નિબંધ કે સર્જક નિબંધ કહે છે. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ ‘નિબંધમાળા’ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે. : ‘ ગંભીર વિદ્વતાભરી વ્યવસ્થિત અને એકનિષ્ઠ રચનાઓ તેમજ હળવી વિનોદી રસળતી અને શિથિલ બંધવાળી રચનાઓ, એમ એમાં મુખ્ય પ્રકારો જોવામાં આવે છે. પહેલા પ્રકારને અંગ્રેજીમાં ‘SERIOUS ESSAY’ એવું નામ અપાય છે. તો બીજા પ્રકારને ‘LIGHT FAMILIAR’ કે ‘PERSONAL ESSAY’ એ નામે ઓળખવામાં આવે છે.’^૨

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધના આરંભકાળથી નિબંધ સ્વરૂપ વિષયક ચર્ચા વિચારણા થતી આવી છે. અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્ય અને નિબંધનો આરંભ નર્મદના હાથે થયો એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. પરંતુ ઐતિહાસિક રીતે તપાસતા એ પહેલાં દલપતરામનાં ગદ્યલેખનને ધ્યાનમાં લેવું પડે. દલપતરામે ‘નિબંધ લખવાની રીત’ નામક કાવ્યમાં નિબંધ વિશેનો પોતાનો ખ્યાલ પ્રગટ કર્યો છે.

“શેનું બને છે ને તેથી બનાવવાનું કારણ શું
કારણ બતાવો અંગો અંગના આકારનું
આવે શા શા ઉપયોગે એ વિના શી અડચણો
હોય તે બતાવો બીજું જે જે એની હારનું

જંગલીથી સુધરેલા જનોમાં જેવું ગણાય.
વદો એવું વર્ણન તે એના અનુસારનું
કહે દલપતરામ ક્યાં ક્યાં છે. લખેલું નામ
જો લખો લખાણ લખો એટલા વિચારનું”

દોહરો :

“દઈએ જો દષ્ટાંત તો શોભે સઘળી વાત

જેમ ભલા ભખણ થકી શોભે જુવતી જાત”^૩

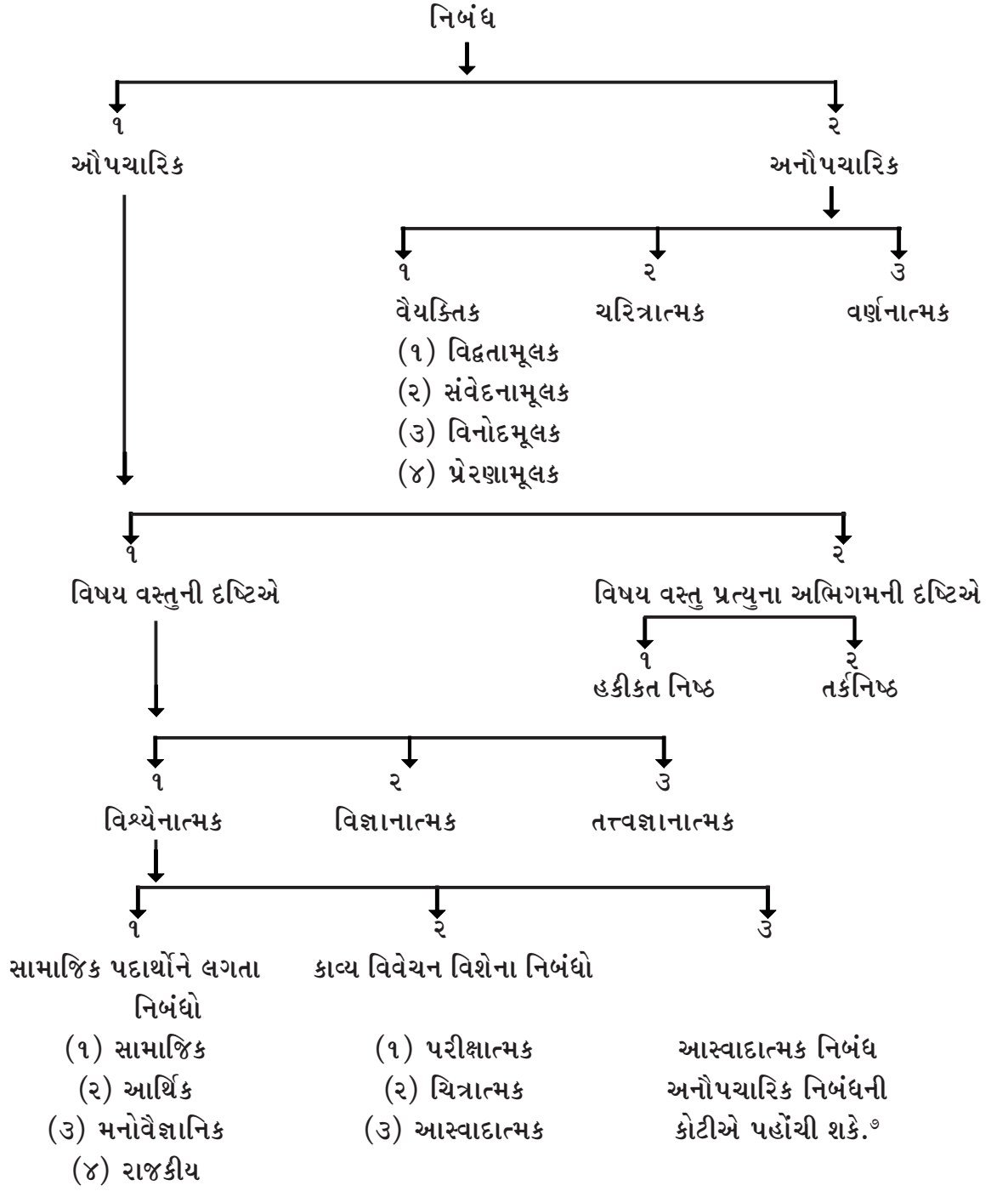
આમ નિબંધ વિશે દલપરામનો સ્વરૂપવિષયક આ ખ્યાલ પ્રાથમિક કક્ષાનો જણાય છે. તેમનાં નિબંધોમાં પણ આ પ્રકારનું વલણ દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘ભૂત નિબંધ’, ‘જ્ઞાતિનિબંધ’ જેવા શીર્ષકો પ્રયોજીને ‘નિબંધ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રારંભિક શ્રેય તો દલપતરામના ફાળે જાય છે. તો આ વિશે નર્મદને અંગ્રેજી કેળવણીનો લાભ મળ્યો હતો. પરિણામે નિબંધલેખન પાછળની એક ચોક્કસ પ્રકારની સભાનતા એમની પાસે હતી. જેમનું દર્શન આ નિબંધવિષયક મંતવ્ય ઉપરથી ફલિત થાય છે. “નિબંધ લખવા તે જેવી તેવી વાત નથી’ પોતાના મનની કલ્પના કાગળ પર સંબંધ રાખી લખી જણાવવી તથા કેટલીક બાબતોમાં વિદ્વાનોના મતો શોધવા પડે છે. તથા તેઓ પોતાના ગ્રંથમાં કેવી કેવી વાક્ય યોજના કરી ગયા છે. તે સર્વ જાણવું જોઈએ.”^૪

આમ નિબંધ સ્વરૂપની ઔતિહાસિકતાને લક્ષમાં રાખીને આપણે વાત કરી તો અર્વાચીનના અન્ય લેખકો આ નિબંધ વિશે પોતાના વિવિધ મતમતાંતરો પ્રગટ કરે છે, જે આ પ્રમાણે છે : પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ આ નિબંધ વિશે આમ કહે છે. “જીવનરસ એ નિબંધનું સર્વસ્વ છે. નિબંધનું સ્વરૂપ એ તો એના લેખકની લોકસંગ્રાહક ઉદાત્ત જીવન દષ્ટિને વ્યક્ત કરતું વાહન માત્ર છે. નિબંધને ચિરંજીવ બનાવનાર, નિબંધમાં કાવ્યરસ પુરનાર, કાળ પ્રવાહમાં ટકી રહેવા માટે નિબંધને બજરંગી શક્તિ અર્પનાર પણ એ જ તત્ત્વ છે. વાક્યછટ્ટા, લેખકની વર્ણનાત્મક કે ચિત્રાત્મક શક્તિ, અલંકાર વૈભવ, નિયોજન કલા, કલ્પનાની ચમક કુશાગ્ર બુદ્ધિવાદનીને તર્કની ઢાલલાકડીના દાવ જેવી પટ્ટાબાજી, નર્મ—મર્મ કે કટાક્ષ, વિષયનું ગાંભીર્ય બહુશ્રુતતા, શબ્દોના શ્લેષ દ્વારા અનેક અર્થો ઉપજાવવાની ફાવટ, તરંગલીલા, ભાવ ચાપલ્ય—વૈવિધ્ય મંથરગતિએ ચાલતો વાણી પ્રવાહ, સંક્ષિપ્તતા, સચોટતા કે દીર્ઘસૂત્રિતા આ બધી નિબંધની બાહ્ય સામગ્રી છે. નિબંધ બહારના કલેવરને રંગ, રૂપ, ઘાટને શોભા આપવા અર્થે એનો ઉપયોગ થઈ શકે. નિબંધનો સાચો પ્રાણ તો લેખકથી પોતે લખી રહ્યો હોય એ નિબંધ દ્વારા છતી થતી જીવનદષ્ટિની ઉદાત્તતા જ છે. એનો જીવનરસ, એના સાત્ત્વિક વ્યક્તિજીવનું દર્શન એજ નિબંધ માટે મહત્ત્વની વસ્તુ છે. એમાં વિષય પણ ગૌણ છે.”^૫

નિબંધના સ્વરૂપ અને વિકાસ સંદર્ભ સંશોધનમૂલક સ્વાધ્યાય કરનાર પ્રવીણ દરજીએ મહાનિબંધનો શિષ્ટથી નિબંધ સ્વરૂપનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે. નિબંધના આસ્વાદ સંદર્ભે તેઓ નિબંધના વિભાગીકરણને આવશ્યક ગણતા નથી. છતાં નિબંધના અભ્યાસ માટે પ્રકારોનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે:

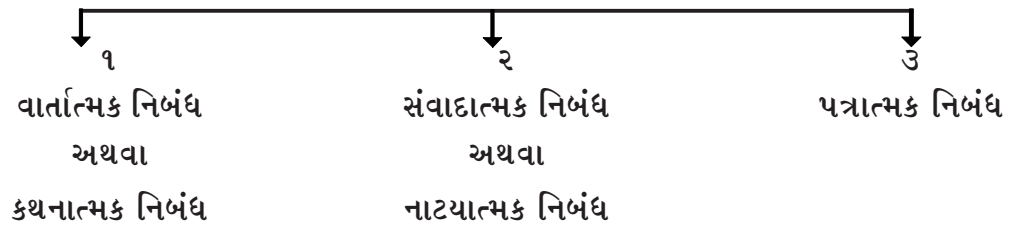
“કોઈપણ કલાપ્રકારનો આસ્વાદ સમગ્રપણે જ લઈ શકાય તેને અલગ અલગ ખંડરૂપે જોવાની રીત ભૂલભરેલી છે. આમ છતાં વિભાગીકરણની પ્રક્રિયા અટકતી નથી. કોઈપણ કલાસ્વરૂપના પ્રકારો પાડવા પાછળ કોઈ મૂળભૂત સાહિત્યિક દષ્ટિ કરતાં વિષય કે શૈલીમાં સહેજ જુદાપણુ દેખાય તે ઉપરથી તેના પ્રકારો પાડી આપવાની ઉચ્છલક્રિયા દષ્ટિ વિશેષ રહી જણાય છે. નિબંધના ઉપલબ્ધ પ્રકારો વિશે પણ આ વાત એટલી જ સાચી છે. આ જોઈએ તો નિબંધમાં કોઈક ને કોઈક વિશેષ તત્ત્વ હોય જ આવા વિશેષ તત્ત્વોને લઈને વર્ગીકરણ કરવા બેસીએ તો નિબંધના ખાસ્સા પ્રકારો પાડી શકાય આવાં સ્થૂળ વર્ગીકરણો નિબંધના સ્વરૂપને સમજવા માટે ભાગ્યે કોઈ તાત્ત્વિક ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. તો પછી આવા સ્વરૂપની ચર્ચા—વિચારણા કરવી સહેલી પડે તે પૂરતું જ આવા પ્રકારોનું મહત્ત્વ આંકવું જોઈએ.”^૬

જયંત કોઠારીએ એમના લેખમાં નિર્દેશેલા પ્રકારોનો આલેખ આ રીતે મૂકી શકાય.”

જયંત કોઠારીએ લેખનની રીતિ પ્રમાણે ભેદ નિદેશ્યા છે, તેનો આલેખ આ રીતે દોરી શકાય.

નિબંધના લેખનની રીતિ પ્રમાણે ભેદ

ઐકદરે નિબંધના બે સામાન્ય બહોળા વર્ગ જોવા મુશ્કેલ નથી જ કલાપ્રકારને સર્જક નિબંધ, લલિત નિબંધ, રસલક્ષી નિબંધ કે એવા વર્ણનથી ચર્ચા પ્રસંગે જુદો નિર્દેશી શકાય.”

આ નિબંધ વિશે ડો. પ્રવીણ દરજી પોતાના ‘સ્વરૂપ અને વિકાસ’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે. ‘સહુથી વધુ નજીક કોઈપણ બે સાહિત્ય પ્રકારો હોય તો તે નિબંધ અને ઊર્મિકાવ્ય છે. એમ પ્રતિપાદિત કરી લેખ કે ‘નિબંધ અને નવલકથા’ ‘નિબંધ અને નાટક’ ‘નિબંધ અને ટૂંકીવાર્તા’ તથા ‘નિબંધ અને આત્મકથા’ આ સર્વના પારસ્પરિક સંબંધની વિચારણા પણ કરી છે. તેમાં તેમનાં કેટલાંક નિરીક્ષણો દયાનાર્હ બની રહે છે જેમ કે “નિબંધમાં સર્જકનું વ્યક્તિત્વ ઉપર તરી આવે છે. જ્યારે નવલકથામાં કથા ઉપર તરી આવે છે. અને સર્જક કથાપ્રવાહના તળિયે રહે છે.’ ‘નિબંધ અને નાટકમાં કલ્પનાનો ઉપયોગ તથ્યને કેવળ સૌંદર્યમંડિત કરવા માટે થયેલો જોવા મળે છે.’ નિબંધમાં અનેક પ્રકારના પ્રસંગો નિરૂપવાની તથા ચર્ચા વિચારણા કરવાની તક નિબંધકારને મળી રહે છે. તેવી તક ટૂંકીવાર્તાના લેખકને મળી શકતી નથી.’ નિબંધ આત્મકથાની નજીક પહોંચતો કલાપ્રકાર છે તે ખરું પરંતુ નિબંધમાં કવિકર્મ વિશેષ જણાય છે. આત્મકથામાં મનુષ્યકર્મ, જીવનકર્મ વિશેષ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ બે પ્રકારે આ કલાસ્વરૂપનું સર્જન થયું છે. એમાં પ્રથમ પ્રકારના સર્જનમાં સર્જક પોતાના જીવનની અંગત લાગણી અને અનુભવોને રજૂ કરે છે. આમ આ પ્રકારના સર્જનને લલિત નિબંધ એવું નામ આપી શકાય. જ્યારે બીજા પ્રકારના નિબંધ સર્જનમાં વ્યવસ્થિત આકારવાળો ચિંતનાત્મક હોય છે. તેમાં જ્ઞાનનો ડહાપણનો અને પાંડિત્યનો ભાર હોય છે. તો આ પ્રકારના નિબંધને લલિતેતર નિબંધ કહી શકાય. લલિત નિબંધમાં સાદાઈ, સરળતા, નૈસર્ગિકતા અને આત્મીયતા હોય છે. જ્યારે લલિતેતર નિબંધમાં ગંભીરતા, જ્ઞાન અને સભાનતા હોય છે. તો લલિત નિબંધ ગમે તે વિષય ઉપર લખાય છે. નાનામાં નાના વિષયનાં સંવેદનો અનુભવો વગેરે રજૂ કરી વાચકનું ચિત્ત તેના પર કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. તો લલિતેતર નિબંધ કોઈ ચોક્કસ હેતુ કે ઉદ્દેશથી લખાયેલો હોય છે. એમાં ગંભીરતા, સાવચેતી અને વ્યવસ્થાનો આગ્રહ હોય છે. એનો ઉદ્દેશ કોઈ સિધ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવાનો, જ્ઞાન આપવાનો કે ઉપદેશ આપવાનો હોય છે. લલિત નિબંધનો હેતુ કેવળ આનંદ આપવાનો હોય છે. તો તેમાં કલ્પના હોય છે, ઊર્મિ હોય છે અને હૃદયનાં સ્પંદનો હોય છે. લલિતેતર નિબંધમાં વિચાર, તર્ક અને દલીલો હોય છે.

એથી વિશેષમાં ઉમાશંકર જોશી તો લલિત અને લલિતેતર નિબંધ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતા આ પ્રમાણે કહે છે. ‘લલિતેતર નિબંધ એટલે ચાલવું, લલિત નિબંધ એટલે નૃત્ય. પહેલામાં અમુક અંતર કાપવાનું હોય છે એટલે માણસ વ્યવસ્થિત રીતે એક બિંદુથી ઉપડી વચ્ચેનાં મથકો વટાવી અંતિમ બિંદુએ પહોંચે છે. બીજામાં માણસ પગથી ગતિ કરે છે. પણ હતો ત્યાંનો ત્યાં જ હોય છે. એક બિંદુ પરથી બીજા બિંદુ પર ઠેકડા મારતો દેખાય છે. પણ કશુંય અંતર કાપતો લાગતો નથી, પણ આ અનિયમિત ગતિથી એ ભલે કોઈ મુકામે ન પહોંચે આપણા હૃદય સુધી જરૂર પહોંચે છે. જો એ ગતિ એના નૃત્યના નિયમોને વશ વર્તતી હોય તો સર્જક નિબંધમાં બેદરકારીનો, અનિયમિતતાનો, આકારરહિતતાનો ભાસ થાય છે. કેમકે એમાં વિષયને ઉછાળ્યા કરવામાં આવતો હોય છે. કશું દેખીતી રીતે કમબધ્ધ, વ્યૂહબધ્ધ હોતું નથી; પણ એ ‘ગાંડપણમાં પણ કોઈક પદ્ધતિ’ જેવું હોય છે, ઉપલક્ષ અનિયમિતતા પાછળ આખી કૃતિને એકતા અર્પતી કોઈક નિયમબધ્ધતા હોય છે. લલિતેતર નિબંધ વિચારવ્યૂહથી બંધાયેલો હોય છે, લલિત નિબંધ ભાવપરિસ્થિતિને મૂર્ત કરતા કલાનિયમથી સર્જક નિબંધ અનિબધ્ધ રચના નથી. કલા નિબંધને વશ વર્તે જ છે.’ કાકા કાલેલકર, ધૂમકેતુ, સ્વૈરવિહારી, જ્યોતીન્દ્ર દવે, વિનોદિની નિલકંઠ, ઉમાશંકર જોશી, ભોળાભાઈ પટેલ વગેરેના લેખો લલિત નિબંધના ઉદા. છે; તો લલિતેતર નિબંધના સર્જકોમાં મણિલાલ, નભુભાઈ, આનંદશંકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, નરસિંહરાવ, ક.મા. મુનસી વગેરેના લેખો આ પ્રકારના છે.

આ નિબંધ લેખન પાછળ લેખકનો ઉદ્દેશ શો હોય છે. તો નિબંધકાર કદાચ કવિ રાજેન્દ્ર શાહના શબ્દોમાં જવાબ આપી દે છે કે, ‘નિરૂદ્દેશો મુગ્ધભ્રમણ’ નિબંધકાર જાણે કે આત્મીય સ્વજન પાસે ગોખી કરે છે, હાસ્યવિનોદ કરે છે. નિબંધકાર સૌંદર્યદર્શી કલાકાર હોવાથી અનૌપચારિક રીતે ભાવક સમક્ષ પોતાનાં સંવેદનો વ્યક્ત કરે છે. તેની પાસે જીવન-જગતને જોવાની આગવી દૃષ્ટિ હોય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર કહે છે, તેમ ‘વસ્તુને નિરખવાની આ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ એની પોતાની જ છે. અને એ દૃષ્ટિ જો તે તમને આપે તો જ તમારી થઈ શકે છે.’ નિબંધકારના ઉદ્દેશ સંદર્ભે ઓર્લોવિલિયમ્સે તો એમ કહેલું કે સર્જકની રીતે વિષયને કલાત્મક ઘાટ આપવો એ નિબંધકારનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોઈ શકે. ભાષા સાથે નિબંધકારના વ્યક્તિત્વની આંતરબાહ્યસંરચનાનો જે અભેદ નિષ્પન્ન થાય છે. એ જ એનો ઘાટ કે આકાર કહી શકાય.

પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વિદ્વાનોએ નિબંધના સ્વરૂપલક્ષણોને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવાના પ્રયાસો કર્યા છે. જેમાંથી નિબંધનું સ્વરૂપને લક્ષણો સ્ફુટ થતાં હોય તેવી વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

✦ નિબંધની વ્યાખ્યાઓ

નિબંધની શરૂઆત ફ્રાન્સમાં થઈ એવું માનવામાં આવે છે અને એનો જન્મદાતા ફ્રાન્સનો મોન્ટેઈન છે અને આપણે તેને જ નિબંધનો જનક માનીએ છીએ. તેમનો સમય ઈ.સ. ૧૫૩૩ થી ઈ.સ. ૧૫૮૨નો સમય છે. મોન્ટેઈન નિબંધની વ્યાખ્યા ટૂંકમાં આ પ્રમાણે આપે છે : ‘અમુક વિષય અંગે વિચારો રજૂ કરવાનો પ્રયાસ.’

ડો. જહોનસેન નિબંધની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે :

"It is too Simple to read; and compared with the great works that require long sustained effort, too easy to write; the manner is too light; the matter too trivial, or at least too circumscribed to allow them to consider the form a great one."

જે.બી. પ્રિસ્ટલી નિબંધની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે :

"An essay is a genuine expression of an original personality an artful and enduring kind of talk."

આ પ્રમાણે કહે છે : ‘ધૂળના ઢેરથી તારાઓ અને અમીબાથી મનુષ્ય સુધીનો કોઈપણ વિષય એવો નથી કે જેનું નિબંધમાં નિરૂપણ ન થઈ શકે.’

તો ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા ગજાના વિવેચક એવા વિજયરાય વૈદ્ય લલિત નિબંધને લક્ષમાં રાખીને આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે. જેમાં લલિત નિબંધના મોટાભાગના લક્ષણો આવી જાય છે. તેમજ દરેક પ્રકારના નિબંધો અને તેની શૈલી વિશે વાત થાય છે.

‘લખનારના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની છાપ અને સગૌરવ છતાં સાહિત્યાડંબર વિનાની શૈલી ઉપરાંત નિબંધકારમાં સામાન્ય નિત્ય જીવનમાંથી વિષય પસંદગી, ટૂંકાપણું, અર્બનીટી એટલે સહજ સૌજન્ય મૃદુ કટાક્ષ ને મર્માળા વિનોદ, રસલક્ષી અસંબદ્ધત્વ કે અપ્રસ્તુતતા, તરંગવૃત્તિઓની લીલાઓ, આત્મસાત્ કરેલા વાચનને પ્રતાપે કલમમાંથી વહી આવતાં સાહિત્યિક કે ઐતિહાસિક અનુલક્ષણો, દૃષ્ટાંતો, દૂયકા, સંસ્મરણાત્મકતા, વિષયમાત્રની

દઢ માન્યતાઓ, નવ રસનો, યાને ફેશનનો અસ્વીકારને તેમને તરફ ક્ષમા દ્રષ્ટિ યા તો પરમતવાળા જોડે લડવાની નહીં, તેને ઉડાડવાની કે સસ્મિત સહી લેવાની વૃત્તિ. આવું આવું પણ કેટલુંક હોવું જોઈએ.” ૯

આ નીચે આપેલી વ્યાખ્યામાં નિબંધ વિશેની વાત તરત જ આપણી સમક્ષ સ્પષ્ટ થાય છે.

‘વિશ્વ સાહિત્યમાં આ સ્વરૂપનો આરંભ ૧૫૮૦માં ફ્રેંચ લેખક મોન્ટેઈનના આ પ્રકારના લખાણોથી થયો. અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોની સરખામણીમાં નિબંધ ઘણો મુક્ત સાહિત્ય પ્રકાર છે. મોટાભાગે ગદ્યમાં લખાતી, સાધારણ લંબાઈની આ રચના આત્મલક્ષી કે પરલક્ષી, કાલ્પનિક કે વાસ્તવિક વિષયવસ્તુની આસપાસ વણાયેલી છે.

સામાન્ય રીતે તેના વિષયાનુસાર નિબંધને લલિત અને લલિતેતર એવા બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં લલિત નિબંધનું ખેડાણ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં થયું છે.”^{૧૦}

આ લલિત નિબંધ વિશે કાકાસાહેબ આ પ્રમાણે કહે છે. ‘વાચક જોડે પરિચિતપણાનો સંબંધ જોડે છે. ને મનની વાત સીધી સોસરી ભાષામાં મૂકી આપે છે.’

આ રીતે પશ્ચિમના અને આપણે ત્યાંના વિદ્વાનોની નિબંધ સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરતી અલગ અલગ વ્યાખ્યાઓ આપણે જોઈ. પરંતુ તેમાં દરેક વ્યાખ્યામાં નિબંધના કોઈકને કોઈક તત્ત્વનો નિર્દેશ થયેલો જોવા મળે છે. આ રીતે આ બધી વ્યાખ્યા ઉપરથી આપણે સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા આપવી હોય તો આ પ્રમાણે આપી શકાય:

‘વિષય કરતા સર્જકની મનોમુદ્રાથી પ્રધાનપણે અંકિત થયેલી, સર્જક અને ભાવક વચ્ચે આત્મીયતાભરી, નિખાલસ અને વાતચીત જેવી સરળ, સાદી, રોચક શૈલીમાં લખાયેલી સંક્ષિપ્ત અને સુનિબદ્ધ કલાકૃતિ એટલે લલિત નિબંધ.’

આમ સમગ્ર સાહિત્ય જોઈએ તો નવલકથા, વાર્તા, નાટક અને કવિતા જેવા રસલક્ષી સાહિત્ય સ્વરૂપોની સાથે નિબંધ પણ વિકસતો રહ્યો છે. આજે તો નિબંધ એક રીતે નવલકથા કે ટૂંકીવાર્તાને ક્યારેક કવિતાની પણ સરસાઈ કરી શકે એ સ્થિતિમાં આવીને ઉભો છે. તેથી જ તો શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર આ પ્રમાણે કહે છે:

‘કવિ દલપતરામ ડાયાભાઈથી રાજેન્દ્ર શુક્લ સુધીની કવિતાએ વધુ રંગ જોયા છે. નર્મદથી નંદ સામવેદી કે નિરંજન ત્રિવેદી સુધીના નિબંધ એ રમણીય પ્રશ્નને બાજુએ રાખીએ તો પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી સમર્થ નીવડેલો ગદ્ય પ્રકાર નિબંધ છે. એમાં શંકા નથી.’

✦ સ્વરૂપ: અને વિષય વિશે આછી ઝલક

આધુનિક સમયના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યક્ષેત્રે ઘણા બધાં નવાં સ્વરૂપો વિકસ્યા છે, વિકસ્યા છે. આમાનાં કેટલાંક મૌલિક અને પોતિકા સ્વરૂપો છે, તો કેટલાક આપણે અન્ય સાહિત્યમાંથી આયાત કરેલા છે. તેમાં લલિત નિબંધ એ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી આયાત કરેલું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. આપણે સૌ ‘નિબંધ’ શબ્દ અને તેની સંજ્ઞાથી પરિચિત છીએ. ‘નિબંધ અને લલિત નિબંધ’ શબ્દ વચ્ચે બહુ મોટો તફાવત નથી. અહીં એક વસ્તુ યાદ રાખવી ઘટે. નિબંધ સ્વરૂપની અંદર જ લલિત નિબંધનો આવિષ્કાર થઈ જાય છે. માત્ર પેલો ‘લલિત’ શબ્દ જ તેની ઓળખ માટેની વિશેષતા બને છે.

કાકાસાહેબથી શરૂ કરીને આજ સુધીમાં લલિત નિબંધના ક્ષેત્રમાં જુદા-જુદા સર્જકોએ પોતાની સર્જકતા અભિવ્યક્ત કરી છે અને એજ લલિત નિબંધને નિબંધથી જુદો પડી સ્વતંત્ર કહી શકાય તેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. આપણે કોઈપણ સાહિત્ય સ્વરૂપ પછી ભલે તે ‘નિબંધ હોય કે નવલકથા’, ‘કાવ્ય હોય કે મહાકાવ્ય’ તેની લાક્ષણિકતા જાણી લેવાથી આપણે તે સાહિત્ય સ્વરૂપને પૂર્ણ પણે પામી શકાય એવું માની લેવાને કોઈ અવકાશ નથી. કારણ કે અલગ અલગ લેખકની કૃતિઓમાં જુદી જુદી લાક્ષણિકતા જોવા મળે છે. કોઈ કૃતિ પૂર્ણ લાક્ષણિકતા વાળી જોવા મળતી નથી. કૃતિના અર્થ કે મર્મને તપાસવાની ખરી જરૂર છે. આ રીતે સૌ પ્રથમ પ્રવીણ દરજ્જા નિબંધની વિશેષતા વિશે ઉપર પ્રમાણે વાત કરે છે.

‘સ્વરૂપ સન્નિધાન’માં મણિલાલ હ. પટેલ, નિબંધ સ્વરૂપની વિષય સામ્રાજી આપતા કહે છે કે એમાં અનેક વિષયોની અલપ-ઝલપ હોવા છતાં કોઈ વિષય એને માટે મહત્ત્વનો નથી. કારણ કે નિબંધકાર વિષયને નહિ, પોતાને આલેખતો હોય છે. વિષયનું કશું જો મૂલ્ય હોય તો પેલા પંડને પ્રકાશિત કરવા પૂરતું. આવા નિમિત્તરૂપ વિષય માટે તો એની સામે વિશાળ ઘટતી અકલિત નિસર્ગ અને નિગૂઢ માનવહૃદય પડેલા છે. સ્થૂળમાં સ્થૂળ તત્ત્વથી માંડીને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ નિબંધનો વિષય થઈ શકે. પછી એ દીવાસ્વરૂપને આલેખે કે સત્યકથાને નિરૂપે, કોઈ લડાઈ વિશે લખે કે દફનક્રિયાની વાત કરે. ધુમ્મસ, વટવૃક્ષ કે ક્ષિતિજ જેવા પ્રાકૃતિક વિષયો લે અથવા તો કીડી, ખિસકોલી કે અમીબા ઉપર લખે, તાજમહેલનું વર્ણન કરે કે મિત્રતાની કલા ઉપર સંભાષણ આપે, ધર્મની ચર્ચા કરે કે મૃત્યુનું વિમર્શન કરે. નિબંધસ્વરૂપમાં વિષયનો કોઈ જ બાધ નથી. આમ આ નિબંધ સ્વરૂપના વિકાસમાં આજ સૌથી મહત્ત્વનો મોટો ફાળો છે. તો આના સંદર્ભે ‘બુદ્ધદેવ બસુ’એ નિબંધકારના વિષય સાથેના સંબંધની વાતના સંદર્ભમાં ‘અલિધર્મી હિલ્લોલ’ એવો શબ્દપ્રયોગ બહુ સમુચિત રીતે કર્યો છે. જેમ ભ્રમર વારંવાર પુષ્પો પાસે જાય અને હિલ્લોલ સાથે વળી વારંવાર પાછો આવે એ રીતે નિબંધકાર એકાધિક વિષયો તરફ વારંવાર ખેંચાતો રહે છે. પણ પાછો ફરી ફરીને આવીને ઉભો તો રહે છે પંડ પાસે જ. નિબંધકાર આમ વિષયને ઉકેલતા ઉકેલતાં આખો ઉકેલાઈ જતો હોય છે. રચનાનું સંગતિ કેન્દ્ર CONESIVE POINT આમ વિષય નહિ વ્યક્તિત્વ બને છે. વાચકને જાદુ કરે છે. તે વિષય નહિ. તદનિમિત્તે જાત-વિજાત થતી રહેલી એની ચેતના^{૧૧} તો આ સ્વરૂપની આગળ ઉદા. સાથે કહે છે. જેમ કોઈ ઉંચા પ્રકારના પુષ્પોમાંથી રસ કાઢી લેતા એના અર્કમાંથી કિંમતી અતર આપણા હાથમાં આવે છે. તેમ નિબંધ પણ સર્જકના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વના અર્કરૂપ હોવા જોઈએ. ‘પ્રિસ્ટલી’ એ લેખના નિબંધોને માત્ર લેખના વ્યક્તિત્વની અભિવ્યક્તિ જ નહિ પણ તેના સમગ્ર વ્યક્તિત્વના અર્ક તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તે આ સંદર્ભમાં યોગ્ય છે. વિષય સંદર્ભે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને યાદ કરવા પડે, કારણ કે તો માત્ર બંગાળી સાહિત્યના જ નહિ, ભારતીય સાહિત્યના અનવધ નિબંધકાર છે. ‘રવીન્દ્ર નિબંધમાળા’ માં પ્રગટ નિબંધો જોતા લાગશે કે તેમના નિબંધ વિશ્વમાં સામાજિક, ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અનેક વિષયો લીલયા અનેરી રસવતા ધારણ કરીને અભિવ્યક્ત થયા છે. પ્રકૃતિ વિષયક નિબંધોમાં તેમની સૌંદર્ય ચેતનાને વિહરવાની મોકળાશ મળી રહે છે. તત્ત્વતઃ રવીન્દ્રી કહી શકાય તેવી લલિતરચના ‘વસંતયાયન’ તેમના સમસ્ત પ્રાણના સ્ફુરણરૂપ બની છે. હળવા ફુલ બની રવીન્દ્રનાથે અહીં વસંતના આધારે વ્યક્તિત્વને અભિભૂત કરે તેવા ગદ્યમાં જે રીતે વિસ્તાર્યું છે. તે ભાવકોને ભાવવિભોર કરે તેવું છે.

ઈ.વી. લ્યુકાસે કહે છે. કે ઉત્તમ નિબંધ ક્યારેક નવલકથા, કવિતા કે નાટકને વટી જતો હોય છે.

આમ નિબંધના સ્વરૂપ અને વિષય વિશે જે ઉપર મુજબ માહિતી જોઈ તેના સંદર્ભે આ તારણ મેળવી શકાય.

“નિબંધમાં વિષયો મહત્ત્વના નથી વિષય તો સુઆયોજિત વિચારવાળો કોઈપણ હોઈ શકે છે. નિબંધનું આકર્ષણ તો છે. એમાં પ્રગટ થતા લેખકના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વનું, એની વૈચારિક સમૃદ્ધિ અને સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિનું, નિબંધ એક એવું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. જેમાં લેખકે પોતાના – સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાનું હોય છે.

✦ નિબંધનાં લક્ષણો

ગુજરાતી સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં નાટક, નવલકથા, વાર્તા, કવિતા વગેરે સાહિત્ય પ્રકારો દિન-પ્રતિદિન ખેડાતા રહ્યા છે. તેમ આ નિબંધ સ્વરૂપ પણ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ-વિકાસ કરી રહ્યો છે. આજે તે વાર્તા કે નવલકથાની સમકક્ષ રહી શકે એ રીતે નિબંધનો વિકાસ થયેલ જોવા મળે છે, અને તેમાં મોટાભાગે દૈનિકપત્રોનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. અઢારમી સદીથી માંડીને આજદિન સુધી વધારે ને વધારે વિકસતો રહ્યો છે. અઢારમી સદીથી પણ પહેલાં અમુક લેખકોમાં તેના લક્ષણો જોવા મળતા. જેવા કે ‘સ્ટીલ’, ‘એડીસન’, ‘અબ્રાહામ કાઉલી’, ‘ગોલ્ડસ્મિથ’ વગેરે.

કાકાસાહેબે નિબંધ પર લખાયેલા એક નિબંધમાં નિબંધ કોને કહેવાય તેની ચર્ચા કરી છે. નિબંધના લક્ષણો ક્યાં ક્યાં હોય અને એક સારા નિબંધ લેખકે તેને કેવી રીતે લખવો જોઈએ તેની પણ વાત કરી છે.

આપેલ વ્યાખ્યાને લક્ષમાં રાખી અને તેમાંથી પ્રગટ થતા લક્ષણોની થોડી ચર્ચા કરીએ.

‘નિબંધ સર્જકની આગવી મુદ્રાથી અંકિત હોય છે.’^{૧૨}

આ લલિત નિબંધનું સૌથી આગવું અને મહત્ત્વનું એવું લક્ષણ છે. સર્જકની આગવી મુદ્રાથી લેખકના વ્યક્તિત્વનું પ્રગટીકરણ લલિત નિબંધ એ વ્યક્તિ નિર્ભર છે. આત્મનેપદી છે. આ લલિત નિબંધમાં લેખકના વ્યક્તિત્વનું જોરદાર જાણે વાવાઝોડું ફુંકાતું હોય એવું લાગે છે. આ સ્વરૂપમાં સર્જક પોતાના મનમાં વિચારોને ચિંતન રૂપે નિખાલસ પ્રમાણે રજૂ કરે છે.

આ લલિત નિબંધમાં સર્જકનું વ્યક્તિત્વ સીમિત આત્મરતિમાં ન પુરાઈને વાચકને વ્યક્તિત્વની અપેક્ષા રાખતા હોય છે. એ તો સ્વથી સમષ્ટિ વિસ્તરતા વ્યક્તિત્વની એટલે સર્જકનું વ્યક્તિત્વ બૃહદ્ વ્યાપ પર વિસ્તરેલું હોય છે.

દા.ત. ભોળાભાઈનું વ્યક્તિત્વ (જીવનનું કાવ્ય)

‘નિબંધ પ્રૌઢ, સંસ્કારી, જીવંત, સુરેખ બળવતી ભાષાશૈલીમાં લખાય છે અને આનંદ આપવાનું મુખ્ય લક્ષ્ય ધરાવે છે.’^{૧૩}

ભાષાશૈલી વિશે વાત કરતા ડો. પ્રવીણ દરજી આ પ્રમાણે કહે છે. ‘નિબંધકારનું વ્યક્તિત્વ ભાષા દ્વારા નહિ. ભાષારૂપે જ પ્રગટે છે.’ આથી તે ભાષાશૈલી એના ભાવનું જેટલી સમર્થતાથી સંવેદન કરી શકે એટલો એનો

વિજય. આમ કોઈપણ સફળ નિબંધકારને સફળતા આપવામાં તેની ભાષાશૈલી મહત્ત્વની બની રહે છે. નિબંધકારે એના વક્તૃત્વ અને વ્યક્તિત્વને ઉપસાવવાના છે. શૈલીને બળ વડે અહીં અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોના સર્જકોની જેમ સર્જકને કોઈ એક વિષયમાં બંદિવાન ન રહેતા તે અલગ-અલગ રીતે વિચરે છે.

લલિત નિબંધમાં અનેક વિષય વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. આ સાહિત્ય સ્વરૂપની વિશેષતા જ એ છે. એમાં અનેક વિષયની અલપ-ઝલપ હોવા છતાં કોઈ એક વિષય કેન્દ્રસ્થાને હોતો નથી. કુંપળ ફૂટે કે બોમ્બ પડે નિબંધકારને મન આ બે વચ્ચે કોઈ ફર્ક નથી એણે જે આલેખવું છે તે જાત વિષય નહીં વિષયનું એટલું જ મહત્ત્વ કે તે નિબંધના મુખ્ય લક્ષણ સર્જક વ્યક્તિત્વનું પ્રગટીકરણને પરિપુષ્ટ કરવામાં આવે છે. આમ વિષય એક સાધન છે. વિષયને ઉકેલતા સર્જક પોતે ઉકેલાય છે.

ભાષાશૈલી વિશે વાત કરીએ તો નવલકથાકાર પાસે તો વિવિધપાત્રો હોય છે. પરિણામે તે પાત્રના મુખે ઉચિત લઢણ ભાવમાં કહેવડાવી શકે. જ્યારે નિબંધમાં તો તેના આદિથી અંત સુધી લેખક પોતે જ બોલતો હોય છે. તેને જે કાંઈ અભિવ્યક્ત કરવું છે. તે માટે બીજું યાત્રાદિ જેવું આલંબન નથી હોતું તેને ભાવક સમક્ષ પોતે જ કહેવાનું કરવાનું હોય છે તે પોતે જ સાધત બોલતો હોય છે.

માણસ વધુ પડતો બોલે તો કંટાળો આવે તેમ નિબંધમાં નિબંધકારે સાવચેતીપૂર્વક ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. ભાષામાં સાદાઈ, નિખાલસતા, નિર્વ્યાજ મધુરતા, સરળતા, વાતચીતની નૈસર્ગિક છદ્દા અને સ્વાભાવિકતા હોવી જોઈએ. આ બધાને લીધે જ ભાષાનું મહત્ત્વ છે.

આ સંદર્ભે ‘હર્બડ રીડ’ યોગ્ય જ કહે છે: "TRIUMPH IS THE TRIUMPH OF THE STYLE"

શૈલી ઉપર વિજય મેળવવામાં વિજય રહેલો છે અને આ વાત નિબંધકારને સવિશેષ લાગુ પડે છે. નિબંધ વિશે કહેવું હોય તો આમ ‘પહેલા શબ્દથી જ મંત્રમુગ્ધ કરવો જોઈએ, આગળ વાંચવા પ્રેરે, કુતૂહલ જગાવે અને આકર્ષણમાં વધારો કરે તેવો હોવો જોઈએ.’

નિબંધકારને બીજાની ભાષા ખપ ન લાગે પોતે જ પોતાની ભાષા રચી લેવી પડે છે. જે કથવું છે તે જરાય ઊંણું ન ઊતરે એ રીતે કહેવાય એવી ભાષા સમૃદ્ધિ વિના નિબંધકાર કલમ ન ઉપાડી શકે. આના ઉદા. નીચેના નિબંધોમાં જોવા મળે છે. દા.ત. જીવનનું કાવ્ય, પશ્યંતી, શાલભંજિકા વગેરે...

‘નિબંધ આત્મનિર્ભર, સ્વતઃપૂર્ણ હૃદયસ્પર્શી અને રસિક હોય છે.’

‘નિબંધ માફકસરની લંબાઈ ધરાવતી પ્રમાણમાં સંક્ષિપ્ત ગદ્ય રચના છે.’^{૧૪}

‘લલિત નિબંધમાં લાઘવતાનું તત્ત્વ જોવા મળે છે. જે દરેક તર્કવિદોએ કર્યા છે. સંક્ષિપ્તતાને કારણે નિબંધમાં સૌષ્ઠવ અને ઘનતા આવે છે. પોત પોતાનું થતા અટકે છે. નિબંધકાર ઈંગિતનો સર્જક છે. લલિત નિબંધમાં લેખકને વિગતે વાત કરવાનો મોહ ન પરવડે JUST THE WORD માં બેકને પોતાની આ વાત રજૂ કરી છે. તેના જ સંદર્ભે ‘જોન્સન’ કહે છે. તેમ આ સાંકડા મેદાન ઉપર જ કામ કરવાનું હોય છે.’

વર્તમાન સમયમાં ગુજરાતી સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં ક્રમશઃ લાઘવતા આવતી જોવા મળે છે. જેવી રીતે મહાકાવ્યોને બદલે લઘુકાવ્યો, દળદાર નવલકથાને બદલે લઘુનવલ, વાર્તાને બદલે ટૂંકીવાર્તા આમ સાહિત્ય

સ્વરૂપોમાં ઉત્તરોત્તર ફેરફાર થતો રહે છે. તો અન્ય સ્વરૂપોની જેમ આ નિબંધમાં પણ લાઘાવતાનું તત્ત્વ જોવા મળે છે આમ છતાં આ લલિત નિબંધના કદ વિશે સર્જકો ચોક્કસ માપ આપી શકતા નથી, પરંતુ એકથી માંડીને વીસ પાના સુધી હોય શકે. આજે આધુનિક સમયમાં માણસોના ટાઈમના અભાવે આ ટૂંકુ સ્વરૂપ વધારે અનુકૂળ આવે છે. તો સર્જકોને પણ સમય મળતો નથી. આ ટૂંકા કદ માટે મુખ્યત્વે સામયિકોને કારણભૂત ગણાવી શકાય. આજના ઘણા બધા સર્જકોમાં લાઘવતાનો ગુણ જોઈ શકાય છે. આપણે વધારે દળદાર ગ્રંથ કે તે સ્વરૂપનો જમાનો ગયો એમ ન કહી શકીએ પરંતુ લઘુસ્વરૂપ સમય—સંજોગો પ્રમાણે વધારે આવકાર્ય છે. ‘નિબંધ’ વિશે લખતા કાકાસાહેબ કાલેલકરે નિબંધના મુખ્ય પાંચ ઘટકો પર ભાર મુક્યો છે : વ્યુત્પત્તિ, વ્યાખ્યા, દાખલા—દલીલ, લાભ—ગેરલાભની ચર્ચા, સિધ્ધાંત અથવા ઉપસંહાર એવા પંચોપચાર (પંચ—ઉપચાર) વિધિમાંથી નિબંધકારે પસાર થવું પડે.

કાકાસાહેબે પોતાના નિબંધમાં નિબંધના નીચે પ્રમાણેના લક્ષણો જણાવે છે. લેખક અને વાચક વચ્ચેની આત્મીયતા તેમાં વ્યક્તિગત અપીલ હોય છે, સીધી ભાષામાં મનની વાત કહી દીધેલી હોય છે. નિબંધ લખવાનો હેતુ પદ્ધતિસરનું વિવરણ કરવાનો ન હોવો જોઈએ. નિબંધકારે પ્રવચન આપવાનું હોતું નથી. તેણે પોતાના મનમાં તરવરી રહેલી વાત સાહિત્યિક શૈલીમાં નહિ, પણ જીવન શૈલીમાં કહેવાની હોય છે. નિબંધકાર અને વાચક વચ્ચે ઊંચનીચના કોઈ ભેદભાવ ન હોવા જોઈએ. નિબંધકારમાં વસ્તુને નિહાળવાની વિશિષ્ટ દષ્ટિ હોવી જોઈએ. નિબંધકારે વાચકોને કંટાળો ચડે એવી ઝીણી ઝીણી વિગતો રજૂ કરવી ન જોઈએ. પણ વક્તવ્યને ટૂંકાણમાં અને રસમય રીતે રજૂ કરવું જોઈએ, નિબંધની સમાપ્તિ બિલકૂલ સ્વાભાવિક અને આત્મીયતાપૂર્ણ હોવી જોઈએ. એકાગ્રતાને નિબંધ માટે સૌથી આવશ્યક લક્ષણ ગણાવ્યું છે.

‘નિબંધમાં સર્જકનો સ્થૈરવિહાર દેખાતો હોય તો પણ ભાવ, વિચાર કે વિષયની કેન્દ્રીયતા હોય છે.’

શ્રી નવલરામ વર્ણન, કથન અને ચિંતનને મહત્ત્વ આપી નિબંધના (૧) વર્ણન પરાયણ (૨) કથનપરાયણ અને (૩) ચિંતન પરાયણ એવા પ્રકારો ગણાવે છે. કેટલાક વિવેચકો વિષયને આધારે નિબંધના પાંચ પ્રકારો તારવે છે.

(૧) વિચારાત્મક, (૨) ભાવાત્મક, (૩) વર્ણનાત્મક, (૪) આલોચનાત્મક અને (૫) વિવરણાત્મક આ ઉપરાંત પણ નિબંધના અનેક પ્રકારો તારવવામાં આવ્યા છે. પણ આજે મુખ્યત્વે બે પ્રકારો સ્વીકૃત બન્યા છે.

લલિત નિબંધ અને લલિતેતર નિબંધ

નિબંધો પરથી થોડા લક્ષણો તારવીએ તો નીચે પ્રમાણે છે:

૧. ‘નિબંધકારનું ભર્યું ભાદર્યું વ્યક્તિત્વ પ્રગટતું હોય છે.’

આ સ્વરૂપમાં વિષય તો એક બહાનુ છે. વિષયની આડશમાં રહીને જે વ્યક્ત થાય છે. તે તો નિબંધકારનું વ્યક્તિત્વજ, નિબંધકાર વિષય સાથે પોતાનો સંબંધ વ્યક્તકરતા કરતા પોતાની જાતને વ્યક્તકરતો હોય છે. તેમાંથી તેના ગમા—અણગમા પ્રગટે છે.

૨. ‘વિચાર અને ઊર્મિનું સંયોજન હોય છે.’

લલિત નિબંધને કાવ્ય સાહિત્ય સ્વરૂપ સાથે, ખાસ સોનેટ સાથે નજીકનો સંબંધ છે. તેમાં માત્ર વિચાર નથી. નહીંતર શાસ્ત્રીય નિબંધ બનત. માત્ર ઊર્મિ નથી પણ બંને તત્ત્વનું સાયુજ્ય લલિત નિબંધમાં સધાયેલું હોય છે. આ કારણે તેમાં લાલિત્યનો અનુભવ થાય છે.

૩. ‘સર્જકની ભાવક સાથે આત્મીયતા ભરેલી ગોષ્ઠી હોય.’

લલિત નિબંધમાં નિબંધકારે ભાવક સાથે રીતસરની ગોષ્ઠી જ માંડવાની હોય છે. આ ગોષ્ઠીમાં સર્જકે પોતાનું નિરૂપણ અહંમની કક્ષાએ ન થઈ જાય એની તકેદારી રાખવાની હોય છે. ખુલ્લી કિતાબની જેમ રજૂ થયેલું લેખકનું વ્યક્તિત્વજ ભાવકને નિબંધના અંત સુધી જકડી રાખે છે. નિબંધકારની સફળતા એણે ભાવક સાથે સાધેલી આત્મીયતાથી મપાય છે.

૪. ‘લલિત નિબંધકાર હવામાંથી શિલ્પ રચે છે.’

લલિત નિબંધની નિરૂપણરીતિ વિશિષ્ટ હોય છે. નિબંધકાર હવામાંથી શિલ્પ રચે. આડો આવડો ફંટાય છતાંય ફંટાયો છે. એવો વાયકને ખ્યાલ પણ ન આવે વૃક્ષને જેમ ડાળી ફૂટે તેમ સર્જકની વાતો. નિબંધકારનું કામ અલિંગુજન છે. આડુ—અવળું રમણ—ભ્રમણ કરે છે.

૫. અર્થવિલંબન :

આજ લલિત નિબંધને અન્ય નિબંધ સાહિત્ય સ્વરૂપથી જુદું પાડનાર તત્ત્વ છે. લલિત નિબંધમાં નિબંધકારની વાત ઝટ પકડાતી નથી. કવિતાની જેમ ધ્યાનમગ્ન થઈ વિચારતા—વિચારતાં તેનું વાંચન કરવું પડે. એમ જ અર્થ પકડી શકાતો નથી.

૬. ભાષાના નખરા જોવા મળે છે :

લલિત નિબંધમાં ચારૂતા—સુંદરતા રમણીયતાનો અનુભવ કરાવવાનું કામ ભાષાનું છે. તેમાં ભાષાના નખરા જોવા મળે છે. તેથી તેમાં ક્યારેક ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા જોવા મળે છે.

૭. ‘આકારરહિત આકાર રચના લલિત નિબંધની વિશેષતા છે’

લલિત નિબંધમાં એક પ્રકારની અવ્યવસ્થિતતાનો ભાસ થાય છે. લેખકનો એમાં સ્વૈરવિહાર હોય છે. નિબંધ ક્યારેક નિજાનંદ બને છે, ક્યારેક ગોષ્ઠિ, ક્યારેક લીલા આ બધામાંથી અંતે એક સ્વયંપર્યાપ્ત શુષ્ક આકૃતિ રચાય છે.

આમ આ લલિત નિબંધ ઉત્તરોત્તર વિકસતુ સ્વરૂપ છે. એટલે અનેક લાક્ષણિકતા હોય શકે. કોઈ એક સાહિત્ય સ્વરૂપના આટલાં ને આવા વ્યાવર્તક લક્ષણો છે. એવું માપસરનું વિધાન કરી શકાય નહીં. લલિત નિબંધમાં સાહિત્યિક સંદર્ભો અવાર—નવાર આવતા હોય વિષય તરીકે વતન પ્રીતિ, શૈશવ, સંસ્મરણ વગેરે લલિત નિબંધની ચોક્કસ વ્યાખ્યા બાંધવી મુશ્કેલ છે. એટલે તો ‘નિબંધ એટલે વિશિષ્ટ નિબંધકારની વિશિષ્ટ રચના કહી હાથ ખંખેરી નાખ્યા.’

✦ ઉદ્ભવ અને વિકાસયાત્રા :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્ય-સાહિત્ય ક્ષેત્રે નિબંધનું સ્વરૂપ સમયાંતરે નવા-નવા રૂપ ધારણ કરતું ગયું. અનેક સાહિત્ય સર્જકો વડે ખેડાતું રહ્યું. આજે નિબંધનું સર્જન વ્યાપકપણે ફલિત પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. અનેક આધુનિક સર્જકોએ નિબંધમાં પોતાના મહત્વનો ફાળો કે યોગદાન આપ્યું છે. આ નિબંધક્ષેત્રે હાસ્યનિબંધો, ચિંતનાત્મક નિબંધો રેખાચિત્રો, સંસ્મરણો, જીવનચરિત્ર, આત્મકથા, આરોગ્ય, વિજ્ઞાન, અંગત નિબંધ કે લલિત નિબંધ વગેરે પ્રકારોમાં નિબંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

અંગ્રેજી નિબંધ સાહિત્યનો આરંભ સોળમી સદીના આરંભમાં ‘બેકન’ના હાથે થયેલો જોવા મળે છે. ત્યારપછી ‘મોન્ટેઈન’ના નિબંધો મળે છે. તો સતરમી શતાબ્દીમાં ‘બેન જોન્સન’, ‘અબ્રાહમ કાઉલી’, ‘વિલિયમ ટેમ્પલ’ વગેરે નિબંધકારો આવે છે. ત્યારપછી એટલે કે અઠારમી સદીમાં મુખ્યત્વે ‘ટેટલર’, ‘સ્પેક્ટેટર’, વગેરે સામયિકોનો જમાનો હતો. ત્યારે ‘ડો. જહોનસન’, ‘એડિશન’ વગેરે નિબંધકારો આ સ્વરૂપને આગળ લઈ જાય છે. તો ‘ગોલ્ડસ્મીથ’ નિબંધને કારુણ્ય અને રમૂજ આપે છે. આ ઉપરાંત તેમના સમકાલીનો ‘હન્ટ’, ‘ડીકવીન્સી’, ‘હેઝબિટ’ વગેરે પ્રમુખ લેખકો છે.

અમેરિકન લેખક ‘ઈમર્સન’ પણ રસ્કિન કાર્લાઈલ ને પગલે ફિલસૂફીનું નિબંધોમાં નિરૂપણ કરી રહે છે. તેમની ભાષા ખૂબ જ સશક્ત છે.

ઓગણીસમી સદીના અંતભાગમાં તેમજ વીસમી સદીના આરંભમાં ‘જે.કે.ચેસ્ટરટન’, ‘એચ.જી.વેલ્સ’, ‘રોબર્ટ લીન્ડ’, ‘એ.જી.ગાર્ડીનર’, ‘ઈ.વી.લ્યુકાસ’, ‘જે.બી.પ્રીસ્ટલે’ વગેરે નિબંધકારોએ ઉત્તરોત્તર તેમાં સફળતા મેળવી છે.

તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘નર્મદ-દલપત યુગમાં નર્મદ પાસેથી આપણને પહેલીવાર ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ નામક સંક્ષિપ્ત શૈલીનો નિબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરાંત સંપ, સ્વદેશાભિમાન, સુરતની ચડતી-પડતી વગેરે નિબંધ રચના જોવા મળે છે. આ યુગના અન્ય સર્જકોમાં દલપતરામ, નવલરામ, કરશનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ વગેરે આ ક્ષેત્રે ચંચુપાત કરે છે.

નિબંધને અનુલક્ષીને દલપતરામ નીચેની બે પંક્તિઓ જણાવે છે.

કાણાને કાણો નવ કહીએ, કડવાં લાગે વેણ

ધીરે રહીને પૂછીએ જે શોણે ખોચાં નેણ ?

સુધારકયુગના મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી સંસ્કૃતપ્રચુર શૈલીના નિબંધો લખતા. તેમના લેખો ‘બુદ્ધિવર્ધક’, ‘ધર્મપ્રકાશ’ અને ‘અસ્તોદય’ માસિકોમાં એ નિબંધો લખતા. પંડિતયુગના મણિલાલ નભુભાઈ વિશે એક વિવેચક આ પ્રમાણે કહે છે. ‘નિબંધ લેખનની કળાના જેવા ને જેટલા પૂર્ણ નમૂના એમની પાસેથી મળે છે તેવા અને તેટલા બીજા બહુ થોડા પાસેથી મળશે.’ તેમના નિબંધોમાં ધર્મ, સમાજ, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, શિક્ષણ વિષયક મિતાક્ષરી ચિંતનગર્ભ, તેજસ્વી વાક્યદાયુક્ત નિબંધો મળે છે. એમનાં નિબંધો બાલવિલાસ, સુદર્શન ગદ્યાવલિ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, નારી પ્રતિષ્ઠા વગેરે કૃતિઓમાં જોવા મળે છે. ‘વિવેચક શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે અર્વાચીન યુગના

ત્રણ શ્રેષ્ઠ નિબંધકારોમાં નર્મદ, મણિલાલ નભુભાઈ અને કાકાસાહેબ કાલેલકરને ગણાવ્યા છે.’ આમ તેઓ ગુજરાતી નિબંધ સાહિત્યમાં સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે ઉપસી આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ‘ભીષ્મપિતામહ’, ભાષાશાસ્ત્રી, કવિ અને વિવેચક નરસિંહરાવ દિવેટીયાએ ‘વિવર્તલીલા’માં કેટલાક નિબંધો લખ્યા છે. એ પુસ્તકમાં ‘જ્ઞાનબાલ’ના ઉપનામથી હળવી અને રસળતી શૈલીમાં સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી છે. એમનામાં ગંભીર, મનન, વિશુદ્ધ ચિંતન અને મધુર કવિત્વનું દર્શન થાય છે. ત્યારબાદ રમણભાઈ નીલકંઠ હળવા અને ગંભીર નિબંધો લઈને આવે છે. તેમની શૈલી વિશે શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ જણાવે છે, ‘રમણભાઈની શૈલી લીનો ટાઈપની છે. એમની શૈલી આખા વાક્યોનાં વાક્યો તેમ પંક્તિઓની પંક્તિઓ ક્ષણમાત્રમાં યોજતી સડસડાટ ચાલી જાય છે.’ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવનું પ્રદાન વિશેષ ઉલ્લેખ માગી લે તેવું માતબર છે. ‘આપણા ધર્મ’માં ધર્મવિષયક નિબંધોમાં જોવા મળતી તેમની વ્યાખ્યાન શૈલી તેમના નિબંધોની આગવી વિશિષ્ટતા છે.”^{૧૫} તેમણે ‘વસંત’ના તંત્રી તરીકે પ્રજાજીવનના તથા રાજકીય લેખો લખ્યા છે. એમણે ગુજરાતી સાહિત્યને એક નવીન પ્રકારનું નિબંધસ્વરૂપ આપ્યું છે. જે અંગ્રેજી ‘SERMON’ જેવા પ્રવચન શૈલી સ્વરૂપનું છે. આ ઉપરાંત તેમના ‘દિવ્ય પ્રભાત’, ‘પ્રેમઘટા’ જેવા ઉત્તમ નિબંધો છે.

ત્યાર પછીના સર્જકોમાં બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, રણજીતરામ વાવાભાઈ, કેશવ હ. ધ્રુવ, ચંદ્રશંકર પંડ્યા વગેરે આ યુગના અંતના નિબંધકારો છે. એમ છતાં તે વીજળીના ઝબકારા જેવો લસરકો પાડતા જાય તેવા ગદ્યકારો છે.

‘ગાંધીયુગનું ગુજરાતી નિબંધ સાહિત્ય અને તેમાં વિકાસ પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગમાં જે ભિન્નતા છે. તે આ પ્રકારે વર્ણવી શકાય.’ ‘પંડિતયુગના નિબંધકારો જાણે કે અંગરખું, ખેસ અને પાઘડી એમ સંપૂર્ણ પોશાક પહેરીને ઠાવકાઈ અને ગંભીરતાથી નિબંધો લખતા, જ્યારે ગાંધીયુગના નિબંધકારો એ બધી ઔપચારિકતા છોડી દઈને ઘરના આંગણામાં બેસી નિરાંતે લહેરથી વાતો કરતા હોય એવી રીતે નિબંધો લખે છે.’

આ યુગમાં ગાંધીજી સુંદર લેખો આપે છે. તેમના લેખો ‘નવજીવન’, ‘હરિજન બંધુ’ વગેરેમાં લખાયેલા છે. તે બારડોલી સત્યાગ્રહના દિવસોમાં એમણે ‘પરીક્ષા’ નામે લેખ લખેલો. તેમાં સત્ય—અહિંસાના ગુણ ગાન જોવા મળે છે. ગાંધીજીના વિચારો સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, રાજકારણ, સાહિત્ય એમ તમામ ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તનની ઘડી પોકારતા આવ્યા છે. ગાંધીજીએ જ પોતાના લખાણોમાં જીવનને એક અખંડ સ્વરૂપમાં અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોવાની સમજ આપી. વાણી, વિચાર અને આચારની શુદ્ધિના ગાંધીજી આગ્રહી હતા. તેમજ ભાષા સંયમિત અને વાગ્વિલાસથી દૂર રહેનારી છે, છતાં એમની શૈલીમાં અસાધારણ બળ, ઘૈર્ય, ગાંભીર્ય અને પ્રેરકતા રહેલા છે. એમના નિબંધોની શૈલી મિતાક્ષરી અને સૂત્રાત્મક છે. તેમના ઉત્તરાધિકારી એવા ‘ક.મા.મુનશી’ અર્વાચીન યુગના સમર્થ નિબંધકાર છે. ‘કેટલાક લેખો’ અને ‘આદિ વચનો’માં એમના નિબંધો મળે છે. મુનશીની શૈલી ‘મેકોલે’નું સ્મરણ કરાવે છે.

આ રીતે લલિત નિબંધના સાહિત્ય સ્વરૂપને પૂરી રીતે ન્યાય આપે તેવી સંતર્પક રચનાઓ આપણને સૌ પ્રથમ કાકાસાહેબ આપે છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિબંધોમાં લલિત નિબંધનું એક શિખર જાણે કે ઓળંગી જાય છે. તેઓ પ્રકૃતિના ચાહક, સૌંદર્યદર્શી, સંસ્કૃતિ પ્રેમી, આમ અનેક રીતે તેમના લેખો ઉત્તમ પ્રકારના હતા. તેમજ લલિત નિબંધના જે લક્ષણો હોય છે. તે દરેક મોટા ભાગે તેમની રચનામાં જોવા મળે છે.

કાકાસાહેબના નિબંધોમાં રખડવાનો આનંદ, જીવનનો આનંદ, હિમાલયનો પ્રવાસ, ઓતરાતી દિવાલો, જીવનલીલા વગેરેમાં શુદ્ધ લલિત રચનાઓ આપી છે. કાકાસાહેબનું આ ક્ષેત્રે મુખ્ય પ્રદાન એણે ગદ્યનો લલિતકક્ષાએ શોધેલ વિકાસ છે. તેમણે વર્ણનાત્મક, કથનાત્મક અને વિચાર પરાયણ એવા ત્રણે પ્રકારના નિબંધોમાં એમની શક્તિઓ પુરબહારમાં ખીલવી છે. આર્યસંસ્કૃતિ પ્રત્યેની તેમની ભક્તિ, સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિશીલન, સૌંદર્યદષ્ટિ, પ્રકૃતિપ્રેમ વગેરેને પરિણામે તેમના નિબંધો જ્ઞાન અને રસથી સભર બન્યા છે.

કાકાસાહેબ પોતાની જાતને ‘જીવનભરના રખડું’ તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ ધર્મ અને સંસ્કારની આપ-લે કરે છે. આ પ્રવાસથી એમને જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયા તે અનુભવો આ નિબંધમાં રજૂ થયા છે. તો તેમને જીવનનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરીને એના ઉપર એમના મનન અને ચિંતન કર્યું છે. એમની ચિંતનશીલતા પણ એમના નિબંધોનું આકર્ષક તત્વ છે. વર્તમાન સમયના વિવિધ પ્રશ્નોનું ચિંતન કરીને એના પર પોતાની વિચારણાનો પ્રકાશ પાથર્યો છે. એમણે કોઈપણ લેખને કદી અગાઉથી ગોઠવ્યા નથી પરંતુ લખવા બેસે ત્યારે શીઘ્રજલેખો તેમની પાસે દોડી આવે છે. કારણ કે કાકાસાહેબનું દરેક ક્ષેત્રને દરેક વિષયમાં ચિંતન એવું છે. જેમકે ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર, પુરાણ તેમજ સાહિત્યનું વાચન, પરિશીલન એમની સ્ફૂર્તી કલ્પના, સતેજ બુદ્ધિ, સંવેદનશીલ હૃદય, સ્પષ્ટ જીવનદષ્ટિ તેમજ અનુભવની સમૃદ્ધિ વગેરે પ્રકારનું જ્ઞાન છે.

જીવનલીલા, જીવનનો આનંદ, રખડવાનો આનંદ, ઓતરાતી દીવાલો વગેરે નિબંધ સંગ્રહોમાં, શુદ્ધ પ્રકારનો કલ્પના જન્ય આનંદ પૂરો પાડતી લલિત રચનાઓ જોવા મળે છે. તેમજ તેમની કાવ્યમય બાનીમાં લલિત નિબંધો માત્ર તેમના જ નહીં આપણી ભાષાના પણ ઉત્તમ લલિત નિબંધો બન્યા છે તેના આ ઉદા. જોવા મળે છે. ‘લુચ્ચો વરસાદ’, ‘સખી માર્કેડી’, ‘મધ્યાહનનું કાવ્ય’, ‘રણ કે સરોવર’ વગેરે રચનાઓ છે. આથી જ ડૉ. રમેશ ત્રિવેદી કાકાસાહેબના આ સર્જનાત્મક નિબંધોને ગદ્યદેહે વિહરતા ઊર્મિકાવ્યો જેવા બન્યા છે. તેમ કહે છે.

ગાંધીજીએ સિદ્ધ કરેલી ગદ્યશૈલીમાં કાકાસાહેબે એક નવીન પ્રકારનું લાવણ્ય ઉમેર્યું એથી જ સાહિત્યકાર તરીકે કાકાસાહેબ ગાંધી વિચારધારાના અન્ય લેખકોથી અનોખા તરી આવે છે. વર્ણવિષય કે પ્રસંગને રસાવહ બનાવે તેવી સર્જકશૈલી તેમના લેખોમાં હોય છે. તેથી એમના નિબંધો સર્જનાત્મક કોટીના બન્યા છે. તેમણે જેલજીવનથી માંડી મૃત્યુ સુધીના વિષયો પર ચિંતન કર્યું છે. તેમ છતાં એવા પણ નિબંધો છે જે વિષયનું ભારેખમપણું ઓગાળી દે છે. ગુજરાતી ગદ્યમાં લલિત નિબંધમાં કાકાસાહેબ શિરમોર છે. આથી જ તેમને ‘મૂઠી ઊંચેરો માનવી’ તરીકેનું બિરુદ આપ્યું છે.

તેમના પછી ઉમાશંકર જોશી તેમજ સુન્દરમૂનું નામ આપી શકીએ તો આપણા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર ઉમાશંકર જોશી સાહિત્યના તમામ શિખરો સર કરે છે. તેઓ કાવ્ય, નાટક, વાર્તા, વિવેચન, નિબંધ અને સંશોધન એમ દરેક ક્ષેત્રે પોતાનો હાથ અજમાવે છે. તો ગોષ્ઠિ સ્વરૂપના નિબંધોનો નવો જ પ્રકાર બેસ્યો છે. ગમે તે વિષય પર લેખક પોતાનું અંતર ઉઘાડીને વાચકને વિશ્વાસમાં લઈ ગોષ્ઠિ સંભળાવે છે. આ ઉમાશંકરના ‘ગોષ્ઠિ’ નિબંધમાં અંગત નિબંધો તેમજ ચરિત્રાત્મક લેખો મળે છે. તો વ્યક્તિત્વના ગાઢ સંપર્કમાં મૂકી દે તેવા નિબંધો છે. ગોષ્ઠિમાં પોતાના અનુભવ સભર-ભીતર લઈને આવા જુદા જુદા વિષયો પર ગોષ્ઠિ માંડે છે. ‘તો બટુકરાજ’, ‘ધ મંગલાષ્ટક’ જેવા હળવા નિબંધો પણ આપણને મળે છે. નિબંધએ બે આત્મા વચ્ચેની ગોષ્ઠિ છે. એ તેમની રચનાઓમાંથી

સમજાય છે. તેમનો નર્મ પણ ધ્યાનપાત્ર છે. એમનો વાતરસિયો જીવ નિબંધે નિબંધમાં પ્રગટી રહે છે તેમજ ‘ઉઘાડી બારી’ ના નિબંધો કંઈક અંશે જુદા પ્રકારના છે. આ નિબંધોમાં કલા, લોકાશાહી, કર્મયોગ, આદિ ઉપરનું જીવનને ઉન્નત કરતું ચિંતન પ્રગટ્યું છે. સુન્દરમ્ નિબંધની વ્યાખ્યા કંઈક આ રીતે આપે છે. ‘એક સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપવાળી એકાગ્ર અને સુશ્લિષ્ટ રીતે ગદ્યમાં લખાયેલી રચના તે નિબંધ.’^{૧૬}

તો ‘દક્ષિણાયાન’માં સુન્દરમ્ પાસેથી સૌંદર્યસભર રચનાઓ મળે છે. તેમજ ‘જલપરી’, ‘એક મીઠું પ્રકરણ’, ‘ચાલતા આવડે છે’ કે ‘ચિદમ્બરમ્ના ચાર દિવસ’ વગેરે અનેક નિબંધ રચનાઓ છે. આમ નિબંધકાર તરીકે અહીં તેમને યાદ કરવાનો ઉપક્રમ છે. સુન્દરમ્નું મોહક અને ઋજુ વ્યક્તિત્વ સર્વત્ર પ્રગટે છે. આમ આ લલિત નિબંધને સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર એક ડગલું આગળ લઈ જાય છે.

સ્વૈરવિહારી, દ્વિરેફ અને શેષ(રા.વિ.પાઠક)ના સ્વૈરવિહારમાં તેનો પદચ્છાવિહાર લલિત નિબંધનું જ એક લક્ષણ વિશેષ બને છે. પણ કટાક્ષ અને મનન તરફને વધુ એક લક્ષ્ય ચૂકવે છે. આજ સમયગાળામાં અન્ય નિબંધકારો તરફ એક નજર નાખતા સ્વામી આનંદ, પંડિત સુખલાલજી, વિજયરાય વૈદ્ય, મુનશી આ બધા સર્જકો રચના કરે છે. આમ આ તકે બધા જ લેખકોનો ફાળો મહત્ત્વનો છે.

ત્યારપછી વિનોદિની નિલકંઠ લલિત નિબંધ સ્વરૂપની વધુ નજીક જાય એવું લાગે, કારણ કે તેમાં વધુ નિબંધના લક્ષણો દેખાય છે. તેમણે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ઓછા નિબંધો આપ્યા છે પરંતુ એમની આ ક્ષેત્રે એ વિશેષતા રહી છે કે એમની રચનાઓમાંથી એમનું વ્યક્તિત્વ સૂપરે ખીલે છે. વિષય સાથે પોતાનો સંબંધ અંગત બનીને વણી લે છે. આ લેખિકાએ નિબંધને કાવ્યની કક્ષાએ વિહરતો કરી મૂક્યો છે. તેમની મુખ્ય નિબંધ રચનાઓમાં ‘આરસીની ભીતરમાં’, ‘નિજાનંદ’ વગેરે તેમના લલિત સંગ્રહો છે.

‘આરસીની ભીતરમાં’ આ સંગ્રહની કેટલીક રચનાઓ નિબંધ પ્રકારની તો કેટલીક વાર્તાઓ જેવી લાગે છે. ‘સાબરમતીના પૂર’, ‘જૂના દિવસો’, ‘કર્ણગોષ્ઠિ’ આદી આ સંગ્રહના સંક્ષિપ્ત શૈલીનાં નિબંધો ઊર્મિકાવ્યનું સૌંદર્ય ધારણ કરે છે. ‘ઈચ્છા’ નામના નિબંધમાં લેખિકાના વ્યક્તિત્વની વિષાદી મુદ્રા પ્રબળપણે ઉપસી આવે છે. તેમની મુખ્ય વિશેષતા જ એ છે કે કોઈપણ વિષયને નાજુકાઈથી, અંગત બનીને, નિજાનંદી, વ્યક્તિત્વની આજુબાજુ પ્રસન્નને પ્રાસાદિક ગદ્યમાં વણી લઈને તેને કાવ્યની કક્ષાએ વિહરતા કરી આપે છે. આમ વિનોદિની નિલકંઠે આ સ્વરૂપના વિકાસમાં મહત્ત્વનું પદાપણ કરેલું છે.

આમ, ગાંધીયુગમાં કાકાસાહેબના હાથે લલિત નિબંધનું કાઠું બંધાયું ઉમાશંકર આ નિબંધની પ્રતિષ્ઠાને દઢાવે છે. વિનોદિની નિલકંઠ તેમજ સુન્દરમ્ના હાથે નિબંધ શુદ્ધ સર્જનાત્મકતાની દિશામાં ગતિ કરે છે.

સાતમા દાયકાનું લલિત નિબંધ સાહિત્ય તપાસતા જણાય છે કે આ સ્વરૂપનો સારો એવો વિકાસ થઈ ગયો હતો. તે આ દાયકાના સર્જકોમાં જોવા મળે છે. આ આધુનિકતાના સમયગાળામાં સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક પરિસ્થિતિમાં એક નવો વળાંક આવ્યો. વિજ્ઞાનનો દિન-પ્રતિદિન વિકાસ વધતો જ જાય છે. આ બધાને કારણે માણસોની માનસિક સ્થિતિનું સ્તર સતત બદલાયા કરે છે. અને ઉપરથી આ વૈજ્ઞાનિક યુદ્ધને કારણે માણસની માનવતાનો નાશ થયો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સાહિત્યકારોનો એક વર્ગ સાહિત્યને વધારેને વધારે કલા તરફ લઈ જાય છે. પશ્ચિમના સર્જકોની અસર આપણા સર્જકો પર દેખાય છે. અને આખા વિષયની સ્થિતિ બદલી નાખી.

આજે સર્જક માનવીના આંતરિક પ્રશ્નોને પોતાના લેખમાં સમાવેશ કરે છે. જ્યારે આજનો મનુષ્ય આ દુનિયાથી પોતાનું મોઢું ફેરવે છે, ત્યારે આ સર્જકો તેમના પ્રશ્નને વાચા આપવા પ્રયત્ન કરે છે.

આધુનિક યુગમાં સુરેશ જોશીનું નામ મોખરાનું છે. ‘જનાન્તિકે’, ‘ઈદમ્ સર્વમ્’, ‘પશ્યન્તિ’ વગેરે સંગ્રહો આધુનિકતાની એક વિશિષ્ટ ભૂમિકા એથી સર્જાતા રહ્યા છે. આ સમયમાં સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રમાં જેવા કે ટૂંકીવાર્તા, કવિતા, નવલકથા વગેરેમાં પ્રયોગશીલ વલણ જોવા મળે છે. ‘જનાન્તિકે’માં નિબંધકારની વ્યક્તિત્વની એક સુરેખ છબી અંકાઈ છે. તેમના વ્યક્તિત્વનો સચેતન સ્પર્શ અનુભવાય છે. ઘણું બધું અંગત લાગે છે. નિખાલસતા પણ છે, વાચકના કર્ણમૂળ પાસે જઈને કરેલી આ વાતોમાં કર્ણમૂળ, જે રતાશ પકડે તેનો રંગ^{૧૭} પણ એમાં ભળ્યા હોઈ એમાનું અંગતતત્ત્વ અને નિખાલસતા નિબિડ આત્મીયતામાં પરિણમે છે. જનાન્તિકેના નિબંધોમાં સર્જકની કલમ વિવિધ વિષયોમાં લહરે-વિહરે છે. પ્રકૃતિ, માનવી, અતીત, સાંપ્રત, ઈશ્વર વગેરે એમનાં નિબંધોમાં કોઈ પણ રીતે ‘વજનદાર’ બની ગયા વગર વિવિધ રૂપે નિરૂપણ કરે છે.

આ નિબંધમાં નિબંધકારનું શિશુત્વ, કલ્પન, પ્રચુર, કથનરીતિ, કવિત્વ, અરણ્યકત્વ તેમજ સાથે-સાથે સૌન્દર્ય દૃષ્ટિ, પ્રાસાદિકતા, ચિંતનાત્મકતા સંદર્ભે એમનું ગદ્ય ગુજરાતી સાહિત્યનું નમણું સ્વરૂપ એ એમના નિબંધોને ચિરંજીવીતા અર્પે છે. એમના નિબંધોમાં થયેલો સાહિત્યિક સંદર્ભોનો વિનિયોગ, ભારેખમ ભાષા, કવિતા અને વિચારનું સંયોજન, તેમના સંખ્યાતીત વ્યક્તિરૂપો આગવી છાપ પાડે છે. લલિત નિબંધ કેવો હોઈ શકે. એના તૃપ્તિકર અનુભવ ગુજરાતી ભાવકને સુરેશ જોશીના નિબંધ સંગ્રહો ઠરાવે છે.

સાતમા દાયકાના મધ્યમાં દિગ્વીશ મહેતા કૃત ‘દૂરના એ સૂર’ એ નિબંધ સંગ્રહ ઉત્તમ લલિત નિબંધ રચના બની રહે છે. “નિબંધને એક કલા પ્રકાર તરીકે ખેડવાની ગુંજાશ સુરેશ જોશીની માફક દિગ્વીશ મહેતામાં પણ પ્રશસ્ય માત્રામાં જોવા મળે છે.”^{૧૮} તેમના નિબંધોમાં પ્રગટતો ‘હું’ લાક્ષણિક છે. તેમના હુંને કલ્પના કરતા વાસ્તવનું અવલંબન વિશેષ છે. સ્મૃતિઓ અને સ્મૃતિ સાહચર્યોને આધારે તેઓ ‘હું’નો વિસ્તાર કરે છે. તેમની ભાષામાં ચિત્રાંકનની શક્તિ ધ્યાનાકર્ષક છે.

તો આ સંગ્રહમાં અતીતરાગનું સંવેદન-વ્યક્તિત્વચિત્રો લાઘવતા તેમની આ રચનાની લાક્ષણિકતા છે. તેમજ ‘પુલ’, ‘પાત્રો’, ‘પ્રવાહ’, ‘મેળો’ લોક અને દૃશ્યો જેવા નિબંધોમાં તેમની નિબંધકાર તરીકેની શક્તિ ખીલી ઉઠે છે. આમ દિગ્વીશ મહેતા આ દાયકામાં લલિત નિબંધ ક્ષેત્રે સારું એવું પ્રદાન કરે છે.

તો બકુલ ત્રિપાઠી એ સુરેશ-દિગ્વીશના કુળથી જુદા પડીને જુદા જ રંગમાં કામ કર્યું છે. તેમનું નર્મ મર્મવાળું સૂત્ર ‘વૈકુઠ નથી જાવું’ સંગ્રહમાં જોવા મળે છે.

દિગ્વીશ મહેતા પછીના સ્વરૂપની સ્પષ્ટ સમજ માત્ર મીમાંસા દ્વારા જ નહીં બલકે ‘લીલાપર્ણ’, ‘દુર્ભાકર’ વગેરે સંગ્રહો દ્વારા પ્રવીણ દરજ્જાએ આપી એમણે લલિત નિબંધને ખરા અર્થમાં વિકસાવ્યો એમના નિબંધોમાં રહેલ પ્રકૃતિ તત્ત્વ અને મનુષ્યતત્ત્વના સંખ્યાતીત રૂપો સુકુમાર અભિવ્યક્તિ જેવી બાબતો નોંધનીય છે.

આઠમાં દશકાના અગ્રસ્થાનના અધિકારી નિબંધકાર એવા ભોળાભાઈ છે તેમની રચનાઓ લલિત નિબંધને એક ડગલું આગળ લઈ જાય છે અને વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની

ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સેવા મળે છે. ભોળાભાઈ પાસેથી પ્રવાસ સાહિત્ય નિમિત્તે લલિત નિબંધો મળે છે. તેમના આ પ્રવાસ નિબંધો ગદ્યને લલિતમય છે. એ પોતે તે યાત્રા કે પ્રવાસ કરે છે. સાથે નિબંધમાં ભાવકને પણ કરાવે છે. પ્રવાસભ્રમણનું આલેખન લઈને સૌંદર્યભ્રમણ કરાવે છે. તેમનો ‘હું’ ભર્યોભાદર્યો છે. એમની વિશેષ રચના ‘સાદ્યંત સૌંદર્ય’ પ્રવાસ બની રહે છે. તેમનો પ્રવાસ, સ્થળ પ્રવાસ બનવાને બદલે સૌંદર્ય પ્રવાસ બની જાય છે. ‘વિદિશા’ ધ્યાન ખેંચે તેવી રચના છે. કાકાસાહેબ ‘નગાધિરાજ’ નિબંધમાં પર્વતરાજ હિમાલયની વાત કરતા કરતા ‘સાસરામાં રહતી વહુને પિયરની વાત સાંભળીને જેટલી રાજી થાય તેટલો આનંદ થયા વગર રહેતી નથી.’ એમ કહે છે તેવી જ રીતે ભોળાભાઈ લખે છે : ‘તેમાં દિક્ષુ... આ શબ્દો પવનપાવડી બની જાય છે. મારે માટે જાણે એ પહેરીને મન ઉડવા માંડે છે. તે દિશામાં માત્ર વિદિશા નથી, દશે દિશા છે.’ કાકાસાહેબ કાલેલકરની જેમ જ પ્રકૃતિદર્શન અને સંસ્કૃતિદર્શન તેમના નિબંધોમાં સાથે જ ચાલે છે. લેખક બહુશ્રુત છે. “વિવિધ ભગિની ભાષાઓના સાહિત્યનો જે આસ્વાદ પોતે લીધો છે. તેનું વાચકો સમક્ષ નિરૂપણ કરતી વખતે યથાપ્રસંગ સહજ સ્મરણ થતું રહે છે અને તેથી લાભ તો એ નિબંધોના વાચકો-ભાવકોને જ થાય છે. ‘વિદિશા’, ‘માંડુ’, ‘બજુરાહો’, ‘કાશી’, ‘ચિલિકા’ એ કેળવ સ્થળ વિષયક કે પ્રકૃતિ વિષયક વર્ણનાત્મક નિબંધો નથી. એ નિબંધો સૌંદર્યપ્રેમી કલાકારનો પ્રવાહી, પ્રાસાદિક, ચિત્રાત્મક શૈલીનો મનગમતો વિહાર બની રહે છે. નિબંધોમાં જે વિગતો નિરૂપાતી હોય છે અને તેવી ગદ્યમાં સાચી કાવ્યાત્મકતાનો અનુભવ કરાવે છે.”^{૧૯} ‘પૂર્વાન્તર’ અને ‘કાંચનજંઘા’ પણ પ્રવાસ નિબંધો છે. અહીં તેમની રચનારીતિ થોડી અલગ છે. બંગાળી અને સંસ્કૃત કવિતાના પરિશીલનથી સમૃદ્ધ બનેલી ભોળાભાઈની સંવેદના એમના નિબંધોમાં વ્યક્ત થતી લેખકની પરિપક્વ રસિકતા, સૂક્ષ્મ સંવેદના અને પરિસ્કૃત રુચિ ભાવકોને પ્રસન્ન કરે છે. કલ્પનાની રમણીય છટાઓ – પ્રાસાદિક સુકુમાર ગદ્ય તેને લલિત નિબંધની કોટિએ પહોંચાડે છે.

ચંદ્રકાંત શેઠ ‘નંદ સામવેદી’માં અરૂઢ રીતે લલિત નિબંધને ખેડવામાં સફળ થયા છે. અહીં વાસ્તવમાં તો ‘સ્વ’ને નિમિત્ત બનાવી મનુષ્ય માત્રના વ્યવહીત રૂપને છતું કરવાની લેખકની મથામણ રહી છે. દીવાલ, સોનપરી, દીપ, મયૂરપંખ જેવા પ્રતીકો દ્વારા આધુનિક જીવન સંવેદનને કલાત્મક રીતે પ્રગટાવવાનો લેખકનો બળુકો પ્રયાસ પ્રશંસ્ય છે. આમ છતાં તેમના કેટલાક નિબંધો શિથિલતા દેખાય છે. તો કયાંય સર્જકતાનું પોત એક સરખું જળવાતું નથી. આમ છતાં તેમની ‘ધૂળમાંની પગલી’માં તેઓ લલિત નિબંધ વાટે આત્મકથાત્મક અંશો, શૈશવને લઈને આવે છે. ‘નંદ સામવેદી’ના આ ઉત્તમ નિબંધ ‘ભાઈરામ’નું રસદર્શન કરતા ‘ભાઈરામ’ : ‘સ્ટિલપર્સનેલિટી’ની ‘લીલા’ નામે નિબંધ સ્વરૂપના અભ્યાસી ડો. પ્રવીણ દરજી, પ્રસ્તુત નિબંધનું TEXTURE તપાસે છે અને કાવ્યાત્મક નિબંધ, નાટ્યાત્મક નિબંધ અને કથનાત્મક નિબંધની ત્રણે રીતિની ફૂલગૂંથણી ચંદ્રકાંત શેઠના સર્જકકર્મની પરિચાયક કેવી રીતે બની રહે છે તે ભાવકો સમક્ષ સ્પષ્ટ કરે છે. સર્જકની વિરલ એવી ગદ્યલીલાથી પ્રગટેલો ‘ભાઈરામ’ જે જે વાંચશે તેને કીટભ્રમરન્યાયનો અનુભવ કરાવશે અને પોતાને ભાઈરામમય કરી દેશે. ‘ભાઈરામ’ જેવું જ રસવિશ્વ નંદસામવેદીના મોટાભાગના નિબંધોનું છે.

ત્યારબાદ પ્રીતિસેન ગુપ્તાએ પણ પ્રવાસ વર્ણન નિમિત્તે લલિત નિબંધો આપ્યા છે. તેમનો નિબંધ સંગ્રહ ‘ઘરથી દૂરના ઘર’માં લેખિકાના વ્યક્તિત્વનો અસલ રંગ જ ભ્રમણ ભરપૂરતાનો રહ્યો છે. તો મફત ઓઝા ‘માટીમાં ખીલેલા મેઘ ધનુષ્ય’માં નગર સંસ્કૃતિના જીવતા જાગતા સતત ગ્રામ્ય પરિવેશને યાદ કરે છે. ભાષા કાવ્યમય છે. અહીં કોમ્યુનિકેશન કરતાં પણ રચનાઓ સંનિષ્ઠ આગ્રહ છે.

અનિરૂધ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો ચરિત્ર નિબંધોનો એકમાત્ર સંગ્રહ ‘નામરૂપ’માં તેમની વ્યક્તિ ચેતનાને સ્પર્શી ગયેલા કેટલાક વિવિધ સ્તરના માનવીઓનો મેળો છે. એમાં બાબુ વીજળી છે, ગળો પંડિત છે, કોયલ જેવી ચંચળ પ્રકૃતિની નાની છે, જીવીબા અને મૂળી બા છે, રહીમચાયા પણ છે અને રિક્ષાવાળો ચંડીદાસ પણ છે, શ્યામજી છે તો શશીકાંત પણ છે. આ બધા માનવીઓનાં રેખાચિત્રો તેમની સ્વભાવ સહજ વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ સાથે પૂરી સ્વાભાવિકતાથી નિરૂપાયા છે. અને તેથી આસ્વાદ્ય બન્યા છે. આજ પ્રકારના ચરિત્ર નિબંધો રઘુવીર ચૌધરીના ‘સહરાની ભવ્યતા’ અને જોસેફ મેકવાનના ‘વ્યથાના વીતક’માં મળે છે. તેમજ તેમનું લલિત નિબંધોમાં અતીત પ્રત્યેનો રાગ મુખ્ય સંવેદન રહ્યું છે. લેખક હાથમાં કલમ લે છે. અને જાણે સ્મરણોના તાર ઉકેલતા આવે છે. લેખકના નવલકથા રેખાચિત્રોમાં જે ભાષા પાત્રોને વાતાવરણ છે. તે અહીં પણ છે. આ કારણે આ નિબંધોની આગવી મુદ્રા ઉપસે છે. રઘુવીર ચૌધરીએ પચીસ સાહિત્ય સર્જકોના વ્યક્તિચિત્રો રસપ્રદ માહિતી સાથે આલેખ્યા છે. તેમાં સર્જક રઘુવીરની અવલોકનદષ્ટિ અને માર્મિક વેધક વાણી નિરૂપણની શક્તિનો ભાવકને સ્વાભાવિક પરિચય થાય છે. એમની વાર્તાલાપી શૈલી, તાજગીપૂર્ણ બૌદ્ધિકતા એમના ગદ્યને તાજપવાળુ રાખે છે.

મણિલાલ પટેલના ‘અરણ્યોમાં આકાશ ઢોળાય છે.’ અને ‘કોઈ સાદ પાડે છે.’ નોંધનીય સંગ્રહો છે. ‘માટીવર્ય’માં અતીતના સ્મરણો છે. વ્યક્તિચિત્રો છે. પ્રવાસ-વર્ણન છે. સાંપ્રત સાથેનો અનુબંધ છે. અતીતના સ્મરણો અને વ્યક્તિચિત્રો હાસ્યસ્પર્શી બન્યા છે.

ગુણવંત શાહ વર્તમાન યુગના પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રિય નિબંધકાર છે. તેમની નિબંધલેખનની એક વિશિષ્ટ શૈલી છે. જે વાચકને પ્રથમ તબક્કે સંમોહિત કરી દે છે. ‘વિચારોના વૃંદાવનમાં’, ‘સાઈલન્સ ઝોન’, ‘બત્રીસે કોઠે દીવા’, ‘રણ તો લીલાછમ’, ‘ઢાઈ અક્ષર પ્રેમકા’ વગેરે પર નજર કરતા વિષયનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તે બધાના કેન્દ્રમાં ગુણવંતભાઈને માનવીની વાત કરવી છે. જાણે કે આપણી સામે આપણી જ છબી રજૂ કરે છે. રસગતી ગતિથી કલમ વેગ પકડે છે. અને પુષ્પોના બગીચામાં જે ઝડપે એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ફૂલ ઉપર પતંગિયુ જે ઉમંગથી સ્થાનબદલી કરે છે. તેટલી ત્વરાથી ગુણવંતભાઈના નિબંધોમાં વિચાર ગતિ કરે છે. પ્રકૃતિના શબ્દચિત્રો ઘણી વખત તો નખચિત્રો, ઊર્મિકવિતાની પંક્તિ જેવા બની રહે અને અવતરણ ક્ષમતાની કોટીએ પહોંચી જાય છે. એમના ગદ્યમાં કવિની ઊર્મિ, ચિંતકનું ચિંતન અને પત્રકારના અભિપ્રાય એ બધાનું સંમેલન હોય છે. કેટલાક શબ્દ પ્રયોગો, કેટલાક ઉદ્ગારો, કેટલાક શીર્ષકો લાક્ષણિક એ અર્થમાં છે કે તે વાણીનું વિસ્મય લઈને આવે છે. ‘અંતર મમ વિકસિત કરો’, ‘વન પવન અને જીવનના ધબકારા’, ‘બરફમાં પીગળતો તડકો’, ‘વૃક્ષોપનિષદ’ વગેરે નિબંધો તેમની સર્જકતાના ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. ગુણવંતભાઈના નિબંધો વાંચતા આપણે તેમની મુખોમુખ સંવાદ કરતા હોઈએ એવી પ્રત્યક્ષતા અનુભવીએ છીએ.

તેમના સમકાલીન લોકપ્રિય નિબંધકાર સુરેશ દલાલ રહ્યા છે. તેમને પોતાના નિબંધોમાં દૃષ્ટાંતો તેમજ કાવ્ય પંક્તિઓનો સરસ વિનિયોગ કર્યા છે. ‘માણસને ઓળખવાની આ બંને નિબંધકારોમાં અજબની ફાવટ છે. જો કે અતિલેખન અને શૈલીના વ્યામોહમાં લલિત નિબંધને આ બંને દ્વારા ક્યારેક હાનિ પણ પહોંચી છે. વાડીલાલ ડગલીએ તેમના નિબંધ સંગ્રહ ‘શિયાળાની સવારનો તડકો’ આ સ્વરૂપ દ્વારા ગુજરાતી નિબંધ સાહિત્ય એક ડગલું આગળ ચાલે છે.

ત્યારપછી આ સ્વરૂપને આગળ લઈ જવામાં નાના-મોટો અનેક સર્જકોનો ફાળો છે.

હરીન્દ્ર દવે ‘નીરવ સંવાદ’, સુરેશ દલાલ કૃત ‘મારી બારીએથી’, વિષ્ણુ પંડ્યા ‘હથેળીનું આકાશ’, ‘શાહમૃગ અને દેવહુમા’ તો ‘અંતહ’ અને ‘ગદ્યપર્વમાં’ વારંવાર પ્રસિધ્ધ થયેલા ગુલામ મોહમ્મદ શેખ અને ભરત નાયકના નિબંધો વિશિષ્ટ ગદ્ય તરાહો અને નિજી ભાવ વિશ્વને કારણે અલગ જ તરી આવે છે.

કિશોરસિંહ સોલંકીનો ‘ભીની માટીની મ્હેક’ સંગ્રહ ઉત્તર ગુજરાતી બોલીના લહેજા – લહેકાના વિનિયોગને લીધે નોંધનીય છે. વતનના મેળા, ઉત્સવો, લગ્ન, મરણ પ્રસંગોનું તેમાં દસ્તાવેજીકરણ પણ છે.

અનિલ જોશીના ‘સ્ટેચ્યુ’ અને ‘પવનની વ્યાસપીઠ’ સંગ્રહો આમ તો કાગળ પર બોલપેનનો ફિયાસકો છે. આમ છતાં ‘કાબરી’, ‘ફોતરા’ જેવા નિબંધો સ્મરણીય છે. તેમના નિબંધો શબ્દમાળા શબ્દગુચ્છોના પુનરાવર્તનની મર્યાદાઓ મુખ્ય છે.

પ્રવીણ દરજી કૃત ‘દર્બાકુર’, ‘લીલા પર્ણ’, ‘ઘાસના ફૂલ’, ‘વેણુરવ’ બકુલ ત્રિપાઠી કૃત ‘મન સાથે મૈત્રી’. જયંત પાઠક ‘વનાંચલ’ અને ‘તરુરાગ’માં તથા ‘સદ્માતાનો ખાંચો’માં ઉશનસ્ પ્રાસાદિક રીતે રચે છે વગેરે નિબંધ સંગ્રહોમાં તે તે સર્જકની નિજી મુદ્રા પ્રગટ થાય છે.

રમેશ જાની, જ્યોતિષ જાનીમાં ક્યાંક ક્યાંક સર્જકતાનો સ્પર્શ વર્તાય છે. છતાં બંને સર્જકો લલિત નિબંધની ગહેરાઈને તાગી શક્યા નથી.

રમેશ દવે સંસ્કૃતિમાં લખતા રહ્યા છે. આ ઉપરાંત એમણે ‘વિશ્વમાનવ’, ‘નવનીત સમર્પણ’માં પણ રચનાઓ આપી છે. તેમના ‘મનની વાડી’ નિબંધની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં બાળપણનું સ્મરણ વર્ણવાયું નથી. કલ્પાયું છે. ભવિષ્યનું સ્વપ્ન ધૂંધળું નથી. ભાવક તરીકે આપણને પણ એ સ્વપ્નમાં સહભાગી થવાનું ભાવી જાય એવું છે. હર્ષદ કાપડીયાના ‘સાયુજય’ સમકાલીન દૈનિકમાં પ્રસિધ્ધ થયેલ ‘રેલ્વે સ્ટેશન’, ‘વરસાદ’, ‘ચંદરવો’ વગેરે નિબંધોમાં રહેલી સંવેદનની નિરીક્ષણ શક્તિ સહજ અભિવ્યક્તિ સ્પર્શી જાય છે.

આ દાયકામાં આપણને બકુલ ત્રિપાઠી, વિનોદ ભટ્ટ, મધુસૂદન પારેખ, તારક મહેતા, રતિલાલ બોરીસાગર, નરોત્તમ વાળંદ, નિરંજન ત્રિવેદી, અશોક દવે, રમણલાલ પાઠક, ચંદ્રકાંત શેઠ વગેરે પાસેથી હાસ્ય નિબંધો મળે છે. તેમાં બકુલ ત્રિપાઠી કૃત ‘વૈકુઠ નથી જાવું’ તેમજ વિનોદ ભટ્ટના ‘વિનોદની નજરે’ અને ‘વિનોદલક્ષી વ્યક્તિચિત્રો’ના નિબંધોની ક્ષમતા ઊંચીકોટિની છે.

વર્તમાન સમયમાં એકપણ દૈનિક અખબારની પૂર્તિ કે સાહિત્યિક સામાયિક એવું નહીં મળે જેમાં લલિત નિબંધ ન હોય વર્તમાન પત્રો અને સામાયિકોએ આ સ્વરૂપને વિકસાવવાની પૂરી તક આપી છે. વળી સ્થળ સંકોચને કારણે આ સાહિત્ય સ્વરૂપને કરવા પડતા ‘ડાયટીંગ’થી તેનું સ્વરૂપ વધુ શુદ્ધ બની રહ્યું છે. તેમાં સામાયિકોનો મહત્ત્વનો ફાળો છે.

નવમા દાયકાના ગદ્યસર્જકોમાં ચંદ્રકાંત શેઠ, ગુણવંત શાહ, પ્રવીણ દરજી, બકુલ ત્રિપાઠી, વિનોદ ભટ્ટની સર્જકતા મહોરી ઉઠેલી જણાય છે. નર્મદ ગુજરાતી સાહિત્યના નિબંધનો આદ્યપ્રણેતા મનાય છે. નર્મદે શરૂ કરેલું આ સ્વરૂપ વર્તમાનપત્રો, સામયિકો અને માસિકો દ્વારા પામ્યું છે. તેમાં ‘ડાંડિયો’, ‘બુધ્ધિપ્રકાશ’, ‘ગુજરાતી શાળાપત્ર’, ‘પ્રિયંવદા’, ‘સુંદર્શન’, ‘વસંત’, ‘ચંદ્ર’, ‘સમાલોચક’, ‘સાહિત્ય’, ‘કૌમુદ્રી’, ‘માનસી’, ‘નવજીવન’, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘પ્રસ્થાન’, ‘ગુજરાત’, ‘નવચેતન’, ‘ઊર્મિ’, ‘કુમાર’, ‘રુચિ’, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ જેવા સામાયિકોએ નિબંધના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આમ આ નિબંધ સ્વરૂપ ઉન્નત શિખરો સર કરે છે.

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક / સંપાદકનું નામ	પાના નં.
૧.	બાર સાહિત્ય સ્વરૂપો	લે. ડો. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૯૮
૨.	નિબંધમાળા	લે. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૨૦
૩.	દલપત કાવ્ય : ભાગ-૨	લે. દલપતરામ	૪૪
૪.	જૂનું નર્મગદ્ય	લે. કવિ નર્મદશંકર	૫
૫.	આચમન	લે. પ્રેમશંકર	૧૩૨
૬.	નિબંધ : સ્વરૂપ અને વિકાસ	લે. પ્રવીણ દરજી	૪૯
૭.	નિબંધ અને ગુજરાતી નિબંધ	સં. જયંત કોઠારી	૧૧-૧૨
૮.	શૈલી અને સ્વરૂપ	લે. ઉમાશંકર જોશી	૪૦
૯.	સાહિત્ય વિવેચનના સિદ્ધાંતો	લે. મણિલાલ હ. પટેલ	૧૫૦
૧૦	આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞા કોશ	લે. ડો. ચંદ્રકાંત ટોપીવાલા	૯૩
૧૧	સ્વરૂપ સન્નિધાન	લે. મણિલાલ હ. પટેલ	૨૭૪
૧૨	બારસાહિત્ય સ્વરૂપો	લે. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦૦
૧૩	બારસાહિત્ય સ્વરૂપો	લે. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦૧
૧૪	બારસાહિત્ય સ્વરૂપો	લે. ડો. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦૦
૧૫	બારસાહિત્ય સ્વરૂપો	લે. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦૩
૧૬	નિબંધ : સ્વરૂપ વિકાસ	લે. ડો. પ્રવીણ દરજી	૨૬
૧૭	જનાન્તિકે	લે. સુરેશ જોશી	૧
૧૮	નિબંધ : સ્વરૂપ વિકાસ	લે. ડો. પ્રવીણ દરજી	૩૨૫
૧૯	અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	લે. ડો. રમેશ એમ. ત્રિવેદી	૪૩૪

પ્રકરણ-૨
કાકાસાહેબનું જીવન-કવન
એક અધ્યયન

કાકાસાહેબ વિશે જે ચોક્કસ માહિતી મળે છે તે આ પ્રમાણે છે : માસિક સામયિક ‘સ્મરણયાત્રા’ (૧૯૩૪), ‘ધર્માધ્ય’ (૧૯૫૨) તથા ‘ગુર્જરી ભારતી’ માસિકમાં પ્રગટ થતી ‘મારી જીવન કથા’, હિન્દી ‘મંગલ પ્રભાત’ માસિકનાં દિવાળી અંકના ‘જીવન નિવેદન’માં તેમના પત્રવ્યવહારમાં, ચિ. કુસુમનાં તા. ૨૭-૧૦-૭૧ના પત્રમાં તેમજ અન્ય પત્રમાં પણ તેમના જીવન વિશે સારી એવી માહિતી મળે છે. આમ છતાં આ માસિકો સંજોગોવસાત્ બંધ પડતા પૂરી માહિતી મળતી નથી. આમ છતાં તેમના સાહિત્યમાંથી તેમના વ્યક્તિત્વનાં બધા જ પાસાનો પરિચય મળી રહે છે,

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનો જન્મ આપણી ‘અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભા’ની સ્થાપના થઈ તે વરસે, એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૮૫ની પહેલી ડિસેમ્બરે મહારાષ્ટ્રની રાજધાની સતારા મુકામે થયો હતો. તેમનું આખું નામ બાલદત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર હતું. તેમનું કુટુંબ મૂળ સાવંતવાડી તરફનું ત્યાનાં માણગાંવ કસબા નજીક આવેલા તેમના વતન કાલેલી ગામ પરથી તેમની મૂળ અટક રાજાદયશ્વ મટીને કાલેલકર પડી હતી. કારણ કે મહારાષ્ટ્રમાં ગામના નામની પાછળ ‘કર’ લગાડીને અટક નક્કી થતી હોય છે. જેવી રીતે મૂળગાંવના વતની મૂળગાંવકર તેવી રીતે કાલેલી ગામના વતની કાલેલકર કહેવાયા.

જેમ ‘મોરના ઈંડાને ચીતરવા ન પડે.’ તેમ ‘કાકાસાહેબને ગળથૂથીમાંથી ધાર્મિક સંસ્કાર મળ્યા હતાં. કારણ કે તેમના પિતા ખૂબ પ્રેમાળ, ધર્મનિષ્ઠ, જાગૃત ન્યાયબુદ્ધિવાળા અને ઈશ્વરથી ડરીને ચાલનારા હતા, રસિકતાને વિલાસિતાથી ભડકવાવાળા હતા. ગૃહજીવનમાં વ્યવસ્થિતપણે દેખરેખ રાખીને છોકરાઓની કેળવણી તરફ તેઓ જાગૃક પણ ભાગ્યે જ ધ્યાન આપી શકતા. તેમનો એકમાત્ર શોખ કે વિનોદ (કાંબી) ફોટોગ્રાફીનો હતો. રાજકીય દૃષ્ટિથી મોટા ભાગના સારસ્વત કુટુંબોની જેમ અંગ્રેજી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી ભાવનાવાળા કે શુભનિષ્ઠાવાળા તેઓ હોય એમ દેખાય છે.’^૧

કાકાસાહેબ છ ભાઈઓ અને એક બહેનમાં સૌથી નાના હતા. તેમનું બાળપણ કંઈક અંશે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બાળપણ સાથે સરખાવી શકાય. તેમના માતા પણ કુલીન, સદાચારી અને પરોપકારવૃત્તિવાળા હતા. તેઓ દેવપૂજા, જપતપ, વ્રત, ઉપવાસ જેવા કર્મકાંડો અને વિધિ-નિષેધોનું સંસ્કારી કુટુંબ હતું. તેમના કુટુંબમાં પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો અને મરાઠી સંતોના ભક્તિ સાહિત્યનું સતત પરાયણ ચાલતું રહેતું. જ્યારે તીર્થાટનના પ્રસંગો આવતા ત્યારે કુટુંબના બાળકોને પણ સાથે લેવામાં આવતા. આ જાતની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓની બાળક દત્તાત્રેયના મન પર ઊંડી અસર પડી દેખાય છે.^૨ અહીં પહેલી કહેવત ‘બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા’ યથાર્થ રીતે સાબિત થાય છે. આજે વર્તમાન સમયમાં બાળકોને અભ્યાસની સાથોસાથ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન આપવું ખૂબ જ જરૂરી લાગે છે. તોજ આવનારા ભવિષ્યમાં આપણું ગૌરવ જાળવી શકીશું.

અભ્યાસ વિશે કાકાસાહેબ બાળપણમાં બેદરકાર હતા. ક્યારેય પરીક્ષામાં સારો વર્ગ કે છાત્રવૃત્તિ મળે એવી ઈચ્છા તેમણે સેવેલી જ નહીં. છતાં તેમનું વ્યક્તિત્વ જ એવું હતું કે કાકાસાહેબે મેટ્રિકની પરીક્ષા ઈ.સ. ૧૯૦૩માં જ પાસ કરી લીધી હતી. ત્યાં સુધીમાં તો તેમના પિતા પણ તેમની વાતોમાં વિશ્વાસ રાખતા અને

તેમની સલાહ લેતા. ઈ.સ. ૧૯૦૬માં તેમણે ફિલોસોફી ઉપર બી.એ.ની ડીગ્રી મેળવી હતી. આથી જ કોલેજમાં જતાં જતાં એમણે પિતાજીને ફક્ત સ્વાર્થ નજર આગળ રાખીને સલાહ આપેલી, તેથી પિતાજીનો ઠપકો સાંભળવો પડેલો પણ એ ઠપકાએ એમને ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય ભાવનાનું ભાથું બંધાવેલું. કાકાસાહેબના બાળપણના જીવન ઘડતરમાં માતા-પિતા અને કૌટુંબિક વાતાવરણ ઉપરાંત ઘણાબધા પરિબળોનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. તેમાં તેમની સ્કૂલના હેડમાસ્ટર વામનરાવ દુભાસી, ત્યાંના શિક્ષક પદ્મનાભરાવ ચંદાવરકર તેમજ ઈ.સ. ૧૮૯૩-૯૪માં પૂનામાં થયેલ હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણો, ચીન-જાપાન યુદ્ધ, ગોવામાં રાણા લોકોનો પોર્ટુગીઝ સામેનો બળવો એ બધા મુખ્ય હતા. બાળપણમાં પિતા બાલકૃષ્ણ સાથે બળદગાડીમાં કરેલી મુસાફરીને અને તીર્થધામોના યાત્રા પ્રસંગોને લીધે કાકાસાહેબને પ્રવાસનો ભારે શોખ જાગ્યો.

એમના પિતા તો જેની નોકરી કરીએ તેને વફાદાર રહેવું જોઈએ એવા વિચાર માનસના હતા. તો કાકાસાહેબમાં નાનપણથી ક્રાંતિકારી વિચાર આવ્યા ક્યાંથી ? તેના વિશે એટલું કહી શકાય કે, શાળામાં હતા ત્યારે ભાઈઓ જોડે મળીને, ‘અંગ્રેજોના શાસનમાં રહેવું શરમજનક છે. આ શાસન તોડીને સ્વતંત્રતા મેળવવી જ જોઈએ’ એવી ભાવના સેવતા હતા. તેઓ પૂના ફરગ્યુસેન કોલેજમાં ભણવા ગયા ત્યારે કોલેજના આચાર્યા પ્રાંજપેયના પ્રભાવથી તેઓ બુદ્ધિવાદી બન્યા હતા. તેમણે અંગ્રેજી સાહિત્ય પણ સારું એવું વાંચેલું. પરિણામે ભગવાન પરત્વેની શ્રદ્ધા ડગતી ગઈ. પણ સાથે જ બુદ્ધિવાદને કારણે તેઓ સત્યનિષ્ઠા અને સમાજ સુધારાના આગ્રહી બન્યા. આ રીતે નાસ્તિકતાને આરે આવીને ઉભેલા કોલેજના વિદ્યાર્થીમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને ડો. ભાંડારકરનાં પુસ્તકોના વાચનથી પુનઃ ઈશ્વરશ્રદ્ધા જાગૃત થઈ. બી.એ.માં તેમણે ફિલસૂફીનો વિષય લીધેલો તેથી જ તેમનામાં ધર્મચિંતનને માટે સારી એવી પાર્શ્વભૂમિકા તૈયાર થાય. તે વિવેકાનંદના બધા જ પુસ્તકો વાંચી નાખે છે અને રાષ્ટ્ર ભાવના તો તેમનાં હતી જ. ‘મેસેજ ઓફ હિન્દુસ્તાન’માં દર્શાવેલા ધર્મભાવના અને દેશભક્તિના સમન્વયે એમને પ્રભાવિત કર્યા અને એમને નવી દૃષ્ટિ આપી.

કાકાસાહેબ કોલેજકાળ દરમિયાન રાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર બનાવવા શું કરવું જોઈએ તે વિશે વિચાર કરવા માંડ્યા બરાબર તેજ સમયે આમ જનતાની માન્યતા તો એવી હતી કે, આ બધી ખૂનામરકીની પ્રવૃત્તિ પાછળ ટિળકનો જ હાથ છે. ‘વિદ્યાર્થીઓમાં લોકમાન્યની પ્રતિષ્ઠા તેમના ત્યાગ અને તપને લીધે ખૂબ વધી હતી. તેઓ અવારનવાર લોકમાન્યને મળતા, લોકમાન્ય પણ તેમની સાથે બહુ સન્માનપૂર્વક વર્તતા ને તેમને પ્રેરણા અને દોરવણી આપતા. જુવાન કાકાસાહેબને આવી જ એક મુલાકાત વખતે તેમણે કહેલું કે, ‘તમારું ભણતર છોડી દો એમ અમે કહેતા નથી. પણ ભણતરની સાથે સાથે દેશની સેવા પણ કરો; અને તેમ કરતા ફર્સ્ટકલાસમાં આવનાર વિદ્યાર્થીને સેકન્ડ કલાસમાં અથવા પાસકલાસમાં આવવું પડે તો એટલો ત્યાગ તેણે દેશ માટે કરવો જોઈએ.’^૩

તેઓ ગુપ્ત સંસ્થાઓ દ્વારા સશસ્ત્ર ક્રાંતિનો માર્ગ યોગ્ય છે એમ માનતા થયા. એમને ટિળકની ઉદામવાદી રાજનીતિ ગમતી. પણ તેઓ એમ માનતા કે ‘રાજકીય ક્રાંતિ જોડે સામાજિક ક્રાંતિ આવે તો જ રાજકીય ક્રાંતિ સફળ થાય.’ ટિળકની રાજનીતિ એમને ગમતી. પણ સમાજનીતિ નહોતી ગમતી આથી જ કોલેજકાળ દરમિયાન જ તેઓ નાસિકમાં ચાલતી વીર સાંવરકરની ગુપ્ત સંસ્થામાં પણ જઈ આવ્યા. પરંતુ ત્યાં ગયા પછી એમને એ માર્ગમાંથી શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ. એમને લાગ્યું કે થોડી ઘણી પિસ્તોલો મેળવી, થોડા અંગ્રેજોના ખૂન કરી શકાય પણ તેથી ક્રાંતિ

લાવી શકાય નહીં. તેમને કોંગ્રેસની નીતિ પણ પસંદ નહોતી કારણ કે કોંગ્રેસ સરકાર પાસે માંગણીઓ કરતી હતી. તેમાં પ્રતિકારકતાનો સૂર નહોતો.

આમ છતાં તેમનો સ્વદેશી વ્રતનો એક પ્રસંગ અહીં નોંધવા જેવો છે : સન ૧૮૯૭ની સાલથી જ કાકાના સૌથી મોટાભાઈ સ્વદેશી વ્રત પાળતા હતા. કાકા તેમજ બીજા ભાઈઓ તે વખતે તેમની ઠેકડી કરતા, પણ ૧૯૦૫માં સ્વદેશી ને સ્વરાજ્યની ચળવળ શરૂ થતા બધું બદલાઈ ગયું. કાકાએ મોટાભાઈની કરેલી મશ્કરીના પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપે સ્વદેશી વ્રત ગ્રહણ કર્યું અને છ વરસ સુધી ખાંડ ન ખાવાનો નિયમ લીધો. કપડાં તેમજ બીજી વસ્તુઓ પણ બની શકે તેટલી સ્વદેશી વાપરવાનું શરૂ કર્યું.

ઈ.સ. ૧૯૦૭ થી ઈ.સ. ૧૯૧૫નો ગાળો કાકાસાહેબના જીવનમાં ઝડપી વણાંકો લાવે છે. ઈ.સ. ૧૯૦૭માં બી.એ.ની ડીગ્રી મેળવી ત્યારે તેમના પિતાની ઈચ્છા એવી હતી કે તેઓ એલ.એલ.બી. થઈને વકીલ બને પણ સ્વરાજ્યની ચળવળ દેશભરમાં ચાલતી હોય ત્યારે દત્તને આ વિચાર ક્યાંથી રુચે ? તેના મનમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કે લોકશિક્ષણના વિચારો જ આવતા. છેક નાનપણથી પોતાના વર્ગના જોડીદારો ને ભણાવવાનો શોખ તો કાકાસાહેબને હતો જ પૂનામાં કોલેજના દિવસોમાં વિવેકાનંદનો એક ખાનગી પત્ર તેમના વાંચવામાં આવ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે, ‘દેશોદ્ધારનો મેં અનેક વેળાએ અનેક રીતે વિચાર કરી જોયો છે, દરેક વખતે શિક્ષણ એજ તેનો માર્ગ છે એવો જવાબ મને મળ્યો છે.’ આ પત્રથી તેમજ અરવિંદબાબુના ‘કર્મયોગિત્’ પત્રના વાચનથી કાકાસાહેબનો વિચાર દઢ થયો અને કેળવણી એજ મારું જીવનકાર્ય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને આ દેહ અર્પણ છે. એમ કાકાસાહેબ મનોમન નક્કી કરે છે.

ત્યારબાદ પોતાના પિતાની ઈચ્છાને માન આપીને એલ.એલ.બી.નો અભ્યાસ કરવા માટે મુંબઈ ગયા અને ૧૯૦૮માં પ્રથમ એલ.એલ.બી.ની પરીક્ષા પાસ કરી. તેજ સમયમાં તેમની માતાજીનું અવસાન થાય છે. ઈંગ્લેન્ડમાં કર્ઝન વાયલીનું ખૂન થયું અને લોકમાન્ય ટિળકને છ વરસની સખત કેદની સજા થાય છે. તો બીજી બાજુ કાકાસાહેબ ‘રાષ્ટ્રમત’ નામના એક દૈનિક પત્રમાં જોડાઈ છે. અને તેમાં સંપાદક મંડળમાં કામ કરે છે. આ ‘દૈનિક ખૂબ જ લોકપ્રિય બને છે.’

ઈ.સ. ૧૯૦૯માં બેલગાંવમાં ‘ગણેશ વિદ્યાલય’ નામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થામાં મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે તેઓ જોડાયા પરંતુ થોડા જ દિવસોમાં એ વિદ્યાલય પર સરકારની ખફા નજર ઉતરતા લોકમાન્ય ટિળકના ‘રાષ્ટ્રમત’ નામના દૈનિકના સંપાદન મંડળમાં જોડાયા, અહીં તેમને દત્તોપંત આપટે, વીર વામનરાવ, ગોપાલરાવ ઓગલે, હરિભાઉ ફાટક અને સ્વામી આનંદ જેવા રાષ્ટ્રવાદી કાર્યકર્તાઓનો સંપર્ક થયો. ‘ઈ.સ. ૧૯૧૦માં એ રાષ્ટ્રીય દૈનિક પર સરકારની કડી નજર પડી અને ‘રાષ્ટ્રમત’ બંધ કરવું પડ્યું. સરકારનો દમનનો કોરડો વીંઝાયો. જો કે, આ વખતે તેઓ માનતા હતા કે, નાની-નાની ન્યાતજાતના બંધનો તોડીને સંસાર સુધારાની દિશામાં ઝડપી પગલા ભરવા જોઈએ. ફક્ત રાજકીય ક્રાંતિ કરવાથી અને સામાજિક જીવનનાં રૂઢિવાદી રહેવાથી, ક્યારેય ક્રાંતિમાં સફળતા મળવાની નથી. વળી કોમી એકતા પણ જરૂરી છે. આ વિચારોના ઘડતરમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું વેદાંત, રામકૃષ્ણ મિશનની જનસેવાની પ્રવૃત્તિ, ડો. ભગવાનદાસનું સર્વધર્મ અધ્યયન, રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યમય જીવન-તત્ત્વજ્ઞાન, લોકમાન્ય ટિળકની પ્રેરણાથી પ્રગટેલી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, શ્રી અરવિંદ ઘોષની યૌગિક શક્તિએ

બધાનો સારો એવો ફાળો હતો.’^૪ કાકાસાહેબ આજ સમયમાં સ્વામી રામતીર્થના લખાણોનો અભ્યાસ કરતા હતા. એટલે એમણે તથા એમના બેલગાંવના મિત્ર શ્રી ગુણાજીએ સ્વામી રામતીર્થનું ચરિત્ર અને તેમના લેખસંગ્રહનો એક ભાગ મુંબઈના ‘માસિક મનોરંજન’ મારફતે પ્રકાશિત કર્યો. જે કાકાસાહેબનું પ્રથમ પુસ્તક છે.

વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવે થોડો સ્વાભિમાનનો પરચો બતાવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં દિલ્હી દરબાર ભરાયો તે વખતે બાદશાહ પંચમ જયોર્જને સલામ ભરતી વખતે તેઓ પુરતા નમ્યા નહિ અને પાછા ફરતી વખતે સમ્રાટને પીઠ બતાવી એ ઘોર અપરાધ માટે તેમના પર શહેનશાહની સરકારનો ખોફ ઊતર્યો. આથી કાકાસાહેબના મનમાં જે નિરાશાના વાદળ ઘેરાયા હતાં તેમાં વીજળી ચમકી અને સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપીને વડોદરામાં ‘ગંગનાથ વિદ્યાલય’ નામનું રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય સ્થાપી તેમાં કાર્ય કરવા માટે નિમંત્રણ મળતાં કાકાસાહેબે સહર્ષ સ્વીકાર્યું, પણ થોડાંજ વખતમાં અંગ્રેજોની નજર તેના પર પડી તેથી નિયામક મંડળે વિદ્યાલય બંધ કરી દેવાનો નિર્ણય લીધો. કાકાસાહેબે જણાવ્યું કે, ‘નિયામક મંડળ નીકળી જાય અને વિદ્યાલયનું મકાન અમને વાપરવા ન આપે તો પણ તેઓ વિદ્યાલય ચલાવશે. વિદ્યાલયના અન્ય એક શિક્ષક શ્રી અનંત બુવા મહેકરે એમને સાથ આપ્યો. આમ છતાં પ્રતિકૂળ સંજોગોના કારણે વિદ્યાર્થીઓના મા-બાપોએજ છોકરાઓ ને વિદ્યાલયમાંથી ઉઠાડી લીધા. કાકાસાહેબ હાર્યા-ઘોર નિરાશા એમને છાઈ વળી. આથી હિમાલય જઈ ત્યાં આધ્યાત્મિક સાધના કરવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો. આ એમના જીવનમાં એક મહત્વનો વળાંક હતો.’^૫

ત્યાર પછીના સમયમાં તેઓ વડોદરાથી બેલગામ ગયા. કૌટુંબિક પ્રશ્નો ઉકેલ્યા. પત્ની અને બાળકોને એમણે સસરાને ત્યાં મૂક્યા અને એમના ભરણપોષણની પણ બધી જોગવાઈ કરી અને ગોવા તથા મહારાષ્ટ્રનું છેવટનું દર્શન કરી લીધું અને ઈ.સ. ૧૯૧૨નાં એપ્રિલ માસમાં કાશીયાત્રાનું નામ દઈને તેઓ ઉત્તરના પ્રવાસે નીકળી પડ્યાં. મુંબઈ, વડોદરા, જબલપુરને માર્ગે તે પ્રયાગ ગયા. ત્યાં ત્રિવેણી સંગમમાં પિતાના ફૂલ પધરાવીને તેમણે શ્રાદ્ધ કર્યું. ત્યાંથી વારાણસી અને ગયા જઈને ત્રિસ્થળીની યાત્રા પણ તેમણે પૂરી કરી. તેમની સાથે રામદાસી સંપ્રદાયના ‘મરઢે’ મઠના અધિપતિ અનંત બુવા હતા. ત્રિસ્થળીની યાત્રા પૂરી કરીને કાકાસાહેબ પોતાને જીવનની પ્રેરણા આપનાર રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદના બેલૂર મઠ ગયા, બંકિમ, અરવિંદ અને રવીન્દ્રનાથની બંગભૂમિના તેમણે દર્શન કર્યા. અનંતબુવા જે સંપ્રદાયના હતા તેનો મુખ્ય મઠ અયોધ્યામાં હોવાથી તેમની સાથે અયોધ્યા ગયા અને ત્યાંથી સ્વામી આનંદને હિમાલયના પ્રવાસે સાથે લેવા માટે આલમોડા ગયા. આમ ઈ.સ. ૧૯૧૩માં નિકટતમ સાથી અને એમના સહઅધ્યાપક એવા અનંતબુવા મહેકરની સાથે હિમાલયની યાત્રાએ ઊપડી ગયા. એમણે હિમાલયની ૨૨૦૦ માઈલની પગપાળા મુસાફરી કરી. આ પ્રવાસમાં એમની અંતર્મુખવૃત્તિ, ઉત્કટ રાષ્ટ્રપ્રેમ, પ્રકૃતિ તત્ત્વોની જોડે તાદાત્મ્યની ભાવના અને પ્રબળ શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે. એ પ્રવાસ શરૂ કરતાં પૂર્વે હિન્દુ ધર્મનું ઊંડું અધ્યયન કરેલું. અન્ય ધર્મ અને હિન્દુ ધર્મની વિશેષતા જોઈ અને તેનાથી પરિચિત થયા. આ બધી વિગતો એમણે ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ પુસ્તકમાં નોંધી છે. જે એમની એ સમયની પરિણત પ્રજ્ઞાની સાક્ષી પૂરે છે. આ હિમાલય યાત્રા તેઓ નેપાળમાં પૂરી કરે છે. આ પ્રવાસમાં ચિંતન અને મંથન કરતાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી દ્વારા રાષ્ટ્રોદ્ધાર કરવાની એમની ભાવનાને સાકાર કરવા માટે નવું જોમ પ્રાપ્ત કરે છે.

આમ હિમાલય યાત્રાથી ચિંતન, મનન, ધ્યાન, સાધના, નિરીક્ષણ શક્તિ વગેરેથી પોતે સમૃદ્ધ થયા અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓની મુલાકાત તથા હિંદની સંસ્કૃતિના આધુનિક ધામોની મુલાકાત લીધી ઈ.સ. ૧૯૧૩માં

આચાર્ય કૃપલાની અને ગિરધારી મિત્રો સાથે તેઓ બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ કરી આવ્યા. એજ સમયમાં હરિદ્વારના ઋષિકુળમાં રોકાયા અને જપ-તપ કર્યા. પછી ઉત્તર ભારતમાં આર્યસમાજીઓનું કાંગડી ગુરુકુળ, રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપનું પ્રેમ મહાવિદ્યાલય, આચાર્ય કૃપલાનીજીનો સિંધુ બ્રહ્મચાર્યાશ્રમ અને રવીન્દ્રનાથની પ્રસિધ્ધ સંસ્થા શાંતિનિકેતનની મુલાકાત લીધી. ત્યાં ગુરુદેવના સાનિધ્યમાં થોડો સમય અધ્યાપનનું કામ પણ કર્યું. બરાબર તેજ સમયમાં પંડિત મદનમોહન માલવીય હિંદુ યુનિવર્સિટીનો પાયો નાખતા હતા. તેમની સાથે એક અજ્ઞાત સાધુના વેશમાં કાકાસાહેબે ખૂબ વિચાર વિનિમય કર્યો. જે વિવેકાનંદના કેળવણી વિષયક સૂત્રથી તેમણે કોલેજ પછી જીવનની શરૂઆત કરી હતી એ જ સૂત્રથી તેમને વધારે ને વધારે પ્રતીતિ થઈ અને ‘રાષ્ટ્ર ઝૂંપડીમાં વસે છે.’ એ વિવેકાનંદના સૂત્રનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયો.

ઈ.સ. ૧૯૧૫માં શાંતિનિકેતનમાં તેમને પ્રથમવાર ગાંધીજી જોડે મુલાકાત થઈ. સત્યાગ્રહનો સિધ્ધાંત તેમજ બીજા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વિશે તેમણે ગાંધીજી જોડે વિચાર વિનિમય કર્યો. સત્યાગ્રહના સાધનની ક્ષમતા વિશે તેમનાં મનમાં અત્યાર સુધી જે સંશય પડ્યો હતો તે આ મુલાકાતથી દૂર થયો. તેઓ હવે ગાંધીજીના અનુયાયી બન્યા. ગાંધીજીના સૂચનથી સત્યાગ્રહ આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળા અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તેમણે શિક્ષણ કાર્ય સ્વીકાર્યું ઉપરાંત કેટલોક સમય સંસ્થાના સંચાલનની જવાબદારી પણ ઉપાડી. દરમ્યાન સત્યાગ્રહની લડતમાં તેઓ સક્રિય બન્યા. આમ ગાંધીજીનું મિલન એ કાકાસાહેબના જીવનનો બીજો વણાંક હતો.

ગાંધીજી સાથે કાકાસાહેબની ફરી મુલાકાત ડિસેમ્બરમાં મુંબઈની રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક વખતે થઈ. થોડા મહિનાઓ પછી ગાંધીજીએ અમદાવાદ નજીક કોચરબ પાસે સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરીને અમદાવાદને પણ પોતાની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવી દીધું.

બીજી બાજુ સ્વામી આનંદની મદદથી કાકાસાહેબની પત્નીએ તેમનો પત્તો મેળવ્યો એટલે તેઓ બેલગ્રામ જઈને પત્ની તથા પુત્રોને લઈ ૧૯૧૬માં વડોદરા પાસે સયાજીપુરા નામના ગામડામાં ગ્રામસેવાનો સંકલ્પ કરીને વશ્યા. ત્યાં એક સહકારી ડેરી ચલાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો અને ‘આત્મોદ્ધાર’ નામનું માસિક ત્રણ વરસ સુધી ચલાવવામાં મદદ કરી, પરંતુ ગામડાના લોકોમાં ભાષાના જ્ઞાનને અભાવે કાકાસાહેબને એ કામમાં સફળતા મળી નહિ આથી તેઓએ વડોદરા આવીને સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો.

ઈ.સ. ૧૯૧૬માં કાકાસાહેબ વડોદરાથી આવીને આશ્રમમાં એક મહિનો રહી ગયા હતા. ૧૯૧૭માં એપ્રિલમાં ગાંધીજી ચંપારણ્ય જવા માટે વડોદરાથી પસાર થયા તે વખતે કાકાસાહેબે તેમની મુલાકાત લીધી અને આશ્રમની શાળામાં જોડાવાનું છેવટનું નક્કી કર્યું. તે પછી થોડા જ દિવસમાં કાકાસાહેબ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યાં અને તેમને થયું કે મને મારું ઘર મળી ગયું. જૂન માસમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમને કોચરબથી ખસેડીને હાલની જગ્યાએ સાબરમતી લઈ જવામાં આવ્યો. આશ્રમની શાળાને ત્યાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. તેના સંચાલનનું કામ શિક્ષણ મંડળમાંથી વારાફરતી બધાને સોંપવામાં આવતું. તેનો મૂળ ઉદ્દેશ ગામડાની જનતાને ઉપયોગી થાય તે હતો. આ આશ્રમ શાળાના અભ્યાસક્રમ માટે કાકાસાહેબે પ્રથમ વખત મરાઠીમાં લેખ લખી આપ્યા. જેનો ગુજરાતીમાં કિશોરલાલભાઈએ અનુવાદ કર્યો. આ લેખ પરથી એવું લાગ્યું કે હિન્દી જ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઈએ. આમ આ આશ્રમશાળા રાષ્ટ્ર ઘડતરમાં સ્થાન ધરાવતી બની રહી.

કાકાસાહેબના રસના વિષયો અનેક હતા. વળી કલ્પનાતરંગો પર સવાર થઈને હિલોળા ખાવા લાગ્યા. આમ તેમનો ગગનવિહાર વધ્યો, કુદરત, પશુપંખી સૌ સામે પડેલા હતા, એટલે તેમના પ્રત્યે એમનું આકર્ષણ વધ્યું. આકાશ, વાદળ, તારાઓ, સમુદ્ર, નદીઓ, જંગલ કે રણ ઈત્યાદિ કુદરતી ઘટનાઓ જોઈને તેમના મનમાં નવા-નવા ભાવો ઊઠતા, તેમનામાં એક પ્રકારની મસ્તી ચડતી, તેમના કવિ આત્માને ખોરાક મળતો તેમના ગદ્યકાવ્યોનો આજનો પાયો ગણાય. કાકાસાહેબે પદ્યકાવ્યોનું નિર્માણ ન કર્યું હોય તો તેનું કારણ એમની માનસિક આળસ જ હશે. ‘જ્ઞાન માત્ર મારું ક્ષેત્ર છે.’ એ તેમનું એક જીવનસૂત્ર હોવાથી પ્રશ્નો સ્વતંત્ર પણ વિચાર કરીને તેને અંગે પોતાનો મૌલિક મત બાંધવાની ટેવ હોવાથી તે જે કંઈ બોલતા કે લખતા તે હંમેશ નવા જેવું અને મૌલિક લાગતું એમના રસના વિષયમાં હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને સ્મૃતિગ્રંથો, હિંદનું રાજકારણ અને અર્થકરણ, ઉપનિષદો અને ખગોળ એ વિષયોમાં વિશેષ રસ લઈને તેનો ચેપ આશ્રમના છાત્રોમાં પણ લગાડે છે. આમ તો કાકાસાહેબનું લખાણ ૧૯૧૭થી ગુજરાતીમાં પ્રસિધ્ધ થવાની શરૂઆત થઈ હતી. તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ૧૯૨૦માં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે મહેમાન થઈને અમદાવાદ આવ્યા તે વખતે કવિશ્રી વિશે એક લાંબો લેખ તેમણે ગુજરાતીમાં લખાવ્યો હતો. એ જ તેમનો પહેલો સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખ કહી શકાય. તેજ સમયમાં આશ્રમશાળામાં હસ્તલિખિત અંકના સ્વરૂપમાં ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’નો અક્ષરદેહે જન્મ થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૧૯માં ભરૂચમાં ગુજરાતી કેળવણી પરિષદનું બીજું અધિવેશન ભરાયું ત્યારે કાકાસાહેબે રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી વિશે એક લેખ લખ્યો અને હિન્દુસ્તાની પ્રચારનો આરંભ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૦ની પંદરમી નવેમ્બરે ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. એમાં કાકાસાહેબ પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો એમ અનેકો વિષયો શીખવતા. આ સમય દરમિયાન જ એમણે ‘ઉપનિષત્યાદાવલિ’ તૈયાર કરી. વળી મહાવિદ્યાલયમાં બંગાળીના પ્રાધ્યાપક નહોતા ત્યારે બંગાળી પણ એમણે ભણાવ્યું. પ્રાદેશિક ભાષાઓનો અભ્યાસ અને પ્રચારનું કાર્ય જે વિદ્યાપીઠે શરૂ કરેલું તેમાં એમણે ફાળો આપ્યો. વિદ્યાપીઠનો ધ્યાનમંત્ર ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ પણ એમણે જ શોધી આપ્યો, વિદ્યાપીઠને અનેક વિદ્વાનોનો લાભ મળ્યો અને વિદ્યાપીઠના શિક્ષણ વિભાગને અનેક રીતે સમૃદ્ધ કર્યો. એજ વર્ષથી હિંદના ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો કહેવાય. પંજાબનો હત્યાકાંડ, ખિલાફતનો પ્રશ્ન તથા સ્વરાજ એ ત્રણ મહત્ત્વના સવાલોની બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારે હિંદને ભારે અન્યાય કર્યો હતો, તેથી મહાત્મા ગાંધીએ દેશની આ શેતાની સરકાર સામે અસહકારની લડત મૂકી. આ અસહકારના આંદોલનમાં એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિ પણ નીમવામાં આવી. એ કામમાં ગાંધીજીની સાથે જ કાકાસાહેબ તથા મશરૂવાળા વગેરે સમિતિના સદસ્યો હતા. બરાબર એ જ અરસામાં ‘નવજીવન’ અને ‘યંગઈન્ડિયા’નાં લેખમાં કાકાસાહેબે પોતાના વિચારો સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા અને એક લેખમાં ચેતવણી આપતા લખે છે કે, –

"WHERE THERE IS NO VISION THE PEOPLE PERISH"

જે પ્રજામાં વર્તમાનને વટાવીને ભાવીને જોવાની દૃષ્ટિ નથી હોતી તેનો વિનાશ જ થાય છે. કાકાસાહેબનું આ વિધાન અત્યારે વર્તમાન સમયના યુવાધનને ખાસ લાગુ પડે છે.

કાકાસાહેબની લેખન પ્રવૃત્તિ ઈ.સ. ૧૯૨૦ની આસપાસમાં શરૂ થયેલી તે જીવનના અંત સુધી અવિરતપણે ચાલુ રહી હતી. ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયેલા તેમના ગ્રંથોની કુલ સંખ્યા ચાલીસથી પણ વધારે છે. જન્મે

મહારાષ્ટ્રીયન હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે પોતાની માતૃભાષા મરાઠી જેટલો જ ભક્તિભાવ તેમણે દાખવ્યો છે. તેમના મોટાભાગના લખાણો પહેલા ગુજરાતીમાં અવતર્યા છે. આપણી ભાષાને પોતાના હૃદયની સફળ સમૃદ્ધિ રેડીને તેમણે એટલી સમર્થ રીતે ખેડી કે ગાંધીજીએ તેમને ‘સવાઈ ગુજરાતી’નું મોંઘેરું બિરુદ આપ્યું.

‘ઈ.સ. ૧૯૨૨માં ગાંધીજીને છ વરસની સજા થઈ. ‘નવજીવન’ના વ્યવસ્થાપક સ્વામી આનંદ તે પછી તંત્રી બન્યા, તેમને પણ સરકારે થોડા જ સમયમાં ઝડપી લીધા. એટલે ‘નવજીવન’ને ચલાવવાનો કાર્યભાર કાકાસાહેબને માથે આવ્યો. ‘નવજીવન’ના તંત્રી તરીકે તો તેમનું નામ આપણને જોવા મળતું નથી, પરંતુ ૧૯૨૨ની ૪થી જૂનના રોજ તેમનો પ્રથમ અગ્રલેખ ‘નવજીવન’માં પ્રસિધ્ધ થયો ત્યારથી ૧૯૨૩માં ફેબ્રુઆરીના અંતે તેમના પર હિન્દના ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૪(અ) હેઠળ રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાયોને તેમને ૧ વરસની સખત કેદની સજા થવાથી તેઓ જેલ ગયા ત્યાં સુધી તેમણે ‘નવજીવન’માં સાપ્તાહિક લેખોનો જાણે એક મોટો ધોધ જ વહેવડાવી દીધો. ધાર્મિક પર્વો કે જયંતીઓથી માંડીને પ્રચલિત રાજકીય કે સામાજિક પ્રશ્નોને ચર્ચનારું તેમનું આ કાળનું લખાણ તેમના સાહિત્યમાં સૌથી વધારે ઓજસ વાળું હોવાની સાથે એટલું જ વિપુલ છે.’^૬ આ લેખો ૧૯૨૩માં કાલેલકરના લેખોના નામે પ્રસિધ્ધ થયા. ‘નવજીવન’ના લેખ માટે એક વર્ષની સજા થઈ હતી. જેલની સજા અને પ્રકૃતિપ્રેમને કારણે આપણને ‘ઓતરાતી દિવાલો’ પુસ્તક મળ્યું. આશ્રમના સાપ્તાહિકમાં ધારાવાહી રૂપે અપાયેલ ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ ૧૯૨૪માં પુસ્તકકારે બહાર પાડ્યો. એ પુસ્તકના કારણે લોકપ્રિયતામાં વધારો થાય છે. ‘અતિશય શ્રમને કારણે કાકાસાહેબને હૃદયની બીમારી લાગું પડી અને તેમને હવાફેર માટે ફરજિયાત નિવૃત્તિ સ્વીકારવી પડી. આ સમયે એમણે ‘જીવનનો આનંદ’નો એક ભાગ ‘નિવૃત્તિમાં નિરીક્ષણ’ લખ્યો. ૧૯૨૮માં આશ્રમમાં જ એમની ધર્મપત્ની લક્ષ્મીનું મૃત્યુ થયું તે પછીનું વર્ષ તેઓ ગાંધીજી સાથે યરવડામાં રહ્યા અને ગાંધીજીને પણ પ્રકૃતિ પ્રેમનો ચેપ લગાડ્યો ને તારા પ્રેમી બનાવ્યા.’^૭ આમ છતાં કાકાસાહેબ અને ગાંધીજીએ દેશદર્શન અલગ રીતે કર્યું છે. કાકાસાહેબે રસભરી અને સૌંદર્ય શોધક આંખોથી સર્વત્ર સુંદરતાનો ફેલાવો જોયો. જ્યાં ગયા ત્યાંના પર્વતો જોયા, બરફથી ઢંકાયેલા ઉચ્ચ શિખરો જોયા આકાશને અડતાં મહાન વૃક્ષો જોયા, નદીઓનો વિસ્તાર, ધોધ કે ઘોડાપૂર, ઝરણાંઓના શાંત કે ઉન્માદભર્યા પ્રવાહ જોયા, વસંતના ફૂલ, પતંગિયા તથા પક્ષીઓમાં કારીગરોને અખંડ નમૂના પૂરા પાડનારા ઉડાઉ છતાં રસિક પણે છાંટેલા રંગો જોયા, સર્વત્ર પ્રકૃતિનો સૌંદર્ય વિસ્તાર જોયો, આમ કાકાસાહેબનું નિરીક્ષણ મેઘધનુષ્યનાં વિવિધ રંગો જેવું છે. તો ગાંધીજીની કરુણાભીની અને અર્થશોધક આંખોએ જોયું કે હિંદુસ્તાન ગામડામાં વસે છે, જે ગામડાં ઉકરડાના ટેકરાઓ વચ્ચે છે અને એ ગામડાં ગંદકી અને રોગોના કેન્દ્રો છે. તેમ સંપત્તિના ભંડારો છે. પરંતુ તેની સંપત્તિ ખાલી થઈ જાય છે, અને ગંદકી તથા રોગો ફૂલેફાલે છે. વળી ગાંધીજીએ તેમાં ન્યાતજાત અસ્પૃશ્યતા વગેરેનું ઝેર જોયું. ગાંધીજીએ પોકાર કર્યો છે કે ગામડા સાફ કરો, તેની અખૂટ સજીવ તથા નિર્જીવ સંપત્તિવર્ધક સામગ્રીનું વ્યવસ્થિત સંયોજન કરો; તેને ઐક્ય અને ઉદ્યોગોથી ભરી દો.

આથી જ કહી શકાય કે કાકાસાહેબે ન જોયું તે ગાંધીજીએ જોયું અને ગાંધીજીએ ન જોયું તે કાકાસાહેબે જોયું. અને બંનેએ પરસ્પર અવિરોધીપણે પ્રગટ કર્યું. આથી જ કહી શકાય કે, ‘જેવી દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.’

૧૯૨૨માં ગાંધીજીએ છ વરસ માટે જેલની સજા થાય છે ત્યારે તેમણે ત્યાંથી જ ગુજરાતી ભાષાની જોડણીને અંગે પ્રવર્તતા અરાજક વિશે ફરીયાદ કરી હતી અને વહેલામાં વહેલી તકે તેમાં વ્યવસ્થા અને એકધારાપણું આણવું જોઈએ એવી સૂચના કરી હતી. જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી આશરે ૧૯૨૬ની શરૂઆતમાં તેમણે એ

કામ કરવા કાકાસાહેબ, મહાદેવભાઈ તથા શ્રી નરહરિભાઈની સમિતિ નીમી. આમ એક સુંદર જોડણી કોષ તૈયાર કરવાનું સંગીનકામ કાકાસાહેબે પાર પાડ્યું. એ અરસામાં તેઓ ક્ષય જેવા રોગમાંથી પણ મુક્ત થયા. ઈ.સ. ૧૯૨૯ની મહાસભાની બેઠકમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પસાર થયો અને એ પછી ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ના દિવસે આખા દેશમાં સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લેવાણી. તે દિવસે વિદ્યાપીઠની પ્રાતઃ કાળની પ્રાર્થના પછી કાકાસાહેબે બહુ જ આનંદિત થઈને ભાવભીના હૃદયથી જણાવ્યું કે જે ઘડીની વરસોથી હું રાહ જોતો આવ્યો છું તે ઘડી અત્યારે આવી છે. તેમજ જે રીતે નર્મદના ભાષણમાં જંગ, જુસ્સો હતો કે ‘યા હોમ કહીને પડો ફતેહ છે આગે’ એ રીતે કાકાસાહેબે પૂનામાં ‘વસંતવ્યાખ્યાનમાળા’માં એક ભાષણ આપ્યું અને આ અહિંસક લડત અખિલ માનવજાતિ માટે કેવી કલ્યાણકારી છે. તેનું બહુ સચોટ વિવેચન કરીને, નિર્દોષ માણસોના લોહીનું ખાતર ધરતી પર પડશે તો તેમાંથી એક નવી માનવજાતિનો સમૃદ્ધ ફાલ દુનિયાને મળશે. એમ ત્યાં ભેગી થયેલી મેદનીને બુલંદ અવાજે જણાવ્યું. તે વખતના એમના ધીરગંભીર શબ્દોની શ્રોતાઓ પર બહુ જ ઊંડી અસર થઈ હતી.

ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ‘બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ’ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ૧૯૩૨માં બેલગામ નજીક હિંડલગાની જેલમાં હતા ત્યારે ‘હિંડલગ્યાયા પ્રસાદ’ મરાઠી પુસ્તક લખ્યું. જેમાં ગ્રામજીવન પુનઃ ઘટનાનો સર્વાંગી ચિતાર આપ્યો છે. ગુજરાતીમાં તે ‘લોકજીવનની લોકમાળા’ રૂપે પ્રગટ થયું છે. જ્યારે તેઓ જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે ગાંધીજીનો હરિજનોના પ્રશ્ન અંગેનો ઉપવાસ થઈ ચુક્યો હતો અને યરોડાની જેલમાંથી જ ‘હરિજન’ છાપુ ચલાવવા લાગ્યા હતા. ગાંધીજીએ ત્રણ અઠવાડીયાનો બીજો એક ઉપવાસ ૧૯૩૩નાં મે મહિનામાં શરૂ કર્યોને સરકારે તેમને છોડી મુક્યા. પછી તેમણે દોઢ મહિના માટે લડત મોકૂફ રાખી. ત્યારબાદ કાકાસાહેબ આશ્રમનું ગ્રંથાલય અને વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દેવાનો પોતાનો નિર્ણય ગાંધીજીને જણાવે છે. તો બીજી બાજુ વિદ્યાપીઠના ટ્રસ્ટીઓના આ નિર્ણયથી નારાજ થાય છે. આથી કાકાને સ્વાભાવિક રીતે જ થોડું દુઃખ થાય છે. આમ વિદ્યાપીઠમાં મતભેદ પડવાને કારણે તેઓ હિન્દુસ્તાની પ્રચારકાર્યમાં લાગી જાય છે. ‘૧૯૩૨માં વિદ્યાપીઠમાંથી અલગ પડ્યા પછી ‘જીવતા તહેવારો’ પુસ્તક પ્રગટ થયું એમાં પ્રત્યેક તહેવારનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. ‘લોકમાતા’ અને ‘સ્મરણ યાત્રા’ પુસ્તકો પણ આજ સમયગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયા.’^(૮)

કાકાસાહેબ ગાંધીજીની કાયદાભંગ લડતમાં જોડાયા અને જેલ પહોંચી ગયા. ૧૯૩૪માં હૈદરાબાદની જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે ગાંધીજીની હરિજનયાત્રા ચાલુ હતી તેમાં તેમની સાથે તેઓ જોડાયા. તેમણે સિંધ, પંજાબ, યુક્ત પ્રાંત, બિહાર, કલકત્તા વગેરે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરી. ગાંધીજીએ હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બાબતમાં એક નવું પગલું લેવાની હિમાયત કરી. તે હતી દરેક સેવકે ગામડામાં જઈને બેસવું અને ત્યાંના જીવનમાં પૂરેપૂરા ભળી જઈને લોકશિક્ષણનું કામ કરવું. ટૂંકમાં વિદ્યાપીઠ સ્થાવર મટી આ સેવકોના રૂપમાં જંગમ વિદ્યાપીઠ બને એવો જ આદેશ આપ્યો. કાકાસાહેબે એ વિચારનો પ્રચાર કરવા માટે ગુજરાત તેમજ મહારાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કર્યો અને પોતે પણ એક ગામડું શોધીને ત્યાં રહેવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારબાદ તે ગાંધીજી વર્ધામાં રહેતા હોવાથી તેમની નજીકનું ગામડું પસંદ કર્યું સાથે સાથે અન્ય યુવાનોને ગામડામાં જવાની પ્રેરણા આપી આ રીતે તેમણે પાયાની કેળવણીમાં તેમનું મહત્ત્વનું યોગદાન ગણાય છે. તેમજ રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરવા માટે તેમને વર્ધામાં પોતાનું મુખ્ય કાર્યાલય સ્થાપ્યું અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીના પ્રચાર માટે તેને જુદા-જુદા પ્રાંતોમાં ભ્રમણ કરીને લોકોની ગેરસમજનું નિરસન કર્યું. ‘જીવન વિકાસ’ ગ્રંથમાં એમણે કેળવણી વિષયક એમના વિચારોને અક્ષર દેહ આપ્યો છે.

‘ઈ.સ. ૧૯૩૬માં અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ હિંદના જુદા-જુદા પ્રાંતોની ભાષાઓ વચ્ચે આપ-લે થાય અને તે વધારે નજીક આવે તેટલા માટે, તે તે ભાષાના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોના બીજી ભાષામાં અનુવાદો કરવા અને રાષ્ટ્રભાષામાં તે બધા લાવવા એ આ પરિષદનો હેતુ હતો.’^૯ તેમજ ‘વિહંગમ’ અને ‘હંસ’ આ હિન્દી માસિકોએ પ્રેમચંદ અને ક. મા. મુનશીના સહકારથી લાંબી મઝલ કાપી નહિ ૧૯૩૭માં એમના સાહિત્ય વિષયક લેખો ‘જીવન ભારતી’ રૂપે ગ્રંથસ્થ થયા. ‘હિન્દ છોડો આંદોલન’ની ચળવળ શરૂ થઈ અને ગાંધીજી અને અન્ય આગેવાનોને સરકારે જેલમાં પૂરી દીધા. કાકાસાહેબ વિસેક દિવસ સુધી આ ચળવળનો પ્રચાર થાય તે માટે પત્રિકા વગેરે કાઢવા બહાર રહ્યા પછી તે પણ ગિરફતાર થયા ને લગભગ ત્રણ વરસ જેલમાં રહ્યા. કાકાસાહેબને અન્ય નેતાઓથી દૂર રાખવા માટે મદ્રાસ ઈલાકાને વેલ્લોર જેલ અને મધ્ય પ્રાંતની સીવની સ્પેશ્યલ જેલમાં બદલી કરે છે પરંતુ તેનો લાભ આપણને પુસ્તક રૂપે મળે છે તેમાં તેમણે હિન્દી પુસ્તિકા ‘બાપુ કી ઝાંકિયા’ લખી એમાં એમણે અનેક પ્રસંગો દ્વારા બાપુના વિરાટ વ્યક્તિત્વની ઝાંખી કરાવી છે. એનો અનુવાદ ‘બાપુની ઝાંખી’ નામે પ્રગટ થયો છે. મરાઠીમાં એમણે ગુરુદેવની નવલકથા ‘માલંચ’નો અનુવાદ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૦માં વર્ધાની રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિએ એમને મહાત્મા ગાંધી પારિતોષિક એનાયત કર્યું હતું. તેમને ભારત સરકાર તરફથી ‘પદ્મ વિભૂષણ’થી સન્માનિત કરવામાં આવે છે. ૧૯૬૪માં ‘જીવનવ્યવસ્થા’ માટે સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી તરફથી પારિતોષિક મળે છે. ગાંધીજીના અવસાન પછી તેઓ ગાંધી સ્મારકનિધિનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેમજ ગાંધીજીના સિધ્ધાંતોનાં પ્રચાર માટે અનેક પ્રવાસો ખેડયા હતા. તેઓ પૂર્વ આફ્રિકા, યુરોપ, જાપાન, વેસ્ટ ઈન્ડિઝ, ગિયાના તથા મોરિશિયસના પ્રવાસો કરી વિશ્વશાંતિ શી રીતે સ્થાપાય તેની ચર્ચા કરે છે.

કાકાસાહેબના પ્રિય શબ્દો ‘પ્રાણ’ અને ‘શક્તિ’ હતા. તેનું સ્થાન હવે ‘સમન્વયે’ લીધું છે અને તે સમયના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનું સ્થાન આજે માનવ ઉત્થાને લીધું છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી તેઓની દૃષ્ટિ વધારે વ્યાપક બની છે. યુરોપની યાત્રા વખતે તેઓ જણાવે છે કે, ‘હવે હું અમુક કળા શ્રેષ્ઠ અને અમુક ઉતરતી એવી તુલના કોઈ કાળે નહિ કરું.’ દરેકનું પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય હોય છે. ભગવાન આપણને એ બધી વિવિધતા સમજવાની અને સમભાવ કેળવવાની શક્તિ આપે.’^{૧૦}

રશિયાના પ્રવાસ પછી કાકાસાહેબના આ પ્રવાસમાં ભારત અને રશિયાની પ્રગતિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરે છે. અખંડ પ્રવાસી કાકાસાહેબે પૃથ્વી પરના લગભગ બધા ખંડોનો પ્રવાસ કર્યા પછી પરલોક જવાની ઈચ્છા થાય છે. અને એ સંદર્ભમાં ‘પરમ સખા મૃત્યુ’ હિન્દીમાં એમણે લખ્યું જે ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થયું. એ પુસ્તક આપણા મૃત્યુ વિષયક ચિંતનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ‘જ્યાં દરેકને પહોંચવું છે.’ એ નામથી એમણે ભારતભરના સ્મશાનો વિશે લખ્યું છે. એમના વિષય નાવીન્યથી અને એમાં ભરેલાં ચિંતન સભરતાથી એ કાકાસાહેબનાં પુસ્તકોમાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૯૬૯માં મુંબઈ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં વસનજી ઠક્કર વ્યાખ્યાન માળામાં ‘ગુજરાતમાં ગાંધીયુગ’ પર એમણે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યા. જે એમની સાહિત્ય વિષયક આગવી દૃષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે. અને જુદા-જુદા વિષયોનું જ્ઞાન તથા ચિંતનનો લાભ આપણને ‘મંગલ પ્રભાત’ દ્વારા મળે છે.

કાકાસાહેબની જીવનગતિ ગાંધીજી કરતાં કંઈક જુદી દિશાની દેખાય છે. ગાંધીજીની દૃષ્ટિમાં ભારતનાં કરોડો દરિદ્રનારાયણો હંમેશ માટે વસી ગયા હતા. તેમણે પોતાનું આખું જીવન એ દરિદ્રનારાયણનો પુનરુદ્ધાર

અર્થે સમર્પિત કર્યું હતું. લોકશ્રેય, લોકસેવા અને લોકશિક્ષણ એ જ તેમના જીવનનાં મુખ્ય પ્રેરક બળો બની રહ્યા હતા. તેમના સત્યના પ્રયોગો આવા પરમ લક્ષ્યની દિશામાં ચાલ્યા હતા. તેમની પાસે સૌંદર્ય દૃષ્ટિ નહોતી એમ ન કહી શકાય. સંગીત, ચિત્ર, સાહિત્ય જેવી કળાઓમાં સૂક્ષ્મ રસદૃષ્ટિથી પ્રવેશ કર્યો હોય એવા અનેક પ્રસંગો તેમના જીવનમાં જોવા મળે છે. પોતાની આસપાસ વિસ્તરેલી પ્રકૃતિમાં વિશ્વના મહાન સર્જકની કળાનું પોતે દર્શન કરે છે. એમ પણ પોતે કહેતા. કેવળ સૌંદર્યની ઉપાસનાને તેમની જીવન વિચારણામાં ઝાઝું મહત્ત્વ નહોતું. બીજા બાજુ કાકાસાહેબ પણ ગાંધીજીએ બતાવેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં જોડાયેલા રહ્યા. ‘સત્યમ્ શિવમ્ અને સુન્દરમ્’ એ ત્રણ એની મુખ્ય વિભૂતિઓ છે. ધર્મ—કળા સંસ્કૃતિ વગેરેમાં એની જ ઝાંખી થાય છે. એ ખરું કે વ્યવહાર જીવનમાં હિંસત્રતા કૃત્સિતતાં જેવા વિદાતક તત્વોય કામ કરે છે. કાકાસાહેબ જીવનની નરી હકીકત લેખે એનો ઈન્કાર કરતા નથી પણ તેઓ જે પ્રકારની જીવન ભાવના કેળવી રહ્યા છે તેમાં એનું ઊંચું સ્થાન નથી. જીવનમાં પ્રગટ થતાં શ્રેયસ્કર તત્વોમાં જ તેમને ઊંડી આસ્થા રહી છે;

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સમાજ, વિજ્ઞાન, નૃવંશશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ, સાહિત્યાદિ કળા, ગણિત, બગોળશાસ્ત્ર એવા અનેક વિષયોમાં લગભગ એક સરખા રસથી તેમણે પ્રવેશ કર્યો છે. ચિંતન એ તેમનો મુખ્ય લક્ષ છે. સંપ્રદાયથી તેઓ અળગા રહ્યા છે. એટલે તેમને ‘આર્ય સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક’ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે તે યોગ્ય જ છે. વળી વિવિધ વિદ્યાઓના સંસ્કારોથી તેમનો મનઃકોષ અત્યંત સમૃદ્ધ બન્યો હોવાથી કિશોરલાલે તેમને ‘જીવતો જાગતો જ્ઞાનનિધિ’ તરીકે બિરદાવ્યા છે.

કાકાસાહેબની પ્રતિભા અનેક જગ્યાએ જોવા મળે છે. તેમની ફિલોસોફી ઉપરથી અનુમાન કરતા ડો. હિમાંશુ ભટ્ટ કહે છે કે, ‘ભર્તૃહરિ અને જ્ઞાનેશ્વર એ સંપ્રદાયમાં દાખલ થયા પછી એમનો એ દિશાનો રસ કંઈક ઓછો થયો હશે અને પછી એમણે સામાન્ય ફિલસૂફી ઉપર જ પોતાના કાવ્યનો મદાર બાંધ્યો હશે.’^{૧૧}

કાકાસાહેબ વિશે અનેક લેખકો જુદી જુદી ઉપમાઓ આપે છે. ‘કાકાસાહેબને એક શબ્દમાં વર્ણાવવા હોય તો ‘વિભૂતિ’ કહી શકાય. આ અભિધાનથી ઓળખાવી શકાય એવા ઝાઝાં માણસો આપણી પાસે નથી અને કાકાસાહેબ માટે બીજો શબ્દ જડતો નથી. અર્વાચીન ભારતમાં પ્રગટેલા મનીષીઓમાં તેમની ગણના થાય. ગાંધીજીના નિકટના અંતેવાસીમાં કિશોરલાલ મશરૂવાળા, આચાર્યા કૃપલાની, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, સ્વામી આનંદ, નરહરિ પરીખ, ગિદવાણી અને કાકાસાહેબ સપ્તર્ષિમંડળ જોઈ લ્યો જાણે !’ (રમણલાલ જોષી)^{૧૨}

આપણા સુંદરમ્ કાકાસાહેબના વિદ્યાર્થી હતા. ઉમાશંકરના ઘડતરમાં પણ કાકાસાહેબનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. ‘ગંગોત્રી’નું અર્પણ કાકાસાહેબને કરતા ઉમાશંકરે કહેલું છે :

“અજાણ્યું વહે આવ્યું ગભરુ ઝરણું કો તવ પદે

પ્રવાસી તે એને હૃદય જગવી સિંધુરટણા”

અનેક નવયુવકોને કાકાસાહેબના હાથે ઘડાવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડેલું.

આપણે કાકાસાહેબ વિશે ટૂંકમાં કહેવું હોય તો કાકાસાહેબ તો ‘વિરાટ ભવનના કલાકાર છે.’ જ્યાં સુધી મનુષ્ય અમર હશે ત્યાં સુધી તેમના સાહિત્યનો રસ મળતો રહેશે.

કાકાસાહેબે એમના સાહિત્યમાં અનેક સાહિત્ય પ્રકારોને એમના વક્તવ્યના માધ્યમ તરીકે અપનાવ્યા છે જેમકે નિબંધ, પ્રવાસ સાહિત્ય અને તેમાં પણ સંસ્કૃતિ સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ, શિક્ષણ, આત્મકથા, જીવનચરિત્ર, પત્રો, અનુવાદ અને પ્રકીર્ણ તે ઉપરાંત ટૂંકકથા, રૂપકથા, ટૂંકીવાર્તા, દષ્ટાંત કથા, નાટક, રેખાચિત્રો વગેરે. આમ છતાં પણ એમણે ખેડેલો મુખ્ય સાહિત્ય પ્રકાર નિબંધનો છે.

નિબંધના અનેક પ્રકારોમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રકારો સ્વીકારાયા છે. (૧) ચિંતનાત્મક (૨) કથનાત્મક (૩) વર્ણનાત્મક. આ ત્રણે નિબંધના પ્રકારો કાકાસાહેબના નિબંધોમાં જોવા મળે છે. આમ છતાં ચિંતનના નિબંધો વધારે જોવા મળે છે. નિબંધ એમને અનુકૂળ સાહિત્ય પ્રકાર છે. આમ ચિંતનના પરિણામરૂપ પરિપક્વ થયેલા વિચારોના પ્રગટીકરણ માટે વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવા માટે આજ પ્રકાર વિશેષ અનુકૂળ છે. તે ઉપરાંત પ્રાસંગિક પ્રવચનો રૂપે પણ તેમણે આજ પ્રકારને સમૃદ્ધ કર્યા છે. આ પ્રકારના કાકાસાહેબના નિબંધોમાં વિષય વૈવિધ્ય પણ સારા પ્રમાણમાં છે. કારણ કે એમને કોઈપણ વિષય છોડ્યો નથી. એમનું ચિંતન જીવનની બધી વિવિધતાનું ભાથું લઈને આવે છે. જેમકે ‘જીવન ભારતી’માં એમણે સાહિત્ય તત્ત્વ વિશે એમની વિચારણા પ્રસ્તુત કરી છે. ‘જીવન સંસ્કૃતિ’ના નિબંધો દ્વારા તેઓ સંસ્કૃતિના વિવિધ અંગોની ચર્ચા કરે છે. જીવન વ્યવસ્થામાં આપણી જીવન વ્યવસ્થા કેવી છે, કેવી હોવી જોઈએ, મૂર્તિપૂજા, વર્ણવ્યવસ્થા, ભિન્ન-ભિન્ન સંપ્રદાયો અને ધર્માન્ત વિશેષતા, આપણી સમાજ વ્યવસ્થામાં ફેરફારોની આવશ્યકતા અને તેનું સ્વરૂપ વગેરેની ચર્ચા એમણે કરી છે. જેમ કે ‘રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પાયો ધોવા માટે સામાન્ય પાણી નહીં ચાલી શકે તે તો આપણા લોહી અને આપણા પરસેવાથી જ થઈ શકે.’

‘જેમ દૂધ અને ઘી એ રક્તમાંસનો નિયોડ છે. તેમ પરસેવો પણ માણસના લોહીનો જ દ્રૂવ છે. આફ્રિકાના જંગલી લોકો બીજા માણસને મારી ખાય અને નિર્દય લોભી શેઠ ગુલામોની મજૂરીથી રળી ખાય તેમાં તત્ત્વિક ભેદ નથી. પારકાનું લોહી વહેવડાવું એનાં કરતા મોટું પાપ નથી. તેમજ ઈચ્છાપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક પોતાના લોહીનું બલિદાન આપવું એના જેવું પ્રાયશ્ચિત નથી. બીજાનું લોહી લેવાને બદલે પરસેવો લેવાનો જેમ નવો પ્રકાર દુનિયામાં નીકળ્યો છે. તેમ પોતાનું લોહીનું બલિદાન આપવાને ઠેકાણે પોતાનો પરસેવો આપવો એ પણ સાપેક્ષ પ્રાયશ્ચિત છે.’^{૧૩}

આમ સચોટતાથી ગાંધીજીની વિચારસરણીમાં શ્રમનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે.

આ નિબંધ લેખન પાછળ લેખકના ઉદ્દેશ વિશે કાકાસાહેબ કહે છે. ‘વસ્તુને નીરખવાની આ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ એની પોતાની જ છે. અને એ દૃષ્ટિ જો તે તમને આપે તો જ તમારી થઈ શકે છે.’ તો ઓલોવિલયમ્સે તો એમ કહેલું કે, ‘સર્જકની રીતે વિષયને કલાત્મક ઘાટ આપવો એ નિબંધકારનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોઈ શકે. ભાષા સાથે નિબંધકારના વ્યક્તિત્વની આંતરબાહ્ય સંરચનાનો જે અભેદ નિષ્પન્ન થાય છે. એ જ એનો ઘાટ કે આકાર કહી શકાય.’^{૧૪}

કાકાસાહેબ વિશે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે કે, તે તો ‘સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક આચાર્ય’ છે. તો ઈ.સ. ૧૯૩૧માં આપણી કવિતા સમૃદ્ધિની પ્રસ્તાવનામાં દસ શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી ગદ્યકારોની યાદીમાં બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે કાકાસાહેબનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ મરાઠી હોવા છતાં આપણા ભેગા ‘દૂધમાં સાકર ભળે’ તેમ કાકાસાહેબ ભળી ગયા છે.

કાકાસાહેબ એક શિક્ષક અને ચિંતક તરીકે કેળવણી, સમાજ, સંસ્કૃતિ અને ધર્મનાં વિવિધ પાસા ઉપર સતત એ લખતા રહ્યા તેમાંનું કેટલુંક મૌલિક લેખન હંમેશાં રસનું રહ્યું છે. તો કેટલાકનું વીસમી સદીના વૈચારિક ઇતિહાસનાં સંદર્ભમાં મહત્ત્વનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય રહેશે. સાહિત્ય વિશે લખવાનાં એમને અનેક પ્રસંગો આવ્યા છે. આ સદીના ત્રીજાથી પાંચમાં દાયકામાં કેટલી તો પ્રસ્તાવનાઓ એમણે લખી. કલા પ્રત્યે અભિમુખતા કેળવવામાં પણ એમનાં લખાણોએ એ ભાગ ભજવ્યો.^{૧૫}

કાકાસાહેબની સેવા જીવનના અંતિમ વર્ષો સુધી ગુજરાતી સાહિત્યને મળે છે. કાકાસાહેબનું અવસાન ઈ.સ. ૨૧-૮-૮૧ના રોજ થયું તેમના જીવનના ૮૬ વર્ષ સુધી ગુજરાતી પ્રજાને બલકે સારા દેશને કાકાસાહેબનો લાભ મળ્યો છે.

કાકાસાહેબે આટ-આટલું લખ્યું છતાં પૂછો તો કહેશે કે પોતે સાહિત્યકાર થવા કશું કરતાં નથી.

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક / સંપાદકનું નામ	પાના નં.
૧.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૪૫૪
૨.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૩૦૯
૩.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૪૫૮
૪.	ગુજરાતી ગ્રંથકાર શ્રેણી	લે. ડો. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૩
૫.	ગુજરાતી ગ્રંથકાર શ્રેણી	લે. ડો. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૩
૬.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૪૭૪
૭.	ગુર્જર ગ્રંથ શ્રેણી	લે. ડો. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૬
૮.	ગુર્જર ગ્રંથ શ્રેણી	લે. ડો. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૭
૯.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૪૮૨
૧૦	સંસ્કૃતિ	સં. ઉમાશંકર જોશી	૩૩
૧૧	આત્મ ચેતનાનુ મહિયર	લે. ડો. હિમાંશુ ભટ્ટ	૮૩
૧૨	ગુર્જર ગ્રંથ શ્રેણી	લે. ડો. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૬૫
૧૩	જીવનસંસ્કૃતિ (ભાગ-૫)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૬૫
૧૪	બારસાહિત્ય સ્વરૂપો	લે. ડો. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦૧
૧૫	સમાજ અને સંસ્કૃતિ(ભાગ-૬)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૫-૬

પ્રકરણ-૩
નિબંધકાર કાકાસાહેબ
એક વિરલ વ્યક્તિત્વ

પ્રકરણ-૩

નિબંધકાર કાકાસાહેબ એક વિરલ વ્યક્તિત્વ

કાકાસાહેબની એક વિરલ વ્યક્તિત્વ તરીકેની છાપ ઉભરાય આવે છે. એક જવાબદાર વ્યક્તિ તરીકે પોતાના અનુભવોથી સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્ય કર્યું છે. તેમને આખી જિંદગી સાહિત્ય સાથેજ પ્રેમ કર્યો છે. અહીં આ પ્રકરણમાં કાકાસાહેબના સાહિત્યનું વર્ગીકરણ કરીને તેનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. તેમના સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યના એકી સાથે ઘણા બધા પ્રકાર આવી જાય છે. તેમાંથી સીમીત માત્રામાં લીધેલા પુસ્તકો અને વર્ગીકરણની યાદી આ પ્રમાણે છે. આ વર્ગીકરણમાં “આપણા પ્રતિનિધિ સારસ્વતો” સંપાદક : ડૉ. રમેશ મ. શુક્લના વર્ગીકરણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે.

લલિત નિબંધો :	જીવનલીલા, જીવનનો આનંદ, રખડવાનો આનંદ, ઓતરાતી દિવાલો
પ્રવાસગ્રંથો :	હિમાલયનો પ્રવાસ, બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ, ઉગમણો દેશ જાપાન
સંસ્કૃતિ :	જીવનચિંતન, જીવનસંસ્કૃતિ, જીવનવ્યવસ્થા, જીવતા તહેવારો, લોકજીવન
સાહિત્ય :	જીવનભારતી, નારી ગૌરવનો કવિ (૧૯૬૦ ન્હાનાલાલ સ્મારક વ્યાખ્યાન), સાહિત્યમાં સાર્વભૌમ જીવન, (૧૯૬૧ વિદ્યાબહેન નીલકંઠ સ્મારક વ્યાખ્યાન), ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ગાતા, (૧૯૬૧-ગુજરાત યુનિવર્સિટી ટાગોર શતાબ્દી જ્ઞાનસત્ર વ્યાખ્યાન), રવિચ્છવિનું ઉપસ્થાન અને તર્પણ (૧૯૬૧)
ઈતિહાસ :	પૂર્વરંગ (૧૯૨૩ નરહરિ પરીખ સાથે)
ધર્મ :	ગીતાધર્મ, જીવનપ્રદીપ
શિક્ષણ :	કાલેલકરના લેખો ભાગ-૧, ૨, જીવન-વિકાસ
આત્મકથા :	સ્મરણયાત્રા, ધર્મોદય
જીવનચરિત્ર :	સ્વામી રામતીર્થનું જીવનચરિત્ર, બાપુની ઝાંખી, ગાંધીપરિવારના જ્યોતિર્ધરો
પત્રો :	શ્રી નેત્રમણિભાઈને, ચિ. ચંદનને, વિદ્યાર્થીનીને પત્રો
અનુવાદ :	માનવી ખંડિયેરો, (કિશોરલાલ મશરૂવાળા સાથે) રવીન્દ્રસૌરભ
પ્રકીર્ણ :	અવારનવાર, પ્રાસંગિક પ્રતિસાદ
:	અન્ય અધ્યયન

આ રીતે વિભાજન કરીને તેમનું મૂલ્યાંકન કરવાનો મારા સંશોધનનો પ્રયાસ છે.

૩.૧ લલિત નિબંધો

જીવનાકાશમાં જો આ આનંદસૂર્ય ચળકતો ન હોત, આ આનંદચંદ્ર મલપતો ન હોત તો જીવનમાં કોને રસ આવત ?

આનંદ એ વસ્તુ જ એવી છે કે તેનો અનુભવ લેવા માટે બીજાને નોતરવાથી તે બેવડાય છે. દુઃખોને સંવિભાગ કરવાથી એની વેદના સહન કરવા જેટલી હળવી થાય છે. અને સુખમાં કોઈનો ભાગ પાડવાથી તે બેવડાય છે, ઘણીવાર સાત્ત્વિક બને છે અને એમાંથી સુખથીયે નિરાળો એવો નવો જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સૌને આવા આનંદના સંવિભાગી કેમ કરાવાય ? દરેકનું જીવન અલગ અલગ સ્વતંત્ર વહેણમાં વહે છે. તમામ દુનિયાને કોઈ આપણે આપણા જીવનના સાથી બનાવી શકવાના નથી. પણ કળા દ્વારા સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, રચના અને ઘટના દ્વારા આપણે અસંખ્ય લોકોને આપણા આનંદની ઝાંખી કરાવી શકીએ છીએ; અને જો વિશિષ્ટ જાતની શક્તિ કેળવેલી હોય તો જ્યાં અસંખ્ય લોકોને આનંદપ્રતીતિ થતી નથી, ત્યાં આનંદ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકીએ છીએ. એને જ કલાદષ્ટિ કહે છે. કાકા કાલેલકર

‘જીવનના આનંદમાં માણસ જીવે છે, ત્યાં સુધી એની આનંદધારા વહ્યા જ કરવાની, એ ખુટે કે તૂટે એટલે જીવનનો અંત આવ્યો. આ પુસ્તકમાં ચાર ખંડના પહેલા ખંડમાં પ્રકૃતિનું હાસ્ય જેમાં છેતાલીશ લેખ આવેલા છે. ખંડ બીજામાં પંદર લેખ આવેલા છે. ખંડ ત્રીજા ‘નિવૃત્તિમાં નિરીક્ષણ’માં ઓગણીશ લેખ આવેલા છે અને અંતિમ ખંડ ‘જીવનનો ઓપ’માં છ લેખ આપેલા છે. “આથી આનંદનું કલેવર વધતું જાય તો એની સામે વાંધો કોણ ઉઠાવી શકે ? હું તો નહીં, પહાડ, સરોવર, ખેતરો, માછલાઓ, પશુઓ, પક્ષીઓ, માણસો અને એમની કૃતિઓ બધાને આનંદ—સ્ફૂર્તિ અને આનંદમૂર્તિ તરીકે જ ઓળખું છું. પહેલા જ્યાં આનંદ જડતો ન હતો ત્યાં હવે એ જડવા માંડ્યો છે, જ્યાં ઓછો જડતો હતો ત્યાં એની માત્રા પણ વધે છે. એના આનંદલેખ સમર્થ હોય કે પ્રાકૃત, અંતે તો બધા આનંદને જ અર્પિત છે. એટલાથી મને સંતોષ છે.”^૧ કળાની અનુભૂતિ જેને થઈ છે તે એકલપેટો રહી શકતો જ નથી. એને બીજો કોઈ ન મળે તો એ પોતાનો આનંદ પોતા માટે જ એક યા બીજી રીતે નોંધી રાખવાનો, એકાંતમાં રહી ધ્યાનમગ્ન થનાર ઋષિઓ પણ તત્ત્વપ્રાપ્તિનો આનંદ થતાં ગાઈ ઊઠે છે. કેટલાક ઝાડની છાલ પર, હાડકાના ફલક પર કે પથરાની પીઠ પર પોતાનો આનંદ કોતરી નાખે છે. આનંદની આ સર્જકતા અદમ્ય હોય છે. અને તે સર્જનને કારણે વળી નવા આનંદની જે સેરો છૂટે છે તે તો જુદી જ.

એવી જ સિસૃક્ષાને કારણે પરમાત્માએ એકના અનેક થવાનું પસંદ કર્યું. આ અનંત લીલામયી સૃષ્ટિ સર્જી, એમાં અનંત અવતારો રહ્યા, અને એમાં સનાતન, એટલે કે નિત્યનૂતન, યૌવન રડેયું, વિધાતાનો આ આનંદ એ કેને અર્પે ? કેની સાથે એનો એ સંવિભાગ કરે ? એકાકી ન રમતે એટલા ખાતર એ એકનો અનેક થયો અને એ અનેકત્વ ગમે તેટલું વિસ્તરે તોયે મૂળ એકત્વ તૂટતું જ નથી, એ અનુભવનો આનંદ એણે મેળવ્યો. વિવિધતામાં એકતા અનુસ્પૃત છે. એટલું જ નહીં પણ તે અખંડ રહે છે, અને વધારે પરિસ્ફુટ થાય છે. એ અનુભવમાં જ દૈવી સમાધાન રહેલું છે. દુનિયામાં ગમે તેટલી મુસાફરી કરી લો તોયે આકાશના તારાઓ સાથે ને સાથે જ છે. એમ જોઈ જેમ આપણને જાણે ઘેર જ હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે. તેમજ વિવિધતામાં રહેલું એક્ય અનુભવવાથી સર્વત્ર એક જ તત્ત્વ ભરેલું છે. એનો અદ્વૈતાનંદ થાય છે.

‘જેલવાસના અનુભવીઓને’માં ઈશ્વરનું દર્શન ગમે તે સ્થિતિમાં આહ્લાદક જ હોય છે. પરંતુ આપણે જોઈ શકતા નથી. કાકાસાહેબને કુદરતનું દર્શન ન થવાથી બેચેની અનુભવે છે, તે જોવા મળે છે. આસપાસની ઊંચી દીવાલોને કારણે જેલની અંદર સવારનો અરુણોદય અને સાંજનો સંધ્યા વિલાસ ભાગ્યે જ જોવાને મળે છે. બપોરનો તડકો મણાય નહીં અને રાતને એકાંતે ગવાય નહીં. જ્યાં જુઓ ત્યાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને જેલરના ચહેરા જેવી નીરસ દીવાલો જ દીવાલો હોય છે. એવે ઠેકાણે લીમડા ઉપર ફૂલ બેઠું. કાગડો કે ચકલું આવ્યું કોઈએ જરાક ગાયું કે રોયું તોયે ધ્યાન ખેંચાય છે. એવે વખતે જો એકાદ તારો દેખાય તો ચિત્ત ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે. વિરહને કારણે ઔત્સુક્ય અને પ્રેમ વધેલાં હોય છે. તેથી સાંજે સૂતાં પહેલા વાસરીમાં એ તારાની નોંધ લીધા વગર રહેવાતું નથી. આવી નોંધનો આનંદજેલમાં રહેલા જ લૂંટી શકે, પૂરો માણી શકે.

‘પ્રભાત દર્શન’, ‘પ્રભાત તાજગી’ અને ‘જેલમાં ગૂડી પડવો’ વગેરે લેખમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યેનું દર્શન થાય છે. ‘બે બહેનપણી’માં રાત્રીની રાણી સ્વાતિ અને તેની સખી ચિત્રાની વાત કરવામાં આવી છે. ‘ચોમાસી સંધ્યામાં પ્રભાતદર્શન કે સાંયદર્શનમાં સૂર્યની વાત કરે છે. અને સૂર્ય ? આકાશમાં જ રૂપાળા વાદળાંનો દરિયાકિનારો બનાવી ત્યાં તે રમતો હતો. સેવકગણ બધાખડી તાજમ કરે છે. એટલા જ ખાતર રાજપૂત્રો આખો વખત ગંભીર થઈને બેસી જાય તો તેઓ રમે ક્યારે ? અને ભક્તગણ વિગલિત-વેધાંતર થઈને અખંડ સ્તુતિ કરે છે. માટે દેવો ધ્યાનમૂર્તિ થઈને બેસવા જાય તો અઝરામર સ્થિતિનો સ્વર્ગીય આનંદ તેઓ ક્યારે માણે ?

અને સૂર્ય કંઈ અઢવીસ યુગો સુધી કેડ ઉપર હાથ દઈ ઊભો રહેનાર વિઠોબા નથી. તેને અરુણને સાથે લઈ ઉપાને મંદિરે જવાનું હોય છે, ભૈરવી રાગ સાંભળતાં સાંભળતાં આકાશનો ઊંચો માર્ગ ચડીને ભૈરવ મહાદેવને દર્શને જવાનું હોય છે. બપોરે સારંગ રાગના ભવ્ય આલાપ સાંભળતા સાંભળતા યમરાજના કૂતરાની જેમ જીભ બહાર કાઢી હાંફતા અપરાહ્નને પશ્ચિમ તરફ હાંકી કાઢવાનો હોય છે. આટલું થયા પછી થાક્યો પાક્યો સૂરજ જો પોતાના ઘોડાઓને વિસામો આપવા માટે સંધ્યાના સુવર્ણરંગી ગોચરમાં ચરવા છૂટા કરી દરિયાકિનારે રમવા માંડે તો ભક્તો તેની સામે કેમ તકરાર કરી શકે ? ‘અવ્યક્ત સૌંદર્ય’માં ચંદ્રની સાથે સાથે એક માતાનો વિચાર પણ જણાવે છે. ચંદ્રએ ગઈ રાત્રે ચંદ્રિકાનો વરસાદ વરસાદવ્યો હતો. શુકલ પક્ષમાં સંધ્યાનું ચંદ્રિકામાં થતું રૂપાંતર ઘણું અદ્ભુત-રમ્ય હોય છે. બન્નેનો ઉલ્લાસ સરખો અને તુલ્યબલ હોવા છતાં સંધ્યાનો સંધિ વૈભવ ને ચંદ્રિકાનો આહ્લાદ કંઈ જુદાં જ હોય છે. આ બન્નેના મિલનના પ્રસંગે તે વૈભવ અને આહ્લાદ એકત્ર મળવાથી જે ભાવ નિર્માણ થાય છે. તેનું કવિઓએ હજુ નામ પાડ્યું નથી, એ તેમનો ગુનો જ કહેવાય રૂપયૌવના યુવતીને પ્રથમ માતૃપદ પ્રાપ્ત થતાં તેના મુખ ઉપર જે વૈભવયુક્ત સ્થિર શાંતિ પથરાયેલી દેખાય છે તે જ છટા પ્રકૃતિદેવીના અંગ પ્રત્યંગો ઉપર તે વખતે દેખાય છે. ચંદ્ર આકાશમાંથી આ બધું જોઈ શક્તો હશે ખરો ? (પા. નં. ૧૫) ‘ચામાચીડિયા’માં માણસની અને ચામાચીડિયાની દૃષ્ટિની વાત કરી છે. માણસ દિવસે વધારે જોઈ શકે છે કે રાત્રે ? વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો રાત્રી કરતાં દિવસ વધારે ઉપયોગી છે એ સાચું પણ માણસ દિવસે બહુ જ ઓછું જોઈ શકે છે. એ કબૂલ કર્યે જ છૂટકો દિવસે બહુ તો આસપાસની પૃથ્વી અને આકાશમાં એકલા સૂર્યને જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને રાત્રે ? રાત્રે તો આપણે આપણા સૂર્ય જેવા હજારો સૂર્ય પણ જેની તુલનામાં તદ્દન વિસાત વગરના ગણાય એવા મોટા મોટા અગણિત તારાઓ સહેજે જોઈ શકીએ છીએ. રાત જો ન હોત તો આ વિશ્વ કેટલું ભવ્ય અને પ્રચંડ છે. તેની કલ્પના સરખી આપણને કદી આવત નહી. જેમ બુદ્ધિને લીધે માણસના મનનો વિકાસ થયો છે. તેમ રાત્રીને લીધે આકાશનો થયો છે; અનંત અંધકારનો આવો મહિમા છે.

આ અંધકારમાં જ જોઈ શકે એવા ચામચીડિયાની ફિલસૂફી બીજા કોઈ પણ પક્ષીની ફિલસૂફી કરતાં વધારે ગંભીર અને વ્યાપક હોવી જોઈએ. પશુપક્ષીઓએ તેમને વગોવીને તેમનો બહિષ્કાર કરવાને બદલે પશુપક્ષીઓમાંના સંધિકારી દૂત કહીને તેમને પ્રતિષ્ઠા કેમ આપી નથી એની જ નવાઈ લાગે છે. બીજા પક્ષીઓની જેમ ચામચીડિયાં સવાર—સાંજ પ્રાર્થના કરે છે ખરા ? ચામચીડિયામાં કોલંબસના સાહસના દર્શન થાય છે.

‘ધુમ્મસ’ આજ સવારે ધુમ્મસ બધે ફેલાયું છે. તેથી આસપાસની ઈમારતો, બહારના ઝાડ અને માથા ઉપરનું આકાશ આ બધું આપણે કોઈ વિરલ પડદામાંથી જોઈએ છીએ એવો ભાસ થાય છે. કળાનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે સૃષ્ટિમાંની બધી વસ્તુઓ છે. તેના સ્વરૂપમાં તેને ગમતી નથી હોતી. જે કંઈ ઉઠાવદાર હોય તેટલું જ રાખવું, તેમાં પણ પોતાની ઈચ્છા મુજબ સૌંદર્યને પોષક થાય તેવું પરિવર્તન કરવું અને બાકી બધું ભૂંસી નાખવું અને તે પણ એવી સફાઈથી કે આ ભૂંસી નાખેલું સાવ અલોપ ન થતાં તેનું મોહકપણ સહેજ ભાન થાય.

ધુમ્મસ જોતાવેત મને બે ત્રણ સ્થાનો યાદ આવે છે. ધુમ્મસ દર વરસે આપણે જોઈએ છીએ, દર વરસે તે આપણા ગાલને ચૂંટી ખણે છે, પણ એક વખત મને લાગે છે ૧૮૯૭ની સાલમાં — અમે બેલગામથી સાવંતવાડી જતા હતા તે વખતે રસ્તામાં અંબોલી ઘાટમાં ખૂબ ધુમ્મસ પડ્યું હતું અને અમે ગાડાની આગળ આગળ મજામાં ચાલતા હતા. આગળ કે પાછળ એક હાથ ઉપરનું પણ કશું દેખાતું ન હતું અને અમે તે ધુમ્મસના ક્ષીરસમુદ્રમાંથી માર્ગ કાપતા ચાલ્યા હતા. શો તે વખતનો આનંદ ! અને રાત્રે જ્યારે હવામાં આગિયા ચમકવા લાગ્યા ત્યારે તો જાણે કવિતાદેવીના સામ્રાજ્યમાં જ જઈ પહોંચ્યા છીએ એવું અમને લાગતું.

બીજું ધુમ્મસ યાદ છે. સિંહગઢ ઉપરનું પાછળની બાજુએ સૂર્ય અને સામે ગઢ ઉપરથી નીચે ઘડાઘડ ફૂદકા મારતા ધુમ્મસના ઉડતા વાદળાં; તે વાદળાંમાં પડતો આપણો પડછાયો અને તે પડછાયાની બધી બાજુએ ફેલાયેલી ઈદ્રધનુષ્યની પ્રભા એ દૃશ્ય તો ભૂલ્યું ભુલાય તેમ નથી. હું થિયોસોફિસ્ટ હોત તો કહેત કે મેં ત્યાં મારો બહુવર્ણી લિંગદોહ અને એનો ‘ઓરા’ જોયો. જેમ સિંહગઢ ઉપર ધુમ્મસનું વાતાવરણ જોવા મળે છે. તેવું જ વાતાવરણ ગિરનાર પર જોવા મળે છે. ધુમ્મસને કારણે ઠંડો પવન પણ લાગે અને એજ સમયે પર્વત ચડવાથી ગરમી લાગે છે. જો તબિયત માફક ન આવતી હોય તો તરત જ શરદી, ઉધરસ થાય છે. પણ ખરેખર એ દૃશ્ય અકલ્પનીય છે.

‘કાદવનું કાવ્ય’ જે તુચ્છ (નગણ્ય) ગણાય છે. તેનું કેવું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. તેજ કાદવમાં કમળનો જન્મ થાય છે. અને એજ કમળનું ફૂલ ઈશ્વરને પ્રિય છે.

નદીકાંઠે કાદવ સુકાઈને તેના ચોસલા પડે છે. ત્યારે તે કેટલાં સુંદર દેખાય છે ! વધારે તાપથી તે જ ચોસલા નંદવાય અને વાંકા વળી જાય ત્યારે સુકાયેલા કોપરા જેવા દેખાય છે. નદીકાંઠે માઈલો સુધી સપાટ અને લીસો કાદવ પથરાયેલો હોય ત્યારે તે દૃશ્ય ઓછું નથી હોતું. આ કાદવનો પૃષ્ઠભાગ કંઈક સુકાતાં તેના ઉપર બગલા, ગીધ અને બીજા નાના—મોટા પક્ષીઓ જ્યારે ચાલે છે. ત્યારે તો ત્રણ નખ આગળ અને અંગૂઠો પાછળ એવા તેનાં પદચિહ્નો મધ્ય એશિયાના રસ્તાની જેમ દૂર દૂર સુધી કાદવ ઉપર પડેલા જોઈ આ રસ્તે આપણે આપણો કાફલો લઈ જઈએ એમ આપણને થાય છે.

આગળ જતાં કાદવ વધારે સુકાઈ જમીન નકકર થઈ જાય ત્યારે ગાય, બળદ, પાડા, ભેંસો, મેઢાં, બકરાં ઈત્યાદિનાં પગલાંની તે ઉપર છાપ પડે છે. તેની શોભા વળી જુદી છે. અને આ પછી જ્યારે બે મદમસ્ત પાડા શિંગડાથી કાદવા ખૂંદીને એકબીજા સાથે લડે છે. ત્યારે નદીકાંઠે પડેલાં પગલાં અને શિંગડાના ચિહ્નોથી જાણે મહિષ્કુળના ભારતીય યુધ્ધનો ઈતિહાસ જ આ કંદર્ભ લેખમાં લખી રાખ્યો છે. એવો ભાસ થાય છે. કાદવ જોવો હોય તો એક ગંગા નદીને કાંઠે કે સિંધુને કાંઠે અને તેટલાથી તૃપ્તિ ન થાય તો સીધા ખંભાત જવું ત્યાં મહી નદીના મુખ આગળ નજર પહોંચે ત્યાં સુધી બધે સનાતન કાદવ જ જોવા મળે. આ કાદવમાં હાથી ડૂબી જાય એમ કહેતાં, ન શોભે એવી અલ્યોક્તિ કરવા જેવું છે. પહાડના પહાડ એમાં લુપ્ત થાય એમ કહેવું જોઈએ ‘મધ્યાહ્નનું કાવ્ય’ આ લેખમાં તડકાનું મહત્ત્વ સમજાવે છે. અને એમને અલગ અલગ ઉપમા આપે છે. બપોરને કૂતરાંની ઉપમા આપનાર નવો કવિ હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય છે. અનેના FEAST OF YOUTH (યૌવનની મિજબાની) નામનાં કાવ્યસંગ્રહમાં એવો જ ચિતાર જોવાને મળે છે. કવિ ત્રિભુવન વ્યાસે પણ બપોરનું વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જોકે આજની બપોર અનુભવ્યા પછી ઋતુસંહારમાં આવેલું ગ્રીષ્મનું વર્ણન જ ધ્યાનમાં આવે. બપોરના ત્રાસથી ત્રાસેલો ઉંદર નાગની ફણાની છાયા શોધતાં પણ અચકાતો નથી. બીજી ક્ષણે દુર્વાસાનો ભાઈ વિશ્વમિત્ર યાદ આવે છે. એણે હરિશ્ચન્દ્રનું સત્ત કસવા ખાતર ચંડ ભાનુને પ્રચંડ તપાવ્યો હતો. છતાં હરિશ્ચન્દ્રનું સત્ત તો ન જ ઓગળીયું પણ કોમળ રોહિદાસ પણ એથી ન ચલ્યો એ વાત જુદી.

એવા જ પ્રખર તડકામાં મારે નાનપણમાં એક વાર ઉઘાડે પગે દવા લાવવા જવું પડ્યું હતું મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસના થાંભલાઓ અને ઘરની દીવાલો કંજૂસની પેઠે પોતાની છાયા પોતાના પગ તળે દબાવીને જ ઊભા હતા. એટલે મારા પગને છાયાનો આશ્રય ક્યાંથી મળે ? રસ્તા પરથી ગયેલાં પરોપકારી પશુઓએ છાણના પોદળા નાખ્યા હતા. એ આવે એટલે ક્ષણને માટે એના ઉપર જઈને ઉભો રહેતો. એની ઠંડક કેટલી મીઠી લાગતી ! પગે બાઝીને એના જો સુકાયેલા છાણાં થાત તો જરૂર એ પાદ ત્રણ (ચંપલ)ની ગરજ સારત એવે વખતે છાણ એ વસ્તુ ગંદી લાગતી નથી. સૂગ કે સોંદર્ય આખરે વસ્તુગત નથી. પણ ભાવનાગત છે. (પા. નં.પપ) આકાશનું વર્ણન કરતા કહે છે. તડકો પૂરજોશમાં પડતો હોય તે વખતે આકાશની શોભા ખાસ જોવા લાયક હોય છે. ભેંસો દૂધ દેતી વખતે જેમ આંખ મીંચીને નિસ્તબ્ધ ઉભી રહે છે તેમ આકાશ તડકાની સેરો છોડતું જ રહે છે ન મળે વાદળાં, ન મળે ચાંદલો, ચાંદો હોય તોયે વાસી રોટલાના કકડા જેવો ક્યાંક પડ્યો હોય. બધે એક જ રસ ફેલાયેલો હોય છે. એને વીરરસ કહીએ કે રૌદ્ર ? હું તો એને શાંત રસ જ કહું ! શાંતરસ શીતળ જ શા માટે હોય ? તપ્ત કેમ ન હોય ? ખરેખર તડકાની લિજ્જત તો પવન જ માણી શકે. અને અંતે ‘રવિને પોતાનો તડકો ન ગમે તો તે ક્યાં જાય.’ ‘ચોમાસુ માણીએ’ જેમ તારાઓનું દર્શન કરવું હોય તો રાત્રે બહાર નીકળવું પડે એ રીતે જો ચોમાસાનો આનંદ લેવો હોય તો ચોમાસામાં બહાર નીકળીને ભીંજવું પડે. સાથે સાથે દરેક મા-બાપે પોતાના પુત્રોને તેનું જ્ઞાન આપવું જ્યાં જ્યાં વરસાદ પડે છે. ત્યાં ત્યાં મા-બાપોએ પોતાનાં બાળકોને લઈ જઈને જમીન ક્યાં કેટલી ઊંચી છે, પાણી ક્યાંથી કેવી રીતે વહે છે, પહાડ અને ટેકરા પરથી માટી કેવી વહી જાય છે. અને પાણી ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ દૂર કરવાને કેવો પ્રયત્ન કરે છે. એ બધું એમને બતાવવું જોઈએ. આ ખેલમાં કેવળ બચપણનો જ આનંદ છે. એમ નથી જો છોકરા બચપણમાં જ પાણીના વહેણનું અધ્યયન કરશે તો હિંદુસ્તાનને માટે અત્યંત આવશ્યક એવી એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાનો એટલે કે ભગીરથ વિદ્યા. નદી નહેરોને કાબુમાં લાવવાની વિદ્યાનો તેઓ

પ્રારંભ કરશે. હિંદુસ્તાન દેશ જેટલો દેવમાતૃક છે. તેટલો જ નદીમાતૃક પણ છે. તેથી જ પર્જન્યવિદ્યા (મીટીઓરોલોજી) અને ભગીરથ વિદ્યા (સાયન્સ ઓફ રીવર ટ્રેઈનીંગ) બંને આપણી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાઓ છે. જ્યારે સાચી અને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના થશે ત્યારે મોટા મોટા વરુણાચાર્યો અને ભગીરથાચાર્યો આપણા દેશમાં નિર્માણ થશે અને બીજા દેશોના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવીને અહીંથી ભગીરથવિદ્યા અને પર્જન્યવિદ્યા શીખી જશે.’

‘લુચ્ચો વરસાદ’માં એક નિર્દોષ બાળક વરસાદ સાથે કેવી રીતે સંવાદ કરે છે અને વરસાદને આમંત્રણ આપે છે પરંતુ અહીં કાકાએ તેનું શીર્ષક પણ ‘લુચ્ચો’ રાખ્યું છે. તેનો સંવાદમાં નિર્દોષતા છે. વરસાદનો સ્વભાવ પણ કેટલો વિચિત્ર ! જ્યારે જ્યારે એની સાથે રમવા જાઉં છું ત્યારે એ કહી સીધી રીતે રમતો જ નથી. પોતે પહેલો પડે છે અને પછી મને પણ સાથે પાડે છે. એ પડે છે ત્યારે એને તો કંઈયે વાગતું નથી પણ મને તો વાગે છે અને વળી મારાં કપડાં પણ બગડે છે. તે વધારાનું મારું દુઃખ જોઈને મોઢેથી તે હસે છે અને આંખેથી રુએ છે ! ‘બાળક એ ક્યાં જાણે છે કે આ ‘સજીવ છે કે નિર્જીવ’ ‘શિયાળાનો સંદેશો’ આપણા જીવનમાં કેવો સંદેશો આવે છે. તે બતાવે છે. મનુષ્ય સમાજ અને તેની સંસ્થાઓનું પણ એમ જ છે. સમાજના આદર્શ નિયમ, કાયદા, શિષ્યચાર વગેરે બાબતો સમાજજીવનની છાલ છે. તેમને લીધે સમાજનું બહારની આબોહવાથી રક્ષણ થાય છે. અને સાથે સાથે નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે જીવનરસ પહોંચાડાય છે. ‘જો આ વ્યવસ્થા તૂટી જાય તો મનુષ્ય સમાજ તથા મનુષ્યની સંસ્થાઓનો નાશ થઈ જાય પરંતુ આ આદર્શો, નિયમો, કાયદા તથા શિષ્ટાચારોમાં સમય સમય પર ફેરફાર થાય તે આવશ્યક છે. નાનાં—નાનાં બાળકો જેમ જેમ વધતા જાય છે તેમ તેમ તેમનાં કપડાં બદલવાં પડે છે. નાનપણમાં કપડાંને બદલવામાં ન આવે તો તે ફાટી જાય છે. અને ફાટી ન જાય તો શરીર વિકાસમાં નડતરરૂપ થાય છે. કુદરતને ત્યાં કપડાનું કામ નથી. છાલ, ચામડી અને કવચથી ત્યાં કામ લેવાય છે. તેમાં પણ વધવાની સગવડ રાખેલી છે. નાના કાચબાની પીઠનું કવચ પણ નાનું હોય છે. કાચબો મોટો થાય છે. ત્યારે તેની ઢાલ પણ મોટી થાય છે. જે વધે નહીં તે કાં તો સડી જાય છે અથવા સુકાઈ જાય છે.’

કુદરતનો આ સાર્વભૌમ નિયમ છે. કુદરતે ટાઢના દિવસો એ માટે જ રાખ્યા છે. ટાઢ લાવીને કુદરત શરૂઆતમાં ઉપરના ઢાંકણને સંકોચે છે. તથા મજબૂત બનાવે છે અને પછી તેને તોડી નાખીને ઢીલું બનાવે છે. માણસે પણ સ્થિરતા અને પ્રગતિ એ બે પરસ્પર વિરોધી પરંતુ પરસ્પર—પોષક તત્ત્વોનો સમન્વય કરવો જોઈએ.

‘સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ’ એટલે ‘જેમાં ઓછું દેખાય છે. તે અંધારુ અને વધારે દેખાય છે તે પ્રકાશ; તો દહાડે ઘોળું અંધારું હોય છે; કેમ કે દિવસે આપણે ફક્ત એક પૃથ્વી અને સૂર્ય એમ બે જ જોઈ શકીએ છીએ. પણ રાત્રે જ્યારે કાળો પ્રકાશ ફેલાય છે. ત્યારે જ અનંત સૂરજવાળી ઈશ્વરની સૃષ્ટિ પ્રકટ થાય છે. અને વિશ્વ કેટલું અગણિત, વિશાળ છે એનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે.’ ‘અધમર્ષણ’ એટલે પાપ ધોઈ કાઢવું તે અને તે પાપ ધોવાનું મૂળ અધમર્ષણ ઋષિએ શોધી કાઢ્યું હતું. કાકાસાહેબનું તારામંડળ જ્ઞાનસાગરના પેટ જેવું છે.

‘દેવોનું કાવ્ય—૧’માં બ્રહ્મમંડળ અને ગ્રહોનું જ્ઞાન એ બંને વિષયો છેડયા છે. ‘આ બધા તારાઓ આકાશના દેવો હશે ? મને લાગે છે કે એ દેવોના આસન છે. કોઈના મોટા તો કોઈના નાના દેવો કોઈ કાળે સૂએ નહીં એટલે એમને પથારીની શી જરૂર ? આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં પરમાત્માના વૈભવનું ગાન કરતા હશે અને અનંત કાળની

ગણના કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હશે. રાત શી રાતે વીતી ગઈ તેની ખબરે ન પડી. અને અત્યારે તો વૃત્તિક દસખોલી આથમવા આવ્યો છે. હળ જમીન ખોદતું હોય એવું એનું માથું ત્રાંસું છે. અને એનું પેટ જયેષ્ઠાનું બનેલું છે ત્રણ-ત્રણ તારાની શોભા આપણને ત્રણ ઠેકાણે મળે છે : મૃગના પેટમાં ઈશુત્રિકાંડવાળા બાણની; વૃશ્ચિકના પેટમાં જયેષ્ઠાની અને આ માથે આવેલી આકાશગંગાને કિનારે મા-બાપની કાવડ લઈને ઊભેલા શ્રવણની’ (પા. નં. ૧૦૩)

‘આકાશ દર્શન-૧’ ૧૯૨૫ની સાલમાં આશ્રમમાં હસ્તલિખિત આશ્રમ-સમાચાર સાપ્તાહિક નીકળતું. તેમાં તે વખતનું આકાશ દર્શન લખી વિદ્યાર્થીઓને મુખ્ય મુખ્ય નક્ષત્રોનો પરિચય કરાવવાનું ધાર્યું હતું. આ આકાશદર્શનમાં કોઈ કોઈ વાર પ્રભુદાસ ગાંધી પણ લખતા. રાત્રીના તારા જોવામાં જેમને રસ પડતો તેવાઓનું એક બંધુમંડળ જામ્યું હતું. એ તારામંડળ નામે ઓળખાતું આગળ જતાં વિદ્યાપીઠમાં અને જુદી જુદી જેલમાં પણ તારામંડળ સ્થપાયા હતા. આજે પણ એ મંડળના સદસ્યો એકબીજાને અથવા પ્રમુખને કાગળો લખે છે. ત્યારે કોક કોક વાર આકાશની દિવ્યજ્યોતિની સુંદરતાના અનુભવની આપ-લે કરે છે. ‘સપ્તર્ષિઓની છબીઓમાં તેમની શોભા જોવી હોય તો આ જ દિવસોમાં સપ્તર્ષિ ઉગતા હોય છે ત્યારે નાગે ફેણ માંડી હોય તેમ માંથુ ઊંચું કરીને ઊગે છે. સહેજ ઉપર ગયા એટલે આ સપ્તર્ષિ નથી પણ ધ્રુવબાળ લાંબી પૂંછડીવાળો એક પતંગ ઉડાડતો હોય એમ દેખાય છે. બરાબર મધ્ય આકાશમાં આવે છે ત્યારે કોઈ બાહોશ ખલાસી કે તારાની પેઠે પગ બરોબર પાછળ છોડીને તરતા હોય એમ લાગે છે. ત્યાંથી જરાક ઢળી પડે એટલે મતગજેન્દ્રની સૂંઢનો આકાર ધારણ કરે છે. એથી આગળ વધે એટલે સિંગલબાર પર કોઈ ખેલાડી ગ્રાંડ સર્કલ કરતો હોય એવો આભાસ થાય છે. અને જ્યારે આથમતી વખતે ચોકડી અલોપ થઈ જાય અને ત્રણ તારાનું પૂંછડું જ ઉપર રહે છે. ત્યારે કોઈ ખારવો માથું નીચું કરીને સમુદ્રમાં ડૂબી જતો હોય અને એના ઢીલા છોડેલા પગ જરાક વાંકા થયા હોય એવું ચિત્ર તૈયાર થાય છે. ધીમે ધીમે બધા જ નક્ષત્રોનો પરિચય કરાવે છે. તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે.’

◆ અગસ્તિ	◆ બ્રહ્મહૃદય	◆ ફાલ્ગુની યોગતારા
◆ ભાદ્રપદા	◆ બે-સ્વસ્તિક	◆ એકાદી
◆ અશ્વિની	◆ ધ્રુવ	◆ વરેણ્યકેશા
◆ ભરણી	◆ સપ્તર્ષિ	◆ કૃરેના
◆ કૃત્તિકા	◆ ધ્રુવમત્સ્ય	◆ યમુના
◆ રોહિણી	◆ દ્વાપર ધ્રુવ	◆ યામ મત્સ્ય
◆ મૃગ	◆ વસિષ્ઠ	◆ હસ્ત
◆ બાણરાજ	◆ અરુઘંતી	◆ ચિત્રા
◆ આર્દ્રા	◆ શર્મિષ્ઠા	◆ સ્વાતિ
◆ વ્યાધ	◆ દેવયાની	◆ જયેષ્ઠા
◆ પ્રશ્વન	◆ મઘા (સિંહની છાતી)	◆ શ્રવણ
◆ પુનર્વસુ	◆ મઘા (યોગતારા)	◆ હંસ
		◆ હંસ પુચ્છ (પા. નં. ૧૪૪)

‘દેવોનું કાવ્ય-૨’માં તેમનાં વિચારો જોઈએ.

◆ ‘મારે સારું આ નક્ષત્રો ઈશ્વરની સાથે અનુસંધાને કરવાનું એક સાધન થઈ પડ્યું છે. આશ્રમવાસીને પણ તેમ થાઓ.’

◆ ‘જેવું આકાશ સ્વચ્છ છે. તેવાં આપણે સ્વચ્છ થઈએ. જેવા તારા તેજસ્વી છે. તેવા આપણે તેજસ્વી થઈએ. તેઓ જેમ ઈશ્વરનું મુકસ્તવન કરતા લાગે છે તેમ આપણે કરીએ. તેઓ જેમ પોતાનો માર્ગ એક ક્ષણને સારું પણ છોડતા નથી તેમ આપણે આપણું કર્તવ્ય ન છોડીએ.’

◆ ‘હરિજન સેવક’માં ગાંધીજી નીચે પ્રમાણે તા. ૩-૨-૪૦ના રોજ સલાહ આપે છે. ‘કામુક સાહિત્ય સિનેમા ઔર કામોત્તેજક ચિત્ર સે આજકલ અખબારો કે પન્ને ભ્રષ્ટ કરતે હૈં ઉસે દેખના છોડ દીજીએ... ઔર રાતકો કિસી સાદી-સી જ્યોતિષ કી પુસ્તકકે સહારે થોડા આકાશદર્શન કીજીએ. આપકી આંખો કે આગે વહ નજારા આયેગા જો દુનિયા કે કિસી સિનેમા મેં ન મિલ સકેગા. સંભવ હૈ, કિસી દિન આપકો અસંખ્ય તારા ગણૌકી જગમગાહટ મેં ઈશ્વર સાક્ષાત્ દિખાઈ દે જાય ઔર આપ અપને કો ઈસ દિવ્ય દશ્ય કે સાથ એકતાર કર લે તો આપકો બ્રહ્માંડકા સુકોમલ શાંતિપ્રદ સંગીત ભી સુનાયી દેને લગેગા. રોજ રાત કો એસા કરકે દેખીએ, આપકી દષ્ટિ ઔર હૃદય દોનોં શુદ્ધ હો જાયેંગે.’

‘સમુદ્ર કિનારે’ સમુદ્રમાં ભરતી-ઓટને કારણે તેના સૌંદર્યમાં વધારો થાય છે. તેમાં પણ સર્મપણની ભાવના રહેલી છે. જો ઉંમર લાયક કન્યાને મા-બાપનો આશરો છોડી પતિ સાથે સંબંધ બાંધવામાં આનંદ આવે છે. તો ફળોને પણ ઝાડ પરથી ખરી પડી માટીમાં દટાઈ જવામાં જીવનનાં સાર્થક્યનો આનંદ મળતો હોવો જોઈએ. ફૂલોને પણ ઝાડથી પોતે સ્વરૂપગત: તદ્દન ભિન્ન છે. એમ જોઈ ખરી પડવામાં આનંદ કેમ આવતો નહીં હોય ? પોતાને ઠેકાણે પોતાનું જીવન નિરર્થક છે, એમ જોયા પછી ખરી પડવું એમાં જ સમાધાન છે.

‘કલા, જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન’ કલા એટલે પ્રેમથી, આનંદથી, પ્રસન્નતાથી કરેલું કામ, પ્રસાદ વગર કલા સંભવતી નથી. સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાન એ નીરસ વિષય ગણાય છે, અને કલા રસમય. શું રસરૂપ ગણાય છે. આજે સમાજમાં બંને પ્રત્યે અભાવ છે, કેમ કે બંનેનો સમાજમાં અભાવ છે સાચું જોતા દરેક કલાની પાછળ અમુક તત્ત્વજ્ઞાન હોય જ છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જ્યારે જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જીવનના આનંદ સાથે ભળી જઈ તે તત્ત્વજ્ઞાન કલાનું રૂપ ધારણ કરે છે. સુંદર ગાયનની પાછળ જેમ ભાવગમ્ય છંદ અને તાલબદ્ધતા હોય છે. તેમ કલાની પાછળ પણ તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે.

કાકાસાહેબ જ્યારે કલા વિશે વિચારસંક્રમણ કરે ત્યારે એમની દષ્ટિ માત્ર કળા પર જ સ્થિર ન રહે તો એ તદ્દન સ્વાભાવિક લેખાવું જોઈએ અને તેનો એક મહત્ત્વનો લાભ પણ વિસરાવો ન જોઈએ. એ કલાની અંદર જુએ. કલાની ઉપર જુએ અને આજુબાજુ પણ જુએ. કલાના છદ્મરૂપથી એ સહેજે છેતરાય નહિ, જીવનના વ્યાપક સંદર્ભમાં પણ એ કલાનું મૂલ્યાંકન કરે.

શ્રી કાકાસાહેબની કલામીમાંસા આવા પ્રકારની લાગે છે. કળા વિશેના કેટલા બધા પ્રશ્નોનું એ ચિંતન કરે છે કલાની પ્રેરણા શામાંથી, કળાનું મૂળભૂત તત્ત્વ કયું, કલાકારના જીવનને અને કલાને સંબંધ શો, કલાનું પ્રયોજન શું, પરિણામ, કલાનો વ્યાપાર કઈ જાતનો, કલા અને નીતિનો સંબંધ શો, કલાનું જીવનમાં સ્થાન કેવું

અને કેટલું – આ બધા પ્રશ્નો કાકાસાહેબ અવારનવાર હાથમાં લે છે અને ચર્ચે છે. અને કાકાસાહેબ માત્ર ચર્ચા જ નથી કરતા. જીવનના અનુભવી તરીકે કલાની તે પ્રવૃત્તિનું અને એની અસરનું એ અવલોકન પણ કરે છે. એ અવલોકનમાં કેટલીકવાર એમની પ્રસન્નતા વ્યક્ત થઈ ઊઠે છે. કેટલીકવાર એમનો ઉદ્વેગ પણ તરી આવે છે. આ અંગત લાગણીનો રંગ કાકાસાહેબની કલા વિચારણાને ક્યારેક હૃદયસ્પર્શી બનાવી મુકે છે.

આ રીતે કાકાસાહેબની આ કલામીમાંસા ખૂબ જ વ્યાપક છે, પણ એમાં એટલું જ ઊંડાણ છે. એમ કહી શકાશે નહિ વળી આ કલામીમાંસાનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં એક છાપ એ પડે છે કે કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ અહીં બહુધા શાસ્ત્રીય વિવેચકની નહિ. પણ સંસ્કાર સેવકની – કેળવણીકારની રહી છે. આથી, કોઈ સિધ્ધાંતનું શોધન કરવા એ બહુ ઓછે સ્થળે પ્રવૃત્ત થતા લાગે છે. જીવનના કુદરતના અને કલાના અનુભવોમાંથી એમના જે કેટલાંક કલાવિષયક વિચારો ઘડાયા છે. તેનો પ્રચાર, એક ધર્મકાર્ય લેખે કરવાનું વલણ આગળ તરી આવે છે. તેઓ પોતે જ કહે છે : “શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહીં. ઉદ્દેશ નથી. હું તો સંસ્કારો પાડી ચેપ લગાડવામાં જ માનું છું.”^૨

‘કલા અને અશ્લીલતા’ અશ્લીલતા એ હેતુ, પરિસ્થિતિ અને અસર ઉપર આધાર રાખે છે. નગ્નતામાં અશ્લીલતા હોય જ છે. એમ નથી કૂલો નગ્ન હોય છે, પશુ-પક્ષીઓ નગ્ન હોય છે, નાનાં નાનાં બાળકો પણ નગ્ન દશામાં નિવ્યાજ મનોહર હાસ્ય સાથે કૂદકૂદા કરે છે. એમાંનું કશું અશ્લીલ નથી. વૈદકની ચોપડીમાં કે કાયદાની ચોપડીઓમાં એવી કેટલીય વસ્તુઓ નોંધેલી હોય છે. જે કે શિષ્ટ સમાજમાં આપણે રજૂ કરી નથી શક્તા. યોગ્ય ઠેકાણે તે અશ્લીલ નથી ગણાતી. સરકાર સામે ઉશ્કેરનારો લેખ રાજદ્રોહી ગણાય છે. અને તે લખી પ્રસિધ્ધ કરવા માટે લેખક પ્રકાશકને સજા થાય છે. પણ એ જ લેખ કોર્ટના રિપોર્ટ તરીકે જ્યારે છપાય છે. ત્યારે સભાનપણે તેમ કરવામાં રાજદ્રોહનો ગુનો નથી. એના જેવું જ કંઈક અહીં છે.

‘જીવનકલા’ ઉપાસકની દૃષ્ટિ આથી કંઈક જુદી હોય છે. તેઓ પણ કહે છે. “ઈન્દ્રિયોને વિષયસેવન માટે છૂટી મૂકીએ તો જોતજોતામાં તેઓ જીવનની બધી સુંદરતા વેડફી નાખવાની વિષયસેવનમાં તાત્કાલિક સુખ હોય, ઉન્માદ હોય પણ સુંદરતા નથી જ. સુંદરતા, કાવ્ય અથવા કલા એ ઈન્દ્રિયાતીત વસ્તુ છે. એનો આનંદ સાચું જોતા ઈન્દ્રિય નિરપેક્ષ છે. માટે જ શુદ્ધ સાત્ત્વિક છે. એ આનંદ સેવવામાં ઈન્દ્રિયોની મદદ લઈ શકાય છે. એટલું જ અમારે ઉમેરવું છે. ઈન્દ્રિયોની બધી જ પ્રવૃત્તિ અધઃપાતને મદદગાર થાય છે. એમ નથી હૃદયની અમુક શુદ્ધિ પછી એ જ ઈન્દ્રિયો પાસેથી સૌંદર્યનું આકલન કરાવી શકાય છે. એક જ યુવતી તરફ જેમ પતિ અને પિતા ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ જોઈ શકે છે. તેમ વિષયી માણસ અને કલાપૂજક એક જ વસ્તુ તરફ છે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. પિતાની દૃષ્ટિની નિર્મળતા દુર્લભ છે. એ અમને કબૂલ છે. કલારસિકને નામે ઓળખાતા આજના ઘણાખરા લોકો વિષયી કે વિલાસી હોય છે. એની પણ ના નથી. અમારી નાતમાં આ ગેરલોકોની સંખ્યા જ વધી પડી છે. એ પણ અમે જાણીએ છીએ. જ્ઞાતિશુદ્ધિનો પ્રયત્ન અમે કરીએ, બધા જ કરે, પણ આ નાતનો નાશ કેમ કરાય ?”^૩ કલાનો આનંદ શાંત હોય છે, સ્થાયી હોય છે. જેમાં વિલાસિતા છે. તેની છેડે કલાન્તિ, ગ્લાનિ અને વિષાદ હંમેશા આવવાના જ તેથી જ આપણે કહી શકીએ કે લાલિત્ય અને લાલસા બે પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુ છે. માટે જ સદાચાર એ સર્વશ્રેષ્ઠ કળા છે. સદાચારમાં જ કળાયુક્ત જીવન છે. રૂપની ઉપાસના કરતાં પ્રેમની ઉપાસના જ શ્રેષ્ઠ છે.

કલાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો એમાંથી મળતી સૌંદર્યનો આનંદ જ હોઈ શકે એમાં કાકાસાહેબને શંકા નથી. એથી જ તેઓ મસ્તીમાં આવી સિસોટી વગાડતા અને પોલીસે રોકતા હું ક્યા સિસોટી વગાડું છું ? એ એની મેળે વાગે છે.

અહીં કળા ખાતર કળા રહે છે. ખરી ? કળા આ જાતના મિશનનો ભાર ખમી શકે એમ નથી. એવું નથી. કળાએ આવું મિશન ઘણીવાર સફળતાથી પાર ઉતાર્યું પણ છે. પણ આ મિશન સ્વીકારીને આવે તે જ કળા એવો નિયમ કળાના તત્ત્વ સાથે સંગત નથી. આથી જ જ્યારે કાકાસાહેબ એમ કહે છે કે, ‘આદર્શ કળામાંથી જે સર્વોચ્ચ આનંદ માણસને મળે છે. એ જ એનો અંતિમ હેતુ હોવાથી પણ ‘કળા ખાતર કળા’ કહી શકાય સર્વોચ્ચ આનંદનો જેણે સ્વાદ ચાખ્યો એને માટે સદાચાર સ્વાભાવિક અને સહજ થઈ જાય છે. એવે પ્રસંગે આપણે કહી શકીએ કે, કળાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો બ્રહ્મનંદ—સહોદર એવો કલાનંદ છે. સદાચાર અને સામાજિક સામર્થ્ય એ એની અમુકસિદ્ધ ઉપપ્રાપ્તિ છે. ત્યારે એમણે પોતે કળાનો એક આદર્શ કલ્પેલો છે. એને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ કળાનું પ્રયોજન વિચારે છે. અને તેથી એમાં આંશિક અને સાપેક્ષ સત્ય છે. એની ખાતરી થાય છે.’”^૪

‘કળાનું વિજ્ઞાન અને કળાનું પ્રયોજન’ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે. જૂના જમાનામાં વિજ્ઞાન અને કળા વચ્ચે વિરોધ કલ્પાતો જેમ વિજ્ઞાન વધે તેમ કળાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થવાનું, વિજ્ઞાન સૂર્ય ઊગ્યો કે કળાનું ચાંદરણું ઝાંખું પડવાનું; એમ મનાતું આજના લોકો કહે છે કે જીવનના તમામ સવાલોનું રહસ્ય પારખવાની શક્તિ અને જીવનનાં બધા પાસા ખીલવવાનું સામર્થ્ય કળામાં છે. સાહિત્ય અને સંગીતમાં છે, કળા એ સ્વતંત્ર, સ્વયંભૂ, અન્ય નિરપેક્ષ જીવન દર્શન છે. જેને જૂના લોકો મોક્ષનું સાધન કહેતા હતા તેને આજના લોકો આત્માનુભવનું સાધન કહે છે.

કળાના આજનાં પ્રયોજનો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. કળાને ખાતર કળા.

૨. જીવન માટે કળા.

૩. જીવનની વાસ્તવિકતામાંથી છુટકારા તરીકે કળા.

૪. નીરસ વ્યવહારમાંથી છટકી જઈ જીવનાનંદમાં પ્રવેશ કરવાના સાધન તરીકે કળા.

૫. સેવાના સાધન તરીકે કળા.

૬. આત્માનુભૂતિના સાધન તરીકે કળા.

૭. નિરતિશય સમાધાન માટે કળા.

૮. વિનોદ—વિસામા તરીકે કળા.

૯. સિસૃક્ષાની અદમ્ય વૃત્તિની તૃપ્તિને અર્થ કળા.””^૫

કળા મોટે ભાગે દુઃખ ભુલી જવા માટે કે ઢાંકવા માટે નથી હોતી, પણ જીવવાનો આનંદ વ્યક્ત કરવા માટે હોય છે. અહીં કાકાસાહેબ એક સાહિત્યકાર તરીકે સૌંદર્યપિપાસા, કલારસિકતા અને કવિત્વ દષ્ટિ એ તેમના સ્વભાવનાં કેળવાતા અવિભાજ્ય પ્રધાનલક્ષણો છે. એ આપણને ‘ભુવનગિરિ’ લેખની નિઃસંશય બને છે.

‘ઓતરાતી દીવાલો’ એ અનેક હૃદયોમાં મને પ્રવેશ આપ્યો છે. એમાંનું એક મારું છે. હવે હૃદયની લાગણીને ટેકો આપવા બુધ્ધિની મદદ માગીએ.

—કાકા કાલેલકર

સાચા સેવકને સેવા કરતાં જે આનંદ મળે છે તે ખરું જોતાં પ્રેમાનંદ હોય છે. સાચા શિક્ષકને ભણાવતાં જે સુખ થાય છે. તે પણ પ્રેમાનંદ જ છે. કુદરત ઘેલો જ્યારે કશા હેતુ વગર રખડે ત્યારે એને જે કલાત્મક આનંદ થાય છે. તેની પાછળ પણ વિરાટ પ્રેમાનંદ જ હોય છે. જ્યારે હું ગુજરાતીમાં લખું છું ત્યારે મારા નાના—મોટા વાચકો સાથે હું એક રીતે વાતો કરું છું એ ખ્યાલથી, અને એટલા પૂરતો એટલા બધા લોકો સાથે હું અભેદ અનુભવું છું એ રસથી મને આનંદ થાય છે. મેં જોયું છે કે આ ‘ઓતરાતી દીવાલો’ એ મારે માટે અનેક ઘરનાં બારણા ખુલ્લા કર્યા છે, અને અનેક હૃદયોમાં મને પ્રવેશ આપ્યો છે. કેટલીક વાર મેં જોયું છે કે, કોઈ નાનો છોકરો આનંદથી એ વાંચે છે અને એ આનંદ પેટમાં ન માવાથી ઘરનાં મોટેરાં આગળ એમાંથી એકાદ ફકરો વાંચી સંભળાવે છે. મોટેરાઓમાંથી કોઈ એથી આકર્ષાઈને એ ચોપડી એના હાથમાંથી ખેંચી લઈ પોતે જ વાંચવા બેસે છે.

કાકાસાહેબ છે તો જેલમાં અને લખે છે... શા વિશે ? જેલમાં બીજા મહાન પુરુષોએ આત્મકથા લખી છે. સ્વાતંત્ર્યુદ્ધનાં સ્મરણો લખ્યા છે. કે ગીતાજી ઉપર ભાષ્યો લખ્યા છે. પરંતુ કાકાસાહેબ લખે છે... ખિસકોલીઓ ને કીડીઓ ને વાંદરાઓ વિશે બહાર તો લડાઈ ચાલે છે અને જેલના જીવનમાં પણ એનાં પડઘાઓ પડ્યા વિના રહેતા નથી પણ લેખકનો આત્મ જળકમળના ન્યાયે શાંતને નિર્મળ રહે છે. : જેલમાં જ્યાં ગેરસમજ, ગેરઈન્સાફ અને હેરાનગતિ જ હોય છે. ત્યાં પણ મારી દુનિયા મને પ્રિય જ લાગી છે. આતે કોઈ નાનીસૂની સિધ્ધિ નથી, અને ‘ઓતરાતી દિવાલો’ના બધા જ પાનામાં એનું મૂક પણ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડે છે.

શક્તિનો ઉપદેશ શબ્દોમાં નહીં પણ પોતાના આત્માના દર્શન કરાવવાથી જ આપી શકાય તો અહીં કાકાસાહેબે પોતાના આત્માની ઝાંખી કરાવીને શાંતિનો કલાત્મક સાક્ષાત્કાર આપણે માટે સુલભ બનાવ્યો છે.”^૬ ‘ઓતરાતી દીવાલો’માં કુલ ઓગણસીતેર લેખ આપેલા છે. તેમનું મહત્ત્વ તો તેમની પ્રસ્તાવનામાં આપેલું છે. ‘દીવાલ પ્રવેશ’ નામની એની ટૂંકી પ્રસ્તાવના છે. પ્રસ્તાવનામાં શું હોય છે ? ઘણાખરા વાચકોને તો એ છોડીને પહેલા પ્રકરણથી વાચન શરૂ કરવાની ટેવ (કે કુટેવ) હોય છે. અને તેમાં ભાગ્યે જ અર્ધું પાનું ભરે એવાએ ‘દીવાલ પ્રવેશ’માં શું મહત્ત્વ હોઈ શકે ?

મણિનું કદ નાનું, પણ એની કિંમત ભારે એવી રીતે ‘દીવાલ પ્રવેશ’ની અગિયાર લીટીઓમાં કલાના નવે રસોનો રસ ભરચક ભરેલો છે. એ અહીં ટાંકીએ તો અસ્થાને ન લાગે. ખરેખર કાકાસાહેબના માનાર્થે રચેલા ગ્રંથમાં એ ‘દીવાલ પ્રવેશ’નો સમાવેશ ન થાય તો ઉણપ લાગે દરેક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને આ પ્રસ્તાવના મોઢે આવડવી જોઈએ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ગાંધીજીએ આશ્રમ માટે સ્થાન સરસ પસંદ કર્યું છે. ઉત્તર તરફ સાબરમતી જેલની દીવાલો દેખાય છે. જ્યારે દક્ષિણ તરફ દૂધેશ્વરનું સ્મશાન છે. સામી બાજુ શાહીબાગથી માંડીને એલિસબ્રિજ સુધી પથરાયેલા અમદાવાદનાં ભૂંગળાં દેખાય છે. જ્યારે પાછલી બાજુ વગડા સિવાય કશું જ નથી. આવે ઠેકાણે રહ્યા પછી ચારે તરફ કુતૂહલની નજર ગયા વગર શી રીતે રહે ? વખત મળે એટલે રખડીએ આસપાસની બધી સીમ જોઈ, પણ પેલી ઓતરાતી દીવાલોની અંદર શું છે અને સ્મશાનની પેલી પાર શું છે એનો જવાબ મળવો સહેલો ન હતો સરકારની કૃપાથી એક સવાલનો જવાબ મળ્યો. બીજા સવાલનો જવાબ ઈશ્વરકૃપા થાય ત્યારે !

મારો કોઈ મહેમાન અમદાવાદ આવે ને હું એને શહેરનાં દર્શન કરાવવા લઈ જાવ ત્યારે સાબરમતી આશ્રમની મુલાકાતે તો અચૂક જઈએ બધુ જોયા પછી હું સાબરમતી જેલનો ઉલ્લેખ કરીને ‘દીવાલ પ્રવેશ’ની વાત કરું છું બધા એ વાતથી પ્રભાવિત થાય છે અને પૂછે છે, ‘એ પુસ્તક શા વિશે છે?’ પણ આ વાત હવે પછી આવશે.

કાર્યનો મંગળ આરંભ હોય તો જ કામ પાર પડશે એવી માન્યતા માનવ હૃદયમાં ઘર કરી બેઠી છે. દક્ષિણનાં મંદિરો બાંધનારાઓએ મંદિરના બીજા કોઈ ભાગ કરતા એના પ્રવેશદ્વાર (ગોપુરમ) ઉપર કલા ને સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કર્યું છે. પહેલી છાપ સારી હોય તો બાકીના કામમાં વાંધો ન આવે એવો વ્યવહારું નિયમ જાણે તેઓએ પાળ્યો ન હોય ! એવી જ રીતે ‘ઓતરાતી દીવાલો’નો પ્રવેશ સુશોભિત ને મંગલમય છે. ફેર એટલો જ કે અહીં આરંભની કક્ષા આખા પુસ્તકમાં અંત સુધી જળવાય છે.

હા. આ પુસ્તક વાંચવાથી કોઈ રોકડ ફાયદો મળતો નથી. પણ આનો અર્થ શું એ ન હોય કે તેથી જ એ ‘કલાની ખાતર કલા’ના ઊંચા આદર્શોની પાસે જ આવ્યું છે. જો સાહિત્યની દુનિયામાં નિષ્કામ કર્મને સ્થાન હોય તો એ આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે.

પરંતુ એનો અર્થ એ પણ નથી કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તદ્દન નિરુપયોગી છે. નિષ્કામ કર્મ કરવાથી જે રીતે શુભ પરિણામો આવે છે. તે જ રીતે ‘ઓતરાતી દિવાલો’માંથી સારા ફળ પણ મળે છે.

ગ્રીક સ્થાપત્યકલાનો નિયમ હતો કે ઈમારતનો દરેક સ્તંભ ખરેખર ઉપયોગી હોવો જોઈએ. ખાલી શોભાની ખાતર વધારાના સ્થંભો મૂકવા એમાં ગ્રીક વિવેચકો દોષ જોતા. કામ સાથે કલાનું મિલન, સૌંદર્ય સાથે ઉપયોગીતાનો યોગ, એ એમનો આદર્શ.

તો અહીં પણ આ બે વૃત્તિઓનો મેળ થાય છે. આખરે કાકાસાહેબ રહયા તો શિક્ષક, માટે ગમે તે બોલે કે લખે પણ સાથે સાથે બોધપાઠ આપવાનો જ ‘ઓતરાતી દીવાલો’ વાંચતી વખતે આપણને ખબર પણ ન પડે એવી રીતે અનેક પાઠ શીખવા મળે છે. મંકોડાઓની મૂર્ખાઈમાં આપણી અશક્તિ દેખાય છે; બહાદુર ખિસકોલી માતૃપ્રેમનો પદાર્થપાઠ આપે છે. ઈન્દ્રગોપની જીવનલીલા આપણી જ ક્ષણભંગુરતાનું ભાન કરાવે છે. ‘કીડીઓની હાર’માં આપણે એકતા દાખવવી અને મહેનત કરવી તે સંદેશ આપે છે. ‘આકાશ દર્શનનો આનંદ’માં કાકા જેલમાં રહીને પણ આકાશદર્શનનો કેવો આનંદ માણી શકે છે. પોતે ચાર દિવસના ઉપવાસ કરે છે. અને એ નિમિત્તે બહાર સૂવે છે. અને આકાશદર્શન કરે છે. જો ચંદ્રદર્શન ન થાય તો અરીશા વડે દર્શન કરે છે. અહીં આપણે તેની એકાગ્રતા અને કાર્ય પ્રત્યેની ધગશ જોવા મળે છે.

‘ઓતરાતી દીવાલો’માં લેખકે માત્ર માનવસૃષ્ટિની વાત નથી પરંતુ વાંદરા, બિલાડી, કાગડા, સમડી, ખિસકોલી અને કબૂતરો ઉપરાંત કીડી – મકોડા અને વંદાનો પણ સમાવેશ થાય છે. એરંડો, અરીઠો કે લીમડો પણ એમના હૃદયનું આકર્ષણ કરે છે.

સૃષ્ટિની કોઈ વસ્તુ લેખકને માટે તુચ્છ કે અસુંદર નથી. સૃષ્ટિના આ બધા રમકડાં સાથે રમવામાં એ નાના બાળક જેવો ઉત્સાહ અને આનંદ અનુભવે છે. એમનું કુતૂહલ પણ બાળકના જેવું જ સતેજ હોવાથી પ્રકૃતિનાં કુમળાં નાજુક તત્ત્વોની કીડાપ્રવૃત્તિ જોવા-જાણવામાં તેમને ખૂબ રસ આવે છે. કીડી અને મકોડાની હાર નજરે

પડતાં જ એ હાર ક્યાંથી આવી ક્યાં જવાની એમની પ્રવૃત્તિ શી વગેરે બાબતોની તપાસ માટે એમનું મન પ્રવૃત્ત થવાનું જ કીડીઓનું સ્મશાન પણ એ જોઈ આવવાના ખરા જ. ખિસકોલીઓનું કુંદન સાંભળીને તરત જ પેલા કવિ થર્ડઝ વર્થની જેમ—

WILL Hobolly tell me what she sihg ?

એ કુંદન શોકનું છે કે આનંદનું તેની જીજ્ઞાસા તેના મનનો કબજો લેવાની જ. માળામાંથી નીચે ગબડી પડેલા ખિસકોલીનાં બચ્ચાને માળામાં પાછા ગોઠવવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કરતી વેળા ખિસકોલી એમને પોતાના બચ્ચાના દુષ્ટ ઘાતક સમજીને એની તિર્યગ્ ભાષામાં કેવી ગાળો દેતી હશે અને એના મનોભાવો કેવા હશે તેની કલ્પના પણ તેમને અવશ્ય થવાની. ચંદ્ર, તારા, પંખી વગેરેની બાબતમાં પણ એમની જીજ્ઞાસા જરાય ઓછી નહિ. આ બાળસુલભ કુતૂહલવૃત્તિને કારણે પણ પુસ્તક રસિક અને સર્વભોગ્ય બની શક્યું છે. એમના કુતૂહલની પાછળ નાના—મોટા સહુ વાચકો એક સરખી રીતે ઘસડાય છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રકૃતિનાં બીજા અંગોની સરખામણીમાં માનવજીવનનું ખાસ નિરૂપણ થયું દેખાતું નથી. માનવપ્રકૃતિની અવળચંડાઈ દુષ્ટતા કે નઠોરતાથી ત્રાસીને કવિ પ્રકૃતિના નિર્દોષ જીવોમાં રમમાણ થયા હશે ? પણ માનવજાત પ્રત્યે એમને નફરત છે. અથવા પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનો અભાવ છે. એમ લાગતું નથી ઊલ્ટું, માનવજાતના ભાવિ વિશે એમનો પ્રબળ આશાવાદ છે. દુનિયાથી એ કંટાળેલા નથી. જગત પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતાનો ઉલ્લેખ પણ પ્રસ્તાવનામાં એમણે કરેલો છે જ. પ્રબળ આશાવાદ અને દુનિયા પ્રત્યેની દિલચ્છપીને કારણે જ આ પુસ્તકમાં પાને પાને એમનો ખુશમિજાજ દેખાય છે.

લેખકની કલમમાંથી મીઠો મર્માળો વિનોદ નીતરતો દેખાય છે. તેનું મૂળ આ ખુશમિજાજમાં છે. જેલજીવનની મુશીબતો લેખક હસતાં હસતા જીરવે છે અને એમાંથી પણ જીવનનો આનંદ લૂંટે છે. સરકારે એમના શરીરને ભલે સળિયા પાછળ ગોંધી રાખ્યું હોય પણ એમનું કલ્પનાશીલ મન પાર વિનાના પ્રદેશોમાં ઉડ્યન કરીને જીવનનું ભાથું ભરી લાવે છે જેલમાં એમની નાનકડી ખોલીમાં માંકડ, વંદા અને ઢેડગરોળીના આક્રમણને તેઓ પોતાના સ્વાગતનું ત્રિવિધ કાવ્ય ગણી લે છે; રાત્રે બહાર સૂતી વખતે શીતળ સ્પર્શથી દેહને પાવન કરનાર દેડકાને લેખક ૧૮૧૮નો કાયદો લાગું પડે છે. કાગડા અને ખિસકોલીનું યુધ્ધ રસપૂર્વક નિહાળતાં એમને તે અંગ્રેજો અને આરબોના જેવું લાગે છે. કાગડા અને સમડીનું યુધ્ધ એમની કલ્પનાને ટ્રોજનયુધ્ધમાં તાણી જાય છે. ઈતિહાસ, પુરાણ, રાજકારણમાં અનેક પ્રસંગો એમના મનમાં તાજા તરવરતા જ હોય છે એટલે કોઈ એકાદ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં એમનું મન પતંગિયાની જેમ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ધૂમી વળે છે અને પોતાના વિષયને અનુરૂપ પરાગ લાવીને તેમાં પાથરી દે છે. દાબડે બાપા પાસે પૂછડીએ મલમપટ્ટા કરાવતી બિલાડીની વૃત્તિ જોઈને તરત જ લેખકને અંડ્રોકલીસના સિંહનું સ્મરણ થાય છે. કોશિયો કાગડાનો પીછો છોડતો જ નથી એ જોતાં તેમને જાપાની સૈનિક યાદ આવી જાય છે, વંદાનો નાશ કરવા માટે બેઠેલી જેલ કમિટિને તેઓ વોરકાઉન્સિલ તરીકે વર્ણવે છે. કાગડાનું બચ્ચું મરી જતા બીજા કાગડાઓ તેની કાણ કાઢતા હોય તેવું લેખકને લાગે છે. લેખકની વર્ણન શૈલીમાં જે વિનોદ અને હળવી ઠટ્ટા દેખાય છે. તે તેમનાં ચિંતનોમાં પણ સાવ ગેરહાજર નથી. એમના શબ્દ પ્રયોગો અને અલંકારોમાં પણ એજ વિનોદ અને રમતિયાળ શૈલી નજરે પડે છે હોજમાં સ્નાન કરતી વખતે અનેક મંકોડાઓને પાણીમાં

લપસી પડતાં દેખીને લેખક વારંવાર તેમને બહાર કાઢે છે, છતાં ફરી ફરીને તેમને ત્યાં હડી કાઢતા જોઈને તેમની બેવકૂફી પર ચીડ ચડે છે. પણ તરત જ ચિંતન સ્ફૂરે છે કે માણસજાત પણ એવો જ બેવકૂફ નથી ? વિષયમાં પડીને ક્ષીણ થાય છે. મરી જાય છે. છતાં વિષય છોડતો નથી માણસ પરણે છે ને પસ્તાય છે. પરણે છે ને પસ્તાય છે છતાં પરણ્યા વગર રહેતો નથી ત્યારે મંકોડાની જ આ આત્મહત્યા જોઈને તેમને બેવકૂફ શા માટે માનવા ? અહીં દરેક લેખનું હાર્દ આપવામાં આવ્યું છે. અને સાથે સાથે તેમાં ચિંતન, કહેવત, તર્ક, શૈલીના દર્શન થાય છે.

લેખકનું હૃદય સૃષ્ટિના સહુ જીવો સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે. દરેક પ્રત્યે એમને સમભાવ, કરુણા અને પ્રેમ છે. પ્રકૃતિએ સર્જેલા તુચ્છ જંતુનું પણ જગતમાં સ્થાન છે. એમ તે સમજે છે. ટૂંકમાં સહઅસ્તિત્વ માત્ર માનવોનું જ નહિ પરંતુ પશુ, પંખી, જીવ, જંતુ, વનસ્પતિ તમામનું એ લેખકનો આદર્શ દેખાય છે. માટે જ દયાળજીભાઈના પગ તળે મંકોડો કચડાઈ જતાં એમના પેટમાં કંઈને કંઈ થઈ જાય છે. કલાપીની જેમ તેમને પણ ભૂલોની જ પરંપરા સમું જગત ભાસે છે. અકસ્માતનું જ સામ્રાજ્ય આ જગતમાં પ્રવર્તતું દેખાય છે. પણ લેખક નિરાશાવાદી નથી. તરત જ એમનો પ્રબળ આશાવાદ પુનઃ પ્રગટી નીકળે છે. મૃત્યુ એ દુર્ભાગ્ય નથી. જીવનમાંથી મુક્તિ અપાવનારું તત્ત્વ છે. એની પણ લિજ્જત છે. એવી પ્રતીતિ થઈ ઈશ્વરી યોજનામાં એમનો વિશ્વાસ દઢ થાય છે. વિનોદ અને વિષાદ આ પુસ્તકમાં સાથે સાથે ચાલે છે. કબૂતરની હગારમાંથી વંદાની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો નિર્ણય લીધા પછી એક સવારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ભરી બંદૂકે આવીને કબૂતરોનો સંહાર શરૂ કરે છે. લેખકનું હૃદય ડોલી ઊઠે છે. વંદાના ત્રાસમાંથી બચાવવા બદલ હું તેનો આભાર માનીશ એમ તેણે ધારેલું મેં ઉદાસીન નજરે તેના તરફ જોયું. મારા મોઢામાંથી એક હાય નીકળી ગઈ. સાહેબ બહાદુરને ભાન આવ્યું કે આતો દયાધર્મી હિંદુ છે. કબૂતરોને ઘેર તે દિવસે હાહાકાર હતો અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ત્યાં ઉજાણી ?

એવી જ રીતે યુધ્ધના દિવસોમાં ખિસકોલી પૈંધી પડે અને કામળા કાતરી ખાય એ ખોટ જેલ અમલદારથી સહન થતી નથી. ખિસકોલીને રોટલી નહિ ખવડાવવાની સૂચના કરી તેના સંહારની પણ ધમકી તો આપી જાય છે. યુધ્ધને કારણે ખિસકોલીનો રોટલો ટળે એવી કારણ પરંપરા જોઈ લેખકને સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે. આખાય પ્રસંગનું કરુણ વર્ણન લેખકે ચિત્રાત્મક શૈલીમાં કર્યું છે.

એક સવારે એક જુવાન કેદીને ફાંસીએ ચડેલો સાંભળીને માનવજાતની અવળચંડાઈ અને નઠોરતા પ્રત્યે નફરત દર્શાવતો તેમનો પુણ્યપ્રકોપ ઊછળે છે. એમને થાય છે : હિંસા એ શી વસ્તુ છે ! સ્ટવબત્તીથી આપણે માકડ મારીએ છીએ, બિલાડી ખિસકોલીને મારી ખાય છે, અને ન્યાયદેવતા એક જુવાન ગુનેગારનો બલિ લે છે ! આનો અર્થ શો ? શું સમાજને આ જુવાનનો બીજો કશો આથી ચડિયાતો ઉપયોગ સૂઝ્યો નહિ ...? એક જણે કાગળ વાંચી સંભળાવ્યો, બીજાએ ઈશ્વરનું નામ લીધું અને બધાએ મળીને પછવાડીયે બાંધેલા એક અસહાય તરુણનું ખૂન કર્યું. જેલનો મોટો ઘંટ વાગ્યો અને દુનિયામાંથી એક માણસ ઓછો થયો. જેલના ઘંટે શું કહ્યું ? તેણે માણસની બુદ્ધિનું પોગળ જાહેર કર્યું તેણે કહ્યું : મનુષ્ય જાતિએ બુદ્ધિનું દેવાળુ કાઢ્યું છે. મરી જનાર માણસનું શું કરવું એ સમાજને સૂઝ્યું નહિ એટલા જ માટે લોકોએ ભેગા થઈને એક માણસને આ દુનિયામાંથી વિદાય આપી અને તેના સરજનહારને બેવકૂફ ઠરાવ્યો.

‘ક્ષણે પુણ્યે’માં પહેલી ફેબ્રુઆરીના દિવસે કાકાસાહેબ જેલમાંથી છૂટા થવાનો દિવસ હતો. તેથી આગલા દિવસે ઉપવાસ કરી અશુદ્ધિ દૂર કરે છે. નાહી ધોઈ તૈયાર થઈ જાય છે. અને નિયમ વિરુદ્ધ શામળભાઈ સાથે જેલમાં પ્રાર્થના કરે છે.

‘રામ ભજ તું પ્રાણિયા, તારા દેહનું સારથ થશે,
તારી કંચનીની કાયા થશે, રામ ભજ તું પ્રાણિયા.’”^૭

માનવ સમાજની આવી બેવકૂફીઓથી ત્રાસેલું હૃદય પ્રકૃતિમાં જ યોગના દુઃખનો દિલાસો શોધે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? માનવ પ્રવૃત્તિની અવળચંડાઈ સામે કહી કહી આવો પુણ્ય પ્રકોપ દેખાતો હોવા છતાં એકંદરે તો પુસ્તકમાં લેખકની પ્રસન્નતા મહેકી રહેલી દેખાય છે. વિવિધ યોનિની આ મનોહર રંગબેરંગી સૃષ્ટિ સાથે જેલમાં લેખકની એવી તો માયામમતા બંધાય છે કે જેલના દરવાજા તેમને માટે ખુલી જતાં સુખના આનંદના દિવસો હવે પૂરા થયા અને વળી પાછા વાસ્તવિક જગતમાં ગુલામ તરીકે મનભંગ અવસ્થામાં દિવસો વિતાવવાની વેળા આવી પાડી.

‘ઓતરાતી દીવાલો’ની રચના માટે લેખકને તદ્દન નજીવો સાહિત્યનો માલ મળ્યો હતો : નહીં જેવો કહીએ તોયે ચાલે. જેલના કંટાળા ભરેલા જીવનના રોજિંદા પ્રસંગો આ ‘શૂન્ય’ જેવા માલમાંથી એમણે કલાનો આવિર્ભાવ કરાવ્યો છે. અને એ પણ અનાયાસે જ. ‘ઓતરાતી દીવાલો’ વાંચતા શ્રમ પડતો નથી. કેમકે એ લખતાં પણ લેખકને શ્રમ પડ્યો ન હતો. સ્વાભાવિક રીતે ઝરણામાંથી જળનો પ્રવાહ વહેતો થાય છે. એવી રીતે, લેખકના વિચારો ભાષાબદ્ધ થતા જાય છે. અને આપણે એનો ઘૂંટડો ભરતા જઈએ છીએ.

‘જતાં પહેલા ઉછરતી પેઢીને શું આપતો જાઉં એનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે ‘રખડવાનો આનંદ’ એમને સોંપતો જાઉં તો તેઓ રાજી થશે; હું તો થઈશ જ.’
—કાકા કાલેલકર

‘દેશ—દર્શનનો આનંદ’ વ્યક્ત કરનારા લેખોનો સંગ્રહ આમ નોખો પાડ્યા પછી તેની અપૂર્ણતા મન આગળ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.’ કેટલું બધું જોયું અને કેટલું થોડું લખાયું એવો વિચાર મનમાં આવતાંની સાથે ગમગીની પેદા થાય છે. દેશ જોવાની દૃષ્ટિએ જ ફર્યો હોઉં એવા પ્રસંગો ઓછા છે. પણ સ્વરાજ સેવાનાં અનેક કાર્યોને નિમિત્તે દેશમાં ફરવું પડ્યું, તે દરમિયાન અનાયાસે જે જોવાયું તેટલાથી સંતોષ માન્યો હતો. પણ આ સહેજસાજ કરતાં કરતાં એટલું બધું જોવાયું અને કેટલુંક તો એટલી બધીવાર જોવાયું કે હવે ‘હું અમુક પ્રાંતનો છું’ એવી ભાવના જ મનમાં રહી નથી. સિંધથી માંડીને આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી જ્યાં જાઉં ત્યાં આત્મીય સજજનો વશે જ છે. અને તેમની માફરતે તે તે સમાજની આંતરિક સ્થિતિ એટલી ઝીણવટથી જાણવાને મળી છે. કે દરેક ઠેકાણે એ લોકોમાંનો જ હું એક છું એવું હંમેશા લાગ્યું છે. એના પ્રમાણમાં બહુ ઓછું લખાયું છે. જેમ ભક્તને ભગવાનનાં દર્શન થાય અને એ આનંદ વ્યક્ત કરવાની વાણી ન સ્ફૂરે ત્યારે એને જે ગુંગળામણ થાય છે. તેવી જ ગુંગળામણ આ બાબતમાં મને થાય છે. ધ્રુવને છ મહિનાની તપસ્યાને અંતે ભગવાનનાં દર્શન થયાં ત્યારે વાણીને અભાવે એને થયેલી ગુંગળામણ જાણી ભગવાને પોતાનો શંખ એના કંઠને અડાડ્યો અને ધ્રુવની વાણી પ્રસન્નપણે વહેવા લાગી.

બીજા અનેક વિષયો પર લખવાનું મન ઘણીવાર થયું છે. પણ એ બધું લખાયું નહીં એનો વસવસો નથી. પણ દેશ—દર્શનનો આનંદ વ્યક્ત કરાયો નહીં એનું દુઃખ અખંડ સેવવું પડ્યું છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે “દેશદર્શન મારે મન દેવદર્શનનો જ એક પ્રકાર છે. કેવળ કુતૂહલની દૃષ્ટિથી, કલાની રસિકતાથી અથવા વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી હું ફર્યો નથી. પણ એ કુતૂહલ એ રસિકતા અને એ જિજ્ઞાસા, ત્રણેને કૃતાર્થ કરે એવી ભકિતથી પ્રેરિત થઈને ભારતવર્ષમાં ફર્યો છું.”^૮

હવે મનમાં એવો ભેદભાવ રહ્યો નથી કે ભારતની ભૂમિ જ ફક્ત પુણ્ય-ભૂમિ છે. આખું જગત ઈશથી વાસિત થયું છે. આ આખી ધરતી વિશ્વવ્યાપી વિષ્ણુની પત્ની છે. જીવ માત્રની એ માતા છે. એનો એક એક રજકણ પવિત્ર છે. જીવન સમૃદ્ધ છે અને એકએક કણમાં ચૈતન્ય સ્ફુરતું દેખાય છે. એનો આનંદ વાણી દ્વારા વ્યક્ત થયો તો શું ? અને ન થયો તોયે શું ? એ આનંદ તો અખંડ દણ્ડાયમાન છે જ.

રખડતાં રખડતાં ઘણો આનંદ મેળવ્યો. એ આનંદ પોતે એક ઠેકાણે સ્થિર રહી બધે દોડી શકે છે. એનો પણ અનુભવ થયો. હવે રખડવાની તક મળી તોયે શું ? અને ન મળી તોયે શું ? આનંદ સર્વવ્યાપી અને સર્વગામી છે તે છે જ. આમ છતાં કાકાને ચીન-જાપાન તેમજ અન્ય દેશની સંસ્કૃતિ, રહેણી-કરણી, વિચાર, માન્યતા, ધાર્મિકતા તેમજ ત્યાંની પ્રાકૃતિકતા જાણવાની ઉત્કંઠા છે. આ પુસ્તકમાં કુલ પંચાવન લેખ આપ્યા છે.

‘વૈરાવ્ય વૈભવનો વારસો’ આ આપણા વારસામાંથી જ ભાવી વિરાટ ભારતીય જીવન ફરી જાગી ઊઠવાનું છે. મુંબઈની આસપાસની જોગેશ્વરી, કાન્હેરી અને ધારાપુરી ત્રણે એક જ કાળની ગુફાઓ છે કે ભિન્ન કાળની ? કોણે કોતરી ? શા હેતુથી ક્યારે કોતરી ? ક્યાં સંજોગોમાં કોતરી ? તે વખતે એ ગુફાઓનો શો ઉપયોગ થયો ? ક્યાં સુધી એ ચાલ્યો ? ત્રણે ઠેકાણે ચાલતી પ્રવૃત્તિઓનો અંત શી રીતે આવ્યો ? મુંબઈમાં રહેતા છતાં અને આ ત્રણે ગુફાઓ આટલી પાસે હોવા છતાં તેને વિશે આપણે કશું જ જાણતા નથી; એટલે કેવળ કલ્પનાથી જ એ કાળ અને એ દશ્ય પ્રત્યક્ષ કરવાનું રહ્યું. આમ ટૂંકમાં જવાબ આપે છે. પણ જોગેશ્વરી અને ધારાપુરી તો ચોક્કસ સનાતની શૈવ સંપ્રદાયની ગુફાઓ છે. પણ કાન્હેરીની ગુફાઓ મૂળે હિન્દુ ધર્મની કે બૌદ્ધ ધર્મની ? તેમજ કાલાની અને ભાજાની ગુફાઓ અહીંથી બહુ દૂર ન કહેવાય. આ ગુફાઓની ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગ શું ? તો ટાઢ, વરસાદ અને તાપમાંથી રક્ષણ મેળવવા માટે ફાંફાં મારતો માણસ કે બીજું પ્રાણી ગુફાઓમાં ઘૂસે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. એકવાર નૈસર્ગિક ગુફાઓનું સાધન મળ્યું એટલે એવી જ કૃત્રિમ ગુફાઓ તૈયાર કરવા મથવું એ માણસના સ્વભાવમાં જ રહેલું છે; અને માણસ એક વાર ફાલ્યો એટલે એ વસ્તુને વિશાળ વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત બનાવતા એને વાર લાગતી નથી. લોકસંગીતમાંથી જેમ શાસ્ત્રસંગીત ઉદ્ભવે છે. તેમ જ કુદરતી ગુફાઓમાંથી કોતરેલી ગુફાઓ સિદ્ધ થઈ છે. એ અનુમાન જરાયે વધારે પડતું નથી.

‘બાહુબલી’ જ્યેષ્ઠ કે શ્રેષ્ઠ ? બાહુબલી અથવા ગોમટેશ્વરનું જીવનચરિત્ર કોઈ મહાકાવ્યનો વિષય થઈ શકે તેમ છે. વાલ્મીકિનો રાવણ, વ્યાસનો દુર્યોધન, મિલ્ટનનો શયતાન – ત્રણે ભવ્ય વિભૂતિઓ છે. પોતાની દૃષ્ટતામાં પણ ઉદારતા બતાવ્યા વગર રહેતા નથી. પણ ત્રણે આખર સુધી પોતાનો રજોગુણ છોડતા નથી. બાહુબલી એથી તદ્દન જુદી કોટીનો વીરપુરુષ છે. પોતાની સામાજિક તેમજ માનસિક શક્તિનો રજોગુણી ઉત્કર્ષ બતાવ્યા પછી એથીયે ઊંચો કૂદકો મારીએ સત્ત્વગુણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાનું કલ્યાણ અને માનવ કોટીનો આદર મેળવે છે. ‘સોનાની ખાણ’ અને ‘ફરી કોલર’ જાણે સોનાની નગરી જ છે. તેને વિશે ચર્ચા કરી છે.

‘આંધ્રની સૌંદર્યધાની’ ઈ.સ. ૧૯૨૧ની ઐતિહાસિક મહાસમિતિની બેઠક માટે હું બેઝવાડા આવ્યો હતો. તે વખતે લોકમાન્ય ટિળકની પુણ્યસ્મૃતિને સાક્ષી રાખીને રાષ્ટ્રે આજ ઠેકાણે સ્વરાજ સાધનાને માટે એક કરોડ રૂપિયાનો ફાળો ભેગો કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. કાંતિ ચક્ર (રેંટિયો) ચલાવીને આખા દેશને ખાદીથી મઢી દેવાનો

સંકલ્પ પણ અહીં કરવામાં આવ્યો હતો. કોઈ પણ મહાસભાના અધિવેશનમાં અગાઉ કદી નહીં આવ્યા હોય એટલા આંધ્ર લોકો દૂર દૂરનાં ગામડામાંથી હાથમાં ધ્વજાપતાકા લઈને ભજનો ગાતાં ગાતાં અહીં ભેગા થયા હતા.

બધા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ કૃષ્ણાના પવિત્ર જળમાં મળસકે સ્નાન કરીને સભામાં આવતા. હિંદના તિરંગી ઝંડાની કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આ જ વખતે અને આ જ સ્થળે પ્રાપ્ત થયું હતું. લાલ, લીલો અને સફેદ એમ એક પર એક રંગ નક્કી કરીને તે બધા પર રેંટિયાની આકૃતિ હોવી જોઈએ એમ અહીં ગાંધીજીએ સૂચવ્યું હતું. હિંદુઓના કુંકુમ રંગના આધાર પર મુલસમાનોનો લીલો રંગ સુરક્ષિત છે, અને આ બે કોમોની અહિંસાવૃત્તિના આધાર પર બાકીની બધી લઘુમતી કોમો વેરભાવથી મુક્ત અને ભયરહિત છે. એવી મૂળ કલ્પના હતી. અને ગરીબોની એકમાત્ર આશ સમું અહિંસક ગ્રામઉદ્યોગનું ચક્ર (રેંટિયો) તેની ઉપર શોભતું હતું. ત્યાર પછી એક સમિતિએ ઠરાવ કરીને ફેરફાર કરીને સફેદ રંગને વચ્ચે આણ્યો. લાલ રંગને બદલે કેસરી રંગ પસંદ કર્યો અને કેસરી રંગ બલિદાનનો ઘોતક છે. લીલો રંગ ફકીરીનો ઘોતક છે. અને સફેદ રંગ નિર્વેર શાંતિનો ઘોતક છે એમ ઠરાવ્યું.

કાકાએ ‘કર્ણાટક’, ‘ગોવા’ અને ‘પૈઠણ’ (મહારાષ્ટ્રનું કાશી) આ બધાનો ઇતિહાસ અને તેમની ભવ્યતાની વાત કરી છે. ‘ધૃષ્ણેશ્વર’ જેવા સ્મરણ માત્રથી સાત જન્મમાં કરેલા પાપોનો નાશ થાય છે, એવા બાર જયોર્તિલિંગ આપણા દેશમાં છે. આ બાર જયોર્તિલિંગો નીચે પ્રમાણે છે : ઠેઠ હિમાલયમાં કેદારનાથ છે, ત્યાંથી નીચે ઊતરતાં બનારસમાં કાશીવિશ્વેશ્વર, ત્યાંથી ઉજજૈન જઈએ તો મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન થશે અને નર્મદાકિનારે પહોંચીને ઔકારનાથ અમલેશ્વર મળશે, તેની દક્ષિણમાં નાશિકથી અઢાર માઈલ દૂર પેશ્વાઓએ જેનું મહત્ત્વ વધાર્યું છે. એ ત્ર્યંબકેશ્વર બિરાજમાન છે. ત્યાંથી આગળ ભીમાના કિનારે ભીમાશંકરની પૂજા થાય છે. કાઠિયાવાડને કિનારે સોરઠી સોમનાથનું મંદિર હતું તે તો નષ્ટ થઈ ગયું છે. પણ તેને બદલે એક નવું મંદિર જે તદ્દન જમીનની અંદર બનાવવામાં આવ્યું છે તેના દર્શનથી સંતોષ માનવો પડે છે. નિઝામના રાજ્યમાં જઈએ તો આપણને બાકીના ત્રણ જયોર્તિલિંગોના દર્શન થાય છે. વેરૂળની નજીક ધૃષ્ણેશ્વર, શૈલ પર્વત ઉપર મલ્લિકાર્જુન અને પરબીની પાસે શ્રી વૈજનાથ દારૂકાવનમાં નાગેશ છે. જો આજ ઑઢયા નાગનાથ હોય. તો તેમની ગણતરી પણ નિઝામના રાજ્યમાં જ કરવી જોઈએ અને છેવટે જ્યાં લંકા અને ભરતભૂમિની વચ્ચે સેતુ બનાવવામાં આવ્યો હતો. તેની નજીક રામેશ્વર મહાદેવ છે.

આ ઉપરાંત નેપાળમાં પશુપતિનાથ છે. તે કેદારનાથના અંગરૂપ મનાય છે. કારવાર જીલ્લામાં ગોકર્ણ મહાબળેશ્વરનું શિવલિંગ છે. તે માત્ર જયોર્તિલિંગ નથી પરંતુ પ્રત્યક્ષ મહાદેવજીનું હૃદયલિંગ છે. તેના ચાર કકડા રાવણે આમતેમ ફેંકી દીધા તે પણ કારવાર જીલ્લામાં જ છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં કાંચી, ચિદંબરમ્ વગેરે પંચતત્ત્વાત્મક શિવલિંગ પણ જાણીતા છે.

આ રીતે બાર જયોર્તિલિંગની યાત્રામાં માત્ર પૂર્વ ભારત બાદ કરતા બાકીનું આખું હિન્દુસ્તાન જોઈ શકાય છે.

‘મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી’માં ‘બીબીનો રોજો’, ‘પાણી બાબાનો ધોધ’, ‘ખુલ્લા બાદ’ વગેરેનો ઇતિહાસ બતાવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જે પાણી બાબાનો ધોધની વાત છે તેમાં મે મારા પ્રવાસમાં જે કથા સાંભળી છે તે પણ અલગ છે. આમાં ખરું કે ખોટું કરવાની તુલના નથી પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. ‘રખડવાના આનંદ’માં

શરૂઆતના લેખો મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનું દર્શન કરાવે છે. ‘કુતુબમિનાર પરથી’, ‘તાજમહેલ’; ‘પ્રેમનું અમરપુષ્પ’ વગેરે લેખો આપણને ભૂતકાળમાં લઈ જાય છે. એકવાર આગ્રાના એક ધર્માભ્યાસી વૃધ્ધ રસિકે મને પૂછ્યું ‘તાજમહાલમાં તમે ખાસ શું જોયું?’ મે તરત જવાબ આપ્યો; ‘એની સંસ્કારી સાદાઈ અને અલૌકિક સંયમ.’ એમણે સંતોષની મુદ્રાથી કહ્યું, ‘બસ, વધારે કહેવાની જરૂર નથી એમાં બધું આવી જાય છે.’ ‘મહાવીરની કૈવલ્યભૂમિ’માં મંદિરો, મૂર્તિઓ અને અમૃતસરના સુવર્ણમંદિરની વાત કરી છે. તેમજ ‘હિંદુસ્તાનમાં જેટલા સંત, મહાત્માઓ આવ્યા તેટલા બધા અહીં જ રહ્યા છે. કોઈ ગયા નથી, આશ્રિત તરીકે આવ્યા તેઓ પણ રહ્યા છે. અને વિજેતાના ઉન્માદથી આવ્યા તેઓ પણ રહ્યા છે. બધા જ ભાઈ ભાઈ થઈને રહ્યા છે, અને રહેશે. વિશાળ હિંદુ ધર્મના જનકના, હિંદુ ધર્મના વ્યાસ વાલ્મીકિના, હિંદુ ધર્મના ગૌતમ બુદ્ધના, હિંદુ ધર્મના મહાવીરના, હિંદુ ધર્મના આ પુણ્યભૂમિમાં સૌને સ્થાન છે, કેમ કે આ જ ભૂમિમાં અહિંસાનો ઉદય થયો છે. આખી દુનિયા શાંતિ ખોળે છે. ત્રસ્ત દુનિયા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે છે, છતાં તેને શાંતિનો રસ્તો જડતો નથી. જેઓ દુનિયાને લૂંટે છે, મહાયુદ્ધો સળગાવે છે. તેમને પણ આખરે શાંતિ જ જોઈએ છે. પણ શાંતિ તે કેમ પ્રાપ્ત થાય?’

બિહારની આ પવિત્ર ભૂમિમાં શાંતિનો માર્ગ ક્યારનો નક્કી થઈ ચુક્યો છે. “પણ દુનિયાને તે સ્વીકારતાં હજુ વાર છે. પાવાપુરીના આ પવિત્ર સ્થળે તે મહાન માનવે પોતાનું આત્મ-સર્વસ્વ રેડી દુનિયાને તે માર્ગ સંભળાવ્યો હતો. અને પછી શાંતિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. દુનિયાના શાંતિ-તરસ્યા લોકો નમ્ર થઈ. નિર્લોભ થઈ, નિર્મત્સર અને નિરહંકાર થઈ જ્યારે ફરી તે દિવ્ય વાણી સાંભળશે ત્યારે જ દુનિયામાં શાંતિ સ્થપાશે. અશાંતિ, કલહ, વિદ્રોહી એ દુનિયાનો કાનૂન નથી, નિયમ નથી, સ્વભાવ નથી, પણ વિકાર છે. દુનિયા જ્યારે નિર્વિકાર થશે ત્યારે જ મહાવીરનું અવતારકૃત્ય પૂર્ણતાને પામશે.”^૯ ‘હિમાલયનું આકર્ષણ’, ‘શ્રી નગરને રસ્તે’, ‘શ્રીનગર-કાશ્મીર’નું વર્ણન વાંચીને આપણે પણ જવાનું મન થઈ જાય છે.

‘અજંટા’ની ગુફાઓ મારી નજરે દુનિયાની સાત અજાયબી જેવી છે. આ ગુફાઓ તૈયાર થાતા હજાર વર્ષ લાગ્યા. તેને તૈયાર થયાને આજ બે હજાર વર્ષ થયા તેનો ઈતિહાસ મળતો નથી. તેનું રહસ્ય શોધવામાં, બીજા હજાર વર્ષ ખર્ચીએ તોયે શું થવાનું હતું?

રાજપૂતાનામાં એક કહેવત છે કે ચીતડાં, ભીતડાં અને ગીતડાં એ ત્રણથી નામ અજરામર થાય છે. અજંટાની ગુફામાં ભીતડાં ઉપર ચીતડાં છે, હવે અહીં આવીને ગીતડાં ગાનાર કવિની જ જરૂર છે.

મહારાષ્ટ્રમાં આવા કેટલાં કલાત્મક સૌંદર્યસ્થાનો છે. પણ તેને ગાનારા કવિ નથી ! ‘રખડવાનો આનંદ’નાં લેખો સાહિત્યિક નિર્ઝર ઝરણા જેવા છે.

‘જીવનલીલા’નાં અનુસંધાને એક કહેવત કહી શકાય છે – ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલે’ તે ખરેખર બદલતી હોય કે નહીં તે તો કહી ન શકાય પરંતુ તે બોલી અને ભાષા આસપાસ ચક્રાવાના વમળ સર્જે છે, જેમ વ્યક્તિ-વ્યક્તિએ બોલી અલગ હોય તેજ રીતે માન્યતા પણ અલગ હશે. તેમ કાકાસાહેબ પોતાની ભક્તિ પણ કંઈક અલગ પ્રકારે બતાવે છે. તે કહે છે કે માણસ નિરીક્ષણ કરે વિચારે અને સમાજને પ્રદાન કરે છે. તમારું જ્ઞાન બીજી વ્યક્તિને આપો તે એક ભક્તિનો પ્રકાર છે.

‘જીવનલીલા’માં નદીને લોકમાતાની ઉપમા આપી છે. એમના ભારત પ્રવાસના વર્ણનો સાહિત્યવિલાસ નથી પણ. ભારત ભક્તિનો અને પૂજાનો એક પ્રકાર છે. જેમ ભગવાનના ગુણ ગાવાએ નવધા ભક્તિનો એક પ્રકાર છે. તેમ જ ભારતની ભૂમિ, એના પહાડો અને પર્વત શ્રેણીઓ, નદીઓ અને સરોવરો, ગામડાઓ અને શહેરો, એમાં વસતા લોકો અને એમનો પુરુષાર્થ, એમને આશ્રયે રહેતાં ગ્રામ્ય પશુ-પક્ષીઓ અને એમની સાથે અસહકાર કરી સ્વતંત્રતા ભોગવતા વન્ય પશુ-પક્ષીઓ એ બધાનું વર્ણન કરી એમનો પરિચય કેળવવો એ ભારત ભક્તિનો એક અત્યંત આનંદદાયક પ્રકાર છે. આમ લોકમાતાને જીવનલીલાના નામે એમણે ભારતની નદીઓને ભક્તિકુસુમોની અંજલિ આપી છે. સાથે સાથે સાગર સંગમના અને સાગર કિનારાની વિવિધ રમતોનાં વર્ણનો આપ્યા છે. તેમજ જળનું મહત્ત્વ દર્શાવતા કહે છે પહાડ ગમે તેટલો ઉત્તુંગ ગગનભેદી હોય, પણ જ્યાં સુધી તેના વિશાળ વક્ષને વીંધીને કોય નાનું કે મોટું ઝરણું ભુસકો મારે નહીં ત્યાં સુધી એ પહાડની ભવ્યતા કોરી, સૂની એને અલૂણી જ લાગે. ઉનાળામાં જેમ પાણી દેખીને નાવાનું મન થાય તે રીતે નદીને જોતા તે નદીનું પાણી અને તેનું ઉદ્દગમ સ્થાન શોધવાનું મન થાય. તેમજ પવિત્ર પાણી હોય અને શિયાળાની કડકડતી ઠંડી હોય તો પણ કમસે કમ આપણે પાણી આંખે અડાડીને નહાવાનો સંતોષ માનીએ છીએ. આમ, વિવિધ પ્રકારનાં વર્ણનો – પ્રસંગોનો ‘જીવનલીલા’માં આબેહૂબ ઉલ્લેખ કરેલ છે. તેમજ સાથો-સાથ અન્ય સાહિત્યકારોની ભાષા પ્રત્યેની દરિદ્રતા પણ બતાવે છે.

પોતે જોયેલી દરેક વસ્તુનું વર્ણન કરવું અને જો હું પોતે જ વર્ણન ન કરું તો નગુણો ગણાવ એવું તેમનું માનવું છે. આ ‘જીવનલીલા’ આપણા દરેક વ્યવહારમાં કેવી રીતે સમાયેલી છે. તેનું આપણને વિવિધ શૈલીથી તેઓ દર્શન કરાવે છે. નદીઓ, સરોવરો, સ્મશાન, ગામડાઓ અને શહેરો, પહાડો અને પર્વતશ્રેણીઓ, પશુ-પંખી વગેરેનું વર્ણન કરીને આપણને જ્ઞાન અર્પણ કરે છે.

‘જ્યાં બે નદીઓનો સંગમ થાય છે એ સ્થાનને પ્રયાગ કહી આપણે પૂજાએ છીએ; એટલા માટે કે સંસ્કૃતિઓનો જ્યારે સંગમ થાય ત્યારે તેને પણ શુભ સંગમ ગણાતાં શીખીએ. સોળ સંસ્કારોમાંનો એક સંસ્કાર એટલે લગ્ન. આ લગ્ન સંસ્કારમાં સ્ત્રી-પુરુષ ભિન્ન ગોત્રનાં જ હોવા જોઈએ; એવો આગ્રહ રાખીને પણ આપણે એમજ સૂચવ્યું છે કે એક જ સંસ્કૃતિમાં સબડતા રહેવું એમાં કલ્યાણ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિ પહેલેથી જ સંગમપ્રિય સંસ્કૃતિ રહી છે. તેના આપણા રાજપૂત્રોએ દૂર-દૂરથી કન્યાઓ આણી હતી. કેકેયી, ગાંધારની ગાંધારી, કામરૂપની ચિત્રગંધા, દક્ષિણની મિનાક્ષી-મીનળદેવી, છેક પરદેશથી આવેલી ઉર્વશી અને મહાશ્વેતા. આમ ઘણા દાખલા આપી શકાય. આ સંગમ સંસ્કૃતિ આપણે નદીઓ પાસેથી શીખ્યા છીએ. અવિરત પણે ચાલતા રહીએ તો અંતે સમુદ્રમાં પહોંચી જવાના. ત્યાં કશો ભેદભાવ રહી શકતો નથી. બધું જ એકાકાર, સ્વાધિકાર અને નિરાકાર થઈ જાય છે. ‘સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ ।’

‘જીવનલીલા’ ખરેખર આપણી સમક્ષ લીલાજીવનનાં સ્વરૂપે ઊભરી આવે છે. ‘જેમાં નદીઓના નામ ગ્રામ્ય પશુઓની જાતિના નામ પરથી પડ્યા છે. ગો-દા, ગો-મતી, સાબર-મતી, હાથ-મતી, વાધ-મતી, સારસ્વતી, ચર્મણવતી વગેરે...’^{૧૦} આપણે અહીં જેટલી નદીઓ વહે છે તે સંસ્કૃતિના પ્રવાહ સ્વરૂપે વહી રહી છે. અલગ અલગ સંસ્કૃતિ વચ્ચે પણ એકરૂપતા જોવા મળે છે. આપણી સંસ્કૃતિ સંગમ પ્રિય સંસ્કૃતિ છે. તે સંગમ નદીઓનો હોય કે વ્યક્તિઓનો હોય. માટે જ તો કહેવતના સ્વરૂપમાં કહે છે કે ‘લંકાની લાડીને ઘોઘાનો વર’ આ રીતે સંસ્કૃતિની વાતને પણ વણી લે છે. આમ લીલાજીવનમાં પ્રવાહને પણ નદીની ઉપમા આપી છે. નદી અને જીવનનો કમ પણ એક સરખા પ્રવાહમાં ચાલ્યા જાય છે.

કાકાસાહેબના સાહિત્યમાં ફક્ત પ્રવાસનું જ વર્ણન નથી પરંતુ તેમના અનુભવોના નિયોડનો લાભ પણ છે. આ અનુભવમાં સાહિત્યની સાથો-સાથ લોકસાહિત્ય અને તેમાં પણ કહેવત, લોકકથા, દંતકથા, રૂઢિપ્રયોગ વગેરે આ જીવનલીલામાં જોવા મળે છે. આ બધું જ પોતે આત્મસાત કરીને આપણને આપે છે. જે પ્રવાસનું વર્ણન કરશે તેમાં પણ દષ્ટાંત, અલંકારનો ઉપયોગ કરશે. જે વાત કહેવાની છે તેવું જ સચોટ દષ્ટાંત ઈતિહાસમાંથી આપશે.

મહારાષ્ટ્રની કૃષ્ણા નદીની વિશેષતા બતાવતા કહે છે કે, ‘કૃષ્ણાએ મહારાષ્ટ્રની આરાધ્ય દેવી એનું એક ટીપું પણ પેટમાં જાય તો પાવન થઈ જઈએ.’ જેના પેટમાં કૃષ્ણાનું એક બિંદુ પણ પહોંચ્યું છે તે મહારાષ્ટ્રપણું ભુલવાનો નથી. શ્રી સમર્થ અને શિવાજી મહારાજ, શાહુ અને બાજીરાવ, ધોર પડે અને પટવર્ધન, નાના ફડનવીશ અને રામશાસ્ત્રી પ્રભુશે-ટૂંકામાં મહારાષ્ટ્રનું સાધુત્વ અને વીરત્વ, મહારાષ્ટ્રની ન્યાયનિષ્ઠા અને મુત્સદીપણું, ધર્મ અને સદાચાર, દેશ સેવા અને વિદ્યાસેવા, સ્વતંત્રતા અને ઉદારતા બધું જ કૃષ્ણાના વત્સલ કુટુંબમાં ઉછરેલું છે. અહીં મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને આંધ્ર એ ત્રણ રાજ્યનું ઐક્ય સાધવા માટે જ કૃષ્ણા નદી વહે છે. આ ત્રણે પ્રાંતોએ કૃષ્ણનું દૂધ પીધું છે. કૃષ્ણામાં પક્ષપાતી પ્રાંતીયતા નથી. એ તેમની સમદરતા જણાય છે.

કોઈપણ પ્રસંગને ઉપમા આપવી હોય કે નામ આપવું હોય એટલે સહજ રીતે આપી દે છે. ‘સાગર સહિતાનો સંગમ’ લેખમાં જ્યારે ભોજરાજ કાલિદાસને પૂછે છે કે, ‘આ નદીઓ કેમ રુએ છે.’ તેનો ઉત્તર કાલિદાસ આપે છે કે ‘મહારાજ એ બાળા પિયરથી સાસરે જાય છે. પછી રુએ નહીં તો શું કરે ?’ ત્યારે કાકા વિચારે છે કે શું છોકરીનું જીવન સાસરે જવા માટે જ છે. આમ છતાં નદી પોતાના પતિ સાગરને મળે એટલે સ્વરૂપ બદલી જાય છે. ‘ગંગા નદીનાં દર્શનથી ફક્ત પાણી જ નહીં પણ વાલ્મીકિનાં કવનો, બુદ્ધ-મહાવીરના વિહારો, અશોક, સમુદ્રગુપ્ત કે હર્ષ જેવા સમ્રાટોના પરાક્રમો અને તુલસીદાસ કે કબીર જેવા સંતજનોના ભજનો એ બધા યાદ આવે છે. ગંગાનું દર્શન એટલે શૈત્યપાવનત્વનું હાર્દિક તેમજ પ્રત્યક્ષ દર્શન.’ (પા. નં. ૧૮૩) તો ગંગા-યમુનામાં ગંગા નાની બહેન અને યમુના મોટી છે, પ્રૌઢ છે, ગંભીર છે, કૃષ્ણ ભગિની દ્રૌપદી જેવી કૃષ્ણ વર્ણા તેમજ માનિની છે. અલકનંદા, મંદાકિની અને ભાગીરથ મળીને ગંગામૈયા થાય છે. આ ત્રણે ગંગાની બહેનપણીઓ છે. અહીં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ ત્રણે મળીને જેમ દત્તાત્રેય થાય છે. તેનું ઉદા. આપે છે. ‘જીવનતીર્થ હરદ્વાર’માં હિંદુધર્મની ઉદારતા બતાવવામાં આવી છે. તેમાં આપણે શું ગુમાવ્યું ને શું મેળવ્યું તેની કલ્પના કાકાસાહેબ મંદિરનો ઘંટ, આરતી, ગાયમાતા વગેરે દ્વારા કહે છે. નાની બાળાઓ બાબરાના મોટા મોટા પડીયા બનાવી તેમાં ફૂલો ભરી વચ્ચે ઘીના દીવા રાખી સમુદ્રમાં છોડી દે છે અને તેને તે પોતાની જીવનયાત્રા માની લે છે. કૃષ્ણા અને ગોદાવરી એ બે નદીઓ એટલે મહારાષ્ટ્રનું સ્વરાજ, આંધ્રનું સામ્રાજ્ય આ બે નદીઓને જ આભારી છે. આ નદીનો ઉદ્ગમ પશ્ચિમ સમુદ્રથી ૫૦-૭૫ માઈલથી દૂર નથી છતાં બંને એ ૮૦૦-૯૦૦ માઈલની મુસાફરી કરી છે. નાસિકની ગોદાવરી નદીનો મહિમા પણ અજોડ રીતે વર્ણવ્યો છે. તેમની તુલનાની વાત કરતા કહે છે કે મિસર સંસ્કૃતિની માતા નાઈલની ગોદાવરી આગળ કસી જ વિસાત નથી. મહારાષ્ટ્રના તપસ્વીઓ અને રાજવીઓએ સરખી રીતે આ સ્થાને પોતાની ભક્તિ રેડી છે. કાકાસાહેબ ગોદાવરી નદીના મહિમાનું વર્ણન કરતા કહે છે ‘માતા ગોદાવરી ! રામ લક્ષ્મણ સીતાથી માંડી વૃદ્ધ જટાયું સુધી બધાને તે સ્તન્યપાન કરાવ્યું છે. તારે કાંઠે શૂરવીરો પણ પાક્યા છે અને તત્ત્વચિંતકો પણ પાક્યા છે, સંતો પણ પાક્યા છે અને મુત્સદીઓ પણ પાક્યા છે, દેશભક્તિ પણ પાક્યા છે

અને ઈશભક્તો પણ પાક્યા છે. ચારે વર્ણની તું માતા છે. મારા પૂર્વજોની તું અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે. અવીનવી આશા સાથે તારે દર્શને આવ્યો છું. તારા નીરમાં અમોઘ શક્તિ છે. તારા નીરના એક બિંદુનું સેવન પણ વ્યર્થ નહીં જાય.’

જીવનલીલામાં પ્રકૃતિ પ્રત્યેની દષ્ટિમાં આશ્ચર્યભાવથી જોયેલો ધોધ કાકાસાહેબને એ સ્થાને જોઈને સુઝેલા ભાવોનું એકાદ તાંડવસ્ત્રોત રચીને અને ઉદ્દીપક વાડમયી મૂર્તિ ઘડવાને પ્રેરે છે. ધુવાધારના ભવ્યપાવન દર્શને એમની પાસે આ ઉદ્ગાર કરાવ્યા છે : નિસર્ગયાત્રાથી પ્રથમ કુતૂહલ જાગૃત થાય છે. તેમાંથી અદ્ભુતતા જન્મ લે છે. અને તે સારી રીતે એકઠી થતાં એકાએક ભક્તિનો ઉમળકો બહાર પડે છે.

સરોવરનું દર્શન એમને ચિત્રદર્શન જેટલું આહલાદક લાગે છે. ઉપરાંત સરોવર પોતાની અરીસા જેવી શાંતિ દ્વારા માણસને આત્મપરિચય પામવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે. અહીં મૈત્રીરૂપ રતિભાવનો આલંબન વિભાવ બનેલું સરોવર તરત જ શાંત રસનો પ્રોત્સાહક અને વીરરસનો ઉદ્દીપન વિભાવ બને છે. આ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે જેનો સમુચિત સુનીગ ઉપયોગ થયો છે. એવા ‘જીવન’ શબ્દનો વિશિષ્ટાર્થ પ્રયોગ કરીને કાકાસાહેબ કહે છે – ‘સરોવરમાં આપણને જીવનની પ્રસન્તાનું દર્શન થાય છે, જ્યારે સાગરમાં જીવનની પ્રક્ષુબ્ધ વિરાટતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.’

કાકાએ બાળપણમાં ગેરસપ્પાના ધોધ વિશે સાંભળ્યું હતું કે કાવેરી નદી પહાડ પરથી પડે છે. ત્યારબાદ નાયગરાના ધોધના કેટલાંક વર્ણનો વાંચવામાં આવ્યા અને તેના પ્રત્યે કુતૂહલ વધતું ગયું. આ પ્રકૃતિમાતાએ અમેરિકાને આપેલ અદ્ભુત ઘરેણું છે. દુનિયાભરના લોકો તેની યાત્રાએ જાય છે. હવે તેને બાળપણમાં સાંભળેલ ગેરસપ્પાના ધોધની માનસપૂજા વધતી ગઈ પછી બબર પડી કે નાયગરા તો ફક્ત ૧૬૪ ફૂટની ઊંચાઈથી પડે છે. જ્યારે ગેરસપ્પાની ઊંચાઈ ૮૬૦ ફૂટ છે. ત્યારે તો મનમાં અભિમાનનો પાર જ ન રહ્યો. આ ગૌરવ લેવા જેવી બાબત છે. જેમ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પૃથ્વીમાં જૂનામાં જૂનો છે. તેમ હિંદુસ્તાનની ભૂરચના પણ આખા જગતમાં અદ્ભુત છે. આ ધોધ મૈસુર રાજ્યની સરહદ પર છે. ત્યાં જવા માટેના બે રસ્તા છે. એકે શિમોગા સાગર થઈને, બીજો મુખ્ય તરફનો. એમાં બંદર હોન્નાવરથી હોડીમાં બેસી જંગલો વટાવીને જવાય છે. તેઓ બીજા રસ્તા વડે ધોધ જોવા જાય છે. જ્યારે હોડીમાં બેસીને જવાનું થાય છે ત્યારે રાજગોપાલાચાર્ય પોતાના દીકરા અને દીકરીને સાથે લઈ હોડીમાં બેસવા જતા હતા ત્યારે કાકાએ કહ્યું કે ‘એક કુટુંબના બધા લોકો એક સામટા એક હોડીમાં બેસે એ બરોબર નથી એમ પૂર્વજોએ કહ્યું છે. કાંતો પિતા અમારી સાથે આવે અથવા તો પુત્ર બંને નહીં.’ કદાચ સર્વનાશનો સંભવ ટાળવા માટેનો નિયમ હશે. અને તેને કારણે આજે પણ ઘણા લોકો એક ગાડીમાં બેસી ઘરના બધા જ સભ્યો મુસાફરી કરતા નથી.

આ દુનિયામાં નિરાશા, ગેરસમજ, અપ્રતિષ્ઠા કે વિયોગ એ સાચાં દુઃખો નથી. પણ અહંકાર એ જ મોટું દુઃખ છે. અહંકારની વિકૃતિ મોટા ધનવંતરિ પણ દૂર ન કરી શકે. ગેરસપ્પાની સરખામણી એટલે હિમાલયની ભવ્યતા, સાગરની ગંભીરતા, રણની ભીષણતા અને આકાશની નમ્ર અનંતતા વચ્ચે કોણ સરખામણી કે પસંદગી કરી શકે ? એટલે એકવાર પુનઃ હોન્નાવરને રસ્તે જોગના દર્શને આવવું જોઈએ ગુજરાતની ‘ગુર્જરમાતા સાબરમતી’નાં જૂના નામો શોધતા ‘કશ્યપ ગંગા’ એ નામ મળે છે. તેમજ સંસ્કૃત કવિઓએ સંસ્કૃત કરવા જતા સાબરમતી શબ્દ ઉપજાવી કાઢ્યો. તેનો અર્થ ‘સો ભ્રમતિ’ – તે રખડે છે. વાંકાચૂંકા વળાંક લે છે એવો અર્થ કેટલાક કરે છે. તેમજ ‘અભ્રમતી’ એમ પણ કહે છે. આથી ગાંધીજીના આશ્રમની જગ્યા પસંદ કરી અને તેનો મહિમા

જણાવતા કહે છે કે ‘એ જગ્યા એ પહેલી કોદાળી ચલાવી તો મેં જ, પહેલી રાવટી પણ મેં જ ઊભી કરી અને ત્યાર પછી અનેક તંબુઓ પણ ઊભા કર્યા, ઝૂંપડીઓ બાંધી, મકાનો બંધાયાં, ખાદીની પ્રવૃત્તિ, ખેતી, ગૌ-શાળાની પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રીય શાળા, રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો, રાસ-નૃત્ય, લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીયસંગીત, ‘નવજીવન’ અને ‘યંગ ઈન્ડિયા’ સાહિત્ય નિર્માણ, સત્યાગ્રહો, મિલમાલિકો સાથે મજૂરોનો ઝઘડો અને છેવટે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને જડમૂળ થી ઉખેડી નાખવા માટે શરૂ થયેલી દાંડીકૂચ’ આ બધું જ આશ્રમમાંથી અને સાબરમતીના કાંઠા પરથી જ ઉદ્ભવ્યું છે.

જ્યાં સુધી ભારતનો ઇતિહાસ દુનિયાનો બોધદાયક હશે અને ભારતના ઇતિહાસમાં મહાત્માજીનું સ્થાન કાયમ હશે ત્યાં સુધી સાબરમતીનું નામ દુનિયાને મોઢે ચડેલું રહેશે.

સરોવર નદીઓ અને સાગરની ‘જીવન લીલા’ એ કાકાસાહેબના હૃદયને જેટલું ભાવપ્રણવ કર્યું છે. તેટલું અન્ય પ્રકૃતિ તત્ત્વોએ નહિ કર્યું હોય. જીવનના પ્રતીક સમી નદી ક્યાંથી આવી અને ક્યાં જાય છે એ ગૂઢ પ્રશ્ન એમના ચિત્તમાં કુતૂહલ પેદા કરે છે. નદી એ તો નદી – માતૃક પ્રદેશની માતાઓ છે. ‘સ્તન્યદાયિની’ માતાઓનું દર્શન અને ધ્યાન એમનામાં, વત્સને વત્સલ માતા પ્રત્યે હોય એવો, માતૃભક્તિનો ભાવ જન્માવે છે. નાની માર્કડી નદી એમની ‘નાનપણની સખી’ છે. એનો સહવાસ એમને આનંદથી મગ્ન કરે છે. એની સાથે ગોષ્ઠિ કરીને તેઓ પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે અને એના પ્રેમથી આર્દ્ર બને છે. ‘એક બીજાની વાત ન સમજાય તેમ છતાં એ નદી સાથેનું એમનું મિલન પ્રેમમિલન છે. ભાઈ-બહેનોનું ભાવભર્યું મિલન છે. સવાલ શો પૂછ્યો અને જવાબ શો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખવા જેટલી સ્વસ્થ વૃત્તિ પ્રેમમિલન વખતે ક્યાંથી રહે.’

સિંધુની પાંચ નદીઓના પ્રવાહોનો ‘મોટો હુમલો ઝીલી, પચાવી, પોતાનું જ નામ કાયમ કરાવનાર... શક્તિ અને જીવનની ઉદાર કૃપા અનેક રીતે ફેલાવતી અને સરિતાનું સંભ્રત અર્થનો પરાર્થ ત્યાગ કરવામાં પ્રત્યક્ષ થતું આર્યરાજાઓનું અનુકરણ કાકાશ્રીમાં અહોભાવ ઉપજાવે છે. એવો જ અહોભાવએઓ વ્રજકાય પ્રાચીન પહાડને વીંધતી નમ્ર છતાં આગ્રહી જીવનધર્મી સત્યાગ્રહી અથોભ નીર’ વહાવતી ગુચ્છુયાની નદીને જોઈને અનુભવે છે.

બે ‘મદ્રાસી બહેનો’ અહીં બે બહેનો એવું શીર્ષક આપીને વાચકને પણ વિચારતા કરી મૂકે છે. આ બે બહેનો એ કોણ હશે જેણે આટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હશે, પરંતુ ખરેખર તો અહીં કાકાસાહેબને બે નદીની વાત કરવાની છે. જેમાં એકનું નામ ‘કૂવમ’ અને બીજીનું છે ‘સડયાર’. આ બંને નદીઓ પૂર્વ દિશામાં વહીને બંગાળાના ઉપસાગરને એટલે કે પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે.

જો સપાટ પ્રદેશ હોય તો ખરેખર નદી સીધી દિશાએ ગતિ કરે એવો તર્ક લગાવે છે પરંતુ નદીઓની એ વિશેષતા છે કે તે સર્પાકાર વક્રગતિથી આગળ વધતી જશે. પરંતુ જે નદીઓ હિમાલય, પહાડ કે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં હશે તો તે પોતે એક જ માર્ગથી બંધાયેલી હશે. અહીં ‘તીસ્તા’નું ઉદા. આપે છે – ‘હું સ્વભાવથી નાગિણી નથી, વક્રગતિ મારો સ્વભાવ. નથી પણ એ મારું નસીબ છે.’ કાશ્મીરમાં થઈને વહેતી વિતસ્તા અથવા ઝેલમ પોતાનો આવો બચાવ નહીં કરી શકે. લગભગ ચંદ્રાકારે ફરતા જવું અને આગળ વધવાની જરાપણ હોંશ ન રાખવી એ છે કાશ્મીરતલવાહીની વિતસ્તાનો સ્વભાવ. બિહારમાં વહેનારી અસંખ્ય નદીઓને માટે પણ એવું જ કહી શકાય. તે સચોટ બની રહે તે માટે તેઓ બિહાર પ્રાંતમાં હવાઈમાર્ગે મુસાફરી કરી તેને યાદ કરે છે. અને કહે છે કે ‘વિમાનની

દૂર દૂરની લાંબી મુસાફરીમાં પણ ઘણી ઊંચાઈ એથી મે બંગાળ અને બિહારની નદીઓ જોઈ છે, પરંતુ અહીં જે તેમની વાંકી ચાલ છે. તેમના પ્રત્યે તો આદર રહે છે, કારણ કે તે તેની મજબૂરી છે.’

લંડનમાં ‘ટેમ્સ’, પેરિસમાં ‘સીન’ અને લિસ્બનમાં ‘ટેગસ’ એ ત્રણે નદીઓની બંધન દુર્દશા જોઈને મારું હૃદય કેટલીયે વાર રડ્યું છે, અને જ્યારે માનિની, સ્વચ્છંદ વિહારિણી ‘નીલનદી’ લાચાર બનીને અલકાહેરા (કેરો) શહેરની વચ્ચેથી જાય છે. ત્યારે તો દુઃખની સાથે દિલમાં ગુસ્સો પણ જાગે છે અને નદીનું આવું અપમાન કરનારી માણસજાતને સજા કેવી રીતે કરવી એવા વિચારો પણ મનમાં ઉઠે છે. અંતે માણસજાતની જે સેવા લેવાની વૃત્તિ છે, તેમની તરફ અંગુલીનિર્દેશ કર્યો છે.

‘તીસ્તા’નો ઉલ્લેખ કરે છે તે દાર્જિલિંગ અને કાલિંગપાંગની મુસાફરી વખતે પહેલું-વહેલું દર્શન થયેલું. તેમને પ્રથમ નજરે જ પ્રેમ થઈ જાય છે. તેના તરફ ભક્તિની દૃષ્ટિથી નહીં પણ આ તોફાની નદી હિલાલયના પહાડોની વચ્ચેથી પોતાનો રસ્તો કાઢતી, ખડકો સાથે અથડાતી, પોતાના પ્રવાહની વચ્ચે પડેલા નાના-નાના પથ્થરોને ચક્રોળે ચડાવતી અને તરેહ-તરેહની ગર્જનાઓ કરતી દોડતી આવે છે. ત્યારે એનો ઉત્સાહ, એનો દૃઢ નિશ્ચય અને એના ક્રોધના ફૂંકાડા જોઈને એના પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર બંધાય છે, ખરા પણ ભક્તિ પેદા થતી નથી. આમ છતાં આ પહાડી નદીનું જીવન તો જોવું જ એટલે તેમના મૂળ સુધી પહોંચવાની વૃત્તિ, જેમકે પહાડની કોઈ નદી સરોવરમાંથી નીકળીને આવે છે. ત્યારે તેને ‘સરયું’ અથવા ‘સરોજ’ કહે છે. અને પર્વતના શિખરોની ગોદમાં એકઠી થયેલ હિમરાશીમાંથી નીકળે તો તેને ‘હેમવતી’ કહે છે. બાકી પર્વતમાંથી નિકળતી બધી જ નદી પાર્વતી છે. આમ, બધી પુત્રીઓ (નદીઓ)ના નામ ભેગા કરો તો હજારો થાય.

તીસ્તાનું મૂળ નામ ‘ત્રિસ્તાતા’ છે. ‘તીસ્તા ત્રણ પ્રવાહોના સંગમથી બનેલી છે. એક પ્રવાહનું નામ છે. લાયુંગ યુ’ (યુ એટલે નદી) આ નદી ‘કાન, ચેન, ઝોંગા’ શિખરની દક્ષિણેથી નીકળે છે. બીજા પ્રવાહોનું નામ છે. ‘લાયેન યું’ આ નદી ‘પાવહુન રી’ શિખરની ઉત્તરેથી નીકળી ‘ચો લ્હાયો’ અને ગોરડામાં એ બે સરોવરનું પાણી લઈને રસ્તો કરતી કરતી પહેલા પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તે પછી ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ વળે છે. આ બંનેનો સંગમ થાય છે. ત્યાં યુંગ ન્યાંગનું બૌદ્ધ મંદિર આવેલું છે. ‘લાયુન લૂ’ અને ‘લાયેન ચૂ’ એ બે નદીના સંગમથી જે નદી બને છે. તેને ‘પંચ હિમાકર’ (કાન, ચન, ઝોંગા) સીમ વડો અને સિનો લો યુ એ ત્રણ ગગનભેદી શિખરોની ગોદમાના હિમરાશિઓનું પાણી લઈને આવનારી તાલુંગ ચૂ મળે છે. ત્યારે એ ત્રણ પ્રવાહો મળીને તીસ્તા બને છે. પછી એ સીધી દક્ષિણ તરફ વહેવા માંડે છે.(પા. નં. ૩૧૮)

જ્યારે બે નદીઓનો સંગમ થાય ત્યાં ત્યાં એક બૌદ્ધ મંદિર હોય જ છે અને તેને અહીંના લોકો ગોમ્પા કહે છે. તે તેની વિશેષતા છે.

આમ ‘જીવનલીલા’માં નદીઓના જીવન વિશેની વાત કરે છે. અને તેના બે વિભાગ પણ પાડે છે. તેના લક્ષણો ઉપરથી જેમ કે પહાડોનાં તેમના બંધાયેલા જીવનની દૃષ્ટિથી અને ખુલ્લા મેદાનના મુક્ત જીવનની દૃષ્ટિથી ગંગા નદીનું પાર્વત જીવન હરદ્વારની પાસે પૂરું થાય છે. પછી જ્યાં જમીન મજબૂત છે ત્યાં તે એક ધારા બનાવે છે પણ ભૂમિ જ્યાં બંગાળના જેવી પથ્થર વગરની અને સપાટ છે. ત્યાં તે અનેક ધારાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે. આપણે કહી શકીએ કે નદીનું પાર્વત જીવન કુમારીના જીવન જેવું અલ્પ હોય છે. મેદાનમાં પહોંચતાવેંત અનેક

ખેતરોને સ્તનપાન કરાવતી કરાવતી તે પ્રજાઓની માતા બને છે. દાર્જિલિંગ અને કાલિંગ પાંગના પહાડોમાંથી નીકળ્યા પછી તીસ્તાને ફક્ત એક બે બંધનો સહન કરતાં પડે છે. અને તે છે. આસામ તરફ જનારી રેલ્વેના પુલોનો એક છે. ભારતવર્ષનો નવો બનાવેલો સસમલિંગનો પુલ બીજો છે પહેલાં આપણો બનાવેલો પણ પાકિસ્તાનના હાથમાં ગયેલો રંગપુરની પાસેનો પુલ. તીસ્તાનો ઉલ્લેખ ‘કાલિકા પુરાણ’માં પણ છે ત્યાં કથા એવા પ્રકારની છે કે ‘દેવી પાર્વતી કોઈ અસુરની સાથે લડતી હતી તે મસ્ત અસુર કહેતો હતો કે હું શિવજીની ઉપાસના કરીશ પણ પાર્વતીની નહીં કરું. પાર્વતી અને એ અસુર વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. લડતાં લડતાં અસુરને તરસ લાગી તેણે શિવજીને પ્રાર્થના કરી કે ‘હે પ્રભુ મારી તરસ મટાડો !’ અને કેવું આશ્ચર્ય ! પ્રાર્થના શિવજીના ચરણોમાં પહોંચતાની સાથે પાર્વતીના સ્તનોમાંથી દૂધની ધારા વહેવા લાગી.’ (પા. નં. ૩૨૦) આમ આપણી આ તીસ્તા કહે છે કે અસુરેશ્વરની તરસ છિપાવવાનું કામ આ નદી એ કર્યું. એટલે નામ પડ્યું તૃષ્ણા, તૃષ્ણાનું પાકૃત રૂપ છે તીસ્તા. આમ, તીસ્તાનો ઊગમ પાંચ—સાત હજાર ફૂટની ઊંચાઈ પર છે. આપણે બુદ્ધિથી ઘણું બધું કામ લઈ શકાય. અને આપણા પૂર્વજો પણ આવો લાભ લેતા હતા.

સરોવરનું દર્શન એમને ચિત્રદર્શન જેટલું આહ્લાદક લાગે છે ઉપરાંત ‘સરોવર પોતાની અરીસા જેવી શાંતિ દ્વારા માણસને આત્મપરિચય પામવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે.’ આ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે જેનો સમુચિત સુભગ ઉપયોગ થયો છે. એવા ‘જીવન’ શબ્દનો શ્લિષ્ટાર્થ પ્રયોગ કરીને કાકાસાહેબ કહે છે : ‘સરોવરમાં આપણને જીવનની પ્રસન્નતાનું દર્શન થાય છે, જ્યારે સાગરમાં જીવનની પ્રક્ષુબ્ધ વિરાટતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.’”^{૧૧}

શિવનાથ નદીની યાત્રા દરમિયાન સરસૂગડા સ્ટેશન પાસે જતાં વચમાં રસ્તા તળેથી વહેતી એક સુંદર નદીમાં પડતી ભાત જોઈને કાકાસાહેબે જે ઉદ્ગારવચન ઉચ્ચાર્યું તે નદીજનિત ભાવ રજૂ કરવા સાથે, કલાધર્મનું રમણીય પ્રતિપાદન કરે છે. ‘આ નદીની ભાત પણ કશું બોલ્યા વગર, કશો બોધ આપ્યા વગર, હૃદય સુધી પહોંચતી હતી અને ત્યાં પોતાની કાયમની છાપ પડતી હતી. એનું નામ તે સાચી કળા !’ હું ઉમેરીશ કે આનું નામ તે સહૃદયતા.

કાકાસાહેબના પ્રકૃતિ પ્રત્યેના, જેનું આલંબન પ્રકૃતિ જ છે એવા પ્રેમ, આશ્ચર્ય, ભક્તિ આદિ ભાવ એમના આર્ય હૃદયમાંથી વહ્યા હોઈને પાશ્ચાત્ય પ્રકૃતિ પ્રશંસક કવિઓના ભાવો કરતા વિલક્ષણ છે. એમાં ઋગ્વેદકાલીન ઋષિ કવિઓની પ્રકૃતિ પ્રત્યેની ભક્તિ, પ્રકૃતિના તત્ત્વોને દેવત્ય અર્પવાની કાવ્યમય કલ્પના અને એમના સાન્નિધ્યમાં અનુભવાતી ધન્યતા છે. એના સ્તોત્રોમાં પણ સર્વગત પરમતત્ત્વની વિભૂતિ શકલ સૃષ્ટિમાં જોનારી તત્ત્વવિમર્શિની દૃષ્ટિ છે. એમાં જે કાવ્ય છે તે તત્ત્વજ્ઞાનનું જ કાવ્ય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાન પામવાને અધ્યયનની અને મનની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ દર્શનમાં સૂર્યની દૃષ્ટિમાંથી આંખને આંજી નાખતો પ્રચંડ પ્રકાશ નથી પણ એક ક્ષણમાં ભૂજાને પ્રત્યક્ષ કરાવતો વીજઝબકાર છે. હું આ લખું છું તે કાકાસાહેબે જ કવિ કેશવસુતની કાવ્ય પંક્તિઓ ટાંકીને એની નીચે આપેલા એના અર્થવિસ્તારને સ્મરણમાં રાખીને લખું છું. ધ્યાન અને તપસ્યાથી ઋષિમુનિઓ જે તત્ત્વનું સ્પષ્ટ દર્શન કરે છે. તેનું સહેજ સ્પષ્ટ કે સહેજ ઝાંખું દર્શન કવિઓને સહેજે થાય છે. તેથી જ કેશવસુતે ધુમસવાળા પ્રભાતકાળને કવિહૃદયની ઉપમા આપી છે.

આમ કાકાસાહેબ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને પોતાના ભાવના કારણ આલંબન—કલ્પવા એના પાયામાં અંગ્રેજીમાં જેને Personification કહે છે તે માનવ ધર્મારોપણનો કલ્પના વ્યાપાર છે. જીવન સમૃદ્ધ સરિતાઓને, સંતાનને

પોસાતી પયસ્વિનીઓને માનવભાવ અનુભવતી કલ્પવી પ્રકૃતિ સમર્થિત કુદરતનો જેને ટેકો છે એવા કવિ કર્મમાં ભાષા સમૃદ્ધિ શ્લેષ સમાસોક્તિ દ્વારા બહુ સહાયકારી નીવડે છે. અને એ રીતે કાકાશ્રીએ ‘જીવનલીલા’માંથી પ્રકટાવેલી અને માણેલી ભાવસમૃદ્ધિ વાચકને પણ ભાવસભર કરે છે. કાકાસાહેબને નદીઓ, સરોવરો, પ્રકૃતિ વગેરે જોડે જન્મજન્માંતનાં સંબંધો બંધાયા છે.

‘જીવનલીલા’માં કુલ સાંઈઠ લેખ આપેલા છે. તેમાં મોટાભાગના લેખ નદીઓ ઉપર લખેલા છે. નદીઓ જોડેના કાકાસાહેબના આ ભાવવિનિમયમાં એમનું પોતાનું ‘જીવન કવિ’નું હૃદય ભાવનો આશ્રય છે – ભાવને અનુભવનાર છે – અને તે નદીઓની ‘જીવન લીલા’ એ ભાવનો આલંબન વિભાવ છે; અને ભાવાશ્રય નાયકને જેમ આલંબનભૂત નાયિકાભાવનું પ્રત્યર્પણ કરે તેમ નદીઓ કાકાસાહેબને વાત્સલ્યભાવથી આર્દ્ર કરે છે.

૩.૨ પ્રવાસ ગ્રંથો

પ્રવાસનો અર્થ : એક શાબ્દિક રૂપમાં જોઈએ તો પર વાસ (બીજે વાસ). આમ, ઘરથી દૂર જ્યાં જઈએ ત્યાં જઈને રહેવું, હરવું, ફરવું વગેરે...

પ્રવાસ મારફતે માણસ જેટલો ભૂમિભાગ આંખો વડે પોતાનો કરે છે, જેટલું અંતર પાદાકાન્ત કરે છે, જેટલો અનુભવ સંઘરી શકે છે તેટલે દરજ્જે એનું જીવન સમૃદ્ધ થાય છે. વ્યક્તિત્વનો વિકાસ, શક્તિનો સંચય અને ભાવિનું નિયંત્રણ એ જ માણસ માટે મોટો આનંદનો વિષય છે.

જે માણસ મુસાફરીએ ઊપડ્યો એણે ઘણી વસ્તુઓનો પરિગ્રહ ટાળ્યે જ છૂટકો. જે હળવો ન થઈ શકે તે મુસાફરી કરી જ ન શકે; પછી તે વાદળું હોય કે માણસ. પ્રવાસી જેમ જેમ પ્રવાસ કરતો જાય છે તેમ તેમ તે કુનેહ કેળવે છે; ધીરજ અને ઉદારતા કેળવે છે; અને અંતે સારામાં સારો સમાજશાસ્ત્રી બને છે. પ્રવાસ એટલે અગવડો વેઠવાની બાદશાહી ઢબ. એક રીતે જોતાં પ્રવાસ એ વ્યક્તિત્વના વિકાસનું સાધન છે. જ્યારે બીજી રીતે જોતાં એ દેશભક્તિનો એક અનુભવ તરબોળ પ્રકાર છે.

વર્ષો પહેલા ભારતની ધર્મભીરુ પ્રજા દરિયો ઓળંગવો એ પાપ સમજતી હતી. પરંતુ ઈતિહાસ સાક્ષી છે જે લોકોએ દરિયો ઓળંગ્યો, દેશ વિદેશોના પ્રવાસો ખેડ્યા એજ લોકોએ નવી શોધો કરી છે અને એ જ લોકો, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સમાજ વગેરે વિકાસ પામ્યા છે. બૌદ્ધ સાધુઓ એટલે જબરા પ્રચારકો. એમણે તો સમુદ્રયાત્રાનો નિષેધ નહીં ગણકારતાં દૂર દૂરનાં દેશો સુધી ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર કર્યો અને દેશદેશાંતરના લોકોને પણ તેમણે આ દેશમાં આણ્યાં. "ફરે તે ચરે, બાંધ્યો ભૂખે મરે" એ વાત તેમણે ચરિતાર્થ કરી છે. યાત્રાને જ પ્રધાન ધર્મ ગણનાર પરિવ્રાજકો તો આપણે ત્યાં હતાં જ. પરંતુ દરેક વર્ણને માટે પણ થોડો ઘણો મુસાફરીનો ધર્મ બતાવેલો હતો.

વર્તમાન સમયમાં કેળવણીમાં જેનું સૌથી વધારે દુર્લભ થતું હોય એવો વિષય આપણા દેશની ભૂગોળ છે. પગરસ્તે કરેલી યાત્રાની જૂની પદ્ધતિ પણ નવા સાધનો થતા નાબૂદ થઈ છે અને તેથી આપણને આપણા દેશનું કેળવ અજ્ઞાન જ રહે છે. દેશનું એકત્વ સમજવાને માટે આપણી પાસે પૂરો અનુભવ જ હોતો નથી.

પ્રવાસના પુસ્તકમાં માત્ર પ્રવાસના દેશોનો જ નહિ પણ પ્રવાસ કરનાર પ્રવાસીનો પણ પરિચય થાય છે. કાકા સાહેબનો પરિચય આપણને અનેક રીતે થયો છે પણ 'કાકા' નો માણસ તરીકેનો પરિચય 'હિમાલયનો પ્રવાસ' પુસ્તકમાં થાય છે.

પ્રવાસમાં માણસ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં દેખાય છે એ સર્વનો અનુભવ હશે. પ્રવાસથી હૃદયનો વિકાસ, જ્ઞાનનો વિસ્તાર અને કૌશલ્યની પરિસીમા આ ત્રણે બાબતોમાં આપણી ઉત્કૃષ્ટતા વધે તો આપણે આગળ વધ્યા છીએ એમ કહી શકાય. આપણે કેટલા હૃદયમાં પ્રવેશી શક્યા અને કેટલી વ્યક્તિઓની સાથે આત્મીયતા સ્થાપી શક્યા એજ પ્રવાસનો સાચો મહિમા છે.

કાકાસાહેબે પ્રવાસની શરૂઆત પ્રયાગરાજ થી કેદારનાથ, ઉખીમ અને તુંગનાથ સુધી કરેલ. જેની ભરપૂર માહિતી મળે છે. પ્રયાગરાજમાં ત્રિવેણી સંગમની સાથો સાથ હિન્દુ અને મુસલમાન સંસ્કૃતિની એકતાની ઝાંખી કરાવતા સમ્રાટ અકબરે અહીં સંગમ ઉપર આવેલા સનાતન અક્ષયવટની આસપાસ એક મજબૂત કિલ્લો બંધાવેલ છે. અક્ષયવટ વિશે એવી માન્યતા છે કે તેનું થડ પ્રયાગરાજમાં છે અને તેની ડાળીઓ બોધિગયામાં છે. તેનો અર્થ સમજાવતા કાકાસાહેબ કહે છે કે, "એક વખતે બૌદ્ધ ધર્મ બોધિગયાથી અલ્લાહાબાદ સુધી ફેલાયો હતો. અહીં દર બાર વર્ષે કુંભમેળો અને દર વર્ષે માઘમેળો ભરાય છે. કાકા નાગા બાવાઓના દંડાબાજી ઉપરથી એક વાત કરતા કહે છે કે " ગુનેગારને સજા મળ્યાથી સમાજમાં ગુના ઘટ્યા નથી અને આવા સાધુઓને સજા ન થવાથી તેમનામાં ગુના વધ્યા નથી. એ વાત વિચારવા જેવી છે."

બનારસને કેટલાક લોકો The city of the dead and the dying મરેલા અથવા મરવાની અણી પર આવેલા લોકોની નગરી કહે છે. આમ છતાં દરેક હિંદીએ જિંદગીમાં એકવાર તો વારાણસીનું દર્શન કરવું જ જોઈએ. ગયામાં દર વર્ષે એક વાર માણસ ભૂતકાળમાં વાસ કરતાં પોતાના પિતા, પિતામહ કે પ્રપિતામહનું સ્મરણ કરી શ્રાદ્ધ દ્વારા શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરે છે અને ભૂતકાળ ઉપર પોતાના વારસાનો હક સાબિત કરે છે.

દુનિયામાં દરેક વસ્તુ મરે છે. મરતો નથી ફક્ત એક ભૂતકાળ. ભૂતકાળ ચિરંજીવી છે. મહાસાગરમાં ઓટ આવે છે, ચંદ્રનો ક્ષય થાય છે, કુબેર નિર્ધન બને છે, પર્વતો ધોવાઈ જાય છે, સામ્રાજ્યો સ્મૃતિમાંથી બૂંસાઈ જાય છે. પરંતુ લોકક્ષયકૃત ભૂતકાળને ક્ષય નથી. ભૂતકાળ દહાડે દહાડે સમૃદ્ધ થતો જાય છે હિમાલયની ભવ્યતાનું વર્ણન કરતા કાકાસાહેબ કહે છે કે, "હિમાલય – આર્યોનું આ આદ્યસ્થાન, આ તપસ્વીઓની તપોભૂમિ, પુરુષાર્થી લોકોને માટે ચિંતન કરવાનું એકાંત સ્થાન, થાક્યાં – પાક્યાંનો વિસામો, નિરાશ થયેલાઓનું સાંત્વન, ધર્મનું પિયર, મુમૂર્ષુઓની અંતિમ દિશા, સાધકોનું મોસાળ, મહાદેવનું ધામ અને અવધૂતની પથારી છે. માણસોને તો શું, પશુપક્ષીઓને પણ હિમાલયનો આધાર અપૂર્વ છે. સાગરને મળનારી અનેક નદીઓનો એ પિતા છે, વાદળોનું એ તીર્થસ્થાન છે, ભૂલોકનું સ્વર્ગ અને યક્ષ-કિન્નર નું

વસતિ સ્થાન છે. જગતનાં સર્વે દુઃખોને સમાવી લે એવડો તે વિશાળ છે; સર્વ ચિંતાગિનને શમાવી દે એટલો એ ઠંડો છે; કુબેરને પણ આશ્રય આપી શકે એટલો એ ધનાઢ્ય છે; અને મોક્ષની સીડી બની શકે એવડો એ ઊંચો છે.”^{૧૨}

પૃથ્વી પર થતા હજારો ધરતીકંપ અને આકાશમાંના અસંખ્ય ધૂમકેતુને હિમાલયે આંખની પાંપણ પણ હાલવા દીધા વગર જોયા છે. મહાદેવના વિવાહ, કુમારસંભવનું કૌતુક અને પાંડવોની મહાયાત્રા એણે જ સફળ કરી છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, ઐતિહાસિક ભવ્યતાના દર્શન, ધર્મતત્ત્વોનો ઉકેલ વગેરેનું સમાધાન હિમાલયમાં જ છે. હિમાલયમાં જવાની ઈચ્છા કાકા સાહેબને પ્રથમ વખત ક્યારે થઈ એ કહેવું ખુદ તેમના માટે પણ મુશ્કેલ છે. હિમાલયના શબ્દચિત્ર આપવાને બદલે કાકા આપણને પ્રેમીચિત્રો આપે છે. જે વસ્તુની ઉપર પ્રેમ બંધાયો હોય તે વસ્તુનો પ્રેમરહિત વિચાર થઈ શકે જ નહીં, તેથી આપણે તેમની પાસેથી અન્ય અપેક્ષા રાખી જ શકતા નથી.

હિમાલયનાં પાંચ વિભાગ કલ્પેલા છે: કાશ્મીર, જાલંદર, ગઢવાલ(ઉત્તરાખંડ), કુમાઉ અને નેપાલ. ઉત્તરાખંડ પરમ પવિત્ર ગણાય છે. ગંગોત્રી, જમોનોત્રી, કેદારનાથ, બદરીનારાયણ, પંચપ્રયાગ અને પાંચ-કેદારનાથ, ઉત્તર કાશી, જ્યોતિર્મથ અને તુંગનાથ ઈત્યાદિ પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાનો આ જ વિભાગમાં આવેલા છે. હિમાલયના પહાડ બહુ વિચિત્ર છે. સામે એક ગગનસ્પર્શી પહાડ દેખાય અને આપણને એમ થાય કે આની ઉપર પહોંચીએ એટલે ત્યાંથી નીચે ઊતરવાનું હશે. પરંતુ અરેબિયન નાઈટ્સમાં અથવા પંચતંત્રમાં એક વાર્તામાંથી નવી વાર્તા કૂટે છે તેમ એક પર્વત પર બીજો પર્વત પહોળો થઈને બેઠેલો જોવા મળે.

અહીં હિમાલયમાં મુસલમાનોનું કબ્રસ્તાન હતું. પહાડની વન્ય શોભામાં આ ધોળી ધોળી કબરો અળખામણી નહોતી લાગતી, મુસલમાનો કુદરતી શોભા બગાડતા નથી. સાંજની વેળાએ આ કબરો, ચરી આવીને નિરાંતે વાગોળતી ગાયોનું ઘણ બેઠું હોય તેવી દેખાતી હતી. અહીં તેમની વિચારસરણીનો ખ્યાલ આવે છે. તેમણે સાત-આઠ દસકા પહેલા કરેલ વાણી વર્તમાન સમયમાં સાચી લાગે છે. "આજે અનધિકારી લોકો સેવાનું કાર્ય હાથ ધરીને સમાજમાં જે ગોટાળો ઊભો કરે છે તે છોડી દે તો પણ ભારેમાં સમાજસેવા થઈ શકે. યુરોપની પેટે અહીંયાં પણ સમાજસેવા ધંધાનું રૂપ પકડશે કે શું એવી બીક છે. વિલાયતમાં એક કાળે બેરિસ્ટર એ એક મોટો નિરપેક્ષ સમાજસેવક હતો તે જ આજે અસીલોનું લોહી નિયોવી પીનાર જળો જેવો બની ગયો છે. વકીલ સાહેબને કહ્યું 'આપ સમાજસેવા કરી રહ્યા છો તેમાં આપને શું એવો અનુભવ નથી થયો કે કેટલાક મફતિયા જો વચમાં નાહક દબલ ન કરે તો તમારું કામ ઓછી મહેનતે અને વધારે સારું થાય? એમણે ઉત્તર આપ્યો 'અરે એ અનુભવ તો ડગલે ને પગલે થાય છે બધી શક્તિ એવા નાલાયક લોકોનો વિરોધ તોડી પાડવામાં જ ખરયાય છે. અને આખરે માણસ નિરાશાવાદી બની જાય છે મેં કહ્યું ત્યારે આ

બાબતમાં અમે લોકો તમને અભયદાન આપીએ છીએ એ શું ઓછું છે? આત્મોન્નતિ અને સમાજસેવા વચ્ચે વિશેષ નથી છતાં એ કાલ્પનિક વિરોધ સ્વીકારીને હું કહું છું કે આત્મોન્નતિ સાધવાની ફરજ દરેકની ઉપર છે.”^{૧૩} સમાજસેવા વિશે તેમ નહી કહી શકાય સમાજ સેવામાં ખૂબ જ કુશળતા જોઈએ છે. તે એક જાતની કસરત છે. પોતાનું પણ પતન ન થાય અને સમાજ પણ પરાવલંબી અને નિષ્પ્રાણ ન બને, એ આદર્શ જાળવીને જ સમાજસેવા કરવી ઘટે, નહીં તો ધર્મ કરવા જતા અધર્મને પોષણ મળે.”^{૧૪} હિમાલયના સાધુઓ વિશે આપણે અનેક તર્ક-વિતર્ક કરતા હોઈએ છીએ સાધુ એટલે ત્રિકાળજ્ઞાની, ચમત્કારો કરી જાણનાર, અને કાંઈપણ ખાધા વગર જીવી શકનાર, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર, અથવા તો દર્દનો ઈલાજ જાણનાર આમ વિવિધ માન્યતા પ્રવર્તે છે.

"ખાખી બાવા" પ્રકરણમાં આજના સાધુ વિશે જણાવે છે ખાખી બાવા હંમેશા કહેતા, "જૈસા જુગ વૈસા જોગી" જોગી આસમાનથી ઊતરતા નથી કે જમીનમાંથીયે ઊગતા નથી. તે કાળના સમાજમાંથી જ તેઓ પાકે છે. પોતાના જ દોષો સાધુ ઓમાં ઊતરેલા જોઈ સાંસારિક લોકોને આટલું આશ્ચર્ય શા માટે થતું હશે ? સાધુ વર્ગને સુધારવો હોય તો સમાજને જ સુધારવો પડશે; એટલે કે, દરેક જણ પોત પોતાને જ સુધારે (પા.નં.૬૪) હંમેશા દરેક કામની શરૂઆત પોતાનાથી જ કરવી જોઈએ. આપણે તો બધા સાધુ સરખા જ માન્યા છે. સાધુઓમાં ભળીને કોણ તેમણે તપાસ્યા છે ? કેટલાક સાધુઓમાં તમારા સંસારી લોકો કરતાં વધારે ખાનદાની, વધારે ભૂતદયા અને વધારે ઉદ્યોગ હોય છે. તેમનામાં દુનિયાનું જે જ્ઞાન હોય છે. તેટલું મેળવવા તમારી બધી લાઈબ્રેરીઓમાં શોધો તો પણ મળતું નથી. તો આનાજ સંદર્ભ વર્તમાન સમયની વાત કરીએ તો આજે જે સંતો – મહાત્માઓ વિશે આપણે સમાચાર કે વર્તમાનપત્રમાં જાણીએ તો ખ્યાલ આવે કે આજના સાધુ સંતોએ આપણા સમાજની નિપજ છે. આપણા જ સમાજના દર્પણ છે. પરિણામે આપણે જ તેના સારા-નરસા પરિણામ ભોગવવા પડે અને આજે આપણે ભોગવી પણ રહ્યા છીએ. આજના બાળકને ભણતરની સાથે સંસ્કારની જરૂર છે. જે આપણે સમજી શકતા નથી. ફક્ત ભણાવવામાં જ રસ છે. એનું પરિણામ આજે વધારે ને વધારે વૃદ્ધાશ્રમો ખુલતા જાય છે. અને નેતાઓ હોંશે હોંશે તેમની રીબિન કાપવા માટે જાય છે. હિમાલયના સાધુએ પણ કટાક્ષમાં વાત કરતા કહે છે. "અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાક સાધુ થઈ જાય છે. તેઓ અંગ્રેજીમાં ચોપડીઓ લખે છે. વ્યાખ્યાનો આપતા ફરે છે, સમાજસેવાના પાઠ શીખવે છે એ જોઈ ખાખી બાવાનું હસવું ખાળ્યું ન રહેતું

તેઓ બોલી ઉઠ્યા, 'તમે અંગ્રેજી ભણેલા સાધુઓ ગરીબ લોકોની શી સેવા કરો છો ? દુખિયાને શો દિલાસો આપો છો ?' અને એકદમ શૂન્ય દષ્ટિએ સામેની ધર્મશાળા પર નજર ઠેરવી સ્વગત બોલતા હોય તેમ ઉદ્દેશથી બોલ્યા : "સાલે સુસરે લેકચરબાજી કરતે હૈં ! ઉસમૈં ભી ઔર કોઈ વિવેકાનંદ બનને કી તો તાકાત નહીં; ખાલી ટ્રાન્સલોચન કરતે હૈં ! ભગવાન કા નામ લો, કુછ તપ કરો ; બન સકે તો ભૂખે કો

અન્નદાન દો, ઔર અપના કામ કરો યે કયા ખાલી લગાઈ હે”^{૧૫} હિમાલયના ખાખી બાવાના જ્ઞાન વિશે આપણને કાકા બતાવે છે. આથી જ આપણે તે સમયની અને વર્તમાન સમયની તુલના કરી શકીએ. સ્વામીજી બૂવા અને કાકાની ઓળખાણ કરાવે છે. કાકા પોતાનો પરિચય આપે છે. "હું બેલગામથી આવું છું એમ સાંભળતા વેત તેઓ બોલી ઊઠ્યા 'તમેબેલગામ કે શાહપુરના ? હું ચકિત થયો. બેલગામ – શાહપુર જોડાજોડ વસેલા છે બે વચ્ચેના એક માઈલનું પણ પૂરું અંતર નથી. ત્યારે હિમાલયના આ સાધુને બેલગામ અને શાહપુર વચ્ચેના ભેદની પણ ખબર છે."

મે કહ્યું 'હું શાહપુરનો' ખાખી બાવા બોલ્યા, 'તમારું શાહપુર તો સાંગલીની હદનું તે બ્રિટિશ રાજ્ય નથી. તમારે ત્યાં મારવાડી લોકોએ બાલાજીનું મંદિર બાંધ્યું છે. તે પૂરું થયું કે ? ' મેં ત્યાંની બધી હકિકત કહી દીધી. પછી મે શું કર્યું, હું ક્યાં કયા ફર્યો એ બધું તેમણે પૂછી લીધું. હું ઓછું ફરેલો ન હતો; છતાં જે જે ગામ કે શહેરનાં નામ લઉં ત્યાંના જ તેઓ પોતે જાતે વતની હોય એમ, ત્યાંની વિગત કહે અને પોતે પૂછવા લાગે.

ત્યાર પછી, અમારા બુવાનો વારો આવ્યો. 'બુવા રામદાસી સંપ્રદાયના હતા, એટલે અમેનો મઠ, એમનો ફિરકો બધું પૂછી લીધું. એક ઘડીની અંદર અમે જોઈ લીધું કે ખાખી બાવાનું હિંદુસ્તાની ભૂગોળનું અને ધાર્મિક ઇતિહાસનું જ્ઞાન 'ઈમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર્સ'ના કરતા વધારે હતું; અને આ બધું સ્કૂલમાં કે કોલેજમાં ગયા વગર 'રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી' ના મેમ્બર થયા વગર મેળવેલું હતું ! અમારું પોતાનું જ્ઞાન લગભગ થઈ રહેલા આવેલું જોઈએ એમણે વધારે સવાલો પૂછીને અમને લજિજત કરવાનું છોડી દીધું. (પા. નં. ૬૭) આમ એમના જ્ઞાન વિશે માહિતી મળે છે. તેમજ તેમણે અન્ય સ્થળો વિશે પણ માહિતી આપે છે જેમકે ગંગોત્રી, જમનોત્રી, કેદાર, બદરી વગેરેની યાત્રા પણ કાકાને કરવી છે. એટલે તેમણે હિમાલયનાં બધાં તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન શરૂ કરી દીધું ! અમારી મૂંઝવણ જોઈ તેમણે પાસે પડેલું લાકડાનું પાટિયું હાથમાં લીધું અને ધોળી માટીનો એક ગાંગડો લઈને ચટ દઈને કામચલાઉ નકશો દોરી કાઢ્યો, તેમાં બદરીનાથ પણ જવાના ચાર રસ્તા બતાવેલા હતા. તેઓ કહે, 'વધારેમાં વધારે રેલની મુસાફરી કરીને ઓછામાં ઓછી પગની મુસાફરી કરવી હોય તો આ રસ્તો છે. ખાવા-પીવાની સગવડ જોઈતી હોય તો આ રસ્તો છે. ઝટ જવું હોય તો આ ત્રીજો રસ્તો છે. પણ એ રસ્તે તમારે માત્ર પૂરતું પરચૂરણ પાસે રાખવું જોઈએ. તમારી નોટો ત્યાં નહીં ચાલે અને ગરીબ લોકો પાસે પૂરતું પરચૂરણ પણ નહીં મળે' ચોથો રસ્તો એમણે પોતાના રસ્તા તરીકે ઓળખાવ્યો. તેમાં જંગલો અને સૃષ્ટિશોભા વધારેમાં વધારે હતાં. એ રસ્તો છેક એકાંત હતો અને મનુષ્ય વસ્તી આવે એવાં બે સ્થળો વચ્ચે ઓછામાં ઓછું ચાળીસ ચાળીસ માઈલનું અંતર રહેતું આવું અદ્ભુત જ્ઞાન હતું આથી જ કાકા તેમનાથી પ્રસન્ન હતા. સાધુએ તો ફક્ત આત્મનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ, પરોપકારને માટે પણ કોઈ જાતનો પરિશ્રદ એ ન કરે એમ તેઓ માને છે.

તેમનું સૂત્ર છે—

“ધર્માર્થં यस્ય વિતેહા વરં તસ્ય નિરીહતા ।

પ્રક્ષલનાદ્ધિ પંકસ્ય દૂરાદસ્પર્શનં વશ્મ્ ॥ (પા.નં.૬૯)

"દાન કરવા સારું વિત્તની વાસના રાખો એનાં કરતાં વિત્તનું નામ જ ન લો એ વધારે સારું કાદવમાં હાથ બોળી ધોઈ નાખવા એના કરતાં કાદવથી દૂર રહો એ શું ખોટું."

"રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ" આ પ્રકરણમાં યાત્રાની વાત કરતા કહે છે. "યાત્રા કરવાથી પુણ્ય મળે છે, પણ તે ગમે તે સ્થિતિમાં નહીં પગે ચાલીને જાય તેને સો એ સો ટકા પુણ્ય મળે. માણસના ખભા પર કે પાલખીમાં બેસીને જાય તેને અડધું પુણ્ય મળે. પશુનું વાહન કરી યાત્રાએ નીકળે તેનું પુણ્ય લગભગ નહીં જેવું અને (આજની સ્થિતિએ ઉમેરવું જોઈએ કે) રેલમાં કે મોટરમાં બેસીને યાત્રાએ જાય તેને પુણ્યને બદલે પાપ જ લાગે. રેલની મુસાફરીમાં કોઈ પણ જાતની ઉચ્ચ કે ધાર્મિક ભાવના પોષાતી જ નથી. અને આજે તો રેલની મુસાફરી એટલે સ્વાભિમાનનો નાશ પૈસા આપીને એક લેબલ લઈએ છીએ. તે ધારણ કરીને પાર્સલની પેઠે ડબ્બામાં ગોઠવાઈ જઈએ છીએ. મુકામ ઉપર બીજા પાર્સલો ફેંકી દેવામાં આવે છે. આપણે પોતાની મેળે બહાર ચાલી નીકળીએ છીએ એટલો જ ફરક. ગાડીમાં બેઠા બેઠા આપણે ભવિષ્યકાળ તરફ નથી જતા, પણ બહારની દુનિયા નિસાસો મૂકી ભૂતકાળ તરફ દોડતી જાય છે. બે માણસ ભાગ્યવશાત્ પાસે આવે અને ત્યાં પ્રેમભાવ પેદા ન થાય એને નરક જ કહેવું જોઈએ તીર્થસ્થાન સુધી રેલગાડી લઈ જવી એ અસુરોનું કામ છે. રેલમાં બેસી યાત્રાનું પુણ્ય મેળવવું એ ગયાસુરે આપેલા મોક્ષ બરાબર છે. ગુજરાત ડાકોર અને સિદ્ધપુર તો ભ્રષ્ટ કર્મો જ : હવે પશ્ચિમધામ શ્રી દ્વારકાને ભ્રષ્ટ કરવાનો મહાપ્રયાસ શરૂ થયો છે. સાચે જ આ કળિયુગ છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે. : "કળિયુગ એટલે કળ (યંત્ર) યુગ" આજે તે ગુજરાતની ચારે દિશામાં એટલે કે દરેક યાત્રાધામ કે તીર્થસ્થળ છે. ત્યાં રેલ્વેની અવર-જવર ચાલું છે અહીં એમનો પ્રયાસ આપણને પ્રવાસનું મહત્ત્વ અને યાત્રાનું કે જાત્રાનું મહત્ત્વ શું છે તે બતાવવાનું રહ્યું છે. તેમણે એક ગંગાદ્વાર(હરદ્વારા) ની સંસ્થાનો પરિચય સરસ રીતે આપ્યો છે. તે સંસ્થાનું નામ મુનિ મંડલ આશ્રમ આ સંસ્થા હરદ્વાર સ્ટેશન અને ઋષિકુળ વચ્ચે છે. મુનિમંડલ આશ્રમ વિદ્યાલય નથી પણ એક જાતનું ધર્મતત્ત્વ સંશોધન મંદિર છે. અહીંયાંનો ધર્મગ્રંથભંડાર સરસ છે. એકાંતમાં બેસી ધર્મચિંતન અને અધ્યયન કરનાર માણસને ઘણો ઉપયોગી થાય એવો છે. આ સંસ્થામાં હરિવંશની એક ભારે પોથી છે. પોથીના દરેક પાના ઉપર એક કે વધારે સુંદર ચિત્ર, તેની આસપાસ જાતજાતની સોનેરી વેલો, અક્ષર તો મોતીના દાણા જેવા અને ચિત્રકામ જયપુરી પદ્ધતિનું અને અત્યંત મનોહારી દરેક ચિત્ર નીચે તેનો પરિચય આપ્યો છે. તે મરાઠી ભાષામાં છે, છતાં તેની લિપિ મરાઠા પદ્ધતિની નથી, એટલે મને લાગે છે કે આ અપૂર્વ ગ્રંથ કોઈ મરાઠા સરદારે જયપુરી કારીગરો પાસે તૈયાર કરાવ્યો હશે. મેં વડોદરા તથા જયપુરના તેમજ બાંકીપુરની

ખુદાબક્ષ લાઈબ્રેરીના ચિત્રસંગ્રહ જોયેલા છે. બનારસના રાજાના મહેલની અંદર દીવાલો પર તુલસીરામાયણના જે પ્રસંગો ચીતરેલા છે. તે પણ જોયેલા છે. છતાં આ હરિવંશની અંદર આપેલાં ચિત્રો અને વિવિધ પ્રસંગો જોઈ મને ખૂબ આનંદ થયો. (પા.નં.૮૪) હિંદી કારીગરીની 'આલા દરજજા'ની વસ્તુઓ ક્યાં ક્યાં પડી હશે, ક્યાં ક્યાં સડતી હશે અને કેટલી દેશવટો ભોગવતી હશે, તેનો વિચાર આવતાં મન ઉદ્વિગ્ન થયું. કેટલાયે ગ્રંથો લંડન મ્યુઝિયમમાં કે બર્લિન મ્યુઝિયમમાં ગયા છે. કેટલાયે ચિત્રો અને મૂર્તિઓ બોસ્ટન મ્યુઝિયમમાં આજે વિરાજે છે. પોતાની આવી વિડંબના થતી જોઈ ભારત કળા પોક મૂકીને રોતી હશે એવો વિચાર મનમાં આવ્યો કે તે જ ઘડીએ મોઢામાંથી કેશવસુતની નીચેની લીટી સરી પડી :

“દેવારે ! મગ તી સફુન્દે

દ્વલ્લા તરી લાખું દં ।” (પા.નં.૮૪)

ત્યાંના સાધુ લાઈબ્રેરિયન મને પૂછવા લાગ્યા 'તમે શું બોલ્યા ?' મેં કહ્યું, 'કુછ નહીં, સ્વામીજી મેં યહી ચાહતા હું કે ઐસે રત્ન દેશકે દેશમેં હી રહે, યશોદા મૈયા જેસી શ્રીકૃષ્ણકા જતન કરતી થી વૈસે હી આજ ઈસ હરિવંશકા જતન હોના ચાહિયે''^{૧૬} આવી સંસ્થા તો છે જ સાથે સાથે જૂની પદ્ધતિના અખાડાઓ, ગુફાઓ અને સાધુઓની કોઠીઓ તો અહીંયાં જોઈએ તેટલી છે. આથી જ તો કાકા અને બુવાએ ઘણી બધી સંસ્થાની મૂલાકાત લીધી હતી. તેમજ ગોકર્ણ મહાબળેશ્વરએ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા પર કારવારની દક્ષિણે એક પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન છે. મહાદેવ પાસેથી રાવણને મળેલા શિવલિંગની અહીંયાં સ્થાપના છે. રાવણે મહાદેવને પ્રસન્ન કરવા માટે કઠીન તપ કર્યું હતું. પરંતુ અત્યારના સમયમાં સાધુઓ શાસ્ત્રોધ્યાન કરતા નથી, જીવનની નવરાશ વેડફી નાખે છે, એમને કેળવીએ તો ધર્મની ભારે સેવા થાય, દેશનો સવાંગી ઉદ્ધાર થાય તેનાથી અંતે તો ફાયદો જ થાય.

કાકા સાહેબ એટલે જીવતો જાગતો સર્વસંગ્રહ, નાનેથી મોટી બધી બાબતો વિશે તેમને કંઈક કહેવાનું હોય જ તેના ઉપર તેમણે વિચારી રાખ્યું હોય જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની રૂપરેખા દોરવાની હોય કે બાળકનું મનોરંજન કરવાને એકાદ ચિત્રની રેખા દોરવી હોય ગ્રાધસુધારણાનો વિચાર કરવાનો હોય કે કુંભકારની ચાકની સુધારણાનો વિચાર કરવાનો હોય, અન્ત્યજ આશ્રમની યોજના કરવી હોય કે સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ પાયખાનાનો નમૂનો તૈયાર કરવો હોય "હિન્દુસ્તાનના સાધુ સમુદાયની, અન્નક્ષેત્રોની, ધર્મશાળાઓની ખામીઓ અને ખૂબીઓ જાણવી હોય કે એન્જિનિયરીંગ કે બગોળશાસ્ત્રનો રસ જોઈતો હોય તો તે બધું કાકા પાસે જયારે જાઓ ત્યારે હાજર જ હોય''^{૧૭} જેમ દરિયાની ઊંડાણ માપી શકાતું નથી તેમ તેમનું જ્ઞાન માપી શકાતું નથી. અહીં આપણને એક જંગલી અને સુધરેલ માણસનું ઉદા. આપે છે. "હિમાલયના ખેડૂતની રસોઈમાં અજબનું સ્વાવલંબન હોય છે. તેની પાસે વહોરાની ટોપી જેવી એક મોટી લોઢાની તપેલી કે તાંસળી હોય છે. એમાં એ પહેલાં લોટ બાંધીને પથરા પર મૂકી દે છે. પછી ત્રણ પથરાના ચૂલામાં દેવતા

સળગાવી તેના પર એ જ તાંસળીમાં રોટલીઓ શેકી લે છે. એ બધી રોટલીઓ હાથરૂમાલ પર રાખી ફરી એ જ તાંસળીમાં શાક રાંધી લે છે. તાંસળી લોઢાની એટલે ગમે તે શાક એક જ રંગનું થઈ જાય છે. હવે એને શું જોઈએ ? શાક રોટલી ઘરાઈને ખાય અને તાંસળી ઊટકે એટલે પાણી પીવાનું પણ એ જ વાસણ. જમીને બપોરે જરા વામકૃષ્ણ કરી લે, અને એ જ તાંસળી માથા પર રાખી એના પર ફેટા જેવું બાંધી દે, એટલે કેરીના ગોટલા જેવડા કરા આકાશમાંથી પડે તોયે શિર સલામત, આટલી સૂઝ અને હિમ્મત હોવા છતાં શહેરીઓ કહે છે કે પહાડના લોકો જંગલી. જંગલી ખરા જ તો ! જંગલમાં રહે તે અપંગ હોય નહીં અને અપંગપણું એ તો સુધારાનો પાયો અને શિખર છે. અસંખ્ય સાધનો વગર જે ચલાવી ન શકે તે સુધરેલો, અને ઓછામાં ઓછા સાધનથી ચલાવવાની બાહોશી જેનામાં છે તે જંગલી એ વ્યાખ્યા શું સાચી નથી ?”^{૧૮}

આમ, એમના હિમાલયના પ્રવાસ દરમ્યાન તેમના ભણકારા હેયામાં સાચવી રાખ્યા છે. જંગલમાં જે ઠેકાણે વડ અને પીપળાની છાયા એકત્ર થતી હોય તે જપ કરવા માટે ખાસ જગ્યા ગણાય. આમ પણ વડનું ઝાડ એ આપણા ગૃહસ્થાશ્રમનો આદર્શ સૂચવે છે, એની વડવાઈઓ ફરી ફરી જમીનમાં ઊતરી એક મોટું અવિભક્ત કુટુંબ બનાવે છે. જ્યારે પીપળ એ દર વરસે પોતાનાં બધા પાંદડા ખંખેરી નાખી અને ચામડી ઉપર પણ પાંપડા બાઝવા ન દઈ સંન્યાસધર્મને સૂચવે છે. એનાં પાંદડાની અખંડ જાગૃતિ પણ સંન્યાસધર્મને સૂચવે છે. આ બે આશ્રમ જ્યાં ભોગા થયા હોય ત્યાં હિંદુ સમાજને વિશેષ પવિત્ર્ય દેખાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ? અહીં સાથે સાથે ધર્મનું જ્ઞાન પણ આપતા જાય છે. અહીં, હિંમાલયની યાત્રાએ કોઈ હિંદુ જાય તો એનો મુખ્ય હેતુ ધાર્મિક જ રહેવાનો. હિમાલયનો આપણે બીજી રીતે વિચારજ કરી શકતા નથી. પણ ધાર્મિક હેતુ એટલે શું ? પગ ચાલ્યા, પવિત્ર ગણાતી જમીન ઉપર આપણા શરીરનો ભાર પડ્યો એટલાથી જ આપણે પાવન થઈ જઈએ છીએ એટલી માન્યતા તો હિંદુઓમાં હોય જ છે. એમ ન હોત તો આંધળા અને બહેરાં લોકો યાત્રાએ ન ઉપડત. કોઈ યુરોપિયન મુસાફર પ્રવાસ કરે છે. ત્યારે સુખનાં બની શકે તેટલા સાધનો સાથે રાખે છે. શરીરનું વજન, શરીરની શક્તિ અને શારીરિક આનંદ વધારવાનો પ્રયત્ન એ પ્રથમ કરવાનો ફોટો પાડવાની અને ચિત્રો ખેંચવાની સગવડો સાથે રાખી પોતાના સંસ્કારો સ્થાયી કરવા એ મથવાનો આડુંઅવળું જેટલું ફરી શકાય તેટલું ફરી બીજાઓએ જે નથી જોયું કે જાણ્યું તે જ મેળવવાનો અને કશાકમાં પહેલ કરવાનો એ પ્રયત્ન કરવાનો. ધાર્મિક પ્રવાસમાં આપણે જેટલી અગવડો વેઠીએ તેટલું એનું પુણ્ય વધારે. ભોગવિલાસને લીધે કે આળસું એટીપણાને લીધે શરીર ઉપર જે કાટ ચડ્યો હોય તો કાઢી નાખવો એ એક ધાર્મિક સાધના મનાઈ છે. મારે મન આપણા લોકોએ યાત્રાઓમાં તિતિક્ષાનું તત્ત્વ દાખલ કરી યાત્રાને ખૂબ ઊંચે ચડાવી છે. યાત્રીઓમાં જો તિતિક્ષાવૃત્તિ ન હોય. તપોલાલસા ન હોય તો યાત્રાનાં ધામો પવિત્ર ન રહી શકે અને તે તે સ્થળોનું કુદરતી સૌંદર્ય તો મોળું થયા વગર રહે જ નહીં. કષ્ટ વેઠવાથી, જાતજાતની અગવડો સ્વેચ્છાએ સહન કરવાથી, માણસની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ભૂખ ઊઘડે છે. અને જીવનનો આનંદ સાત્ત્વિક અને વિશુદ્ધ બને છે. વિલાસિતા અને કલાનું વેર હોવાથી તિતિક્ષા દ્વારા જ માણસ રસાસ્વાદની શક્તિ કેળવી અને જાળવી શકે છે. જે અમુક રીતે તપસ્વી હોય તે જ કળારસિક થઈ

શકે છે. સાથે આ પ્રવાસથી કેળવણી પણ થાય છે. "કેળવણીના મુખ્ય ક્ષેત્ર બે : એક માનસશાસ્ત્ર અને બીજું સમાજશાસ્ત્ર (પા.નં.૧૬૦) અહીં દેશનો આત્મા અને દેશનું વિરાટ સ્વરૂપ બંનેનું એકી સાથે દર્શન કરવા માટે યાત્રા એ જ એક અમોઘ સાધના છે.

હિમાલયની યાત્રામાં વિશિષ્ટ પવિત્ર ભાવનાઓની ઉત્કષ્ટતા હતી. ટૂંકમાં હિમાલયનો પ્રવાસ એટલે "સંસ્કારયાત્રી કાકાસાહેબના હિમાલયના તિતિક્ષામય પ્રવાસનું દિલચસ્પ બ્યાન" "બ્રહ્મદેશના પ્રવાસમાં" તો સંસ્કારલોલુપ પ્રવાસનું કુતૂહલ જ કેવળ હતું એમની પ્રસ્તાવના પણ નૈરોબીમાં બેસીને લખે છે. અને ગર્વ અનુભવે છે. આ પ્રવાસ ઈ.સ. ૧૯૧૫માં કર્યો હતો. અને એનું વર્ણન ઈ.સ. ૧૯૨૭ના માર્ચમાં લખાવ્યું અને ૧૯૩૧માં છપાવ્યું આમ છતાં કાલ્પનિક વર્ણન નથી. અહીં તેમનો પ્રવાસ કરવાનો આશ્રય એકદમ શુદ્ધ હતો. તેમની ભાવના ઉમદા પ્રકારની હતી. તેઓ ફક્ત આપણો પોતાનો સ્વાર્થ નહી પણ બધાનું ભલું કરવા ઈચ્છતા હતા. તેમણે હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને ઈસ્લામ ત્રણેનું જેણે સમાનભાવે અને સમભાવે અધ્યયન કર્યું હતું. હિંદુસ્તાનના પહાડો ઊભાએ છે. અને આડાએ છે. સહ્યાદ્રિ પૂર્વધાટ, અરવલ્લી અને ખિસ્થર (કરતાર) ઊભા છે. હિમાલય શિવાલિક – વિંધ્ય, સાતપૂડા અને મહાદેવના ડુંગર આડા છે. પહાડોની રચનાની સંસ્કૃતિ ઉપર ભારે અસર થાય છે. બ્રહ્મદેશના બધા જ પહાડો ઉત્તર-દક્ષિણ છે એની અસર ત્યાંના જીવનક્રમ ઉપર કેવી થઈ છે. એની તપાસ કરવાની શાસ્ત્રદૃષ્ટિ કેળવવાને મુસાફરોને ખાસ વિનંતી કરું છું. દાખલા તરીકે હિમાલય આડો હોવાથી ઉત્તરની ઠંડી હવાને રોકે છે. ઉત્તર તરફની વૃક્ષ-વનસ્પતિનાં બીજો આડા પહાડને લીધે દક્ષિણ તરફ આવતાં નથી. બ્રહ્મદેશનાં પહાડો ઊભા એટલે કે ઉત્તર-દક્ષિણ હોવાથી ઉત્તરના પવન દક્ષિણ દિશાએ દોડી આવે છે અને સાથે સાથે ત્યાંની વૃક્ષ – વનસ્પતિનાં બીજ પણ લઈ આવે છે. પરિણામે ઉત્તર તરફનાં જંગલો દક્ષિણની યાત્રા પણ કરી શકે છે. એ જ ન્યાય પશુ અને પક્ષી અને માણસને વિશેષ લાગુ પડે છે. "ચીની સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ ન શકી, જ્યારે બ્રહ્મદેશમાં તે નીચે ઊતરી સિંગાપુર સુધી પહોંચી શકી."^{૧૯} એક વંટોળિયાના અનુભવનું વર્ણન કરે છે. જહાજના એક ખ્રિસ્તી કારકુને આવી અમને બધાને નીચે જવાનું કહ્યું લોકો આનું કારણ ઝટ ન સમજી શક્યા એણે કહ્યું "એક મોટો વંટોળિયો અગ્નિખૂણા તરફથી આ તરફ આવતો જણાયો છે આને સાઈકલોન કહે છે. સાઈકલોનમાં જહાજ સપડાઈ તો એ ભારે આફત જ ગણાય ઘણાં વહાણો સાઈકલોનથી ડૂબી ગયા છે. પેલા કારકુને કહ્યું કે 'આમ તૂતક પર બેસશો તો વખત છે. વંટોળિયાથી ઊડી જશો ' લોકો બીકના માર્યા એક પછી એક નીચલા મજલામાં ભરાઈ ગયા. અમે નીચે જવાની સાફ ના પડી એણે અમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અમે કહ્યું "વંટોળિયો આવશે તો આ મોટાં મોટાં દોરડાને પકડીને પડયા રહીશું. 'પણ વરસાદથી તમે ભીંજાઈ જશો.' 'ભીંજાઈ જઈશું તો સુકાઈ પણ જઈશું.'

અમારી જીદ જોઈ કારકુન ચાલ્યો ગયો. વરસાદ આવ્યો. સારી પેઠે આવ્યો. વંટોળિયાનો ઘેરાવો ત્રણચાર માઈલનો હોય છે. સદ્ભાગ્યે વંટોળિયો અમારા જહાજ સુધી ન આવ્યો. ધૂમકેતુની જેમ વંટોળિયાને

ચારે બાજુ પૂંછડા હોય છે. એવા એક પૂંછડાનો સપાટો અમારા જહાજને કંઈક વાગ્યો. અમે સારી પેઠે ભીંજાયા એટલે કેબિનમાં જઈ બેઠા."૧૨૦ તે કેબિનમાં બેસવાની મનાઈ હતી. આથી જીવતરામે એક લાંચિયા કર્મચારીને સરસ રીતે સમજાવી હાસ્યનું વાતાવરણ બનાવી દીધું. રંગુનમાં રસ્તા રબરના બનાવેલા છે. રબરના રસ્તા એટલા માટે બનાવવામાં આવ્યા હશે કે માણસ રીક્ષા આરામથી ખેંચી શકે.

રંગુન બ્રહ્મદેશમાં હોવા છતાં બ્રહ્મીશહેર નથી. ગોરાઓ, ગુજરાતીઓ, મુસલમાનો, ચેટ્ટીઓ, બંગાળીઓ અને સિંધીઓનું જ આ શહેર વસેલું છે. રંગુનમાં બ્રહ્મી લોકો દેખાય છે ખરા, પણ તેઓ તો જાણે આ શહેર અમારું નથી એમ કહેવા માટે જ આવ્યા હોય એવા લાગે. ગાંધીજીએ એક વાર બ્રહ્મી લોકોને કહેલું કે "બ્રહ્મદેશ એ કંઈ હિન્દુસ્તાનનો ભાગ નથી" બ્રહ્મદેશ હિન્દુસ્તાનમાં સમાઈ જાય એવી તે વખતની કાકા સાહેબની માન્યતા હતી. બ્રહ્મદેશમાં ગયા પછી તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે, માણસ તરીકે અથવા એશિયાવાસી તરીકે, અથવા વિશાળ અર્થમાં આર્યધર્મી તરીકે ભલે બધા ભાઈ ભાઈ હોઈએ, પણ બ્રહ્મી લોકો કંઈ આપણા જેવા નથી. એમની ભાષા હિંદુસ્તાની ભાષાઓથી સાવ જુદી, એમનો આકાર જુદો, એમની રહેણીકરણી જુદી, એમની સંસ્કૃતિ સ્વતંત્ર, અરે એમની શરીર રચના પણ આપણાથી સાવ જુદી. સામ્રાજ્યલોભથી જ આપણે બ્રહ્મદેશને હિંદુસ્તાનનો વિભાગ કહી શકીએ. સાચું જોતાં બ્રહ્મદેશએ હિંદુસ્તાનનું અવયવ નથી.

રંગુનમાં બુદ્ધ ભગવાનનાં દાંત પર બાંધેલો મોટો સ્તૂપ એ ત્યાંની પુરાણી વસ્તુઓમાં મુખ્ય આકર્ષણ ગણાય છે. કાકાસાહેબ એ જોવા ગયા ત્યારનું વર્ણન કરતા કહે છે કે, "અમારા પુરાણા ચિત્ર હરિહર શર્મા અમને શ્વેડેગોન પંગોડા જોવા લઈ ગયા. બૌદ્ધ લોકોની શ્રદ્ધાભક્તિથી પણ નહીં, તેમ જ યુરોપિયન લોકોની નાગી કુતૂહલવૃત્તિથી પણ નહીં, પણ કંઈક સદ્ભાવ અને આદરથી અમે એ પ્રાચીન સ્તૂપ જોવા ઊપડયા. આ સ્તૂપ એક ઊંચી ટેકરી પર આવેલો છે. ઉપર જવા માટે પગથિયાં બંધાવેલાં છે. અમે ઉપર ગયા. ત્યાં દૂરથી જ મુખ્ય સ્તૂપના ઊંચા શિખર તરફ અમારું ધ્યાન ગયું. એ શિખરનો આકાર ચંપાની પુષ્પકળી જેવો છે. આજકાલ આપણા ઘરમાંથી દીવીઓ નીકળી ન ગઈ હોત તો હું એ ધાતુગર્ભને દીપજ્યોતિની જોડે જ સરખાવત. જંગલમાં જેમ અસંખ્ય વાંસનાં અનેક જાળાં બાઝી જાય છે તેમ આ ટેકરી પર નાના મોટા સ્તૂપોની ભીડ બાઝી છે. સ્તૂપ બાંધવાથી બૌદ્ધ માણસને અનહદ પુણ્ય મળે છે, એટલે માણસ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં સ્તૂપો બાંધ્યે જ જાય છે. બ્રહ્મી લોકોમાં પૂજાના એક અંગ તરીકે સોનાના એક પાતળા વરખને ગુંદર વતી મૂર્તિને ચોટાડવાનો હોય છે. ઘેલો ભક્તત એ વરખ ક્યાં ચોટાડે એનો નિયમ નથી હોતો. એટલે કેટલીક વાર મૂર્તિઓ તો હોળીના તોફાનમાં સપડાયેલા ગરીબ ગામડિયા જેવી દેખાય છે. પંગોડાના શિખર (સ્તંભ) ઉપર સોનાનો ઢોળ ચડાવેલો છે. તેથી ગમે ત્યાંથી જુઓ, એનો ચળકાટ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહે નહીં." ભદંત સોણ અને ઉત્તર એ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ જ્યારે પહેલવહેલા આ સુવર્ણદીપમાં આવ્યા ત્યારે અહીંની દશા શી હશે ? તથાગતનો દાંત અહીં સ્થાપતી વખતે એમના મનમાં ધર્મ વિસ્તારનાં કેવા કેવા સ્વપ્ના આવ્યાં હશે ? પિશાચ જેવા ગણાતાં અહીંના મૂળ વતનીઓને આ નવો

ધર્મ સ્વીકારતાં કેટલો વખત લાગ્યો હશે ? હિન્દુસ્તાનના ધર્મોપદેશકો, રાજપૂત્રો, વણિકપૂત્રો અને કારીગરો જ્યારે અહીં આવ્યા ત્યારે તેઓ કયા હેતુથી પ્રેરિત થયા હશે ? નંદનવન જેવા સુંદર અને સમૃદ્ધ દેશ જોઈ હેનિબોલ કે સિકંદર જેવી લોભી અને પાપી દષ્ટિએ લોકોએ આ દેશ પર ફેલાવી હશે ? કે અહીંના લોકોનું 'ધર્મવિહીન જીવન' જોઈ એમને દયા છૂટી હશે ? આવા અનેક સવાલોના જવાબરૂપે બ્રહ્મદેશમાં ફેલાયેલો બૌદ્ધ ધર્મ જ પૂરતો છે.

રંગૂનમાં કાકાસાહેબને મહારાષ્ટ્ર કલબ તરફથી આમંત્રણ મળે છે. મહારાષ્ટ્રીઓ જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં પોતાની એક કલબ અવશ્ય સ્થાપે છે. મહારાષ્ટ્રીઓ ઔપચારિક ગાંભીર્ય જાળવવાનો પ્રયત્ન ખૂબ કરે છે, પણ એ એમના હાડમાં જ નથી. સહેજ પરિચય થાય તે પહેલાં જ ઉપચારનું કવચ ખરી પડે છે અને પછી દિલ ખોલીને મનની વાત શરૂ થાય છે. ઉપચાર અને પોલિસી બંનેની હિમાયત તો મહારાષ્ટ્રીઓ જ કરે; પણ બેમાંથી એકે વસ્તુ એમના લોહીમાં નથી.

રંગૂનમાં ગુજરાતીઓ, આંધ્રપ્રદેશના કોંગ્રીઓ, બંગાળીઓ, મહારાષ્ટ્રીઓ, પંજાબીઓ, મુસલમાનો, અંગ્રેજો વગેરે લોકો કાકાને અહીં મળવા આવે છે. અહીં મંડાલેમાં ખાસ જોવાલાયક ત્યાંની બૌદ્ધટેકરી અને થીબા રાજાનો કિલ્લો. પ્રથમ અમે ટેકરી જોવા ગયા. ટેકરની તળેટીમાં જ સુંદર ઈમારતો અને મૂર્તિઓ છે. એ જોઈને અમે ઉપર ચડ્યા ટેકરી ખાસી ઊંચી છે. એનો વિસ્તારપણ ખૂબ છે. બૌદ્ધ સાધુઓએ આખી ટેકરી અનેક રીતે સુશોભિત કરેલી છે. થોડુંક ચડીએ એટલે એકાદ મંડળ દેખાય. ફરી ચડીએ એટલે સ્વર્ગ અને નરકના ચિત્રો આવે (શેત્રુંજા પર પણ એવા ચિત્રો જોવા મળે છે.) ફરી ઉપર જઈએ એટલે બુદ્ધની કે બોધિસત્ત્વની પવિત્ર મૂર્તિ આપણું માથું નીચું નમાવે. અડધેક ગયા હઈશું ત્યાં તો બોધિસત્ત્વની એક અખંડ દંડાયમાન ઊંચી મૂર્તિએ અમારા માથાં પણ ઊંચા કર્યા. મૂર્તિએ પોતાનો હાથ સીધો લાંબો કર્યો હતો. જાણે દૂર ક્ષિતિજ તરફ આપણને કંઈક બતાવતી ન હોય ! કારીગરોને આવી મૂર્તિઓ ઘડવાનું શી રીતે સ્ફુરતું હશે ? આ મૂર્તિમાં અસાધારણ વ્યક્તિત્વ મેં જોયું. એ જો પોતાનું મૌનવ્રત ભાંગશે તો હમણાં મેઘગિરાથી કંઈક સંદેશો સંભળાવશે એમ લાગતું હતું.

એથીયે ઉપર ગયાં ત્યાં તો ઠેકાણે ઠેકાણે બોદ્ધ મઠો હતા. વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા હતા. ટેકરીના આરોહણમાં પ્રતિવર્ષ રસાવહમ્ એવો અનુભવ થતો હોવાથી જેમ જેમ આગળ ગયા તેમ તેમ છેક ટોચે જવાની ઉત્કંઠા વધવા લાગી. એ ઉત્કંઠાને લીધે અને સૌથી સરસ જોવાનું ટોચે જ મળવાનું છે. એ અપેક્ષાથી વચલાં દશ્યોની અમે પૂરી કિંમત પણ આંકી શકતા ન હતા.

જેમ જેમ ઉપર આવ્યા તેમ તેમ પહાડનો ચારે બાજુનો ઘેરાવો સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો. ત્યાં પણ છાપરાંવાળા રસ્તા આકરી કે હળવી ગતિથી ટેકરી ચડતા હતા. આખરે છેક ટોચે પહોંચ્યા ત્યાં અમે શું જોયું ? લોખીકામના રંગીન દાબડામાં જેમ એકની અંદર બીજો, એના પેટમાં ત્રીજો, એમ દાબડા હોય છે. અને અંદર શું છે એ જોવાની ઈતેજારીથી આપણે ખોલતા જઈએ છીએ તેવી ઉત્કંઠાથી અમે ઉપર આવ્યા

એ દાબડાઓને પેટમાં સૌથી અંદરની દાબડી એટલી નાની હોય છે અને એટલી તુચ્છ હોય છે કે એની અંદર કશું મળવાનો સવાલ જ નથી હોતો એનાં નાના અવકાશમાં ફક્ત નિરાશા જ માઈ શકે. આ ટેકરી પર એવો જ અનુભવ થયો છેક ટોચે ખાસ જોવાલાયક કશું જણાયું નહીં. અહીં પેલી કહેવત સાર્થક કરે છે. "ખોદયો ડુંગર અને નીકળ્યો ઉંદર".

હિંદુસ્તાનને યાદ કરીને કહે છે અહીં ભારત દેશના વીરસપૂતોને અહીં કેદ કર્યા હતા તેથી તેમને મન આ કિલ્લાનું મહત્ત્વ વધારે હતું. "જે રત્નાગિરીમાં બ્રહ્મદેશના થીબા રાજા કેદ હતા. એ જ રત્નાગિરીમાં જન્મેલા લોકમાન્ય ટિળકને અંગ્રેજ સરકારે છ વરસ માટે થીબા રાજાના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યા હતા. આજ ભૂમિ પર 'ગીતા રહસ્ય' લખાયું એ ખ્યાલની અહિંની હવા પણ "કુર કર્મવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વે: પૂર્વતર કૃત્મ" એમ કહેતી હોય એવું લાગતું હતું. હિંદુ જાતિના બીજા એક કર્મયોગી વીરને પણ સરકારે અહીં અમુક સમય માટે દફનાવેલ' લજપતરાયની કારાવાસની કહાણી જેને યાદ હશે તેને સરદાર અજિતસિંહ અને લાલા લજપતરાયને અહીં કેવી રીતે રાખેલા હતા. એનું સ્મરણ થશે. સ્વરાજ્ય મળે ત્યાં સુધી કોણ જાણે આવાં કેટલા તીર્થો સ્થપાશે. "સુવર્ણદેશની માતા" આ પ્રકરણમાં "ઈરાવતી કે ઐરાવતી" નદીને વિશે વાત કરે છે. અને તેના જન્મથી માંડી ઇતિહાસની વાત કરે છે. સાથે સાથે જો ઐરાવતી હિન્દુસ્તાનમાં હોત તો સંસ્કૃત કવિઓએ એને વિશે ઐરાવતી જેટલો જ પહોળો અને લાંબો કાવ્યપ્રવાહ વહેવડાવ્યો હોત ત્યાંના કવિઓએ રચના કરી હશે પણ એ ભાષા આપણે જાણતા નથી. અહીં, નદીની મુસાફરી અને દરિયાની મુસાફરીનો તફાવત કહે છે. નદીમાં મોજા નથી હોતા. બે બાજુનો કાંઠો આપણને સાથે દે છે. અને આપણને નથી લાગતું કે, આપણે જીવન નામ ધારણ કરનાર પણ જીવલેણ એવા મહાભૂતના સર્કજામાં સપડાયા છીએ. નદીનો પ્રવાસએ પૃથ્વીના ગોળાના અંતરાળમાં ચાલતા સનાતન વ્યોમવિહાર જેટલો જ શાંત અને આહ્લાદક હોય છે. અત્યારે એ ઐરાવતીના પ્રવાસનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે દ્રૌપદી સમી નર્મદાનો ચાણોદકરનાળી તરફનો પ્રવાસ, સીતા સમી તાપીનો હજીરા પાસેના સાગરસંગમ સુધીનો પ્રવાસ, કાશીતલવાહિની ભારતમાતા ગંગાનો પ્રવાસ, મથુરા વૃંદાવનનો કૃષ્ણસખી કાલિંદીનો પ્રવાસ, કાશ્મીરના નંદનવનમાં કરેલો પાર્વતી વિતસ્તાનો પ્રવાસ અને વનશ્રીના પિયરરૂપ ગોમંતક પ્રદેશમાંનો ગૂંચાળો જળ પ્રવાહ એકસામટો યાદ આવે છે. એમાંયે ઘરાઈનો એટલો લાંબો પ્રવાસ તો વિતસ્તા અને ઐરાવતીનો જ. સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા અને નર્મદાને તોલે આવે એવી આ નદી છે. ઐરાવતીનો પટ અને પ્રવાહ જોતાંવેત આ કોઈ મહાન સામ્રાજ્ય પર રાજ કરનાર સમ્રાટ તો નહીં હોય એવો ભાવ મનમાં આવે છે. અહીં બ્રહ્મદેશના લોકોના શોખ વિશે બતાવે છે કે "બ્રાહ્મી લોકોમાં છૂંદણાનો શોખ ભારે છે. એમની કેવડાના રંગની ચામડી પર લાલ અને લીલાં છૂંદણા શોભે છે પણ ખરા મહારાષ્ટ્રના ગામડામાં એવી માન્યતા છે કે આ ભવે શરીર પર ઘરેણાં છૂંદીએ તો આવતે ભવે સોનાના ઘરેણા મળે અને કપાળ પર ચાંદલો અને ચંદ્ર છૂંદવાથી અખંડ સૌભાગ્ય મળે. અહીંના લોકોમાં પણ એવી કંઈક માન્યતા હોવી જોઈએ. કેમ કે ઘણા ગામડિયાઓ કેડથી ગોઠણ સુધીના આખા ભાગ પર ભાતવાળી લુંગી છુંદાવે છે. અહીં એ પણ સાબિત થાય છે કે વિશ્વમાં

કાંઈપણ ખૂણે જાઓ ત્યાં વહેમ, ભૂત, પ્રેત, પિયાશ, ડાકણ, ભૂવા, ભારાડી વગેરે જોવા મળે છે. "ઐરાવતી" નદી ખરેખર સુવર્ણદેશની માતા છે. આગળમાં ભારતના બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મદેશના પુંગીઓ વચ્ચેની તુલના બતાવે છે. "હિન્દુસ્તાનમાં પરરાજ્ય, દુકાળ અને રોગો છે ત્યાં સુધી મિશનરીઓને આ દેશમાં સ્થાન છે. એ જેટલું સાચું છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે કે, જ્યાં સુધી બ્રહ્મી લોકોને કેળવણીની જરૂર છે. ત્યાં સુધી બૌદ્ધ ધર્મએ દેશમાં રહેવાનો જ. કેમ કે બૌદ્ધ પુંગીઓ એ બ્રહ્મી સમાજનું ખમીર છે. જ્ઞાતિના અભિમાનથી જેમ હિન્દુસ્તાનના બ્રાહ્મણો પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલ્યા છે. તેમ બ્રહ્મદેશના પુંગીઓ હજી ભૂલ્યા નથી. પુંગીઓ સવારે ઊઠીને પોતાનો કષાય ચીવર પહેરીને વહોરવા જાય છે. વિશિષ્ટ આકારનાં પોતાનાં ભિક્ષાપાત્રો બે હાથે પેટ પાસે પકડી શાંતપણે તેઓ ઘેર ઘેર હારબંધ જાય છે. જે ખાવાનું મળે તે ખાય છે. એમની આંખમાં આપણે ત્યાંના ગોરની લોભી નફટાઈ નથી દેખાતી. પિંડપાત પછી તેઓ આખો વખત અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં ગાળે છે. આપણે ત્યાંના ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણો અને અભણ સંન્યાસીઓ ઘણીવાર ધર્મ ઓળખતા જ નથી. પોતાનું જીવન સમાજની ધર્મસેવા માટે છે. એ વાત જ તેમણે વિસરી મૂકી છે. બ્રહ્મદેશનાં પુંગીઓ બધા ધર્માવતાર છે. એમ કહેવાનો આશય નથી; પણ એ સંસ્થા હજી પોતાનો ધર્મ અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ભૂલી નથી. આમ સામાન્ય ઉદા. આખી બે દેશના લોકોની તુલના કરી બતાવે છે. અહીં દરેક ધર્મના લોકો ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે. મંદિર, મસ્જિદ, ગુરૂદ્વાર વગેરે પણ દરેક પ્રાર્થના અંતે તો ઈશ્વર માટે છે. તેને અનુલક્ષીને અંતે એક સરસ મજાનું ગીત આપેલું છે.

પરોઢે મંદિર શંખ ફૂંકાય, ને સાંજ થયે ઘંટનાદ !

રાત ખૂટે તોય કામ ન ખૂટે, કોને દેવો મારે સાદ !

દાડો આખો ઠરી ન બેસવું ઠામ !

રાતે તોય ઊભું કામ ને કામ !

માથું ભમે, ને અંગ ઢળી પડે, હાથે ખાલી ચડી જાય.

પાંપણે જાણે મણીકા મેલ્યા, પડખે વળે જાંય.

તુરંગ કેદીય નીંદર પામે !

તોયે ના છોડી મને આ કામે !

કોર ઓટું ને બોરિયાં ગૂંથું,

બોરિયાં ગૂંથું ને કાપલી સાધું,

સાંધું, સાંધું તે મોડી રાતે કામમાં ઝોલા આવે,

થાકેલો મારો હાથ સોણામાં કામ અગાડી ચલાવે,

અરે ! મારું કામ થાશે પૂરું ક્યારે ?

કોર ઓટું ને બોરિયા ગૂંથું

બોરિયાં ગૂંથું ને કાપલી સાધું.

સાંધતા મારું હૈયું વિલાતું ને માથું લે ધુમ્મરઘેર,

થાકયો પાકયો મારો હાથ તોયે ના છોડે દોરાની સેર,

અરે મારે દસ ખાનારા ઘેર !

ભાઈલા ? તારે બહેન છે વારું ?

બેટા ! તારે માડી છે વારું ?

ઘરમાં છે. તારે વહુવારુ ?

પહેરી ફાડે તું તે વસ્ત્ર નથી એ જાણી લે મારા બાપ !

ભાડું તારાં જેવા મનેખનાં એ આયખાનાં છે માપ !

— રામજી ! કાં રોટલા મોંઘા ?

લોહીમાંસ આટલાં સોંઘા ?

આ ગીતનો અનુવાદ ઉમાશંકર જોશી લિખિત છે. આમાં કાકાસાહેબને આ બ્રહ્મદેશના પ્રવાસના અંતે થોડું દુઃખ થાય છે. અહીં આપણને એ પણ જાણવા માટે છે કે મજૂરનું શોષણ તો દરેક દેશમાં થાય છે. આમ કાકા કહે છે. કે ગયા હતા તેવી રીતે જ પાછા આવ્યા, માત્ર હું છાતીમાં બેવડું દર્દ લઈને પાછો આવ્યો.

કાકાની સ્મરણશક્તિ એટલે જાણે કે આધુનિક યુગનું કોમ્પ્યુટર તેમાં પણ સ્વીચ દબાવીને માહિતી મળે છે. પરંતુ કાકા તો કોઈપણ વાકત્યનો તત્કાલ જવાબ આપી દે છે. 'ઉગમણો દેશ' એટલે જાપાન પરંતુ તેનું ખરેખર સાચું નામ નિપ્પોન અથવા નીહોન છે. તેનો પ્રવાસ કાકાએ બે વખત કર્યો છે. અને ત્યાંની સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, ભૂરચના, સંસ્કારધામો, ધર્મ વિશે અને વર્તમાન અને ભાવિ વિશેની પૂષ્કળ પ્રમાણમાં આપણને માહિતી આપી છે. જેમ આખા મહાભારતમાં કેવળ બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિયોનું જ વર્ણન આવે છે. તેમ સાહિત્યમાં અને ઇતિહાસમાં મોટે ભાગે ઉપલા દસ ટકા લોકોનો જ પુરુષાર્થ વર્ણવેલો હોય છે. એટલે જ ગાંધીજી પણ ઉલ્લેખ કરે છે કે સામાન્ય જન (કોશીયો) પણ સમજી શકે એવી ભાષામાં સાહિત્યનું સર્જન થવું જોઈએ.

આપણા દેશમાં પ્રવાસવર્ણનોનાં પુસ્તકો બહું ઓછા લખાય છે. પરદેશની મુસાફરીનાં વર્ણનો તો આપણી પાસે લગભગ નથી જ. આવી સ્થિતિમાં કેવળ પ્રવાસવર્ણનોમાં રસ પેદા કરવો હોય તો તે જાત-જાતની ઐતિહાસિક અને વૈજ્ઞાનિક માહિતીથી ભરેલા ન હોવા જોઈએ. સામાન્ય માણસ સ્વાભાવિક કુતૂહલથી

જેટલું જુએ છે. અને જે જાતનો આનંદ માણી શકે છે. તેટલું જ જો આપી દીધું હોય, તો વાંચનારને પોતે મુસાફરી કર્યાનો કાંઈક અને હળવો આનંદ મળી શકે છે. ત્યાર પછી તક મળે તો એ પોતે મુસાફરીએ ઊપડવાનો અને તેમ ન બની શકે તો તે દેશ વિષેની જરૂરી અને મહત્ત્વની હકિકત આપતી ચોપડીઓ મેળવીને વાંચવાનો આવી માહિતી આપતા અને હળવા વર્ણનવાળા જે આદર્શની વાત મેં ઉપર કરી છે, તે આદર્શ હવે પશ્ચિમમાં પણ સ્વીકારાતો જાય છે. પણ ત્યાં એનું કારણ સાવ ઊલટું છે. પશ્ચિમના લોકો છેલ્લા સો-બસો વરસમાં આખી દુનિયામાં ફરી વળ્યા છે. દરેક દેશની રંગેરંગની ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક અને જાનપદીય એટલી બધી માહિતી તેમણે ભેગી કરી છે કે દરેક દેશના લોકોને પોતાના દેશ વિશે જાણવા માટે પણ પશ્ચિમના લોકોએ લખેલી ચોપડીઓ જોવી પડે છે. આમ દરેક દેશ વિશેની શુદ્ધ કે સબળ માહિતીથી છલોછલ ભરેલી ભારેખમ ચોપડીઓ ત્યાં એટલી બધી તૈયાર થઈ છે કે વાચકોને એનો અપયો થાય છે. અને તેઓ હળવી ચોપડી માટે ઝંખે છે. તો તેની ઝંખના કાકાએ "ઉગમણા દેશ" દ્વારા પૂરી કરી છે.

કાકાએ ઈ.સ. ૧૯૫૪માં જાપાનની પહેલી યાત્રા કરે છે અને ઈ.સ. ૧૯૫૭ માં બીજી વખત જાપાનની યાત્રા કરે છે. આડત્રીસ લેખ આપેલા છે. યાત્રા પહેલીના પ્રથમ લેખમાં "જાપાન બોલાવે છે." મારી મેળે જાપાન જવાનું મને ન સુઝત કહે છે કે જાપાનનાં ગુરુજી નિચિદાત્સુ ફુજીઈ ગાંધીજીને મળવા સેવાગ્રામ આવેલા ત્યારે ટ્રેનમાં મને મળેલા અને એમના આમંત્રણથી મારે જાપાન જવાનું થાય છે.

"જાપાનમાં શાંતતાવાદીઓની જાગૃતિક પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયું અને ગુરુજીનું આમંત્રણ આવ્યું કે મારે એ પરિષદ માટે જાપાનમાં જરૂર પધારવું; એટલું જ નહીં પણ ત્યાર પછી જાપાનમાં મહિનો બે મહિના ગામડે ગામડે ફરી, એમની શાંતિ પ્રવૃત્તિને ટેકો આપવો અને ખાસ હુમા મોટોમાં સ્થપાતા સૌથી મોટા શાંતિસ્તૂપના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે હાજર રહેવું." ^{૨૧} જવાબમાં મેં કહેવડાવ્યું કે પછાત વર્ગની તપાસ અંગેના કમિશનનો ભાર માથે છે, એટલા માટે ના આવી શકું. મહિના બે મહિનાનો વખત તો ન જ કાઢી શકાય. તેમનો ફરીથી કાગળ આવે છે અને અંતે કાકા જાય છે.

"વિશ્વશાંતિની શોધમાં" આ લેખમાં જે એક સામાન્ય મજૂર કાકાસાહેબને પત્ર લખે છે. અને એ પત્ર કાકા જવાહરલાલ નહેરુને વંચાવે છે. એ પત્રમાં જે વાત છે તે શાંતિ માટે ભારત એક એવો દેશ છે. જ્યાં પોતે તો શાંતિથી રહે છે. પરંતુ વિશ્વને પણ શાંતિથી રાખી શકશે.

શાંતિ સ્થાપવા માટે એક યુક્તિ કરે છે. તેનું ઉદાહરણ આપે છે. "જાપાનના એક બાદશાહે, પોતાના સરદારો અને લોકોની અંદર તડ પડવાથી ઝઘડા ચાલતા તેથી અકળાઈને એક સાધુની સલાહ માગી. સાધુએ કહ્યું કે ઉપદેશથી એકતા સ્થપાય નહીં. એ લોકોને કોઈ મોટું, સર્વમાન્ય કામ સોંપી દઈએ એટલે લોકો ઝઘડા ભૂલી, સરસ સહકાર કરવા માંડશે. સાધુની સલાહ પ્રમાણે સમ્રાટે વૈરોચન બુદ્ધ ભગવાનની ધ્યાનમાં બેઠેલી, ત્રેપન ફૂટ ઊંચી, ભવ્ય મૂર્તિ કરાવી અને એને માટે મંદિર બંધાવ્યું. આ રાષ્ટ્રીય ધર્મકાર્ય માટે

લોકોમાં એટલો ઉત્સાહ જાગ્યો કે ખરેખર તેઓ ઝઘડા ભૂલી ગયા અને રાષ્ટ્રમાં હાર્દિક ઐક્ય જામેલું જોઈ સમ્રાટ સંતુષ્ટ થયો." (પા.નં.૨૭) શાંતિ કે એકતા સ્થાપવા માટે ફક્ત ઉપદેશથી જ નહીં ચાલે પણ સમૂહભાવના ખીલી ઊઠે તે રીતે કામ આપવું જોઈએ અને વર્તમાન પેઢીને આ બાબતથી વાકેફ કરવી જોઈએ.

"હિરોશીમાને અંજલિ" જાપાનના લોકોને અને હિરોશીમાના લોકો પ્રત્યે, એમનાં દારુણ દુઃખ અને બલિદાન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ તો વ્યક્ત કરી પણ પાછળથી ધ્યાનમાં આવ્યું કે એ હત્યાકાંડના ભોગ થયેલા કોઈ પણ રહીશો હવે આ શહેરમાં રહ્યા નથી. એક આખી પેઢી – વૃદ્ધો, જુવાનો અને બાળકો, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો બધાની આખી પેઢી એક ક્ષણમાં સાફ થઈ ગઈ. જેઓ થોડાક બચ્યા તેઓ આજે આટલાં વરસને અંતે પણ ઈસ્પતાલોમાં પડ્યા પડ્યા બચ્યાનો અફસોસ કરે છે. અને જે સાજા થયા તેમની આજીવિકાનો વિચાર બીજાઓને કરવો પડે છે. આજે હિરોશીમામાં જે હજારો અને લાખો લોકો વસે છે. તે બધા આસપાસથી આવીને વસેલા છે. નવાં ઘરો બાંધી, નવેસર બધીજ પ્રવૃત્તિ ચલાવનારા આ નવા લોકો ઉપર હિરોશીમાનાં શહીદ તરીકે સહાનુભૂતિ કઈ રીતે ઢોળીએ ? એટલે આખા જાપાન રાષ્ટ્ર પ્રત્યે હૃદયની ભાવના વ્યક્ત કરીએ એ જ બરાબર હતું. હિરોશીમાએ તો નવી સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ જ કરવો રહ્યો. મેં કહ્યું પણ ખરું કે હિરોશીમા સિદ્ધ કરે છે કે સંહારશક્તિ કરતાં સજીવન થવાની શક્તિ પ્રતાપી છે. અને શ્રેષ્ઠ છે. તેમજ હિંમત આપે છે. સાથે હાસ્ય પણ રજૂ કરે છે જેમકે ચાલતી આગગાડી હાલરડા ગાતી લાગે છે. જાપાનના લોકો રાજા (બાદશાહ)ને ઈશ્વર માનતા હતા. તેની વાત કરે છે. એક કિલ્લાની અંદર બાદશાહનો મહેલ હતો. બહારથી એ મહેલ દેખાતો પણ ન હતો. જાપાની લોકો પોતાના રાજાને ઈશ્વરનો અંશ અથવા વિભૂતિ માને છે. રાજા પ્રત્યે વફાદારી એ જાપાની માણસનો સર્વોપરી ધર્મ છે. રાજા માટે મરી ફીટવું એમાં જ જીવનની સર્વોચ્ચ કૃતાર્થતા છે, એ જાપાની માણસના હાડમાં ઊતરી ગયેલો આદર્શ છે.

છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં જાપાન જ્યારે હાર્યું ત્યારે અમેરિકન લોકોએ જાપાનના બાદશાહ પાસેથી, પોતે ઈશ્વરી અંશ નથી, એ જાતનો એકરાર લખાવી લીધો અને રાજ્યની તમામ સત્તા પ્રજાને અપાવી !! અમેરિકન લોકોનો વિજય થયો પણ પ્રજા માટે સરસ કામ કર્યું.

પહેલી યાત્રાના અંતમાં એટલે કે ચૌદ-પંદર દિવસમાં એક મહાન સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ જેવા જાપાન દેશની યાત્રા પૂરી કરી કાકા સાહેબ પાછાં આવ્યા. માણસ જાતના અને ખાસ કરીને એશિયાનાં રાષ્ટ્રોના અનેક સવાલોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો. દષ્ટિ વ્યાપક થઈ અને ભારત આગળના યુગકાર્યનો મનમાં ખ્યાલ સ્પષ્ટ થતો ગયો.

આપણા લોકોએ સૂર્યોદયના એ દેશ સાથેનો પરિચય વધારવો જ જોઈએ. ભારત અને જાપાન વચ્ચે કેવળ વ્યાપારી આપ-લે નહીં, પણ સંસ્કૃતિની લેણદેણ ચાલવી જોઈએ અને એ વધવી જોઈએ. આપણું આ જગત એક અને અવિભાજ્ય છે, દરેક દેશના સવાલો આખી મનુષ્ય જાતિના સવાલો છે. આપણે બધા

એકબીજાના છીએ. બધા મળીને માણસજાત બનીએ છીએ. એ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર દઢ થવો જોઈએ. માનવ—માનવ વિશ્વમાનવની ભાવના કેળવશે તો દુનિયા સુખી થઈ જશે.

જાપાનની બીજી યાત્રામાં પ્રવાસનું મહત્ત્વ પ્રસ્તાવનામાં બતાવે છે કે માણસની કેળવણી કેવી રીતે થાય છે ? દેશ—પરદેશના પ્રવાસ વગર કેળવણી પૂરી થતી નથી અને કૉલેજની કેળવણી કરતાં મુસાફરી મારફતે જે જ્ઞાન અને સંસ્કારો મળે છે. તે હજાર ગણાં વધારે મહત્ત્વનાં છે.

"સપ્પોરો" માં જાપાનના સુંદર મકાનોની વાત કરી છે. "જાપાની મકાનો અંદરથી દેખાય છે. સાદા પણ એટલા સુઘડ કળાપૂર્ણ અને પ્રમાણબદ્ધ હોય છે કે જોતાંવેત ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. સાંભળું છું આ સાદા મકાનોની બનાવટ ઓછી ખર્ચાળ નથી હોતી. પશ્ચિમની હોટેલમાં સગવડ, સુખાકારી, એશઆરામ બધું હોય છે. પણ એશિયાવાસી આપણને આ જાપાની રહેણી જ વધારે સંતોષ આપે છે. ચટાઈવાળી જમીન પર જાડા જાડા ગાદલાં પાથરીને એના ઉપર સૂતાં સ્વદેશી વાતાવરણમાં રહીએ છીએ એવું જ લાગે છે. ઉશીકા જેવાં સુંવાળા આસનો પાથરી એના ઉપર બેસવાનું અને બાજઠ જેટલા ઊંચા મેજની આસપાસ ગોઠવાઈ જઈને ચા પીવાનું એટલું તો સરસ લાગે છે કે જાણે કોઈ ધાર્મિક અથવા સાંસ્કૃતિક વિધિમાંથી પસાર થતાં હોઈએ ! અને ખરેખર, જાપાની લોકોએ ચા પીવાની વિધિને એટલું બધું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ આપ્યું છે કે ફૂલોની રચના, બેસવાની ઢબ, ચા રેડવાના પ્રકાર, ચા પીતી વખતે મીઠાસથી બોલવાની ભાષા આથી તેમની રહેણી—કરણી અને મકાનો પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે. અહીંના લોકોની અનેક વિશેષતાઓમાંની એક એ છે કે જ્યારે માણસ ઘરમાં પ્રવેશે ત્યારે બૂટ કે ચંપલ જવામાં સરળતા રહે એ રીતે કાઢીને મૂકે છે.

"ખુશ રહો"માં જાપાનની ટ્રેનની મુસાફરી અને ભારતની મુસાફરીની તુલના કરી છે. તેમજ સમુદ્ર આકર્ષણની વાત કરી છે. તેમજ ધર્મની વાત કરી છે. "અમારાં શાસ્ત્રોમાં એક સુંદર વચન છે. ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ આપણે જો ધર્મનું રક્ષણ—પાલન કરીએ. તો ધર્મ પણ આપણું રક્ષણ પોષણ કરે જ છે. અમારે ત્યાં લશ્કરની દૃષ્ટિએ જે સ્થાનો મહત્ત્વનાં ગણાતાં, ત્યાં જૂના લોકો કાં તો કિલ્લાઓ બાંધી ફોજ રાખે, અથવા મંદિરો ઊભાં કરી, ભક્તોને ભેગા કરે. ઊંચી ટેકરી પરના મંદિરનું ધર્મનિષ્ઠથી રક્ષણ કરો તો દેશ આખાનું રક્ષણ એની મેળે થવાનું જ. ધર્મરક્ષણ અને દેશરક્ષણ બન્ને એક જ કરનારા ધર્મનેતાઓ જે દેશમાં પાકે એ દેશનું કલ્યાણ જ છે. હોકકાયડોમાં આવા ચાર સ્તૂપો અને એમના પ્રત્યે નિષ્ઠા સેવનારા ભક્તો હોય તો ધર્મરક્ષણ અને દેશરક્ષણ એક સાથે જ થવાનું.

પશ્ચિમના લોકોએ વિજ્ઞાનની ઉપાસના કરી અણુબૉમનો આવિષ્કાર કર્યો છે અને એનો પ્રથમ પ્રયોગ તમારી ભૂમિ પર કર્યો. જો એશિયાનું હૃદય એક હોય તો તમારું દુઃખ તે અમારું દુઃખ એમ અમને લાગવું જ જોઈએ. એકનું સંકટ તે બધાનું સંકટ એમ સમજી આપણે ચાલીશું તો જ બચી જઈશું પશ્ચિમના લોકોએ જેમ વિજ્ઞાનની ઉપાસના કરી છે. તેમ આપણે આત્મશક્તિની, ધર્મશક્તિની ઉપાસના કરવી ઘટે. ભગવાન

બુદ્ધે નિર્ભયતાનો અને વિશ્વમૈત્રીનો સંદેશો આપણને આપ્યો છે. અઢી હજાર વરસ થયાં એ સંદેશો આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. હવે એવો જમાનો આવ્યો છે કે એ જો અમલમાં ન મૂકીએ, તો માણસજાત ટકવાની નથી. "ભવ્યતાનું પિયર : નિકકો" આજે તો મારે ખૂબ ઉત્સાહમાં આવીને ખુશ ખુશ થઈને લખવું છે. કેમ કે મારે જાપાનનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યધામ, જૂની અને નવી માનવી કળાનું સંગ્રહાલય, બૌદ્ધો માટેનું એક ધર્મક્ષેત્ર અને બધી રીતે ભવ્યતાનું પિયર એવા નિકકો વિષે લખવું છે. નિકકોનાં વખાણ મારા જેવા કરે એમાં આશ્ચર્ય શું ? પશ્ચિમનાં લોકો વખાણ કરે તોયે સમજાય એવું છે. પણ જાપાનીઓ પોતે કહે છે – એમની એ કહેવત જ છે. – નિકકો ન જુઓ ત્યાં સુધી કેકકો કહેશો નહીં – 'કેકકો' એટલે ધરાયા.

નિકકો પહોંચતાં એનું મંગલાચરણ જ વીસ પરચીસ માઈલના રાજવનપથથી થાય છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી મોટરનો સુંદર ચાળીસ નાગમાંડીવાળો રસ્તો ચડવાનો, ઉન્નતિનો ઉત્સવ માણવાનો અને વિશાળ અને વિશાળતર સૃષ્ટિ જોવાનો આનંદ. ઉપર પહોંચ્યા પછી ચાર હજાર ફૂટ ઊંચાઈએ યુઝેન્જી સરોવરનો ચળકતો વિસ્તાર, ત્યાંથી જાણે સોનાની ખાણમાં ઊતરતાં હોઈએ એવી રીતે ભોંયરામાં ઊતરી એક અદ્ભુત ધોધનું અને એના જ પરિવારનાં બાલબચ્ચાઓનું દર્શન, સરોવરને કાંઠે ભિન્ન ભિન્ન કાળે બંધાયેલા બૌદ્ધ મંદિરોનું સ્થાપત્ય અને આસપાસના બગીચાઓ પછી બે ટેકરીઓનાં શિખરોને સાંધતાં રાઢવાને આધારે લટકતા વાહનનો ચમત્કાર અને અંતે આવડી ઊંચાઈએથી થોડીક પળોમાં જ તળેટીમાં લઈ જતી રોમહર્ષણ ટ્રામ – આટલી વિવિધતા માથામાં ચકકર આણવા માટે બસ છે. પણ નિકકોનું કેન્દ્રીય આર્કષણ તો હજી રહી જ ગયું ! આ આખો પ્રદેશ અનેક ટેકરીઓ, અનેક સરોવરો, એમની વચ્ચે રમત રમતી અને ડગલે ને પગલે કૂદી પડતી નાની – મોટી નદીઓ અને એવા પ્રાકૃતિક ઉત્સવમાં માણસે ઉગાડેલાં વૃક્ષો, મંદિરો, તોરણો, સ્તંભો અને વિશાળકાય ફાનસો – એટલું જ નહીં પણ એ બધા ઉપર અંદર અને આસપાસ ઠાલવેલી રંગેરંગની ચિત્રકળા-આમ જાતજાતનાં આકર્ષણથી ઊભરાય છે. આ બધું જોતા, અનુભવતાં અને માણતાં મારા જેવા રશિયાને પણ અપયો થાય દોઢ દિવસમાં જે મેળવ્યું તે વાગોળતાં કોણ જાણે કેટલોય વખત જશે. (પા.નં. ૧૨૪) એની વાત કરતા કરતા શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા જે ભારતમાં જોવા મળે છે. તેવો એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. એક એક મંદિર એટલે ધાર્મિક કળાનું સંગ્રહાલય. મંદિરના પૂજારીઓ અને ત્યાં રહેતા સાધુઓ ધીરગંભીર અને સ્વમાનનું મહત્ત્વ જાણનારા દેખાયા. જ્યારે આપણે ત્યાં અનેક મંદિરોમાં પૂજારીઓ દક્ષિણ માંગતા આપણને હેરાન કરશે એની જ ધૂજારી છૂટે છે. અહીંના મંદિરો સમૃદ્ધિમાં આપણાં મંદિરો કરતાં ઉતરતા નથી. આપણા પૂજારીઓ ક્યારે સમજશે કે વણ માગ્યે મોતી મળે, માગ્યે મળે ન ભીખ ?

અહીં એક મંદિરના બગીચામાં, કેટલાંક ઝાડોની ડાળે ડાળે કપડાં અને કાગળના ચીથરા બાંધેલા દેખાયા – જાણે કોઈ મધ્યકાલીન લડવૈયો શરીરને તસુએ તસુએ ધાયલ થયો હોય ! કુતૂહલથી એ ચીથરાનો અર્થ પૂછતા એક રમૂજી રિવાજ જાણવા મળ્યો: જે પ્રણયી યુગલો પરણવાનો નિર્ણય કર્યો છતાં, ઘરનાં કે બહારનાં વિધનોને કારણે ઝટ પરણી શકતા નથી, તેઓ આ ઝાડ તળે આવીને પ્રાર્થના કરે છે. અને પરણ્યા

પછી ભેટ તરીકે, આ ચીથરા ડાળે ડાળે બાંધે છે. અહીં આવા ચડાવેલા આટલાં બધાં ચીથરા જોઈ શ્રદ્ધા કહેતી હતી કે અહીં કરેલી પ્રાર્થના સફળ થતી જ હશે.

એ પરિણયોત્સુક અસંખ્ય યુગલો પ્રત્યે મનમાં સમભાવ આણી અમે એ ઝાડો તરફ આદરની નજર નાખી. આવો જ કિસ્સો સૌરાષ્ટ્રના ગિરનારનો છે. ત્યાં "ઢાતાર" જતાં રસ્તામાં પીરની જગ્યા આવે છે. ત્યાં પણ એક એવી માન્યતા છે કે કોઈ વ્યક્તિત પથ્થરથી દેરડી જેટલી ઊંચી ચણે તેટલા માળના મકાન બનાવી શકે છે.

"જાપાની પ્રજાની ખાસિયત" જાપાનના લોકો મનથી તંદુરસ્ત છે. અને એ માનસ આપણે કેળવતા વાર લાગશે." જેવું માનસ તેવા માણસ' એ આપણે ભૂલી ન શકીએ. બીજી એક મહત્વની વાત છે. જાપાની લોકો જેટલું કામ કરી શકે છે તેટલું આપણા લોકો કરી શકતા નથી. એ લોકો કામે વળગે એટલે રાક્ષસની પેઠે કરે છે. પોતાના શરીરની દયા ખાતા નથી. આપણે લોકો પ્રમાણમાં આરામદાયી. જો ટાળી શકાય તો મહેનત જરૂર ટાળીએ. એ સ્વભાવ હવે બદલવો જોઈએ. પછાતમાં પછાત ગણાતા આફ્રિકન લોકો પણ કામ કરનારા જબરા આવી આજની મહેનતું દુનિયા આસપાસ પથરાયેલી હોવાથી આપણે ક્ષણવીર્ય થયે પોષાય નહીં. જાપાની લોકોની કાર્યશક્તિ અને એમની સહન કરવાની શક્તિએ આ પ્રજાની મોટામાં મોટી મૂડી છે. સંકટ આવી પડે કષ્ટ આવી પડે. દુઃખના દિવસો પસાર કરવા પડે ત્યારે આ પ્રજા હારી જતી નથી. એટલું જ નહીં પણ મોઢા ઉપર દુઃખના શેરડા પણ આવવા કે જણાવા ન દે. અને આ સ્વભાવ છેક બાળપણથી કેળવાયેલો દેખાય છે. જાપાની બાળકોની ધીરજ મા એને પીઠ ઉપર બાંધી ફેરવે છે. ત્યારથી જ કેળવાતી હશે. મા કામ કરતી જાય અને પીઠ પરનું બાળક ભારે માથું હલાવતું આખી દુનિયાનું નિરીક્ષણ કરે. અને માને કે જિંદગી તો આવી જ હોય. આપણે પણ સુખી થવું હોય તો મહેનત કરવી જ પડશે.

"નાગાસાકીનું શ્રાદ્ધ" માં પોતાનું ભાષણ આપે છે. "હિરોશીમા ને નાગાસાકી ઉપર જે જીવલેણ બોમ્બ પડ્યા તે ખરેખર એશિયાની હૃદય ઉપર પડ્યા તે દિવસે આપણે બધાએ અનુભવ કર્યો કે પશ્ચિમની ધાતકી નીતિ આગળ આપણે કોઈ સુરક્ષિત નથી. એ બે બોમ્બના ઘડાકા એ સાથે જ એશિયાઈ સંગઠન માટેનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો હતાં. હું જોઉં છું કે નાશ પામેલાં એશહેરો જાપાને જોત જોતામાં ફરી ઊભાં કર્યા પણ અમેરિકાની સાખ જે તૂટી તે હજી સંઘાઈ નથી. અમેરિકાના એ બે પ્રયોગો એ રાષ્ટ્રને ઘણા મોંઘા પડ્યા છે. ઈસા મશીહ જેમ કોસ ઉપર ચડ્યો અને દુનિયાનો તારણહાર બન્યો. તેમ હિરોશીમા અને નાગાસાકી, બોમ્બનાં ભોગ થઈ એશિયાના જગાવનહર બન્યો છે. એટલે સ્વતંત્ર થતા વેત ભારતે એશિયાનાં તમામ રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓને ભેગા કરી, એમની આગળ નવી નીતિ રજૂ કરી છે કે, લડાઈખોર રાષ્ટ્રોના એક કે બીજા ગુટમાં આપણે સામેલ થવાના નથી. આપણે બધા જ સાથે દોસ્તી રાખીશું અને કોઈ પણ

યુદ્ધમાં સંડોવવાની ના પાડીશું ઍટમ બોમ્બના કેવળ પ્રયોગોથી પણ નુકશાન કેમ થાય છે તે બિકિનીમાં આપણે જોયું એટલે એ જોખમ સામે આખી દુનિયાને ચેતવવા અને એવા સર્વવિનાશકારી પ્રયોગોને બંધ કરાવવા આપણે મથીએ છીએ. ભારત સરકાર, ભારતની સમસ્ત પ્રજા અને અમારા બધા રાજનૈતિક પક્ષો આ નીતિને અંગે એક જ મતના છે. જાપાને જે વેઠયું તે હવે પછી કોઈને પણ વેઠવું ન પડે એવી સુરક્ષિત હાલત આખી દુનિયા માટે પેદા કરવી છે. (પાના નં. ૧૮૭) "ફૂજીયામાનાં દર્શન" જેમ સૌરાષ્ટ્રનો ગિરનાર પર્વત પ્રખ્યાત છે. તેમ જાપાનમાં 'ફૂજીયામાં' પર્વત છે. આ ફૂજી એટલે એકાંકી, અદ્વિતીય અને જો ફૂજીએ નામ અહીંના આદિવાસી આપનું લોકોએ પાડવું હોય તો એનો અર્થ થાય છે. અગ્નિદેવી. જેમ આપણો ધ્યાનમૂર્તિ પહાડ કૈલાસ, તેમ જાપાનીઓનો ફૂજીયામાં એ પહાડ બધી રીતે વ્યવસ્થિત છે. ચારે કોર સરખો ફેલાયેલો છે. એનું ઊંચું માથું રૂપાળું છે. અને કૈલાસ કે કિલિમાંજરોની માફક એને માથે પણ સફેદ બરફનો મુગટ હોય છે. જાપાનમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં એ પહાડનાં ચિત્રો અને પ્રતીકો જોવાને મળશે. પડદા પર અને વાસણો પર, પંખા ઉપર અને કાગળના ફાનસ કંદીલો પર ફૂજીયામાનું ચિત્ર હોવાનું જ.

જાપાનની યાત્રા કરવી અને ફૂજીયામાનું દર્શન ન કરવું એ કોઈ કાળે બને જ નહીં અને છતાં ૫૪ ની સાલમાં જ્યારે જાપાન કાકા આવ્યા હતા. ત્યારે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતા. ફૂજીયામાનાં દર્શન ન થઈ શક્યાં હવા એટલી ઘૂંઘળી કે આંખ અને કલ્પના એને વીંધવાની પરાકાષ્ટા કરે તોયે વિશ્વાકાશમાં કે હૃદયાકાશમાં ફૂજીયામાની આકૃતિ દેખાય જ નહીં.

અંતમાં કહે છે એક તરફ 'તોકયો' જેવા શહેરને વખોડું છું અને બીજી તરફ મનમાં કામના સેવું છું કે જાપાનની યાત્રા પૂરી થતાવેંત, અનંત આકાશ તળે અનંત સાગરનો વિસ્તાર જોઈશ; અને હવાઈ જહાજ જેવા નાનકડા અવકાશમાં અનેક દેશના મોટા મોટા લોકોને એકત્ર મુસાફરી કરતા જોઈ, અનંત શક્તિ અને અનંત સંકલ્પનાવાળા વિરાટ માનવનું દર્શન કરીશ !

આમ, કાકાસાહેબ ઉગમણો દેશ જાપાનની યાત્રા પૂર્ણ કરે છે. અને એક સંદેશ પણ આપે છે. 'ગુજરાતની પ્રજા પુરુષાર્થી છે. એની મહત્વાકાંક્ષા હવે અનેક દિશાએ ઊઘડી છે. વેપાર ઉદ્યોગને અર્થે સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ એના હાડમાં પહેલેથી છે જ. તો આવી વિદેશની મુસાફરી વારંવાર કરી તેનો લાભ લેવો જોઈએ.

૩.૩ સંસ્કૃતિ

સંસ્કૃતિ એટલે માણસે પ્રયત્નપૂર્વક કેળવેલું સારાપણું. એમાં અનેક વસ્તુઓ આવે છે. વ્યાપક અર્થમાં રૂપાળાપણું એ એનું પ્રધાન અંગ કહેવાય. રીતભાતનું સુઘડપણું એ સંસ્કૃતિનું સહેજે વર્તી શકાય એવું બાહ્ય લક્ષણ છે. આપણું બોલવું ચાલવું, હરવું ફરવું, લેવું દેવું, કરવું ન કરવું, કોઈને કહે નહીં, બધાને અનુકૂળ આવે, જીવન સમસ્તને પોષક નીવડે એ જાતનો આગ્રહ, એની સ્વાભાવિકતા અને એમાંથી

નીતરતી સાર્વભૌમ પ્રસન્નતા એને આપણે સંસ્કૃતિ કહી શકીએ. શરીરમાં આરોગ્ય સ્ફુરતું હોય છે ત્યારે તે ચહેરા ઉપર દેખાય જ છે. એવી જ રીતે જો જીવન સંસ્કારી હોય તો બાહ્ય રીતભાત કેળવીએ કે ન કેળવીએ, સુઘડ અને સુંવાળી થાય જ છે. પણ માણસ જાતની મતિ અવળી છે. એણે આંતરિક સંસ્કારિતા કેળવવાને બદલે અંદરની અસંસ્કારિતા ઢાંકવાની અને ઉપર ઉપરથી રૂપાળાપણું અને ભલાઈ ઓઢવાની કળા કેળવી અને તે એટલે સુધી વધારી છે કે એનો વિસ્તાર અને વિગતો જોઈ પ્રત્યક્ષ વિધાતા પણ ચકિત થઈ જાય.

"સંસ્કૃતિ" શબ્દનો અર્થ વિશાળ છે. તેના ઘણા બધા અર્થ થઈ શકે છે. અનેક વિદ્વાનોએ તેના વિવિધ અર્થ આપ્યા છે. તેમાં સૌ પ્રથમ કાકાસાહેબના મત પ્રમાણે સંસ્કૃતિ એટલે....

"જીવનને શુદ્ધ, સમૃદ્ધ, સફળ અને સમર્થ બનાવવાના પ્રયત્નને અંતે જે જીવન પદ્ધતિ અને જીવનવિસ્તાર કેળવાય છે તે આપણી સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિનો સ્વભાવ સમન્વયકારી છે. જીવનની પરિપૂર્ણતા તે સંસ્કૃતિ." ^{૨૨}

◆ "વિઝલર"ના મત પ્રમાણે :

"કોઈપણ માનવ સમૂહના આચારો અને વિચારોના સરવાળા કરતાં કંઈ ઓછું નહીં તેમ વધુ નહીં, તે સંસ્કૃતિ."

◆ "ગોલ્ડન વાઈઝર"ના મત પ્રમાણે :

"આપણાં વલણો, માન્યતાઓ, ચિંતન, નિર્ણય અને મૂલ્યાંકનો આપણી સંસ્થાઓ. – રાજકીય, ધાર્મિક તથા કાયદા વિષયક, આપણાં નૈતિક તથા વ્યવહારનાં ધોરણો, આપણા પુસ્તકો, યંત્રો, વિજ્ઞાન શાળાઓ અને દાર્શનિકો, આ બધાં જ અને બીજાપણ તત્ત્વો અને વ્યક્તિઓ, નિરાળાં તેમજ વિવિધ સંબંધોમાં સંસ્કૃતિને રચે છે."

◆ "ફોલસમ"ના મત પ્રમાણે :

"સંસ્કૃતિ એટલે માનવીનું સકલ કાર્ય All that is artificial. જેમાં યંત્રો અને ઓજારો તેમજ જીવનનાં સર્વ વલણો આવી જાય, જે માનવીએ વિકસાવ્યાં હોય અને પેઢી દર પેઢી વારસામાં ઊતરી આવ્યાં હોય."

◆ "પ્રા. મેકાઈવર" ના મત પ્રમાણે :

"Our Culture is what we are and our civilization is what we use."

આ વિષયમાં તેમનું વર્ગીકરણ અત્યંત વિશદ અને શ્રદ્ધેય જણાય છે તેઓ કહે છે :—

"By civilization we mean the whole mechanism and organization. Which man has devised in his endeavour to control the conditions of his life. It would include not only our systems of social organization but also our techniques and our material instruments."

સભ્યતાને (Civilizationfsbasic technology) પાયાનું વિજ્ઞાન અને (Social technology) સામાજિક વિજ્ઞાન એમ બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય. જેનાથી મનુષ્ય કુદરતી તત્વો ઉપર અંકુશ મેળવે તે પાયાના વિજ્ઞાનમાં આવે, જેમાં પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, જીવવિજ્ઞાન, ઈજનેરીવિદ્યા વગેરેનો સમાવેશ થાય. જ્યારે સામાજિક વિજ્ઞાનથી મનુષ્યનાં આચારનું નિયંત્રણ થતું હોય; જેમાં આર્થિક વિજ્ઞાન (Economic Technology) અને રાજકીય વિજ્ઞાન (Political Technology) છે.

એવા બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે. બેંક અથવા પાર્લામેન્ટ પણ સભ્યતામાં સમાવિષ્ટ થાય.

◆ "સેપીર"ના મત પ્રમાણે :

"માનવીના પાર્થિવ અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં સામાજિક પરંપરાગત ઊતરી આવેલાં તત્વો એટલે સંસ્કૃતિ."

સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યામાં નીચેના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે.

- (૧) માનવનાં પાર્થિવ અને આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રક્રિયા જે પરંપરાગત છે તે સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યામાં સમાવિષ્ટ થાય છે.
- (૨) માનવ જીવનની આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને યુદ્ધકીય પ્રવૃત્તિઓનો આલેખ સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યામાં સમાવિષ્ટ થાય છે.
- (૩) માનવવિદ્યાઓ અને માનવવિજ્ઞાન જે માનવ સમાજનું ઘડતર કરે છે તે પ્રક્રિયા સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યાયિતનમાં જોવા મળે છે.
- (૪) સંસ્કૃતિ (જીવન પ્રકૃતિનું) સમૃદ્ધદર્શન કરાવે છે.
- (૫) સંસ્કૃતિમાં જીવનવિસ્તાર અને તેનું શિક્ષણવિસ્તાર સમાયેલું છે.
- (૬) સંસ્કૃતિમાં આપણને સમન્વયનો અનુભવ થાય છે.
- (૭) કલાનો સમન્વય, સાહિત્યનો સમન્વય, જીવનધર્મનો સમન્વય, નીતિનો સમન્વય, સમાજવ્યવસ્થાનો સમન્વય, સંરક્ષણ અને યુદ્ધનો અહિંસક વિચારપ્રક્રિયા પ્રમાણેનો આદર્શ પણ સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યામાં છે. એટલે સંસ્કૃતિ એ જીવનની સર્વતાત્મક જીવનપદ્ધતિનો આલેખ છે.
- (૮) સંસ્કૃતિમાં જીવનની પરિપૂર્ણતાનો આદર્શ સમાયેલો છે.
- (૯) સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, લગ્નની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ, રાજ્યશાસનની પદ્ધતિઓ અને ધર્મજીવનની નૈતિક શ્રદ્ધાઓ સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યામાં અને તેના લક્ષણમાં સમાવિષ્ટ છે.
- (૧૦) સંસ્કૃતિમાં વ્યવસ્થા છે, કાયદાકીય વ્યવહાર છે, નૈતિક ભાવનાઓ છે, રૂઢિ પરંપરાના ખ્યાલો છે. સ્ત્રી-પુરુષનાં ઉન્નતજીવનની મથામણો પણ સંસ્કૃતિ ઘડતરની પ્રક્રિયામાં છે એટલે સંસ્કૃતિની

વ્યાખ્યા, ચિંતનજીવનના અનેક કેન્દ્રિય પરિબળોને વાચા આપે છે અને તેની યોગ્ય ભૂમિકા સર્જે છે.

(૧૧) સંસ્કૃતિ યંત્ર અને મંત્રનો સમન્વય છે. જેના દ્વારા સંસ્કૃતિ મનની અને આત્માની શક્તિને ખીલવે છે. પરિણામે સંસ્કૃતિ ચિંતનમાં મંત્રશક્તિ અને યંત્રશક્તિની એકીભૂત ચેતના દૃઢ થયેલી અનુભવાય છે.

આમ, સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યાચિંતનમાં અનેક જીવનલક્ષી, સમાજલક્ષી, સાહિત્યલક્ષી, કળાલક્ષી, ધર્મલક્ષી, રાજ્ય વ્યવસ્થાલક્ષી પ્રવાહો ભળેલાં છે. પરિણામે સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા ચિંતન તારવવું એ કઠિન પ્રક્રિયા છે.

આમ, કાકાસાહેબનું સાંસ્કૃતિક ચિંતન આદિમાનવ, મધ્યયુગનો માનવ અને આધુનિક માનવજીવનની ચેતનાને સ્પર્શે છે.

સંસ્કૃતિ એટલે સામાજિક વારસો અને એ સંસ્કૃતિનાં છ તત્ત્વો છે જે આ પ્રમાણે છે.

(૧) મનુષ્યકૃત ચીજો, (૨) માલ, (૩) શિલ્પ ક્રિયાઓ, (૪) વિચારો, (૫) દેવો અને (૬) મૂલ્યો.

◆ "વીલડુરાને" સંસ્કૃતિના આઠ તત્ત્વો ગણાવ્યા છે :

(૧) શ્રમ – ઉદ્યોગ, વાહન વ્યવહાર અને ખેતી.

(૨) વ્યવસ્થા – જીવનનું રક્ષણ કરતી કુટુંબવ્યવસ્થા તથા રાજ્યવ્યવસ્થા.

(૩) નીતિ – રિવાજ તથા રીતભાત, દાન તથા સાવધતા.

(૪) ધર્મ – મનુષ્યની દેવી માન્યતાઓ, દુઃખનો દિલાસો, ચરિત્ર ઉન્નતિ તથા સામાજિક પ્રેરણાથી વ્યવસ્થા.

(૫) વિજ્ઞાન – પ્રત્યક્ષદર્શન, ચોક્કસ નોંધ, નિષ્પક્ષગત કસોટી, જ્ઞાનસંગ્રહ વગેરે.

(૬) તત્ત્વજ્ઞાન – મોક્ષની પ્રાપ્તિ

(૭) અક્ષરજ્ઞાન – ભાષાવ્યવહાર, કેળવણી, લેખનકલા, સાહિત્ય વગેરે

(૮) કલા – “જીવનને રમણીય બનાવવા માટે રંગબેરંગી વસ્ત્ર, જવાહિર, ઘરેણાં, મહેલો, બાગ વગેરે.”^{૨૩}

આ સંસ્કૃતિનાં બે પાસાં છે. Civilization અને Culture, સભ્ય જીવન વ્યવસ્થાને સંસ્કારીતા, સાધન સંપત્તિ અને સાધના, જીવન-સમૃદ્ધિ અને જીવનશુદ્ધિ. બાહ્ય સાધનો યોગ્ય પ્રમાણમાં મેળવવા, દરેક જાતની સંપત્તિથી ઈષ્ટતમ પ્રમાણમાં સંપન્ન થવું અને એના યોગક્ષેમને અર્થે સમાજનિયંત્રણના અનેક પ્રકારો સ્થાપવા એ એક પાસું. વાસનાઓને શુદ્ધ કરવી અને તેમનું સામંજસ્ય સ્થાપવું, સર્વ છૂપી શક્તિઓને બહાર આવવા દેવી, સામાજિક સદ્ગુણો કેળવવા અને ધર્મસંપન્ન થવું, ટૂંકમાં સાચા પુરુષાર્થી થવું, એ સંસ્કૃતિનું બીજું પાસું સાધના છે. "સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ બંને શબ્દો સમ્ + કૃ એ એક જ ધાતુમાંથી આવ્યા છે. સમ્યગ્ કૃતિઃ – સંસ્કૃતિ. તો બીજી તરફ Civilization માટે સભ્યતા અને સંસ્કારિતા એમ બે શબ્દો પ્રયોજાય છે. સંસ્કારિતા

શબ્દ પણ સમ + કૃ ધાતુમાંથી આવ્યો છે. અને સંસ્કારીપણું એવો તેનો અર્થ છે. સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતા ધાતુ અને અર્થની દૃષ્ટિએ અત્યંત નજીકના છે. Culture અને Civilization એટલા નજીકના નથી. Culture લેટિન Colo, to Cultivate ખેડવું શબ્દમાંથી આવ્યો છે. તો Colo, to Civilization માટે "સભ્યતા" શબ્દ વધુ યોગ્ય છે. સમાયાં સાઘવઃ એ સભ્યજનોનું લક્ષણ છે. એમાં નાગરિકતા પ્રત્યેનું માનવ લક્ષણ સ્પષ્ટ થાય છે."^{૨૪}

સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યામાં વિદ્વાનોમાં કંઈક ગૂંચવાડો પ્રવર્તે છે.

આથી જ "ગિન્સબર્ગ" પોતાની ભાષામાં "સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ" વિશે વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે.

There is lamentable confusion for the use of those words and probably little hope of arriving at agreed definition.

ઉપર્યુક્તત વ્યાખ્યામાં થોડી ઘણી સ્પષ્ટતા થાય છે; તો કાકાસાહેબ "જીવનચિંતન" નામના નિબંધમાં આ રીતે આપણને કહે છે.

"આપણા ધર્મનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગ્રંથો તે ઉપનિષદો. ધર્મનું તત્ત્વ જાણવા માટે પ્રાચીન આર્યોએ જે જબરદસ્ત તાત્ત્વિક પ્રયોગો કર્યા તેનો અહેવાલ તે આ ઉપનિષદ છે. ઉપનિષદોમાં અનેક ઋષિઓનાં નામ આવે છે. પણ પોતાના તેજથી ઉપનિષદોનો આખો ભૂમિભાગ ભરી દેનાર ઋષિરાજ તો યાજ્ઞવલ્ક્ય જ છે. આજકાલ મોટી મેદનીમાં રાત્રિનો દહાડો કરનાર મોટા દીવાઓ ઊભા કરેલા હોય છે. તે જ રીતે યાજ્ઞવલ્ક્યનાં વચનો ઉપનિષદોમાં જ્યાં – ત્યાં ચળકતા અને પ્રકાશ પાડતા દેખાય છે.

અહીં આ ઋષિઓ વિશે કાકાસાહેબે જે ચિંતન કર્યું છે તે સાંસ્કૃતિક ચિંતનના નિયોડરૂપે આવે છે.

ઉપનિષદના ઋષિઓ એટલે સત્ય પાછળ મરણિયા થયેલા અખતરાખોરો યુરોપના વિદ્વાન સમાજસેવકોએ ભૌતિક-વિજ્ઞાન, સમાજવ્યવસ્થા અને રાજતંત્ર આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં પુરુષાર્થથી અસાધારણ પ્રયોગો કર્યા છે. આપણા દેશમાં પણ તે કાળના પ્રમાણમાં આ ત્રણે ક્ષેત્રમાં આપણા લોકોએ ઓછાવત્તા પ્રયોગો કર્યા હતા જ. એટલું જ નહીં આ ત્રણે બાબતમાં આપણે દેશ દુનિયામાં અગ્રેસર હતો, પણ આપણા ઋષિઓએ પોતાનું (શક્તિ)-સર્વસ્વ બાહ્ય વસ્તુઓ કરતાં આંતર વસ્તુની ખોજમાં વધારે ખર્ચ્યું છે. એકલા યાજ્ઞવલ્ક્ય અધ્યાત્મક્ષેત્રના કોલંબસ, ન્યુટન અને નેપોલિયન જેવા હતા, એ સાહસિક શોધક, સાર્વભૌમ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોને તારવનાર અને તે સિદ્ધાંતોનું મહાસામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરનાર સમ્રાટ જેવા હતા. આમ અન્ય દેશોની સરખામણીમાં આપણાં દેશના ચિંતકો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આગળ છે. આમ છતાં વિશ્વનાં મહાન સંશોધકો, ચિંતકો, સાહિત્યકારો, ફિલોસોફરો, વૈજ્ઞાનિકો દરેકે પોતાના ક્ષેત્રનું ચિંતન કરવું પડતું હોય છે. અને દરેક મહાન વ્યક્તિઓ પોતાના ક્ષેત્રમાં નવાં નવાં સંશોધનો સતત કરતા રહે છે.

અહીં કાકાસાહેબના સંસ્કૃતિ વિષયક લેખોમાં સત્ય, સંસ્કૃતિ, સમાજજીવન, વર્ણ અને જ્ઞાતિ, સંસારસુધારો, ગામડાના પ્રશ્નો, શ્રમજીવીઓ, ગરીબાઈના પ્રશ્નો, સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓ, હરિજન સેવા, તહેવારો, મહાન વ્યક્તિઓ સમન્વય, સર્વોદય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, ચારિત્ર્ય, પ્રાર્થના, હિન્દુ ધર્મ, જૈન

ધર્મ, ધર્મ સુધારણા, ધર્મ ગ્રંથો, મંદિરો, સત્યનારાયણ, સ્વચ્છતા વગેરે વિશે સંસ્કૃતિને લગતા દરેક પરિબળની કાકાસાહેબે અહીં આપણી સમક્ષ ચર્ચા કરી છે.

આપણી સંસ્કૃતિ સત્યની જ ઉપાસક છે. છેક પ્રાચીનકાળથી વેદ ઉપનિષદ વગેરેમાં સંસ્કૃતિ વિશે માહિતી મળે છે. "સત્યથી શ્રેષ્ઠ કે સત્યથી વેગળો ધર્મ હોઈ જ ન શકે" આ સત્યના ઉદાહરણરૂપ એવા આ યુગના મહાન પુરુષ મહાત્મા ગાંધીજી છે. તેમણે કેવળ સત્યનું ચિંતન જ નથી કર્યું પણ સત્યની સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું. સત્યનો જ આગ્રહ રાખ્યો છે. ગાંધીજીએ આખી જિંદગી સત્યના અખતરા જ કર્યા છે તેના ફળસ્વરૂપે આપણને તેમનું ચિંતન મળ્યું અને આઝાદી મળી એમ પણ કહી શકાય. અને આ આખા જન્મારાના અંતે તેમણે પોતાના અનુભવ કે નિયોડ સ્વરૂપે કહ્યું છે. "સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે." સત્યની શક્તિ કેટલી અપરંપાર છે એ બતાવવા માટે પુરાણમાં કેટલીય કથાઓ લખાયેલી છે. હમણા હમણા સત્યના કોઈ ભક્તે સત્યને "સત્યનારાયણ" કહી એની ઉપાસના ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં રૂઢ કરી, એ કથાને કારણે હોય કે એના સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદને કારણે હોય સત્યનારાયણની ઉપાસના આજે પણ પશ્ચિમ ભારતમાં ઘણી લોકપ્રિય છે.

આમ છતાં સત્યને માર્ગે ચાલવું કઠિન છે. આ સત્યના સંદર્ભે ગાંધીજી કહે છે. "ભલે મારા જેવા અનેકનો ક્ષય થાઓ, પણ સત્યનો જય થાઓ. અલ્પાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બનો."

આમ આજ જીવનપ્રિય અને જીવનશ્રેય છે એવું સાંસ્કૃતિક ચિંતનનાં નિબંધોમાં એક જીવનધોરણનો પાયો બનીને આવે છે. કારણ કે કાકાસાહેબને પણ આજીવન સ્વભાવમાં સત્ય જ નજર સમક્ષ દીવાદાંડીરૂપ બની ગયું હોય એમ લાગે છે. એમને અભિપ્રેત એવું છે કે, માણસ સત્ય વિશે ઘણું બધું જાણે છે. પરંતુ એનાથી એ વેગળો રહે છે. એમનો વસવસો કાકાસાહેબે એના જ સાંસ્કૃતિક લેખોમાં વ્યક્ત કર્યો છે. જેમ કે "આટલું બધું જાણતાં છતાં માણસ સત્યને વળગી રહી શકતો નથી. ડગલે અને પગલે સત્યનો દ્રોહ કરવા લલચાય છે. હૃદયમાં એક અને બહાર બતાવે છે જુદું. એવું આપણું જીવન થઈ જાય છે. પછી સત્યનારાયણનાં આર્શીવાદ આપણને ક્યાંથી જ મળે ? સ્વચ્છતા વિશે મનુ ભગવાને તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે કેળવણીનો પ્રારંભ સ્વચ્છતાના નિયમો બાળકોના મન ઉપર કસાવીને અને એમની સારી ટેવો મજબૂત કરીને જ થવો જોઈએ તો "મહામંદ પયગંબર તો એટલે સુધી કહે છે કે સ્વચ્છતા એ ધર્મનિષ્ઠાનું જ અંગ છે. "તો આ ધર્મના પાયામાં પ્રેમ, સેવા, આત્મીયતા અને આત્મવિલોપન એ જ મુખ્ય હોય છે. આમ આ સંસ્કૃતિના મૂળમાં ધર્મની વિભાવના રહેલી છે તો તે ધર્મ પણ અંતે તો કુટુંબ સંસ્થા ઉપર છે. તેના જ સંદર્ભે ગાંધીજી હંમેશા કહેતા હતા કે સમાજકુટુંબ ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. આજે સમાજધર્મની ચર્ચા કરીને કુટુંબધર્મને ભૂલી જઈએ તો યોગ્ય ન ગણાય. જો પાયો જ નબળો હશે તો સંસ્કૃતિનો આધાર શો ? સંસ્કૃતિનો પાયો જ કુલધર્મ છે.

તો સનાતન સત્ય વિશે વાત કરતા કહે છે. આપણે હિંદુ ધર્મને સનાતન કહીએ છીએ આ સનાતન છે, બદલાતો નથી. યુગે યુગે વંચાય છે છતાં આજે જે વેદકાળમાં દેવો પૂજાતા તે આજે પૂજાતા નથી. તે વખતના આગ્રહો પણ આજે અર્થ વગરના થયા છે.

આજે પણ આપણે આપણા ધર્મના કારણે સમયવર્તીને બદલી શકતા નથી અને જો ફેરફાર કરે તો પણ સમય નીકળી જાય પછી તેના લાભ ચાલ્યા ગયા હોય છે. આપણે તો એકંદરે નુકસાન જ આવે છે તો આ સંદર્ભે વર્તમાન પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરીએ તો આજે આપણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુકરણ કરી રહ્યા છીએ જે આપણને એક દિવસ અંધારામાં ધકેલી દેશે. કારણ કે તેનો લાભ તો પશ્ચિમના લોકોએ લઈ લીધો છે. જે આજે બાકી છે. તે માત્રને માત્ર નુકસાન જ છે. આજે પશ્ચિમના લોકો આપણા વૈદિક ગ્રંથોનો, આયુર્વેદિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે છે. રામાયણ, મહાભારત, ભાગવદ્ ગીતા વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે. તો આપણાં લોકો આ બધાથી દૂરને દૂર ચાલ્યા જાય છે. આમ પરસ્પર વિરોધી ચાલે છે. આમાં કદાચ પ્રગતિ થાય તો પણ ગફલતથી આને પ્રગતિ ન જ કહી શકાય. હિંદુ ધર્મ અને હિંદુસમાજ વિશે આ દુનિયા ગમે તેટલું બોલે કે વગોવે કે પછાત કહેશે. આમ છતાં દુનિયાની પ્રગતિમાં સાચો માર્ગ કેવળ આપણી સંસ્કૃતિમાંથી જ મળશે એવું કાકાનું માનવું છે.

"આપણી સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો" આ લેખમાં તે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિશે વાત કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે વિશાળ અને ધીરગંભીર છે. તો આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રતીક કયું ? તો આના સંદર્ભમાં કાકાસાહેબ ત્રણ પ્રતીકની માન્યતા સ્વીકારે છે. ત્રીજા પ્રતીક તરીકે પ્રાચીન અથવા સનાતન એવું સ્વીકારે છે અને આ પ્રતીક ભવિષ્યમાં વિશ્વ આખું સ્વીકારી લેશે.

"પહેલું પ્રતીક છે 'ધ્યાની બુદ્ધ' નું એની અંદર કેવળ મહાવીર સ્વામી જ નહીં પણ તમામ ઋષિમુનિઓ અને જીવનયોગીઓ આવી જાય છે. બુદ્ધભગવાનની પદ્માસનસ્થ પ્રસન્ન ગંભીર મૂર્તિ ચિંતનાત્મક તો છે. જ પણ એ આ વિશ્વ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતી અને છતાં તાટસ્થ્ય કેળવતી જીવનમૂર્તિ છે. તો બીજા પ્રતીક તરીકે દેવાધિદેવ એવા મહાદેવનું પ્રતીક સ્વીકારે છે."^{૨૫} તેમાં પણ તે "નટરાજ" સદા શિવશંકર મહાદેવની આપણી માન્યતા પ્રમાણે બ્રહ્મા આ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે. જ્યારે વિષ્ણુ તેમનું પાલનપોષણ કરે છે. તો શિવ આનું સમતોલન જાળવવા માટે સંહાર (વિનાશ) કરે છે.

છતાં આ બન્ને પ્રતીકો આખા વિશ્વએ સ્વીકાર કર્યા છે. અને ત્રીજા પ્રતીક તરીકે કમળમાં બિરાજેલા લક્ષ્મી "કમલાસના લક્ષ્મી." એ ભારતીય સંસ્કૃતિના ભૂતકાળ વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ ત્રણેમાં સમાયેલા હોય એવું લાગે છે. કમળના અનેક સમાનાર્થી શબ્દો મળે છે. જેવા કે સરોજ, પંકજ, કમળની ઉત્પત્તિ કાદવમાં છે. એની હસ્તી જીવનને એટલે કે પાણીને આભારી છે. અને એ પાણીમાં ડૂબકી મારીને ન રહેતા પાણી ઉપર અલિપ્ત ભાવે તરે છે. કાદવમાંથી જન્મી જીવનનાં ઊંડાણને વીંધી આદર્શ સૂર્ય ભગવાનનું ધ્યાન કરવા અલિપ્ત ભાવે એ જીવન ઉપર તરે છે." એવા એ કમળને પોતાનું સુકોમળ આસન બનાવી જે

ચૈતન્યમયી માતા પ્રસન્નપણે ઊભી છે તે છે. ભારતની લક્ષ્મી. લક્ષ્મી એટલે સૌંદર્ય, પ્રસન્નતા, તાજગી, શુચિસ્મિતા, વૈભવ અને કલ્યાણકારિતા, લક્ષ્મીમાં જીવનના અશેષ આદર્શોનો સમન્વય છે. અને એનું ચિર યૌવન ભવિષ્યકાળની બધી આશાઓનું પ્રતીક છે. (પા.નં. ૨૧૧) કાકાસાહેબ દરેક ધર્મને સમાન રીતે જુએ છે. પછી તે હિંદુ ધર્મ હોય કે ઈસ્લામ ધર્મ બન્ને સમાન છે. બધા જ ધર્મો એક જ કુટુંબના સદસ્યો છે. વેદ વિશે વાત કરતા કહે છે કે "વેદો" ઋષિઓએ ઉપજાવ્યા નથી પણ વેદમંત્રો ઈશ્વરે પ્રેર્યા છે. તે સાંભળીને તેને ઈશ્વરની વાણી તરીકે પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું જોઈએ, એવું કાકાને અભિપ્રેત છે. પોતાના પર ત્રણ વ્યક્તિની અસર રહેલી છે. "સ્વામી વિવેકાનંદ શ્રી રવીન્દ્રનાથ અને શ્રી અરવિંદ ઘોષ એ ત્રણ પ્રેરક તત્ત્વો આદરણીય હતા.

"ભારત વિશેની મારી કલ્પના" એ લેખમાં પોતાની કલ્પના સાકાર કરવા માટેના પ્રયત્નો કર્યા છે. તેના પ્રયોગો કર્યા છે. તે માને છે કે જે દેશનો ધર્મ, ભાષા, સંસ્કૃતિ બધું જ એક છે. ત્યાં ઝડપભેર વિકાસ થાય છે. "મારી દુનિયા તો એકવંશી, એકધર્મી કે એકભાષી નથી. આજ દુનિયામાં અનેક વંશી લોકો વસે છે. કાળા, ઘોળા, ઘઉંવર્ણા, લાલ અને પીળા, અનેક વર્ણના લોકો મેં સજ્યા છે. એ લોકોએ અનેક ધર્મો ખીલવ્યા છે. મારી દુનિયામાં અનેક ભાષાઓ પ્રચલિત છે. અને સંસ્કૃતિના પ્રકારો પણ અસંખ્ય છે. બહુવંશી, બહુધર્મી અને બહુભાષી આ માનવો, અંદર અંદર લડી મરે નહીં પણ માનવ ઇતિહાસમાં પોતપોતાનો ફાળો રજૂ કરી, સમન્વય અને સહયોગ દ્વારા એક ઉજ્જવળ સર્વકલ્યાણકારી સમર્થ સંસ્કૃતિ કેમ પેદા કરી શકે ? એના પ્રયોગો મારે કરાવવાના છે. એટલા માટે મારે એક પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) જોઈએ છે. (પા.નં. ૨૧૮) વિશ્વ સમન્વયનું કામ એ આ દેશને સોંપ્યું છે. ભગવાન કહે છે કે બધા ધર્મોને અહીં ભેગા કરી મેં એમને છૂટ આપી છે કે "અંદર અંદર લડી મરો અને એ રીતે પોતપોતાની એકાંગિતા અને નબળાઈ ઓળખી લો" આત્મશુદ્ધિ કરશો ત્યારે તેમને ધર્મ સમન્વયની ખૂબી સમજાશે અને ત્યાર પછી જ તમે તમામ માનવજાતિની ઉત્તમ સેવા કરી શકશો એમ કાકાસાહેબ કહે છે. આમ ટૂંકમાં અહીં સંસ્કૃતિના વિકાસ માટેની કાકાસાહેબે વાત કરી છે. અહીં તેમનું સ્વપ્ન છે કે એક દિવસ આ જમાનામાં એકેએક ભારતવાસી સ્ત્રીઓના તેમજ પુરુષોના હૃદયમાં ભારતની આ કલ્પના વવાઈ જશે અને તેઓ બધા મળીને ઈશ્વરે સોંપેલું ભવ્ય મિશન પૂરું કરશે, કેમ કે ત્યાર પછી ભગવાનને માનવજાતિ મારફતે વિશ્વની રંભભૂમિ ઉપર નવા નવા નાટ્ય પ્રયોગો કરી જોયા છે.

"ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રતિભા" અહીં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના "હડ્ડપા અને મોહેં જો દડો" વગેરેની શોધ અને તેનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. ત્યાર પછી "અનુલોમ" અને "પ્રતિલોમ" લગ્નના નિયમનની વાત કરે છે. તેમજ ચાર વર્ણ વ્યવસ્થા તેમજ ત્રણે ગુણો "સત્ત્વ" "રજસ" અને "તમસ" એમ આ ત્રણ ગુણની વાત કરી છે. અહીં આફ્રિકામાં ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે જે ભારે પણ મૂંગો સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો હોય તેવું લાગે છે તે એક પ્રકારનું "ઠંડુ યુદ્ધ" જ કહી શકાય. તે સંઘર્ષ કેવળ ભારતના સમન્વયના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવાથી જ મટી શકે તેમ છે. એવો આપણો વિશ્વાસ છે. "સંસ્કૃતિ સમન્વય" આ લેખ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એકવીસમાં પદવીદાન પ્રસંગે જે દીક્ષાન્ત પ્રવચન આપે છે તેના વિશે માહિતી આપે છે. ખાસ

તો ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કાર્યશૈલી તેમજ તેમનાં નીતિનિયમો વિશે માહિતી મળે છે. અહીં ડાર્વિનનો વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત વ્યાપક કરી જીવન સમસ્તને આપણે એ લાગું કરી શક્યા છીએ.

"અને આ વિકાસવાદનું એકક્ષેત્ર તે એકોલોજી (Ecology) જીવનસૃષ્ટિની જીવનસાધના. નો વિકાસક્રમ અને બીજું ક્ષેત્ર ધર્મ અને આધ્યાત્મની સામાજિક પ્રગતિ અંગેનું શાસ્ત્ર (Sociology of Religion and Spirituality) (પા.નં. ૨૩૧)

હિન્દુ ધર્મનો અર્થ જ વર્ણવ્યવસ્થા છે. તેમાં પણ જાતિભેદે અને રોટી-બેટી વ્યવહારની કડકાઈ જાણે ઓછી હતી એમ સમજીને અસ્પૃશ્યતાનું નવું તૂટ ઊભું કર્યું. અમુક જાતિના દર્શન પણ અશુભ એવું માનવા લાગ્યા. ચોખા લોકોએ આપણી સંસ્કૃતિને લઈ જવાનું પસંદ કર્યું. આમ આ સિદ્ધાંત ઘેલછા સુધી લઈ ગયા વગર એમને સંતોષ થતો નથી. તો અહીં ઈશ્વર વિશે પણ મતભેદ પ્રવર્તે છે. આપણે એવું માનીએ છીએ કે દેવ-દેવીની સંખ્યા તેત્રીસ કરોડ છે. પરંતુ કાકાસાહેબ તો માત્ર એક અને એક માને છે. તો શંકરાચાર્ય પાંચ દેવોને મુખ્ય ગણાવે છે. જ્યારે બાકીના દેવોમાં તેમના અંગ અથવા નામફેર સ્વરૂપે જોવા મળે છે. તેમાં (૧) શિવ (૨) નારાયણ (૩) ગણપતિ (૪) રવિ (સૂર્ય) (૫) દેવી (માતા) પછી કોઈપણ હોય બધા અલગ અલગ ધર્મો અલગ-અલગ સંસ્કૃતિના પ્રતીક હોય એવું આપણને લાગે છે. "ધર્મસમન્વય અને સંસ્કૃતિસમન્વયની વૃત્તિએ અને આદર્શ પ્રજા ઉપરાંતનું એક નવું રૂપ લીધું જે બધી રીતે ઈષ્ટ હતું. તીર્થયાત્રાનું મહત્ત્વ દરેક ધર્મમાં છે જ. મુસલમાનો મક્કા-મદીનાની યાત્રા કરે ઈસાઈઓ યેરૂસલેમની અથવા રોમની યાત્રા કરે, બૌદ્ધો લુંબીની દેવી, બોધિગયા સારનાથ અને કુશીનારાની યાત્રાથી ધન્યતા અનુભવે. એ બધા આ જ વૃત્તિના દાખલા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ આખા દેશમાં અનેક તીર્થો ગોઠવ્યા અથવા સ્વીકાર્યા. આ રીતે આપણાં પૂર્વજોએ પોતાની જન્મભૂમિને પુણ્યભૂમિ તરીકે સ્વીકારી અને 'દેશભક્તિ' અને 'ઈશભક્તિ' નો સમન્વય સાધ્યો. ચારધામની યાત્રા કરે તે ભારતીય સંસ્કૃતિના તમામ પાંસાઓ સાથે પરિચય કેળવે અને એની દૃષ્ટિ વિશાળ, સમૃદ્ધ ઉદાર અને સર્વસંગ્રાહક બને.

આમ, આ લેખમાં અંતે તો વિદ્યાપીઠનું મહત્ત્વ બતાવે છે કે સંસ્કૃતિના ચિન્હરૂપ અહીં કોઈ બંધનના નિયમો નડતા નથી જેવા કે રોટી-બેટીના વ્યવહારનો કે આભડછેટનો કે ભોગા મળીને કામ કરવાનો સર્વધર્મની પ્રાર્થના સાથે બોલાવી, સાથે મળીને જમવું આ બધા નિયમો વિદ્યાપીઠમાં છે. જે તેનું મહત્ત્વ વધારે છે અને આપણી સંસ્કૃતિનું એક ઉત્તમ ઉદા. પૂરું પાડે છે. આમ સામાજિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સમન્વય દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા મજબૂત કરવાનું કામ આ વિદ્યાપીઠે કર્યું છે.

"સંઘર્ષ નહીં પણ સમન્વય" અહીં હિંદુ સંસ્કૃતિના ચાર આશ્રમમાંથી "સંન્યાસ્ત આશ્રમ" સ્ત્રીઓ માટે હોઈ જ ન શકે એ જાતની અન્યાયી વ્યવસ્થા સ્વીકારી સમાજે શું મેળવ્યું ? અહીં સ્ત્રીની સુરક્ષા વિશે વાત કરે છે. આગળ માણસની માણસાઈ વિશે વાત કરે છે. તેના ગુણો જેવા કે પ્રેમાળ, સેવા, સ્વાર્થ, ત્યાગ અને વ્યાપક આત્મીયતાનું સંગઠન. "સ્વાર્થ નહીં પણ પરમાર્થ" એ જ માનવતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અહીં કાકાસાહેબનું માનવું છે કે સ્ત્રી જાતિનો વિકાસ એ જ માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ, સ્ત્રીરક્ષા વિશે વાત કરતા

કહે છે કે તેની એકલતાનો કોઈ લાભ ન ઉઠાવી જાય માટે સ્ત્રીઓએ હંમેશા સજાગ રહેવું જોઈએ. આ વિશ્વમાં ત્રણ પ્રકારના માણસો વસવાટ કરે છે. (૧) ગૂઢદર્શી : જે સંકટને અગાઉથી સમજી જાય છે. (૨) જાગૃત : જે હંમેશા જાગૃત હોય છે. (૩) જે છેલ્લી કક્ષાના માણસો દુઃખ સામે આવે તો પણ વિચાર કરતાં નથી. આમ ફક્ત ચર્ચા-વિચારણા કરવાથી પણ કશું થતું નથી. તેના માટે સંઘર્ષ પણ જોઈએ તો અહીં કાકાસાહેબ ઉદા. આપે છે. "ન્યૂયોર્ક શહેરનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. ડચ લોકો ત્યાં પહેલા વહેલા પહોંચ્યા અને તેમણે આખું મોટું શહેર રચવાનું અને તેનું આયોજન કરવાનો નિર્ણય કર્યો. રોજ તેમનું પંચ ચોરે બેસે અને કોકો-કોફી પીતા પીતા એના નશામાં જ નગરના આયોજનની મકાનો કેમ બાંધવા અને રસ્તા કેવી રીતે બાંધવા તેની ચર્ચા-વિચારણા કર્યા કરતા. પેલી બાજુ તો ગોવાળિયાઓ તેમના ઢોર-ઢાખરને ચારવા રોજ ગામ બહાર લઈ જતા. તેમણે જ કેડી-રસ્તા નક્કી કર્યા. આખરે ભરવાડોએ આ રસ્તાની બંને બાજુ ઝુપડા બાંધીને નગરનું આયોજન કર્યું; તો પણ પેલા ડચ આયોજકોની ચર્ચા-વિચારણા પૂરી થઈ નહોતી !!! આ જ રીતે આપણે ત્યાં પણ કેટલાક લોકો વિચાર કર્યા કરે છે. અને આવા સંકટના ઉપાય વિચારતા નથી.

આજે આપણી સંકુચિત મનોવૃત્તિને કારણે વિકાસમાં પાછળ રહી ગયા. આપણા દેશમાં ઈશ્વરે મહાન પુરુષોને જન્મ આપ્યા છતાં આપણે વિકાસ સાધી શકતા નથી. જ્યારે જાપાન, રશિયા, જર્મની વગેરે વિકાસ કરે છે. આપણે તો માત્ર તેમની પાછળ ઢસડાયને ચાલીએ છીએ. તે પણ માત્ર વિકાસનો દેખાવ કરવા માટે હવે આપણે સંકુચિત મનોવૃત્તિ છોડીને સમન્વય સાધવાનો સમય આવી ગયો છે. નહીં તો હારી ગયા. એ વાત અત્યારથી જ સમજી લેવાની જરૂર છે.

આપણા દેશમાં સંખ્યાબંધ ધર્મો છે. જૈન, બૌદ્ધ, ઈસાઈ વગેરે ધર્મો છે. આ બધામાંથી જૈનો અને બૌદ્ધોએ શું મેળવ્યું અને શું ખોયું ? આમ કાકાસાહેબ આ સમન્વયનો પ્રસાર દુનિયાભરમાં થવો જોઈએ એનું નામ જ સમન્વય યાત્રા. જડવાદીઓ અને રૂઢિગ્રસ્ત લોકો પોતાના જ ધર્મોની ઘોર ખોદે છે એ વાત આપણે બરાબર સમજી લેવી ઘટે. આપણે ધર્મનું હાર્દ પકડીને તે સમજી, અપનાવીને આગળ ઘડાવાનું છે. તો જ આપણે સમન્વયયાત્રી બની શકીએ અને આપણે, આપણા ધર્મનો, વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરી શકીએ.

અહીં સમન્વય શબ્દ જેમ કાકાસાહેબે પ્રયોજ્યો છે તેમ અલગ અલગ વિદ્વાનો નોખા-નોખા નામ આપે છે. "ગાંધીજી એ ન જોયું તે કાકાસાહેબે જોયું અને કાકાસાહેબે ન જોયું તે ગાંધીજીએ જોયું, અને બન્નેએ પરસ્પર અવિરોધીપણે પ્રગટ કર્યું બન્નેની નેત્ર રચનામાં આટલો આટલો બધો ભેદ છતાં કાકાસાહેબે કળા અને કલ્પનાની ખાણ રવીન્દ્રનાથને છોડી ગાંધીજીમાં વધારે ગુરુભાવ અનુભવ્યો અને ગાંધીજીએ કાકાસાહેબ જેવા મહાપાત્ર (લેફ્ટનન્ટ) મળવાથી પોતાને હંમેશા ધન્ય ગણ્યા. કાકાસાહેબની ભાષામાં આ "સમન્વય" ગાંધીજીની ભાષામાં "અહિંસા" અને જૈનોની ભાષામાં "અનેકાન્તવાદ" ^{૨૬}

"ભારતીય સંસ્કૃતિનો અન્ય સંસ્કૃતિ સાથે સમન્વય" થાય એ વિશે આપણને તાજમહેલનું ઉદા. આપે છે. કારણ કે તેમાં શાહજહા અને મુમતાઝના પ્રેમની નિશાનીઓ તો છે જ. પરંતુ મુખ્ય બાબત તો

તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અરબસ્તાન – ઈરાનની ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનો સમન્વય એ મુખ્ય મહત્વની બાબત છે. આપણે ભારતમાં આદિમ જાતિઓની લોકસંસ્કૃતિ અને આર્યોની તથા સુસંસ્કૃત જીવનપદ્ધતિનો આપણા પૂર્વજોએ જે સમન્વય કર્યો એમાં એમનું સમાજ વિજ્ઞાન કેટલું ઉંડું હતું તેનાં આપણને દર્શન થાય છે. તો અરબી અને ઈરાની ભાષાની અને ત્યાંની સંસ્કૃતિની આપણા ઉપર જે અસર થઈ અને પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની પણ જે અસર આપણી ઉપર થઈ (અને હજી પણ થઈ રહી છે.) આ બંનેની તુલના કરતાં પશ્ચિમી સંબંધનું ઊંડાપણું તરત ધ્યાન ખેંચે છે.

પશ્ચિમની ઇતિહાસ-નિષ્ઠા, એમનું ઊંડું નિરીક્ષણ અને એ પરથી કરેલું ચિંતન બંને મહત્ત્વનાં છે જ. આમ આપણા દેશનો યોગ અને વિદેશનો પ્રયોગ આ બંનેનો સમન્વય થાય તો આપણે દુનિયાને એક નવો પ્રયોગ શુદ્ધ જીવનયોગ આપી શકશું. આપણી સંસ્કૃતિ પાસે માનવને આપવા લાયક મુખ્ય બે યોગ છે તે (૧) રાજયોગ (૨) હઠયોગ. આપણે શક્તિનો વિકાસ કરવા માટે બંને પર પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અને નવા નવા પ્રયોગ કરવામાં બીજા દેશની ભાષા કે સંસ્કૃતિનો ઉપયોગ કરવામાં શરમ કે સંકોચ રાખવો ન જોઈએ. આમ કાકાસાહેબનું ચિંતન અહીં દરેક દષ્ટિએ ઉચ્ચ શિખરો સર કરે છે. " સમન્વયનું મિશન" આમાં કાકાસાહેબ થોડામાં ઘણું બધું આપણને કહી જાય છે." દરેક દેશ, દરેક સમાજ, દરેક ધર્મ અને દરેક વંશ (Race) આગળ કોઈ એક ખાસ આદર્શ હોય છે. જેને અંગ્રેજીમાં મિશન (Mission) કહે છે. આપણા દેશ આગળ ઇતિહાસવિધાતાએ એક ભવ્ય મિશન મૂક્યું છે તે છે સમન્વયનું."

ભારતના આકાર વિશે વાત કરતા કહે છે કે; આજથી લાખો વર્ષ પહેલા ભારતનો આકાર જુદો હતો, અને આજે પણ જુદો છે. જ્યારથી આ દેશમાં કાળા, પીળા, ઘોળા, અને ઘઉંવણાં લોકો વસતા આવ્યા છે. ભારતની ભૂમિ ઘડાઈ તે આવી બહુવંશી પ્રજા માટે જ ઘડાઈ. આપણા ધર્મો તો ત્યારપછીના છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની ખૂબી એ છે કે આપણે અનેકતા સાચવવા છતાં એકતાને પ્રધાનપદ આપવું જોઈતું હતું. આપણે ત્યાં આપણી સાંસ્કૃતિક એકતા અમુક અંશે સ્થાપન કરી શક્યા. પરંતુ રાજદ્વારી એકતાની સ્થાપના કરવાની જવાબદારી ક્ષત્રિયોની અને રાજ્યોની, તેઓએ આપસમાં ઈર્ષા ચલાવી, એકબીજાની અદેખાઈ કરી. પરિણામે આપણા દેશમાં રાજનૈતિક એકતાની કોઈ કાળે સ્થાપના થઈ નથી.

જો આજના સંદર્ભે અહીં ઉદા. આપી તો આજે વર્તમાન સમયમાં પ્રખર રાજકારણીઓ પોતાના રોટલા શેકવા માટે તે ધર્મના નામે, કે રાજ્યના નામે પછી જ્ઞાતિના નામે કે જાતિના નામે, સંપ્રદાયના નામે અલગ અલગ રીતે પોતાના રોટલા શેકવા માટે એક સમૂહ થવા દેતા નથી. અને સમાજને અલગ-અલગ રાખે છે. આ બધું છેક પુરાતનકાળથી આવી ગંદી રાજનીતિ ચાલી આવી છે. અને અંતે મધ્યમ વર્ગને જ નુકસાન વેઠવાનો સમય આવે છે. આના સંદર્ભે કહી શકીએ કે, અંગ્રેજોની નીતિ હતી કે "ભાગલા પાડો અને રાજ કરો" આનું જ પરિણામ આજે આપણી નજર સમક્ષ ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા જોવા મળે

છે. આમ તો પહેલા રાજાશાહીના વખતમાં મોટો રાજા નાના રજવાડા પાસેથી ખંડણીની રકમ ઉઘરાવતા. જો ઈન્કાર કરે તો સત્તાની તાકાતથી રાજ્યને હરાવીને પોતાના પ્રદેશમાં જોડી દે. એ જ રીતે વર્તમાન સમયમાં પણ મોટા શાહુકાર લોકો નાના લોકોનું શોષણ કરે છે. આમાં એકતા કે સમન્વય કેવી રીતે સાધી શકાય. એ પણ એક પ્રશ્ન છે. આજે પણ આપણે રોટી-બેટીના વ્યવહારમાં સમન્વય શાધી શક્યા નથી. જ્યારે હોટેલમાં તો આપણે મજબૂરીથી (કપરા સમયમાં) જમીએ છીએ ત્યાં કોઈ જ્ઞાતિભેદ કે ઊંચનીચના ભેદભાવ આપણને નડતા નથી.

આ બધા ક્ષેત્રમાં એકતા અને સમન્વય સાધવા માટે પોતે ગાંધીજીના આશ્રમની વાત અહીં આ રીતે મૂકે છે. "અમે બધી જ્ઞાતિના બધા ધર્મના અને અનેક ભાષાના લોકો એકત્ર એક કુટુંબ થઈને રહેલા. બ્રાહ્મણ કે હરિજન, હિંદુ કે મુસલમાન એવો ભેદ મનમાં આણ્યા વગર અમે બધા મળીને રાંધી લેતા, બધા બધાને પીરસે, બધા સાથે બેસીને ખાય અને રોજ સવારે નહાતા પહેલા આશ્રમના બધા જાજરૂ સાફ કરે. એમાં વિનોબા કે કાકા જેવા બ્રાહ્મણનો અપવાદ નહીં. મહાત્મા પણ અપવાદ નહીં. ઊલટું મેં વિચાર્યું વર્ણનામ બાવનો ગુરુ: હરિજનોને જાજરૂ સાફ કરવા કેમ રાખવા તે અત્યાર સુધી આપણે શીખવ્યું નહીં. એ કામ હવે હું કરીશ એટલે આશ્રમના જાજરૂ કેમ સાફ રાખવા. વાસણો કેમ ધોવા, જાજરૂમાંથી મળતા ખાતરનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ બધું બધા આશ્રમવાસીઓને શીખવવાનું કામ મારું."²⁹

અહીં સ્ત્રીઓ વિશે વાત કરતા કહે છે કે જો સ્ત્રીઓ આ બધાનો વિરોધ કરે કે અહિંસક પ્રતિકાર કરે તો તેની અસર સમાજ પર પડે છે. અને એક સો ટકા સાચી વાત તો તે છે કે પુરુષ પણ સ્ત્રીની સેવા લીધા વગર રહી શકે નહીં. આગળ આના જ વિષયમાં વાત કરતા મૂડીવાદી અને શ્રમજીવી આ બન્નેની વાત કરે છે કે સમાજને આ બન્ને વગર ચાલી શકે નહીં તે જ રીતે સક્ષમ સમાજ ચલાવવા માટે સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેએ સરખી રીતે વહન કરવું પડે છે. "જેવી રીતે એક રથનાં બે પૈડાં હોય છે."

ત્યારપછી સ્ત્રી શિક્ષણની વાત કાકાએ કરી છે અને તેનાથી તેનામાં જાગૃતિ આવશે તેવું માને છે. અહીં મૂળમાં તો સ્ત્રી-પુરુષના સમાન અધિકારની વાત કરી છે. "સર્વ ધર્મી સંસ્કૃતિના મૂળ"માં કાકાસાહેબે નૂતન ગ્રામવિદ્યાલય, ગંભીરામાં પ્રાર્થના પછી કરેલું પ્રવચન તારીખ ૨૭.૧.૧૯૪૦ સૂતરનાં કાંતણ વિશેની માહિતી આપી છે. તે એકદમ વિકાસશીલ છે. તેનો કાકાસાહેબને આનંદ છે. તો પ્રગતિ વિશે વાત કરતા કહે છે કે "જે ભૂતકાળની મૂડી વાપરે છે તે આળસું બની જાય છે તેની નજર ટૂંકી થઈ જાય છે. અને જુનું એટલું સારું એ વૃત્તિ પણ સારી નથી. માણસે દુનિયાની બધી સારી વસ્તુઓને અને શુભ તત્ત્વોને સત્કારતાં શીખવું જોઈએ. માણસોએ હંમેશા પોતાની દૃષ્ટિ પોઝીટીવ રાખવી જોઈએ. જે લોકો ભવિષ્યના લક્ષ સાથે ભૂતકાળને ધ્યાનમાં રાખીને આગળ ચાલે છે અને વર્તમાનમાં જીવે છે." તે જ આસ્તિક છે. અને ધાર્મિક પણ છે. અને તેનો જ યોગ્ય માર્ગ વિકાસ થાય છે, તે બધા જ ક્ષેત્રે પ્રગતિના શિખરો સર કરે છે. કોઈપણ ધર્મ હોય કે સંસ્કૃતિ તેનો અંતિમ ધ્યેય તો ઈશ્વરને પામવા માટેનો જ હોય છે. આજે હિંદુ ધર્મ તો વડની

વડવાઈની જેમ ફાલ્યો ફૂલ્યો છે. જો તેને એકતાના સમન્વય વડે જોડી દેવામાં આવે તો એ વિશાળ ઘટાદાર વટવૃક્ષ પણ બની શકે. અહીં સંસ્કૃતિના સંદર્ભે વાત કરતા કહે છે. "ફૂલ જ્યારે ખીલે છે ત્યારે એક એક પાંદડી કરીને એ પૂરું નથી થતું પણ કળીના રૂપમાં એ બધી જ પાંદડીઓ લઈને જન્મે છે. અને એક સામટું ખીલે છે." જીવનને શુદ્ધ, પ્રસન્ન અને સમૃદ્ધ બનાવવાના પ્રયત્નમાં માણસે સંસ્કૃતિ ખીલવી છે.

આર્ય સંસ્કૃતિ વિશે કાકાસાહેબ આ પ્રમાણે કહે છે. "આર્ય સંસ્કૃતિમાં યજ્ઞ, ધન, તપ વગેરેનો મહિમા સમજાવતા અને આજના રોજિંદા જીવનમાં એનો વિનિયોગ શી રીતે થાય તે વિશે તેઓ સમુચિત દૃષ્ટાંત આપતા કહે છે. "મુસાફરીમાં હું કોઈને ત્યાં રાતવાસો રહું, મારે રાંધવું છે. ઘરવાળા પાસે વાસણો માંગી લઉં છું વાસણોમાં રાંધી લઉં એ મારું તપ છે. જમી લઉં એ ભોગ છે. આટલું કર્યા પછી ઘરવાળાનાં વાસણો ઊટકી જેવા હતા તેવા કરીને આપવા એ મારું પરીકર્મ છે.

કાકાસાહેબની સંસ્કૃતિ વિશેની ચર્ચા સ્થૂળ નથી પરંતુ આપણે કહી શકીએ કે પ્રગતિશીલ છે. તે આર્ય સંસ્કૃતિના અંધભક્ત નથી, આજના યુગમાં એમાં પરિવર્તન પણ તેઓ ઈચ્છે છે. જેમકે વર્ણનું અભિમાન, કુળનું અભિમાન, એ બધું નિર્મૂળ થાય તો જ સંસ્કૃતિ ટકી શકે. જમાના પ્રમાણે વિવેકનો આચાર બદલવો જોઈએ. એમ તેઓ જણાવે છે. એમના "જીવન સંસ્કૃતિ" માં તેઓ વર્ણવ્યવસ્થાનો બચાવ કરે છે. પરંતુ "જીવન વ્યવસ્થા" ગ્રંથમાં જ્ઞાતિપ્રથાનો તેઓ સખત શબ્દોમાં વિરોધ કરે છે. "મંગલ પ્રભાત"ના ૧૯૭૮ ના દીપાવલી સ્મારિકામાં "જીવન નિવેદન" લેખમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે "અપને યહાં સારી સંસ્કૃતિ મે ન્યાતજાત કે સંસ્કારો કા મહત્ત્વ હૈ. આજ મે જાતિ સંસ્થાકા કટ્ટર દુશ્મન બના હું જાતિ કા નાશ ચાહતા હું એસા નહીં હોગા તો હમારી પૂરી સંસ્કૃતિ દેખતે – દેખતે વિનિષ્ટ હોને વાલી હૈ એસા નિશ્ચય મેરે અંતરમ્ બસ ગયા હૈ."૨૮

"ચિંતન અને પુરુષાર્થમાં સમન્વય" આ લેખ તારીખ ૨૯-૦૪-૧૯૬૧ના રોજ ગુજરાત વિદ્યાસભાના આશ્રમે આપેલું શ્રી વિદ્યાબહેન સ્મારક વ્યાખ્યાન ગુજરાત વિદ્યાસભા એ ગુજરાતની જૂની અને પીઠ સાહિત્ય સંસ્થા છે, અને તેની સેવા કરવા માટે કાકાસાહેબને આમંત્રણ મળે છે અને આ સંસ્થાને કાકાસાહેબનો લાભ મળે છે. તો અહીં તેમને શ્રી નરહરિભાઈ, શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ, શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી (આચાર્ય, આનંદશંકર ધ્રુવ) આ બધી મહાન વિભૂતિઓનો અહીં સમન્વય થાય છે. અને અહીં સૌપ્રથમ "ગુજરાતી જોડણી કોશ" તૈયાર થાય છે. તેમના સમયમાં જે બહેનોએ સાહિત્યની અને સમાજની ઉત્કૃષ્ટ સેવા કરી બધાનો આદર મેળવ્યો હોય તેવા બહેનોમાં (૧) શ્રી વિદ્યાગૌરી (૨) શ્રી શારદાગૌરી. આ બન્ને બહેનોની સંસ્કારિતા સંયમને આત્મવિશ્વાસ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહી શકતા નથી.

તો સમન્વય વિશે મોદીસાહેબ આ પ્રમાણે કહે છે "આ વિશાળ સમન્વય જીવનનાં સર્વોચ્ચ સત્યરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અને તેની આનુષંગિક શાંતિ, મુક્તિ આહિની પ્રાપ્તિના અધિકારી બનાવે છે. આ

આચાર ધર્મની વિશેષતા એ છે કે સત્યની પ્રાપ્તિ માટે સંસાર ત્યાગ કરવાની કે એવી સમાજ વિમુખ કરનારી કોઈ જ બાબતોની જરૂર નથી એવું કરવા ઈચ્છનારાઓની પ્રવૃત્તિનો (સંન્યાસનો) ગીતા વિરોધ કરે છે. એમ નથી.”^{૨૯} પણ યોગથી (અર્થાત કર્મ, જ્ઞાન, અને ભક્તિના સમન્વય ધર્મથી) પણ એ જ સત્ય મળે છે એવું દૃઢ પ્રતિપાદન ગીતા કરે છે. આથી જ અર્જુન યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થવાનો આદેશ આ સંદેશમાંથી મેળવી શક્યો જીવનરૂપી સંગ્રામ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના ત્રિપક્ષી પ્રયાસો વડે જીતાય છે.

આગળ બે બહેનોની વાત કરી તેના પરથી આ સાહિત્ય સંસ્થા આગળ સાહિત્ય વિષયક અથવા તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ચાર શબ્દ કહેવાનો આદર્શ મને મળ્યો છે. પણ સાહિત્યમાં શું શું નથી. આવી શકતું ? લોકજીવન, ધર્મજીવન, સામાજિક તેમજ રાજદ્વારી પુરુષાર્થ, પૃથ્વીપર્યટન તેમજ જ્ઞાન પર્યટન ઇત્યાદિ માનવજીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે. એટલે જ જીવનના અનુભવનો સંગ્રહ, જીવનનું પ્રતિબિંબ અને જીવનની પ્રેરણા. આમ ત્રિવિધરૂપે વિકસે છે. "આમ સાહિત્ય વિશે વાત કરે છે. તો તેને વિરોધાભાસ પણ બતાવે છે. સાહિત્યની જીવનનિષ્ઠા એટલી બધી ઉત્કૃષ્ટ છે કે જીવન આડ રસ્તે જાય, વિકૃત થાય અને આત્મઘાતી પ્રયોગો કરે. તો તેનું પણ પ્રતિબિંબ પાડવાની જવાબદારી સાહિત્યે ઉઠાવી છે. "આમ આગળ બતાવે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન તો જીવનનું રહસ્ય જેવું હોય છે. આત્મા, પરમાત્મા અને જગત વિશેના રૂઢ કે નવા વિચારોની છણાવટ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન" અને આપણું ચિંતન જેમ વધતું જાય તેમ આપણા પુરુષાર્થ પણ તેટલી ઝડપથી વધવો જોઈએ. ચિંતન અને પુરુષાર્થ પરસ્પર પોષક થવા જોઈએ. અને એવા વર્તમાન પુરુષાર્થ માટે હવે નવા નવા સાધનો પણ આપણે ખીલવવા જોઈએ. ભારતના હિંદુ, મુસલમાન, ઈસાઈ, આદિ લોકો જ્યાં જ્યાં જઈને વસ્યા છે ત્યાં ત્યાં વિશ્વસંસ્કૃતિની એક એક પ્રયોગશાળા સ્થપાય છે એમ માનીને આપણે આપણા એ લોકોનું સંવન કરવું ઘટે છે. આપણા દૂતાવાસોનું જેમ રાજનૈતિક મહત્ત્વ છે. જીવનચિંતન બાબતે આપણે સામાન્યજ્ઞાન ઇતિહાસમાંથી પણ લેવું જોઈએ. આ સંદર્ભે આપણે કવિ નર્મદનું સ્વપ્ન યાદ કરીએ "તે રંગ થકી પણ અધિક રંગ થાશે સત્વરે માત."

"એક કલ્પના" આ લેખમાં તે અંગ્રેજ લોકોને કારણે અહીંની પ્રજામાં પણ જાગૃતિ આવે છે. તેની જાતિને કારણે પણ અનેક રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા છે. આપણે અહીં નાના પાયે માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર આ જીવનવ્યાપી શાસ્ત્રોમાં આધ્યાત્મ દાખલ કેમ કરાય એની કલ્પના કરે છે. એક સારું એવું પુસ્તકાલય અને તેમાં સારા સામયિકો આવતા હોય. આવી જગ્યાએ માણસે ઊંડું અધ્યયન કરવું જોઈએ અને તેને પુરતી સુવિધા મળવી જોઈએ" સંસ્કૃતિ-સમન્વયનો આદર્શ નજર આગળ રાખી અનેક તહેવારો અહીં ઉજવાતા હોય. ઉત્સવો પ્રદર્શનો, વ્યાખ્યાન સત્રો, સંગીતના જલસાઓ, નાટક વગેરે અહીં ચાલે Documentary Films ના સિનેમા પણ હોય.

આવા સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રમાં અભ્યાસની પ્રવૃત્તિ સાથે સેવાની પ્રવૃત્તિ પણ હોવી જોઈએ. અહીં આવી રહી. પોત-પોતાને ઠેકાણે જનાર લોકો જુદાં જુદાં સેવા કાર્યો ઉપાડી લે અને એ રીતે આ દેશમાં એક નવસંસ્કૃતિની સ્થાપના થાય.”^{૩૦}

"સર્વોદયયુગની કળા" આ લેખમાં નાટક કે રંગમંચ વિશે વાત કરી છે. સાથે સાથે સંગીત, નૃત્ય વગેરેની વાત કરી છે. તો સંગીત, નૃત્ય અને સ્થાપત્ય આ ત્રણ બાબતોમાં આપણે બીજા લોકો સાથે સમન્વય સાધી શક્યા છીએ. જ્યારે ધર્મ, સામંજસ્ય અને સામાજિક સામંજસ્યની બાબતમાં, ખાવાની વાનગીઓમાં, રહેણીકરણીની પદ્ધતિમાં આદાન પ્રદાન ઘણું બધું થયું છે. આજ રીતે સંગીત, નૃત્યમાં પણ સમન્વય સાધી વિકાસ સાધી શકીશું. "કોઈપણ સમાજ જ્યારે કેવળ શુદ્ધ, નીરોગી, કુદરતી જીવન ગાળે છે. ત્યારે એનામાં વીર્યશક્તિ, પ્રાણશક્તિ, વધારેમાં વધારે હોય છે. એ જ સમાજ જ્યારે વધુ સુખ લાલસામાં પડે છે. અને સાથે સાથે રસિકતા, કલાભિરુચિ વગેરે કેળવે છે. ત્યારે એનામાં જાતજાતની સંસ્કારિતા આવી જાય છે. પણ સાથે સાથે પ્રાણશક્તિ કાંઈક ઓછી થાય છે. બુદ્ધિશક્તિ, યોજનાશક્તિ અને દૂરંદેશી વધી જવાથી, જીવનકલહમાં એવો સમાજ વધારે ફાવી જાય છે. જાત જાતની સફળતા મેળવે છે. પ્રભાવશાળી થઈ અનેક શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે; કેવળ પ્રાણવાન પ્રજાને કાબૂમાં પણ રાખી શકે છે. પણ સુખપરાયણતા, અતિરસિકતા, વિલાસિતા, અને આસોથી ઊપજતી 'સંસ્કારિતા' નો સ્વભાવ જ એવો છે કે એમાંથી અમુક ઠાવકાઈ વધતા જીવનમાં મૂળિયા સુધી કૃત્રિમતા પહોંચી જાય છે. અને પ્રાણશક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. અને જેમ જેમ પ્રાણશક્તિને અભાવે યૌવન ફિક્કું પડતું જાય છે.

ત્યારબાદ આપણે કૃત્રિમ બાજુએ લલચાઈએ છીએ. અંતે "ફીકી" "સંસ્કારિતા" "પ્રાણશક્તિ" આગળ ધીરે ધીરે હારી જાય છે. ઉત્સાહ, જોમ, જુસ્સો, ચીવટ વગેરે ગુણો તો પ્રાણને જ વરેલા હોય છે. અને અંતે આનો સામનો આપણે કરી શકતા નથી. આજે ગામડાની પરિસ્થિતિ ભલે ખરાબ હોય તો પણ વાસ્તવમાં શહેરની સાંસ્કૃતિક રહેણી-કરણીથી ગામડાંની સાંસ્કૃતિક રહેણી-કરણી સદ્વર છે અને ગામડામાં જ સાંસ્કૃતિકતાનાં અંશો સચવાયેલા પડ્યા છે. તે જ વાસ્તવિકતા છે. જ્યારે શહેરમાં કૃત્રિમતા અને માત્ર દેખાવ અને આંધળું અનુકરણ છે. આમ સર્વોદય એ યુગની તાતી જરૂરીયાત છે. શહેરીજીવનને કૃત્રિમતા એ જ એક એવડો મોટો રોગ છે એને કારણે એની સ્વાભાવિકતા ક્ષીણ થઈ છે. તેની સંસ્કારિતા નિષ્પ્રાણ થતી જાય છે. શહેરમાં ખીલતા શિષ્ટ નૃત્યો અને ગામડામાંથી આવતા જોમદાર લોકનૃત્યોની સરખામણી કરતાં આ સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે. સમાજે આ કૃત્રિમતારૂપી જે રોગ છે તે દૂર કરી વાસ્તવિકતા સ્વીકારીને જીવન જીવવું જોઈએ. જેથી કરીને સમાજનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થાય. જેવી રીતે એક કરંડીયામાં એક કેરી ખરાબ હોય તો તેને દૂર કરવી પડે છે. નહીંતર તે આખો કરંડીયો બગડી જાય છે. તેવી રીતે આ સમાજમાંથી ખરાબી દૂર કરી સાંસ્કૃતિકા ટકાવી રાખવા માટે આ બધું જ કરવું પડશે.

"જીવનદષ્ટિ અને અધ્યયનદષ્ટિ" હ.કા. આર્ટ્સ કોલેજના સમારંભે આપેલું મંગલ પ્રવચન" જે માણસ કોઈનું કશું સાંભળતો નથી, પણ પોતાની વાતો બધાને સંભળાવ્યા કરે છે. તે પેગંબર પ્રોફેટ કહેવાય. મારા બે કાનની મહેરબાનીથી હું આવો પેગંબર બન્યો છું, એટલે તમને મનમાં આવે તે સાંભળાવવાનો છું. અહીં ઋતુઓ વિશે પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરે છે. જેમ પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવનાર વ્યાસ

અને વાલ્મીકિએ ઋતુઓના જે વર્ણનો કર્યા છે, તે સંસ્કૃતના કોઈ અભ્યાસીઓએ એકત્ર કરી આપવા જોઈએ. આપણા માનીતા કવિ કાલિદાસે "ઋતુસંહાર" લખી પોતા પૂરતું એ કામ કર્યું જ એ જ રીતે વર્તમાન યુગમાં સંશોધકોએ કે આ કામને આગળ ધપાવવાની જરૂરિયાત છે. ઋતુઓ દર વર્ષે આવે છે, સૂરજ રોજ ઉગે છે, ચંદ્ર રોજ ઉગે છે, એ બધાથી સામાન્ય માણસને કશો જ ફેર પડતો નથી, પરંતુ સંશોધક કે સર્જકની દૃષ્ટિમાં તે હરહંમેશા નવું જ દેખાય છે. અહીં આપણે કહી શકીએ છે. "જેવી વ્યક્તિની દૃષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ" આમ સામાન્ય જન અને સર્જક વચ્ચે આજ મુખ્ય તફાવત છે. આ પ્રકૃતિમાં સર્જકને ચિંતન કે મનન બધું જ સ્ફુરે છે. પરંતુ આજના વર્તમાન યુગમાં માનવીનું મન યાંત્રિક થઈ ગયું છે અને આજનો માણસ સંબંધ પણ લાભ લેવા માટે જ રાખે છે. તો અહીં "આર્ટ્સ" વિશે પોતાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે. "આર્ટ્સ કૉલેજ કોને કહીશું ? જીવન સંસ્કારી ઢબે અને સમર્પણને જીવવાની કળા જે શીખવે, જીવનકળામાં પ્રવેશ કરાવે – તે આર્ટ્સ કૉલેજ." આપણે અહીં ન્યાતનો હિસાબ કરીએ તો આપણે ત્યાં નાની મોટી કુલ ત્રણ હજાર ન્યાત ગણાય છે. એ બણખોદિયો હિસાબ છોડી દઈએ તોયે આપણા દેશમાં ત્રણસોથી સાડા-ત્રણસો ન્યાતો છે. એમાં મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, યહુદી વગેરે આવી જાય છે. આટલી ન્યાતોમાંથી દેશની સત્તાનું સુકાન તો દશથી પંદર ન્યાતો પાસે જ છે. બીજા બધા કચડાયેલા વર્ગ તરીકે જીવન જીવે છે. એટલે આ કચડાયેલા વર્ગ પાસે પણ હવે ત્રણ ક્રાંતિકારી વસ્તુઓ પહોંચી છે. (૧) જાગૃતિ, (૨) અસંતોષ અને (૩) મતાધિકાર (આ વસ્તુ સ્વરાજ મળ્યા પછી) હવે આ ત્રણે વસ્તુમાંથી એકપણ વસ્તુ આપણે એ લોકો પાસેથી છીનવી શકતા નથી એટલે હવે એ વર્ગ પણ આગળ આવશે એવું લાગે છે.

ભણવામાં જીવનદૃષ્ટિ સાથે અધ્યયન દૃષ્ટિ પણ રાખવી જરૂરી છે. માનસપરિવર્તન, જીવનપરિવર્તન અને સમાજપરિવર્તનનો આ જમાનો છે. અંત્યોદય દ્વારા સર્વોદય એ એની સાધના છે. આ દૃષ્ટિ કેળવ્યા પછી તમે જોશો કે તમારા ભણતરમાં તમને નવો રસ જાગશે અને ભણેલી વસ્તુઓ પોથીમાંના રીંગણા ન રહેતાં તમને નવો નવો ઉત્સાહ આપશે. આ લેખમાં આગળ અન્યાયની વાત કરતા કહે છે કે, સ્વરાજ તો મળ્યું પરંતુ અસમાનતા દૂર થઈ નથી. ગરીબ લોકો વધારેને વધારે ગરીબ થતા જાય છે. જ્યારે અમીર લોકો અમીર બનતા જાય છે. અને દિવસે દિવસે આ બન્ને વચ્ચે એક ઊંડી ખીણ થતી જાય છે. તેથી પ્રથમ તો અસમાનતા દૂર કરવી પડશે. આજે ગામડામાં સરકારી અમલદારો પણ સત્તાનો દૂર ઉપયોગ કરે છે. તો સાથે સાથે અમુક ટકા શિક્ષકો પણ પ્રાથમિક સ્કૂલમાં અસ્પૃશ્યતાના આ પવનને દૂર કરી શક્યાં નથી. આજે આપણે ત્યાં આઝાદીના પાંચ દાયકા પછી પણ આ સમસ્યા જોવા મળે છે.

એક મુરબ્બીએ કાકાસાહેબને પત્ર લખી પોતાના પુત્રને જનોઈ આપવી કે નહીં તે અંગે પૂછ્યું. તેના પત્રના ઉત્તરરૂપે આપણને (ચિંતન) મળે કે, ખોટા ખર્ચથી દૂર રહેવું અને આવી વિધિ પાછળ સમયનો વ્યય ન કરવો. કારણ કે આ વિધિથી થતા ફાયદા વિશે પૂર્વેકશા જ પ્રકારનું લખાણ જોવા મળતું નથી. માત્રને માત્ર એક રૂઢિ ચાલી આવે છે. તેને આગળ ચલાવવાનું એવી વાત છે. આના સામે કોઈને વાંધો પણ ન હોવો જોઈએ અને આનાથી સમાજમાં બેભાગ ન પડી જાય તે ખાસ જોવું. જો ભાગ પાડવા હોય તો તે

એવી રીતે પાડવા કે એક શાકાહારી અને બીજો ભાગ માંસાહારી. એમાં પણ શક્ય ત્યાં સુધી સમતુલા જાળવવી.

સિંધના એક પ્રસંગની વાત કરતાં કાકાસાહેબ કહે છે, "અહીં હિંદુ કે મુસલમાન એમ જ્ઞાતિવાદ નથી, તેમજ અહીંનાં મુસલમાન પણ ગૌરક્ષામાં માને છે. આનું ઉદા. આપે છે. આશ્રમની ગાયો દૂધ દેતી બંધ થાય ત્યારે તેમને શહેરમાં રાખવી પોસાય નહીં. તેમને ગામડામાં ખેડૂતો પાસે રાખ્યે જ છૂટકો. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. પણ ગામડાના ખેડૂતો બધા જ મુસલમાન. એમને ગાયો કેમ સોંપવી એવી શંકા મારા મનમાં જાગી. તે શંકા દૂર કરવા એ ખેડૂતોએ મારી આગળ જે વાત કરી તેનાથી એમની ગૌભક્તિ હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો. હિંદુ વ્યવસ્થાપકોએ પણ મને ખાતરી આપી કે એ ગાયો આ મુસલમાન ખેડૂતોના હાથમાં પૂર્ણપણે સુરક્ષિત છે. આ ખેડૂતો પોતાની ગાયોને પણ નથી મારી નાખતા. ગૌભક્તિ એમની વૃત્તિમાં જ છે. આપણે સ્વરાજ મળ્યા પછી કેવળ લોકસંખ્યાના જોરે સિંધ પ્રદેશ પાકિસ્તાનમાં શામલ થયો. સિંધી હિંદુઓને સિંધ છોડી સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈ, મહારાષ્ટ્ર વગેરે તરફ આવવું પડ્યું. કેટલાક સિંધીઓ અજમેર તરફ પહોંચી ગયા. એ બાહોશ કોમ આમ છિન્ન ભિન્ન થઈ ગઈ હતી. છતાં હિંમત હારી નહીં. સિંધી લોકોની ભાષા મૂળે સંસ્કૃતની પુત્રી છે. સિંધી ભાષા ઘણી મીઠી, સંસ્કારી અને શબ્દસમૃદ્ધ છે. સિંધી કવિતામાં અરબીનું જોશ, પરિચયનું લાલિત્ય અને પોતાની ભારતીય મીઠાશ ત્રણેયનો સુગમ સમન્વય થયો છે. તે એક વ્યવહાર કુશળ પ્રજા છે. ભાષા અને સાહિત્ય આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે. ભવિષ્યમાં આ ભાષાનો ઉત્તમ વિકાસ થશે.

"મૈત્રી સાધના-યુગધર્મ" આ લેખમાં મૈત્રી ભાવનાઓ વિશે વાત કરે છે. જીવન સાધનાની ચાર ભાવનાઓ ઉત્તમ ગણેલી છે. "મૈત્રી" "કરુણા" "મૃદિતા" અને "ઉપેક્ષા" આ ચાર ભાવના શ્રેષ્ઠ અને સ્થાયી ભાવના છે. બૌદ્ધ ભાષામાં બ્રહ્મવિહાર કહે છે. આ ચાર ભાવનાઓને એટલા માટે આર્યભાવના કહી છે કે એ ચારેમાં કોઈ ઠેકાણે હીનતા, બેદરકારી કે અનાવૃત્તિ નથી. આપણે તો રાજનૈતિક એકતા કરતા પણ આપણી સામાજિક એકતા વધારે મજબૂત બનાવવી જોઈએ. એને માટે આપણે ભારતની તમામ સાંસ્કૃતિક શક્તિ સુધારી-વધારીને વાપરવી જોઈએ અને એ રીતે જબરદસ્ત પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

ત્યારબાદ આશ્રમની વાત કરતા કહે છે કે, આપણા આશ્રમોએ ધન અને સત્તાથી અલિપ્ત રહી પક્ષા-પક્ષીની બળતરાથી પોતાને બચાવી સેવા દ્વારા, ઉત્સવો દ્વારા અને સામાજિક પુરુષાર્થની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આખા સમાજ સાથે પક્ષપાત રહિત ઓતપ્રોત થઈ જવું જોઈએ.

મૈત્રીભાવના સિદ્ધ કરવી એ મહાન સામાજિક, સાંસ્કૃતિક યુગકાર્ય છે. જીવનશુદ્ધિના પાયા ઉપર જ્યારે આપણે આપણી વિરાટ સહાનુભૂતિ પરાકોટીએ પહોંચાડી દઈશું ત્યારે જ મૈત્રીભાવના સિદ્ધ થશે.

કાકાસાહેબના અંતિમ લેખ "મોરેશિયસમાં એક સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રની જરૂર" માં મોરેશિયસની બધી માહિતી એકત્ર કરેલ છે. જેમ કે ટાપુના પહાડો, નદીઓ, સરોવરો, જલ પ્રપાતો, તળાવો, બગીચાઓ,

સમુદ્રકિનારા વગેરેની એક સુંદર યાદી બનાવી તે તે સ્થાને મેળાઓ ભરવાની તારીખો પ્રથમથી નક્કી કરવી જોઈએ અને બધા લોકોએ ચીવટપૂર્વક એવા મેળાઓમાં ભાગ લેવો જોઈએ.

અહીં આગળ કાકાસાહેબ એક પ્રેમીનું ઉદા. આપે છે. પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ પ્રેમનો નથી, દેશભક્તિને પોષણ આપવાનો છે. એક નવલકથામાં પોલ અને વરજિનિયા નામના નાયકને નાયિકા હતા. છતાં દેશના લોકોએ એ બે જણને જોડી દઈને એમને અમર કર્યા. આવી જ રીતે અન્ય પ્રસંગો જોડીએ તો દેશભક્તિને પોષણ મળશે. અહીં તેમનો ઉદ્દેશ મોરિશિયસના લોકોને ભારતીય પ્રજાજીવન વિશે માહિતી મળી રહે તેમને તો મોરિશિયસમાં અન્ય પ્રાન્તનાં લોકો છે. અને જે ત્યાંના લોકો છે. તેમને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે માહિતી પહોંચાડવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. "તેથી જ તો હું" કહું છું કે મોરિશિયસ જેવા સ્થાનો ભગવાનના સામાજિક – વાંશિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રયોગાલયો છે. (પા.નં.૩૨૧) માણસજાતનું જૂનામાં જૂનું ચિંતન ધર્મને અંગે જ થયું છે. પ્રથમ આ સાર્વભૌમ ધર્મચિંતન ચાલ્યું ત્યાર પછી વિજ્ઞાનની શોધખોળ વધી. બંનેમાં માણસ તે જમાનાની શક્તિ પ્રમાણે ઠીક ઊંડો ઊતર્યો. અને હવે એ તમામ ચિંતનનો વિરાટ સમન્વય કરવાનો જમાનો આવ્યો છે. સમન્વયનો તકાજો હવે વંશભેદ મટાડી સંસ્કૃતિ-સમન્વય સાધવા સુધી પહોંચ્યો છે. “સમન્વય એટલે સાર્વભૌમ સમન્વય. બધાં જ ક્ષેત્રોમાં એ ફેલાવવો જોઈએ. એ નવા જમાનાનું નવું ચિંતન શરૂ કરતાં પહેલાં, અત્યાર સુધીનું જીવન ચિંતન એકત્ર થવું જોઈએ અને એમાંથી જે કંઈ સાર મળી શકે તે આગળની પ્રવૃત્તિ માટે વાપરવું જોઈએ.”^{૩૧} આમ કાકાનું જીવનચિંતન એ જ સાંસ્કૃતિકચિંતન છે. આગળ સત્ય વિશે વાત કરતા કહે છે. સત્ય એટલે શું ? "યથાર્થ કથન એટલું જ કંઈ સત્ય નથી. સત્ય એટલે જીવનના આખા વિસ્તારનો સાક્ષાત્કાર. મહાન ધર્મકાર ભગવાન વેદવ્યાસે સત્યના તેર આકાર વર્ણવ્યા છે : પ્રામાણિકપણું, સમતા, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, મત્સરનો અભાવ, ક્ષમા, લજ્જા, સહનશીલતા, સદ્ભાવ, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્યત્વ, ધીરજ અને અખંડ, દયા, ભગવાન વ્યાસની દૃષ્ટિએ આ તેર વિભૂતિ જાણે સત્યનું હૃદય જ છે. કોઈ કહેશે કે આ કંઈ સત્ય નથી. પણ સત્યના સાધન છે; આમાં સત્યનું લક્ષણ નથી આપ્યું, પણ સાધના બતાવી છે. પણ શંકરાચાર્ય કહ્યું છે કે આધ્યાત્મિક બાબતમાં લક્ષણ અને સાધન એક જ થઈ જાય છે.

સામાન્ય રીતે જોતાં સત્યનાં ચાર અર્થ થાય છે.

- (૧) બનેલા બનાવોનું કશી રંગપૂરણી વગરનું પ્રામાણિક વર્ણન.
- (૨) આપેલા વચનના સંપૂર્ણ પાલન વિશેનો આગ્રહ.
- (૩) જીવનના સર્વોચ્ચ એટલે કે આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોનું મનન અને અનુશીલન
- (૪) સમગ્ર જીવનનો અંતિમ હેતુ શો છે એ જાણવા માટે ચલાવેલી અવિરત ખોજ અને તેના સાક્ષાત્કાર માટેનો સતત પ્રયત્ન.

આમ, સત્યના અર્થ આપ્યા છે. પણ સત્યની વ્યાખ્યા આપી. સત્ય નહીં સત્ય એટલે ઘણું બધું

આવી જાય છે. પરંતુ "કેસરલિંગે પોતાની હમણાંની એક ચોપડીમાં બાઈબલના એક વચનનું નવું ભાષાંતર આપ્યું છે. The Spirit of TRUTH WILL LEAD YOU TO ALL TRUTH. આપણી ભાષામાં એને આપણે આમ મૂકીએ : "સત્યનિષ્ઠાથી – પ્રામાણિકપણાથી ચાલીએ તો અંતે સત્યનારાયણનું સંપૂર્ણ દર્શન થશે જ (પા.નં. ૧૭) આમ સત્ય અને સત્યગ્રહ એ પરસ્પર સમાનાર્થી શબ્દ જેવા લાગે છે. પરંતુ ગાંધીજી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે. "અહિંસા એ જ સત્યપ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન છે. એ ગાંધીજીની ભારેમાં ભારે શોધને લીધે જીવનશાસ્ત્ર સંપૂર્ણ થયું."

"અવગુણ કેડે ગુણ કરે તે જગમાં જીત્યો સહી" (પા.નં. ૨૭) આમ ગાંધીજીની વિચારસરણીથી કાકાસાહેબ પ્રભાવિત હતા. અહીં અહિંસાના ત્રણ ઋષિ "એટલે બુદ્ધ ભગવાન, મહાત્મા ગાંધીજી અને મહાવીર સ્વામીને મહાન ગણ્યા છે. અહીં બુદ્ધ ભગવાને અહિંસાનો પુરસ્કાર કર્યો. પરંતુ તેમણે માંસાહારનો નિષેધ ન કર્યો. મહાત્મા ગાંધીજી પણ અહિંસાના પુરસ્કર્તા છે. તેમજ અહિંસાવૃત્તિને મનુષ્ય જીવનમાં સાર્વભૌમ સ્થાન અપાવવા ઈચ્છ્યું છે. જ્યારે મહાવીર સ્વામીનું જીવન તપસ્વી હતું. તેમણે અહિંસાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને સમજવાનો અને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ બુદ્ધ ભગવાનનો અષ્ટાંગી મધ્યમ વર્ગ, ગાંધીજીનો લડાયક સત્યાગ્રહ અને મહાવીરની આત્મશક્તિ વધારનારી તપસ્યા, એ ત્રિવિધ શક્તિઓ અથવા સાધનાઓ સિદ્ધ કરવી પડશે. અહીં ડરપોકની અહિંસાના નામે કાકા આપણને કહેવત કહી દે છે.

- (૧) કોઈનો વિરોધ ન કરો, કજિયાનું મોં કાળું.
- (૨) જબરાની આગળ માથું નમાવો અને ભરતીની સામે નમતું આપનાર કે દબાઈ જનાર નેતરની 'વેતસ-વૃત્તિ' ધારણ કરો.
- (૩) 'અમને લૂંટવા હોય તો લૂંટો. અમને ગુલામ બનાવવા હોય તો ગુલામ બનાવો. અમને ફકત જીવવા દો, ને તે પણ તમારી મહેરબાનીથી.'

ત્યારબાદ એક સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે.

"ઘર હોય ઝૂંપડી ને સ્ત્રી હોય કૂબડી એટલે લૂંટાવાનો ડર જ નહીં.

તૂટી સરખી ઝૂંપડી, લૂંટી સરખી નાર."

આમ છતાં અહીં પોતાના લેખનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે આપે છે. "જીવનમાત્ર હિંસા ઉપર નભ્યું છે. છતાં જીવનની કૃતાર્થતા અહિંસામાં રહેલી છે. કોઈ એવો ફાંકો ન રાખે કે હું પૂર્ણપણે અહિંસક છું. દરેકે પોતાની સમજણ અને શ્રદ્ધા પ્રમાણે હિંસાનો ત્યાગ કરતા જવો અને અહિંસા કેળવતા જવી એ જ ધર્મ છે. શાકાહારી બધા સજ્જન હોય છે. અને માંસાહારી દુર્જન હોય છે. એવી જે માન્યતા લોકોમાં ફેલાયેલી છે તે ભૂલ ભરેલી છે. અને અહિંસાનો પ્રચાર કરવામાં અંતરાયરૂપ છે. જે વૃત્તિથી આપણે ઝાડોની હિંસા પણ દરગુજર કરીએ છીએ એ જ વૃત્તિથી કેટલાંક પશુપક્ષીઓની હિંસા પણ દરગુજર કરે છે. એટલું પણ આપણે સમજીએ તો અનુદારતારૂપી હિંસાવૃત્તિમાંથી બચી જઈએ. અહિંસા સાથે બીજું એક તત્ત્વ ઉમેરવું

જોઈએ. અને તે છે ધીરજ, બાઈબલમાં લખેલું છે કે પ્રેમની ધીરજ અનંત હોય છે. જેની ધીરજ ખૂટી જાય છે. તે પ્રેમ કાં તો સાચો નથી. અથવા તો કાચો છે. પ્રેમની અસર થવી જ જોઈએ. એટલી શ્રદ્ધા રાખજો. પણ ક્યારે એવો સવાલ પૂછતા નહીં. પ્રેમની દૃષ્ટિ અંત સુધી હોય છે. તમે પ્રેમવિષયક વાક્યમય ઓછું વાંચ્યું હોય એમ હું નથી માનતો. દરેક પ્રેમીજન વર્તમાનકાળને – અરે, કાળતત્ત્વને જ તુચ્છ માને છે. પ્રેમની દૃષ્ટિ અંત સુધી હોય છે. તેથી જ તે અનંત હોય છે. 'કુદરતમાં નિરૂપાય આત્મભોગનો પડઘો પડે છે. એ તમને કબૂલ છે, પછી રહું શું ? 'આત્મા' જેટલો વિશાળ તેટલો 'ભોગ' વિશાળ. વિકસિત આત્માનો ભોગ અસરકારક થવો જ જોઈએ. આત્મા અનંત છે. સાર્વભૌમ છે, એટલે જીત તેની જ છે. દરેક જમાનામાં જોવામાં આવ્યું છે કે હિંસા તે ભૂતકાળનો ધર્મ છે. પણ તે વર્તમાનકાળમાં ઘૂસવા માંગે છે. અહિંસા ભવિષ્યકાળમાં રહે છે. અને હૃદયસ્થ ચૈતન્ય તેને વર્તમાનકાળમાં લાવવા માંગે છે. તમે ભૂતકાળની અપજયી વિશાળ સેનાના સૈનિક છો. કે વિશ્વજિત ભવિષ્યકાળના પ્રાણવાન સૈન્યના વીર છો." આમ અહિંસાના ઉદા. દ્વારા સમજાવે છે.

વર્ષો પહેલા જેને આપણે અંધકારયુગ કહેતા હતા. તે જ ખરેખર સંસ્કૃતિયુગ હતો. ત્યાં જ સંસ્કાર હતા. આપણી હિંદુસ્તાની અથવા ભારતીય સંસ્કૃતિ તો આ પ્રમાણે છે. હિંદુસ્તાનની ભારતીય સંસ્કૃતિ પરાપૂર્વથી અનેક જાતિઓ, અનેક ધર્મો અને અનેક પ્રજાઓ વચ્ચે સમન્વય સાધતી આવી છે. હિંદુસ્તાનની સભ્યતા, હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ પહેલેથી બહુ જીન્સી – Complex Civilisation છે. માટે જ એને હું સંગમ – સંસ્કૃતિ કહું છું આર્ય અને દ્રવિડ એક થયા. ભારતીઓ અને નાગ લોકો એક થયા. શક, હુણ, યુએચી, પલ્લવ, પુલિન્દ, પુલકસ. ઈત્યાદિ અસંખ્યા જાતિઓ અહીં એકબીજા સાથે ભળી ગઈ છે. જ્યાં સુધી આપણે એ બધાને મેળવતા ગયા, એકબીજામાં ભળવાની કળા કેળવીને જ્યાં સુધી આપણે એને જીવતી રાખી ત્યાં સુધી આપણે ચડ્યા અને દુનિયાને મોખરે રહી દુનિયાની સેવા કરી શક્યા. હવે ફરી એ જ ભાગ આપી દુનિયાનાં રંગમંચ પર ભજવવાનો વારો આપણે ભાગે આપણા સદ્ભાગ્યથી આવ્યો છે. એ આપણું મિશન આપણે જો વખતસર ઓળખીએ તો સૃષ્ટિના પ્રારંભથી આજ સુધી આપણું જીવ્યાનું સાર્થક થશે.

સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં લગ્નજીવનમાં સમાજનું સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ સમજાવે છે. "લગ્નસંબંધ ત્યારે જ શુભ બને છે. જ્યારે એ આદર્શને અનુસરીને બંધાય અને સમાજની સાક્ષીમાં થાય. અગ્નિ, સૂર્ય, તારાઓ અને દીપજયોતિ; વેદ, પુરોહિતો, સમાજ પુરુષો અને સગાવહાલાઓ બધાંને સાક્ષી રાખીને જ માણસ પરણી શકે છે. બે જણ પરણે એમાં ત્રીજાને શું ? સમાજને શું લાગેવળગે છે ? એમ કહેનારા મળી આવે છે. તેઓ વાસનાને ઓળખતા હશે, કુદરતને વફાદાર હશે, પણ લગ્નસંસ્થાને સમજી શકતા નથી. લગ્નસંસ્થા સામાજિક ભવનના પાયમાં જ છે. જ્યાં બે મળીને ત્રણ થાય છે ત્યાં સામાજિક જીવનનો ઉદય થાય જ છે. અને તેથી જ સમાજના આશીર્વાદ, સમાજની સંમતિ અને કાંઈ નહીં તો સમાજનો અવિરોધ લગ્નવિધિની પૂર્તિને અર્થે આવશ્યક છે. (પા.નં. ૧૨૧) વિવાહ એટલે શિવ-શક્તિનો સંયોગ. અહીં લગ્નજીવન, નીતિ – અનીતિ – ચારિત્ર્ય વિશે તેમજ સમાજ વિશે વિવિધ ચર્ચાઓ કરે છે. અહીં કાકાસાહેબ પોતાની ચર્ચાથી

સમાજને ફાયદો કેટલો થશે એ પછી વિચારે "પહેલા કર્મ પછી ફળ" હંમેશા એ એમની વિચાર-સરણી રહી છે. તે ક્યારેય ફળની આશા રાખ્યા વગર પોતે જ કામ કર્યું છે. જૂનો જમાનો જુદો હતો. હાલનો જમાનો જુદો છે. જૂના જમાનામાં ભલે સંકુચિતતા હોય, ભલે આંધળો વિચાર હોય, અને વહેમ પણ ભલે હોય, પણ એમાં કંઈક વ્યવસ્થા હતી. વિચારી લોકોના સ્થૂળ અભિપ્રાય લગભગ સરખા જ રહેતા. સમાજમાં દુરાચાર નહોતો એમ નહીં પણ લોકો દુરાચારને દુરાચાર તરીકે ઓળખી શકતા. સારું શું ને નઠારું શું એનો ભેદ નક્કી હતો. દરેક વસ્તુનું મહત્ત્વ કેટલું એનું તારતમ્ય એ વખતના લોકોએ પોતાની દૃષ્ટિએ બરાબર નક્કી કરેલું હતું તેથી જિંદગીનો વહેવાર બરાબર ચલાવવો હોય તો મુશ્કેલી નડતી નહીં. માણસ પડે તોયે ઉઘાડી આંખે પડે. જોખમ ખેડે તો જોખમ ઓળખીને ખેડે. વ્યવહારનું ચલણી નાણું બધે એક જ અને સરખું હતું એ નાણાને જ આપણે આપણી સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ. આજે સમાજમાં પૈસાનો ગોટાળો બધે જ ચાલે છે. સમાજ ફક્ત જુએ છે. વિચારે છે. પરંતુ કંઈ જ કરી શકતો નથી. હા પરંતુ ખરેખર સમાજ એટલે "અરીસો" જેમાં મનુષ્યના દરેક કાર્યનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. પરંતુ આજે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ ચાલે છે. સમાજ કોઈપણ માણસને એના ચારિત્ર જેટલી જ પ્રતિષ્ઠા આપતો. આજે સમાજને પોતાની જ પ્રતિષ્ઠા ક્યાં છે. એની ખબર નથી. સમાજ આંધળો અને મૂઢ બને, સમાજ નેતાઓ બીકણ અને પામર અથવા બેદરકાર બને. એટલે જેનામાં વધારે ધૃષ્ટતા હોય તે સહેજે ફાવી જાય છે. આમ દરેક બાબતનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

અહીં સમાજ અને મનુષ્ય આ બન્ને એક સિક્કાની બે બાજુની જેમ છે. પ્રકૃતિને ઓળખીને પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવવો એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. માણસને માટે જાનવરની પેઠે સ્થાયી પ્રકૃતિ છે જ નહીં. પ્રકૃતિમાં પોતાની ભલી બૂરી શક્તિવૃત્તિ ઉમેરીને કાં તો સંસ્કૃતિ તરફ જાય છે. અથવા એનું આખું જીવન વિકૃત થઈ જાય છે. એને માટે સ્થાયી પ્રકૃતિ નથી. સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ વચ્ચે ઝોલા ખાવા એ જ મનુષ્ય જીવનનાં ભાગ્યમાં છે. ભાગ્યની સાથે એક સંકલ્પબળનું પણ ઉદા. આપે છે. "યુદ્ધમાં એકાદ મહત્ત્વનો કિલ્લો કબજે કરવા સામસામી ફોજો જાય છે. ત્યારે જે ફોજ શરીરસહજ થાકને અવગણીને દિવસ રાત ચાલી શકે તેને જ એ કિલ્લો મળી શકવાનો અને કિલ્લો હાથ આવ્યા પછી શું એ સેનાને નરમ પથારીઓ સૂવાને મળવાની હતી ? થાક્યા છતાં ફરી જીવલેણ યુદ્ધ માટે તૈયારી કરવાની હોય છે. આવી લડાઈમાં જીત કોની હોય છે ? જે થાકને અવગણી શકે, જેનામાં તિતિક્ષા વધારે હોય જેનામાં ખડતલપણું હોય, ટૂંકામાં જેનું સંકલ્પબળ અને વીર્યબળ વધારે હોય તે જ સેના જીતી જવાની અને શું ઈતિહાસમાં એવા દાખલાઓ નથી કે જ્યારે ખાઈ પીને તાજા થવાને બદલે ઉપવાસ કરનારી અને આખી રાત ઈશ્વરનું ભજન કરનારી ફોજ જ બીજે દિવસે મુઠભેરમાં વિજયી થઈ છે. જૂની કહેવત છે. "અન્નમાં પ્રાણ અને પ્રાણમાં પરાક્રમ" પણ અદ્ભુત પરાક્રમ અતિમાનુષી શક્તિ-અન્નમાંથી નથી પેદા થતી પણ શ્રદ્ધા અને સંકલ્પથી પેદા થાય છે. એ ઈશ્વર નિષ્ઠામાંથી જ આપે છે. એ શક્તિ રાવણના ક્રૂરતા સૈનિકોમાં નહોતી. પણ શ્રી રામચંદ્રજીના ભક્તિનિષ્ઠ વન્યાહારી વાંદરાઓમાં હતી. દરેક માણસ માત્ર પોતાનો સંકલ્પ અડગ રાખવો જોઈએ. કોઈ

મનુષ્ય ગુનો કરે અને જાહેરમાં એકરાર કરે તેથી શું તેનો ગુનો માફ થઈ ગયો. તો પછી બધા એ રીતે જ એકરાર કર્યા કરે. ગુનેગારને હંમેશને માટે સજા થવી જ જોઈએ. અહીં મહાભારતના પ્રસંગની વાત કરે છે. "માતા કુંતીને જીવનમાં ખૂબ કડવા અનુભવો થયા હતા. નાનપણમાં ઉચ્છૃંખલ જિજ્ઞાસાને લીધે તે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. પતિના મૃત્યુ પછી બાળકોને ઉછેરવાનો બોજો તેમને પોતાના માથા પર લેવો પડ્યો. લાક્ષાગૃહદહન અને વનવાસના અનુભવ કર્યા પછી તેમને મનુષ્ય જાતિનો સંહાર કરનારું મહાયુદ્ધ જોવું પડ્યું. દીકરાના દીકરા નાશ પામતા પણ તેમણે જોયા. આખરે આ સંસાર છોડીને જંગલનું જીવન સ્વીકારતા તે પોતાના જીવનભરનાં અનુભવનો નિયોડ એક ઉપદેશ—વાક્યમાં પ્રત્યેક માનવીને માટે મુક્તા ગયા છે. રાજકન્યા, રાજપત્ની, રાજમાતા હોવા છતાં દુઃખી જ રહેલા કુંતી સંસારને આખરી વાક્યમાં કહે છે ? ધર્મ તે ધીયતા બુદ્ધિઃ મનસ્તુ મહદસ્તુ ય । આમ જીવન સફળ બનાવવા માટેની યાવી બતાવે છે કે હૃદયની ઉદારતા વિના જીવન સફળ નહીં બને; અને ઉદારતા વિના કોઈપણ રાષ્ટ્રીય સવાલનો ઉકેલ નહીં આવે.

આમ આ રાષ્ટ્ર કે સમાજના પ્રશ્ન ત્યારે જ હલ થઈ શકે જો મનુષ્ય સમાજ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખશે. આમ બધી જ સમસ્યાનો ઉકેલ ઉત્તમ "સંસ્કૃતિ ચિંતન" એમ કાકાસાહેબ કહેવા માંગે છે. પરંતુ સંસ્કૃતિ કે ધર્મ ફક્ત વાત કરવાથી નથી ટકી શકતા. તે બલિદાન માંગે છે. ઈતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પૂરી છે. દરેકે બલિદાન આપ્યા છે. મીરાબાઈએ ઝેરનો પ્યાલો પીને જ પ્રભુભકિતનું સર્વોપરીપણું સિદ્ધ કર્યું. હજારો મુસલમાન લોકોએ આપભોગ આપીને જ હજરત પેગંબરનો એકેશ્વરી ધર્મ લોકમાન્ય કરાવ્યો. ઈશુએ અલૌકિક બલિદાન આપીને જ પોતાના પ્રેમધર્મની સત્યતા દુનિયા આગળ સિદ્ધ કરી, અને પછી યુરોપના અને આફ્રિકાના તેના ધર્મવીર અનુયાયીઓએ જાન આપીને જ તેનો પ્રચાર કયો. શીખોના બલિદાનની વીર ગાથા કોણ નથી જાણતું ? શૈવ ધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ, શીખ ધર્મ અને મહારાષ્ટ્ર ધર્મ એકેએક બલિદાનના જ પાયાથી સ્થાપિત થયા છે. જેની પાછળ આપભોગ નથી. તે સદગુણ સમાજે સ્વીકાર્યો નથી. ગાયનું રક્ષણ કરવા સારું દિલીપ રાજાથી માંડીને કેટલાય હિન્દુઓએ પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરેલા છે. પ્રતિજ્ઞાપાલનને અર્થે હરિચન્દ્રરાજાએ રાજપાટ છોડી દીધા, શરણાગતનું રક્ષણ કરવા શિબિરાજાએ પોતાના માંસનું અર્પણ કર્યું. કોઈને કોઈ મહાત્માના બલિદાનથી જ આજે સંસ્કૃતિ ટકી રહી છે. આજે આપણે કોઈપણ કાર્યની શરૂઆત કરીએ તો સૌ પ્રથમ પ્રાર્થનાથી જ કરીએ છીએ. "પ્રાર્થના એ આત્માનો ખોરાક છે" જેમ જીવને ખોરાક વગર ચાલતું નથી તેમ આ પ્રાર્થના દરેકને જરૂરી છે. તેમજ બધા જ ધર્મમાં તેમનો સ્વીકાર પણ થયો છે. અહીં કાકાસાહેબ આપણને સંસ્કૃતિ ટકાવવા માટે ગાયત્રી મંત્રનો અર્થ સમજાવે છે.

ॐ तत् सवितुर् वरेव्य भर्गो देवस्य धीमहि

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણેયનો અધિષ્ઠાતા દેવ એક જ છે. તે તેજોરૂપ છે. જ્ઞાનરૂપ છે. અંતર્યામી પ્રેરક છે. શુભ કામનાનો પક્ષપાતી છે. એને જ શરણ જવું યોગ્ય છે. એની કૃપા વડે કુબુદ્ધિનો નાશ થાય છે. પાપો બળી જાય છે. અને આપણી બુદ્ધિ શુદ્ધ કરી એને ધર્મકાર્ય તરફ પ્રેરે છે. તેનું જ ધ્યાન ધરવું જોઈએ તેની સાથે પોતાનું અનુસંધાન સાધવું એ માણસનો વ્યક્તિનો તેમજ સમાજનો પરમ ધર્મ છે. એવી દૃઢ ભાવના આ મંત્ર આપણને પ્રેરે છે.

સદાશીવ પરમાત્માની આ પ્રાર્થના બહુવચની છે. એટલે આખા સમાજે તે સાથે બોલવાની છે. એ પ્રાર્થના સામુદાયિક હોવાથી હિંદુ ધર્મનું અને સમાજનું હાર્દ એમાં આવ્યું છે.

ધિય : એટલે બુદ્ધિ અને કર્મ, જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય નહીં પણ બન્નેનું એકાત્મ્ય સ્વીકારી આ મંત્ર પ્રવર્ત્યો છે. જ્ઞાન (સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જ્ઞાન) એ જ સર્વોપરી છે. એ તત્ત્વ હિંદુ ધર્મમાં વિશેષ રૂપમાં સ્વીકારાયેલું છે. જ્ઞાન એટલે જીવન વ્યાપી જ્ઞાન, એમાં કર્મ તો આવી જ જાય છે. ધર્મ જ્ઞાન – તત્ત્વજ્ઞાન – કૌશલસાધક જ્ઞાન તરફ આપણી જાતિ, આપણો સંકલ્પ અને આપણી કૃતિઓ એ પરમાત્મા પ્રેરે એ હેતુથી આપણે એના કલ્યાણકારી, પાપહારી, સદાશિવ દિવ્ય સ્વરૂપનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરીએ એ ગાયત્રી મંત્રનો ભાવાર્થ છે.

આ મંત્રના સાર્થ-જાપથી કિલ્લિવધ (પાપ, મોહ અને રોગ) બળી જાય છે. અને માણસને આરોગ્ય, જ્ઞાન અને શક્તિ મળે છે. એવો અનુભવ છે. (પા.નં. ૨૫૬) દરેક ધર્મમાં પેગંબર તો એક જ છે. જેમ શરીરને ખોરાક જુદો જુદો આપીએ છીએ છતાં આ ખોરાકથી શરીરને લોહી તો લાલ જ મળે છે. તેવી જ રીતે ધર્મ ભલે જુદા હોય, પ્રાર્થના ભલે જુદી હોય પણ અંતે ઈશ્વર તો એક જ છે. જેમ ઈશ્વરને પામવા માટે બધા જ અલગ અલગ ધર્મની સીડીરૂપી સહારો લઈને પ્રભુભક્તિ કરે છે. પણ બધી જ સીડીઓ ઉપર જતા એક જ થઈ જાય છે. હું તો માનું છું કે ઈશ્વરની પેઠે આ જગતનો પેગંબર પણ એક જ છે. એ અનાદિ છે. સનાતન છે. ભિન્ન ભિન્ન કાળે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે એ જુદુ જુદુ રૂપ ધારણ કરે છે. પણ તેની શિખામણ તો એક જ હોય છે. એનું મિશન એક જ હોય છે. કુરાનમાં કહ્યું જ છે કે ખુદાએ દરેક મુલકને માટે અને દરેક જમાના માટે એક એક પેગંબર મોકલ્યો છે. પેગંબરવિહોણો દેશ નથી. પેગંબરવિહોણો જમાનો નથી. સ્થળકાળ પરતવે એમના ઉપદેશના શબ્દો જુદા હોય, ઝોક જુદો હોય, પણ એમની શિખામણ, એમનો ભાવ તો એક જ હોય છે. બધાએ સમાજ સાફ કરવા માટે જ પોતાનું જીવન વાપરવું જોઈએ. ત્યારબાદ પ્રાર્થનાનો અર્થ સમજાવે છે.

◆ ઐં અસતો મા સદ્ ગમય ।

તમસો મા જ્યોર્તિગમય ।

મૃત્યોર્ માઽમૃતં ગમય ॥

હે જગદ્ગુરો ! અમને જ્ઞાન આપ. અમારું અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ. સ્વધર્મની, સ્વદેશની અને સ્વભાષાની સેવા કરવાને અમને જ્ઞાનબળ અને તપોબળ આપ. અમે એકબીજા પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરીને એકબીજા પર પ્રેમ કરીએ એવી પ્રસન્નતા અમને આપ. અમારા હૃદયમાં તારું સ્મરણ હમેશ રહો. (પા.નં. ૨૧૮)

◆ પ્રભો ! દુનિયામાં સત્ય અને અસત્ય મિશ્રિત છે. અમારી વૃત્તિ શુદ્ધ નથી. સત્ય નિષ્ઠાથી અમને વીણી વીણીને સત્ય ભેગું કરવાની કળા તેમજ શક્તિ આપો એ જ અમારી મધુકારી વૃત્તિ થાઓ.

આ "જીવન ચિંતન" નિબંધોમાં આપણને સંસ્કૃતિનું ચિંતન તેમનું રહસ્ય અર્થ વગેરે બધું જ સમજાવી દે છે. જેમ મૌન રહેવાથી ઘણો બધો સંદેશો મળી જાય છે. એવી રીતે આ સંસ્કૃતિ ચિંતન પણ ટૂંકમાં ઘણું બધું કહી દે છે.

"જીવન ચિંતન" અને "જીવન વ્યવસ્થા" આમાંથી જ સાંસ્કૃતિક ચિંતન ઊપજે છે. આ બન્ને શબ્દોમાં ઘણું બધું સમાયેલું છે. અહીં જીવન વ્યવસ્થા એટલે તેમાં વિવિધ ધર્મો, ધાર્મિક સુધારણા, ધર્મગ્રંથો વિશે, ધર્મનું રહસ્ય, આપણા મંદિરો અને અર્થશાસ્ત્ર કે જીવનશાસ્ત્ર એ બધું જીવન વ્યવસ્થામાં રહેલું છે. અહીં સંસ્કૃતિની એટલે જીવનના સંસ્કાર અને તેમાં ધર્મ, રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થવ્યવસ્થા, આરોગ્ય, સાહિત્ય, સંગીત, કલા.... વગેરે સમાયેલા છે.

આ સંસ્કૃતિમાં મેં જે ધર્મચિંતન કર્યું છે તે આપણી ઋષિમુનિઓના અને સંત મહાત્માઓના સાહિત્યના ભક્તિનમ્ર પણ સ્વતંત્ર અધ્યયનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. એ જૂનું સાહિત્ય વાંચતા અને એમાં પેઢી દરપેઢી સંસ્કૃતિનો જે પરંપરિત વિકાસ થતો ગયો તેનું ચિંતન કરતા વર્તમાનકાળના આપણા પુરુષાર્થની દિશા જડી અને ભવિષ્યની પણ થોડી ઘણી ઝાંખી થઈ. અહીં સંસ્કૃતિ એટલે વારસાગત પૂર્વજોના સંસ્કારનો પણ સમાવેશ થાય છે. 'આપણા પૂર્વજોએ માનવ સ્વભાવની ખાસિયતો જોઈ અને રુચિનું વૈચિત્ર્ય સ્વીકારી અનેક જાતની ઉપાસનાઓ સુચવી. આમ, શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત એ ત્રણે જીવનસંસ્કૃતિના જ ત્રણ પ્રકાર છે. જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ એ જીવન સાધનામાં જુદા જુદા પ્રસ્થાનો છે. ચાર વર્ણોએ જીવનસિદ્ધિનાં અને સમાજ સેવાનાં ચાર અંગો છે. ચાર આશ્રમ એ જીવન વિકાસના ચાર તબક્કા છે. એ બધા મળીને વિરાટ જીવન ખીલે છે.

આવી વિવિધ વ્યવસ્થાને લીધે જીવનમાં જ્યારે એકાંગિતા આવવા લાગી ત્યારે આપણા સંસ્કૃતિ ધુરીણોએ આપણને એ બધાનો સમન્વય શીખવ્યો. પંચાયતન પૂજામાં બધા જ દેવોની એકસામટી પૂજા કરવાની હોય છે. એ જ પરંપરા જો આગળ ચલાવવી હોય તો આપણે કહીશું કે આપણી પ્રાર્થના ત્યારે જ પૂરી થાય જ્યારે એમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિનાં બધા અંગો તો આવે જ, પણ એમાં પારસી, યહૂદી, ઈસાઈ અને ઈસ્લામી ઉપાસનાને પણ સ્થાન અપાય. પરંપરામાં જૂનામાંથી જે ટકે એમ હોય તે સાચવી એને નવું રૂપ આપવાનું અને એમાં નવું નવું જે કાંઈ ભળી શકે તે ઉમેરવાનું અને એક જીવ કરવાનું હોય છે. જેમ છોડ

ઊગીને વૃક્ષ થાય છે, નાના બાળકમાંથી પુરુષાર્થી ભડવીર ખીલે છે, તેમજ દરેક સમાજની અને દરેક દેશની સંસ્કૃતિ જૂનામાં પરિવર્તન કરી, અને નવું આત્મસાત્ કરી નવજીવન સાધે છે.

સંસ્કૃતિ સમય સાથે પરિવર્તન કરે છે. એ સ્થિર નથી હોતી. જેમ ચક્ર ફરે છે, તેમ સંસ્કૃતિનું જીવનચક્ર પણ ફરે છે. સંસ્કૃતિ એ કંઈ ચારે બાજુથી રૂંધાયેલ પાણીનું તળાવ નથી. એ તો એક સુદીર્ઘ, વિશાળ નદી છે, જેને બન્ને બાજુના કિનારા મર્યાદિત પાત્રમાં રાખે છે, અને જેમાં ઉપરથી ગમે તેટલું નવું પાણી આવી શકે છે. ભારતની સંસ્કૃતિ ભારતના ઇતિહાસ કરતા પણ વધુ વિશાળ છે, કારણ ઇતિહાસ તો માત્ર ભૂતકાળનો જ ખ્યાલ રાખે છે જ્યારે સંસ્કૃતિનો સંબંધ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે સાથે હોય છે. ઇતિહાસ પોતાના ભવિષ્યથી અજાણ હોય છે. સંસ્કૃતિ પોતાના ભવિષ્યના ધ્રુવતારક પર અમી નજર માંડી આગળ ધપે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં અનેક ધર્મો છે, અનેક ભાષાઓ છે, અનેક દેશોથી આવી વસેલા અનેક વંશના લોકો છે. સંપત્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, કૌશલ્ય, ઉદારતા અને શાલીનતા વગેરે દરેક દૃષ્ટિએ ભિન્ન ભિન્ન કોટિના લોકો અહીં વસ્યા છે. છતાંયે આપણે કહીએ છીએ કે હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ એક છે, અખંડ છે, અવિભાજ્ય છે. ઘણા લોકોએ વસ્તુ જ નથી સમજી શકતા તે ભિન્ન ભિન્ન ધર્માવલંબી લોકો પણ એક સંસ્કૃતિમાં કેમ આવી શકે છે. એ વિચારવા લાયક તો છે જ પણ એના કરતા પણ વિશેષ આજે એ ભારત દેશમાં વિવિધતામાં એકતા જોવા મળે છે. એ મહત્વની વાત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો સમગ્ર આધાર વેદ પર છે. હિંદુ ધર્મને વેદ ધર્મ પણ કહેવામાં આવે છે. વેદ એ દુનિયામાં જૂનામાં જૂના અને અત્યંત મહત્વનો ગ્રંથ છે. વેદ ચાર છે. ઋગ્વેદમાં ઘણે ભાગે સ્તુતિના ૪ મંત્રો છે. યજુર્વેદમાં યજ્ઞનું પ્રકરણ છે. સામવેદમાં આપણું જૂનું ગાયન છે. અથર્વવેદમાં પરચૂરણ ઘણી વસ્તુઓ છે.

આ વેદમાંથી જ બ્રાહ્મણ કરીને એક બીજો ભાગ પેદા થયો. અહીં બ્રાહ્મણ એ અમુક જાતના ગ્રંથોનું નામ છે. બ્રાહ્મણોમાં યજ્ઞ સંબંધી અને ધર્મતત્ત્વ સંબંધી લાંબી લાંબી ચર્ચા છે. આમ આ વેદ આપણને કંઈકને કંઈક બોધ આપે છે.

કેટલાક લોકોનું માનવું છે કે હિન્દુધર્મ પ્રગતિશીલ નથી. આ વાત સાચી નથી. હિન્દુધર્મની માન્યતાઓમાં રિવાજો અને સંસ્કારોમાં ધીમે ધીમે રૂપાંતર થતું આવ્યું છે. ફક્ત જેમ માણસના દેહમાં રોજ ફેરફાર થાય છે, છતાં તે સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી, તેમ હિંદુ ધર્મમાં ફેરફાર ધીમે ધીમે થયેલા છે. અમુક સિદ્ધાંતો, જેને તે પોતાના સનાતન સિદ્ધાંતો માને છે તે જાળવીને હિન્દુધર્મ યોગ્ય ફેરફાર સ્વીકારી લેવા તૈયાર રહેલો છે. આર્ય રાજકુમાર સિદ્ધાર્થે ઉપદેશેલા બૌદ્ધ ધર્મનો તેને જરાયે વિરોધ ન હતો. સંભવ છે કે લોકોનો વિરોધ તો હુએચી, યવન અને શક જેવા પરદેશી રાજાઓની આગેવાની નીચે વિકૃતિ પામતા બૌદ્ધ ધર્મ સામે હતો. એ રાજાઓ અને તેમના બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાબલ્ય વધે તો હિન્દુસ્તાનમાં આર્યસંસ્કૃતિ ન ટકી શકે એવી સ્થિતિ હતી. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે સ્વદેશ તેમજ પરદેશમાં પણ હિન્દુ ધર્મનો સ્વીકાર

થયો છે. ખાસ તો વર્તમાન સમયમાં વિદેશી લોકોનું ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફનું ખેચાણ તેમને આપણાં ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કરવા માટે ખેંચી લાવે તે મહત્વની વાત છે. ભારતની સંસ્કૃતિ જ એવી છે જે દરેકને અનુકૂળ આવે છે. સંસ્કૃતિ માટે સૌ પ્રથમ તો "કેળવણી" જોઈએ અને કેળવણીનું પ્રથમ ક્ષેત્ર હૃદય છે. ધર્મસમાજે લોકકેળવણીનું કામ જેટલું કર્યું છે, રાજદ્વારી પ્રચારકો જેટલું કર્યું છે તેટલું કેળવણી ખાતાએ કર્યું નથી. શુદ્ધ ધર્મની પ્રેરણા લઈ શાળાની ચાર દીવાલની બહાર નીકળી સાચા કેળવણીકારોએ લોકશિક્ષણ અને લોકસેવાનું કામ કરવાનું છે. ધર્મસંસ્કરણ, સમાજસંસ્કરણ, કુટુંબસંસ્કરણ—ટૂંકમાં જીવનસંસ્કરણ કરવાનો જમાનો આવ્યો છે. આવ્યો છે શું ? એ ક્યારનો શરૂ પણ થઈ ચૂક્યો છે. હવે આપ ઉજળિયાત, બેઠાડુ, સલામતીના ઉપાસક, એવા મધ્યમ વર્ગની સાફસૂફી પાછળ સહેજસાજ શક્તિ ખર્ચીને સંતોષ માનવાનો નથી. દીન, અનાથ, પતિત અને પરિત્યક્ત એવા લોકોના હૃદયમાં રહેલા નારાયણની ઉપાસના કરવાની છે. પાર્થિવ મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના મંત્રો અત્યાર સુધી ધાર્મિક લોકો બહુ બોલ્યા. હવે તો દલિતમૂર્તિ દેશવાસીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય અને સ્વાભિમાનની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવાની છે. સ્ત્રીઓ, મજૂરો, ખેડૂતો, કારીગરો અને કારકુનોનું જીવન સુવાસિત અને સારગર્ભ કરવાનું છે. જાતિભેદ તોડવાનો એ અર્થ ન જ થવો જોઈએ કે આપણે કેવળ મધ્યમવર્ગના ઉજળિયાત લોકો માટે રોટીબેટી વ્યવહારની અગવડો દૂર કરવા માંગીએ છીએ. અનાચારી સ્વચ્છંદી લોકો પણ એટલું કરી શકે છે. પછાત અને પતિતોના કેળવણિતેચ્છુ મુરબ્બી થવામાં પણ આજે મોટી બહાદુરી નથી. એ તો સાત્ત્વિક માણસોનો વિનોદ થયો. ખરી ધાર્મિકતા એમાં રહેલી છે કે ગરીબો સાથે પતિતો સાથે, અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી લોકો સાથે આપણે ઐક્યભાવે ભળી જઈએ, એમને પોતાના કરીએ, આપણે એમના થઈ જઈએ, અને એમને સાથે લઈને ઉન્નતિનો પહાડ ચડીએ. આવી વીરવૃત્તિ વગર ધાર્મિકતા સંભવે જ નહીં. વીરત્વ એ જ ખરો ધર્મ છે. માત્ર બીજાને મારીને વીર નથી થવાનું પણ નિર્વેર વૃત્તિથી પોતાની જાતને મારીને વીર થવાનું છે. આજે હરીફાઈના જમાનામાં કેળવણી લેવા માટે પણ આપણે આપણી લીટી લાંબી કરવાની છે, બીજાની ટૂંકી કરવાની જરૂર નથી. આટલું કરશું તો પણ સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહેશે.

અહીં સંસ્કૃતિ સાથે ધર્મ તો રહેલો જ છે. હવે ધર્મને પણ મરામત કરવો પડે છે. જેમ વસ્તુ જૂની થતા ફેંકી દેવામાં આવે છે. અથવા તો વસ્તુને સાફ કરીને કે મરામત કરીને ફરી સંભાળ લેવામાં આવે છે. એ રીતે ધર્મને પણ સમયે સમયે તેની મરામત અને ભાષણ બદલવા પડે છે. તો જ તે ધર્મ ટકી શકે છે. જેમ કહેવત છે કે "જેવો દેશ એવો વેશ" એ અહીં ધર્મને લાગુ પડે છે. આજે જગતના જે પ્રખ્યાત ધર્મો છે તે ઘણે અંશે એવા વ્યાપક ધર્મો છે. સ્થાપનાને સમયે તો તે બધા જીવતા હતા જ પરંતુ તેમને જીવતા રાખ્યા છે. સગડીમાંનો દેવતા સ્વભાવે જેમ વારંવાર મંદ પડી જાય છે અને તેથી વારંવાર કોલસા પૂરીને અને ફૂંકીને તેનું સંસ્કરણ કરવું પડે છે. તેને જાગતો રાખવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજમાં ધર્મતેજનું જાગૃત રાખવા સારું ધર્મપરાયણ સમાજ પુરુષોને તેને ફુંકવાનું અને તેમાં ઈધન પૂરવાનું કામ કરવું પડે છે. “આ કામ જો વખતોવખત ન થયું તો ધર્મજીવન ક્ષીણ અને વિકૃત થઈ જાય છે; અને ધર્મનું ક્ષીણ અને વિકૃત

સ્વરૂપ અધર્મ જેટલું જ નુકસાન કરે છે. ધર્મને ચેતનવાન અને પ્રજ્વલિત રાખવાનું કાર્ય ધર્મપરાયણ વ્યક્તિઓ જ કરી શકે છે. એ શક્તિ ધર્મગ્રંથોમાં નથી, ધાર્મિક રિવાજ કે સંસ્કારમાં નથી, ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં નથી કે ધર્મને ટેકો આપનાર રાજ્ય વ્યવસ્થામાં પણ નથી. શાસ્ત્રગ્રંથ, સંસ્કાર, રિવાજ અને ધાર્મિક અને રાજકીય સંસ્થાઓ ધાર્મિક જીવનને ઓછાવતા પ્રમાણમાં ઉપયોગી છે.”^{૩૨} તેમજ સમાજ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવા માટે વિલાસિતા અને ધર્મજડતાને નાબૂદ કરવી પડે છે. સંસ્કૃતિ માટે રામાયણ અને મહાભારત એ બન્નેની સરખામણી કરે છે. આ બન્ને ગ્રંથો ભારતીય સંસ્કૃતિને શું આપ્યું તેની પણ વિશદ ચર્ચા કરે છે. મહાભારત તેમાં ઘણા બધા પાત્રો આપે છે. પરંતુ અહીં તેમાનાં ત્રણ પાત્રોની વાત કરે છે. "મહાભારતની મંગલમૂર્તિઓ ત્રણ : ભીષ્મ, કૃષ્ણ અને વ્યાસે આ ત્રિમૂર્તિમાં પણ પ્રધાનસ્થાન ભીષ્મનું જ કૃષ્ણની વિભૂતિ તો આખરે દિવ્ય હોઈ એને ભવ્ય નહીં કહી શકાય. વ્યાસ કોઈ વાનપ્રસ્થની જેમ દૂરના દૂર જ રહે છે. સમસ્ત મહાભારત પર પોતાની મંગળ છાયા પાથરનાર તો ધર્માત્મા ભીષ્મ જ છે તે સાગર સમા ગંભીર, હિમાલય સમા પ્રચંડ અને અનંત આકાશ જેટલા શાંત, નિર્મળ છે.

જ્યારે રામાયણ એ ભારત વર્ષનો આદર્શ ચીતરેલો છે. રામાયણની સીતા અને મહાભારતની દ્રૌપદી એમના સ્વરૂપની માફક સ્વભાવમાં પણ વિરોધી છે. છતાં બન્ને પોતપોતાની ઢબે આદર્શ છે. સીતાનું સર્વાર્પણ આદર્શ છે. જ્યારે દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા અનુકરણીય છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ બન્નેને એક જ શ્લોકમાં પાસે પાસે મૂકી પ્રાતઃ સ્મરણીય કરેલો છે. દરેક કથામાં એક બલ પાત્ર હોય છે. જે ખરેખર દેખાતું નથી છતાં સોથી વધારે કામ કરે છે. જે મહાભારતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર એ એનો ઉત્તમ નમૂનો છે. આ બધું જ આપણી સંસ્કૃતિનો એક ભાગ છે. અને એ સમજવું અને સમજીને જાળવવું એ આપણી ફરજ છે. તો જ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો ટકી શકશે.

"સ્વાદસંયમ" આ લેખમાં મનુસ્મૃતિના થોડો શ્લોકોની વાત કરી છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

◆ અતિભોજન એ આરોગ્ય, આયુષ્ય અને સ્વર્ગ ત્રણેને અશક્ય કરનારું છે, અપુણ્ય છે, જગતમાં નિંદાયેલું છે. એટલે ત્યાજ્ય છે. કોઈને એટું અજીદું અન્ન આપવું નહીં; આડે વખતે ખાવું નહીં, તેમજ અતિઆહાર કરવો નહીં."

◆ અન્નની આશક્તિથી બળ, દર્પ, વિષયાશક્તિ, કામ, ક્રોધ અને અંતે અવશ્ય નરકપાત થાય છે. અન્ય ઈન્દ્રિય જીતેલા છતાં. જ્યાં સુધી રસ જીત્યો નથી ત્યાં સુધી તે જિતેન્દ્રિય નથી. જેણે રસ જીત્યો તેણે બધું જીત્યું."

◆ એકટાણું ભિક્ષા માંગી લેવી, ઘણું મેળવવામાં પડવું નહીં. ભિક્ષા મેળવવામાં આસક્ત યતિ વિષયમાં પણ પડે છે.

◆ અલાભ થતાં વિષાદ ન કરવો, લાભ થતાં હર્ષ ન કરવો, ઘણા પ્રપંચનો પરિગ્રહ તજી કેવળ શરીરયાત્રા ચલાવવાનો જ પ્રપંચ રાખવો.

- ◆ અલ્પાન્ન લઈને એકાંત સ્થાન અને આસનથી, વિષયોથી ખેંચાતી ઈન્દ્રિયોને (વિષયમાંથી) વાળી લેવી.
- ◆ ઈન્દ્રિયોના નિરોધથી, રાગદ્વેષના ક્ષયથી, તેમજ ભૂતો વિશે અહિંસા કેળવવાથી અમૃતત્વ મેળવાય છે.
- ◆ સદા પથ્ય અને મિત ખાવું સહેલાઈથી પચાવી શકાય એવું જ ખાવું જે અન્નથી ધાતુનો પ્રકોપ થાય તેવાં અન્નનો યતિએ ત્યાગ કરવો.

અહીં ઉપર જે શ્લોક આપ્યા છે તે ખાસ તો આપણી જીવન પ્રણાલી (રહેવાની રીત) વિશે વાત કરે છે. એની સાથે સાથે તે "સપ્તપદી" જે વૈવાહિક જીવનના બધા આદર્શો સપ્તપદીમાં રહેલા છે. તેની પણ વાત કરે છે. જીવનનો આદર્શ ઊંચો ને ઊંચો બનાવવાની મહેનત કરનાર લોકોએ સપ્તપદીના મંત્રમાંથી અનેક સારા અર્થ કાઢ્યા છે. આ સપ્તપદી એ પણ સંસ્કૃતિના પાયાનું ચણતર છે.

અહીં શ્લોક અંતર્ગત તેમણે ખાવા-પીવાની વાત કરી છે. બીજું કે સંસ્કૃતિ એટલે અર્થશાસ્ત્ર કે જીવનશાસ્ત્ર ? "માણસો બે જાતના હોય છે : એક અર્થશાસ્ત્રે નિર્માણ કરેલા અને બીજા જીવનશાસ્ત્ર. ઓછામાં ઓછો શ્રમ કરવો અને વધારેમાં વધારે ફાયદો ઉઠાવવો. આ સ્મૃતિ છે, અર્થશાસ્ત્રે ઉત્પન્ન કરેલા માણસની. આવા મનુષ્યો આજકાલ ખૂબ પેદા થાય છે. અર્થશાસ્ત્ર પર જેની શ્રદ્ધા છે. એવો માણસ કહે છે. "યંત્ર આગળ રેંટિયો નહીં ટકે. "આવા માણસને પૂછવું જોઈએ "ઘરમાં રાંધતા વધારે વખત જાય છે. તેથી વીશીમાં ખાવા જાઓ છો ખરા ? એટલો વખત બચાવીને તમે વધારે કમાઈ ન શકો ? ઘરમાં દીકરા, દીકરી, સ્ત્રી વગેરે સાથે વાત કરવામાં વખત ગાળો છો. એટલો વખત કમાવામાં ગાળો તો વધારે પૈસા પેદા ન કરો ? " આપણું રાષ્ટ્ર હજી ધર્મ પરાયણ છે. આપણે ત્યાં હજી દયા ધર્મ છે. એને ધર્મશાસ્ત્રનો અર્થશાસ્ત્ર પર વિજય થવાનો જ એ શ્રદ્ધા આપણે સાચવી રાખવી જોઈએ.

કાકાસાહેબના જીવન સંસ્કૃતિ, જીવન ચિંતન, જીવન વ્યવસ્થા, જીવતા તહેવારો અને લોકજીવન આ બધા જ લેખોમાં ચિંતન રહેલું છે. આ ચિંતન પુરોગામીમાં આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, સ્વામી વિવેકાનંદ, આનંદકુમાર સ્વામી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, આચાર્ય હેલન વગેરેના પુસ્તકોના વાંચનથી જ તેઓ અત્યંત પ્રભાવિત થયેલા અને એમણે એ વાંચન પૃષ્ઠભૂમિમાં આપણી સંસ્કૃતિના સ્વરૂપને જોયું. પરંતુ ગુજરાતી વાચકોને એમણે એમની કૃતિઓ દ્વારા પ્રથમવાર એ બધા મહાન ચિંતકોની વિચારસૃષ્ટિનો પરિચય કરાવ્યો. એમણે જ એમની દૃષ્ટિએ સંસ્કારધામોને, કલાસ્થાનોને સંગીત, શિલ્પ અને સ્થાપત્યોને જોતા આપણને શીખવ્યું અને આપણી સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આપણને જાગૃત કર્યા અને આપણી રાષ્ટ્રભક્તિને વેગ આપ્યો.

કાકાસાહેબ આપણા સાહિત્યના એક મહાન ચિંતનકાર છે. છતાં કાકાસાહેબના ચિંતન વિષે વિચારીએ ત્યારે એક પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે ભારતીય ચિંતન પરંપરાથી તત્ત્વતઃ ભિન્ન એવું કાકાસાહેબે શું આપ્યું ?

છતાં પણ કાકાનું ચિંતન એ ભારતીય ચિંતન પરંપરામાં એક નવો ઉન્મેષ છે. પરંતુ તે પરંપરાનું જ પરિણામ છે. પરિસ્થિતિના અનુસંધાનમાં જ જીવનના વ્યાપક ક્ષેત્રને સ્પર્શતું એમનું ચિંતન નવા સ્વરૂપે સરળ શૈલી અને આચારની કસોટી પર ચડીને આવે છે. એ કાકાની વિશેષતા છે.

બદલાતી પરિસ્થિતિમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યોને એમણે નવું રૂપ આપ્યું છે. આમ છતાં પરંપરાનો નાશ કરવાને બદલે તેમનું શુદ્ધિકરણ કર્યું. આમ કાકાસાહેબનું સાંસ્કૃતિક ચિંતન એ તેમની ઊંડી સૂઝનું એક પરિણામ છે.

૩.૪ સાહિત્ય

હું સાહિત્યસેવી નથી, સાહિત્યોપાસક પણ નથી. સાહિત્યપ્રેમી જરૂર છું. મેં સાહિત્યનો આસ્વાદ લીધો છે. એની અસર મારા પર થઈ છે. મેં જોયું છે કે ઉત્તમ સાહિત્ય બુદ્ધિને પ્રજ્વલિત કરે છે, લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, અનુભવને પીંજીને વિશદ કરે છે, ધર્મબુદ્ધિને જાગૃત કરે છે, હૃદયની વેદનાને વ્યક્ત અને તેજસ્વી કરે છે, સમભાવ કેળવે છે અને આનંદને સ્થાયી કરે છે. આ કારણે સાહિત્ય પ્રત્યે મારા મનમાં આદર છે. પણ મેં મારી નિષ્ઠા સાહિત્યને અર્પણ કરી નથી. સાહિત્યને હું મારા ઈષ્ટદેવ ગણતો નથી. સાહિત્યને સાધન તરીકે જ સ્વીકારું છું, અને એ સાધન તરીકે જ રહે એમ—મને માફ કરશો તો કહું કે — ઈચ્છું પણ છું. તુલસીદાસના મનમાં હનુમાન પ્રત્યે આદર હતો, પણ એની નિષ્ઠા તો શ્રીરામચંદ્ર પ્રત્યે જ હતી. તેવી રીતે હું માનું છું કે આપણી ઉપાસના જીવનની જ હોય. સાહિત્ય એ જીવનરૂપી પ્રભુની સેવા કરનાર અનન્યનિષ્ઠ ભક્તને ઠેકાણે શોભે.

—કાકા સાહેબ

એક સાહિત્યકાર જે સાહિત્ય સર્જન કરે તે બધું સાહિત્ય જ છે. પરંતુ અહીં જે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાં "જીવનભારતી", "નારી ગૌરવનો કવિ (૧૯૬૦— ન્હાનાલાલ સ્મારક વ્યાખ્યાન)," "સાહિત્યમાં સાર્વભૌમ જીવન (૧૯૬૧ વિદ્યાબહેન નીલકંઠ સ્મારક વ્યાખ્યાન)," "ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ગાતા (૧૯૬૧—ગુજરાત યુનિવર્સિટી ટાગોર શતાબ્દી જ્ઞાનસત્ર વ્યાખ્યાન)" અને "રવિચંદ્રવિનું ઉપસ્થાન અને તર્પણ (૧૯૬૫)" માં પુસ્તકોને કાકાનું સાહિત્ય ગણાવ્યું તો તેનો અભ્યાસ કરી તેમજ અન્ય લેખનો પણ અભ્યાસ કરીએ.

સાહિત્યની ઉત્તમ તૈયારી સાહિત્ય વિવેચનમાંથી નહીં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસથી થઈ શકે છે. સાહિત્યવિવેચન યોગ્ય પ્રમાણમાં અને બહુ મોડું આવવું જોઈએ. નહીં તો અભિપ્રાયો અને અભિરુચિ અકાળે પરિપક્વ થાય છે.

અને સાહિત્યનું સર્જન તો વિવેચનમાંથી જ નીકળવું જોઈએ. સાહિત્ય માટે જબરદસ્ત સિસૃક્ષા અને બીજાઓ સાથે ઊંડો વિચારવિનિમય કરવાની આતુરતા એ જ મુખ્ય પ્રેરણા હોઈ શકે છે. “માતાનો પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેનો પ્રેમ, પતિ પત્નીનો એકબીજા પ્રત્યેનો અનુરાગ અને ગુરુશિષ્ય વચ્ચેના ભક્તિવાત્સલ્ય, એ ભાવનાઓ જેટલી ઉત્કટ હોય છે, તેટલી જ સાહિત્ય સિસૃક્ષા પણ ઉત્કટ અને અદમ્ય

વૃત્તિ છે. એ સિસૃક્ષા જો શુભ પરિણામી ન હોય તો એને હડકવાની જ ઉપમા અપાય. સાહિત્ય આજે જેટલું સોંઘું થયું છે અને વગર વિચાર્યે બગાડવામાં આવ્યું છે તેટલું એ ન બગાડવામાં આવત તો સાહિત્યે ભારેમાં ભારે પરિણામ બતાવ્યા હોય. શુભંકર સાહિત્ય એ આત્માની અમૃત કળા છે કેમ કે એ ચૈતન્યની પ્રેરણા છે.”^{૩૩}

કવિ હોય કે ગદ્યલેખક એમને જીવનનું ઊંડું અધ્યયન અથવા દર્શન હોવું જોઈએ. અને આજકાલ તો સાહિત્યકારમાં માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્રનું બહોળું અધ્યયન હોવું જોઈએ. આ આદર્શ સુધી જેઓ પહોંચ્યા છે તેમનું સાહિત્ય જ સમાજ ઉપર ઊંડી અસર કરી શકે છે. વિવેકાનંદ, નિવેદિતા, રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજી મારા પર જે આટલી અસર કરી શક્યા તેનું કારણ એ જ છે. એમના સાહિત્યે મને જીવનમાં પ્રેરણા આપી, હૃદયને સમાધાન આપ્યું અને એણે ઉજ્જવળ ભવિષ્યની મને ઝાંખી કરાવી. કોઈપણ બાળકને સાદી ભાષાનું જ્ઞાન આપવું જરૂરી છે. જો જ્ઞાન આપવામાં ક્યાશ રહેશે તો તે સંસ્કારથી પણ વંચિત રહેશે. સંસ્કાર વિનાની કેળવણી અંતે તો સમાજને નુકશાન જ પહોંચાડશે. જેમ વૃક્ષને વાવીએ પરંતુ ફળ તો પછીથી જ મળે છે. એ રીતે સંસ્કાર આપીશું તો કેળવણી એને મેળે જ આવશે.

કેળવણી વિષયક મારા પ્રયોગો જ્યારે ચાલતા હતા અને સાહિત્ય મારફતે કેળવણી આપવા વિશેની શ્રદ્ધા જ્યારે ઓછી થઈ હતી એવા કાળમાં આ બધું લખેલું છે. આમાંનું કેટલુંક વિનોદને અર્થે લખેલું છે, કેટલુંક આગ્રહને વશ થઈને લખેલું છે અને કેટલુંક પ્રસંગ પરત્વે લખેલું હોઈ એમાં અનાયાસે આવી શકે એવું છૂટુંછવાયું ચિંતન વણેલું છે. આ છેલ્લા વીસ વર્ષમાં સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે હું ઉદાસીન જ રહ્યો છું. કેળવણીના કાર્યમાંથી મેળવેલી નવરાશમાંથી આ બધું લખાયું છે. નિશાળમાંથી છટકી જનારા વિદ્યાર્થીઓની રખડપટ્ટી જેવો આ સ્વરછંદ વિહાર ગણાય. આ એકાંગી અને અવ્યવસ્થિત કૃતિ ગુજરાતની પ્રજા આગળ મુકતા મને અમુક રીતે સંકોચ થાય છે. છતાં કેળવણી દ્વારા જનતાની સેવા કરવાની સાધના દરમ્યાન જે કંઈ સાહિત્યનું મનન અને લેખન થઈ શક્યું તે અત્યંત સંકોચ સાથે અને નમ્ર ભાવે ગુજરાતને ચરણે ધરું છું.”^{૩૪}

પ્રથમ ભાગમાં સાહિત્ય વિવેચનની વાત કરી છે. "સૌંદર્યનો મર્મ" સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતીક છે. જીવન જો નીરોગી, પ્રસન્ન, સેવાપરાયણ, પ્રેમપૂર્ણ અને પરાક્રમી હોય તો એના બધા જ વ્યાપાર આકર્ષક અને પ્રભાવશાળી થવાના. જે વિચારમાં આર્યતા છે, ઉદાત્તતા છે અને સર્વમંગલકારી કલ્યાણની ભાવના છે એનું શબ્દ-શરીર એની મેળે ભાવગંભીર, લલિત, કોમળ અને પ્રસાદપૂર્ણ થવાનું જ. ઉચ્ચ સાહિત્ય રૂપાળું હોય જ છે જ્યારે રૂપ કાઢવાથી કોઈ સાહિત્ય ઉચ્ચ કે ઈષ્ટ થતું નથી.

માટે કેવળ સાહિત્યની ઉપાસના ન કરતાં જો આપણે આર્ય અને પ્રસન્ન જીવનની ઉપાસના કરીએ તો સાહિત્યની સુંદરતા એની મેળે ફૂટી નીકળશે. સાહિત્યમાં અનુકરણતા ન હોવી જોઈએ. રાજા ભર્તૃહરિએ સાહિત્ય, સંગીત અને કલા વગરના લોકોને શીંગડા અને પૂંછડા વગરનાં પશુ કહ્યા છે. આમ કહેવામાં રાજા ભર્તૃહરિનાં મનમાં સાહિત્ય વિશે કેટલો ઊંચો ખ્યાલ હશે. સાહિત્ય એ દૈવી શક્તિ છે. "પ્રેરક સાહિત્ય" સાહિત્યના સામાન્યપણે બે વિભાગ કરવામાં આવે છે. વિચાર પ્રેરક અને આચાર પ્રેરક. જે સાહિત્ય

વાંચવાથી માણસને ઊઠીને કામ કરવાનું મન થાય, પોતાના જીવનમાં તેમજ સમાજમાં ભારે પરિવર્તન કરી નાખવાનું મન થાય, તેવા સાહિત્યને આચારપ્રધાન અથવા પુરુષાર્થી સાહિત્ય કહી શકાય. સાહિત્યનાં આપણે બીજી રીતે બીજા બે ભાગ પાડી શકીએ : અનુભવ પ્રધાન સાહિત્ય અને કલ્પના પ્રધાન સાહિત્ય. મનુષ્ય જાતિની પ્રગતિને મોખરે હંમેશ કલ્પના જ હોય છે. કલ્પના એ મનુષ્યના વહાણનો સઢ છે. પણ જો વહાણમાં અનુભવનો ભાર ન હોય તો સઢનો પવન એને ક્યાં લઈ જાય અને ખરાબે ચડાવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

"છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદ"માં સાહિત્યકારોનું સન્માન કાકા કેવા શબ્દો દ્વારા કરે છે, તે જાણવા મળે છે. જે પરિષદમાં આનંદ શંકરભાઈ જેવા આચાર્ય, કેશવલાલ ધ્રુવ જેવા સાહિત્ય સાગરના મીન, રમણભાઈ જેવા રસિક, નરસિંહરાવ જેવા ચિકિત્સક, બ.ક. ઠાકોર જેવા ઇતિહાસ નિષ્ણાંત પધાર્યા હોય, અને જેનું નેતૃત્વ પ્રાચીન સાહિત્યના કાંટાવાળા માર્ગને સરળ કરનાર સાહિત્ય સેવાઘુરીણ હરગોવિંદદાસે સ્વીકાર્યું હોય તે પરિષદ સફળ નીવડી કે નહીં એ પ્રશ્ન જ ધૃષ્ટતાભર્યો ગણાય. પ્રથમ ખંડમાં સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, ગીત અને નિબંધ વિશેના વિચારો જાણવા મળે છે.

ખંડ બીજામાં લોકગીતો, કરુણ કાવ્યો, ભજનો, બાળગીતો, બાળવાર્તાઓ, નવલકથા, જેલ ડાયરી, ઈશુના ચાબખા તેમજ અન્ય સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાહિત્ય – ઉચ્ચ સાહિત્ય – સારું જોતા હૃદયમાં આભિજાત્ય ઉત્પન્ન કરનારું અને જીવનને ઉન્નત કરનારું એક સાધન માત્ર છે. ઉત્તમ સાહિત્યનો માત્ર પ્રચાર કરવા કરતાં, તે સાહિત્ય પચાવીને પોતાનું જીવન ઉન્નત કરી, તે જીવનની સુવાસ સેવાથી ફેલાવીને સમાજને તો પોતાને કૃતાર્થ કરવા જોઈએ. એવી સેવા કરતાં કરતાં આપણને પણ કોઈકવાર સરસ્વતીનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, અને આપણે હાથે અથવા મુખે પ્રસન્ન સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે. એવી રીતે થતો સાહિત્યનો પ્રચાર અપરિહાર્ય, સહજ અને શુભ પરિણામકારી હોય છે.

'વૃત્તવિવેચન' એ શબ્દ કાકાસાહેબે ગુજરાતીમાં રૂઢ કર્યો છે. 'પત્રકારની દીક્ષા'માં વૃત્તવિવેચનમાં પ્રશ્નોની ચર્ચા મળે છે. કાકાસાહેબ કહે છે કે "ધર્મોપદેશક, પત્રકાર અને કેળવણીકાર ત્રણેયનું કાર્ય લગભગ સરખું જ છે." પત્રકારની કામગીરીનો આદર્શ રજૂ કર્યા બાદ તે કહે છે કે, 'લોકસેવક, લોકપ્રતિનિધિ, લોકનાયક અને લોકગુરુની ચતુર્વિધ પદવી પત્રકાર ભોગવી શકે છે.'"^{૩૫}

ટોલ્સ્ટોય, પ્રેમચંદજી અને નરસિંહરાવ વિશે પરિચયાત્મક લેખો કાકાસાહેબે લખ્યા છે. એ ત્રણેમાં મૂળ મહારાષ્ટ્રી વાચકોને ઉદ્દેશીને મરાઠીમાં લખાયેલો નરસિંહરાવ વિશેનો લેખ 'ગુજરાતી સાહિત્યના ભીખ્માચાર્ય' વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. અંગત સંસ્મરણોને કારણે પણ લેખની રોચકતા વધી છે. નરસિંહરાવ 'સાહિત્ય વિવેચનમાં હંમેશા સજજ એવા ઉત્સાહી મલ્લ હતા.' અથવા તો સાહિત્યક્ષેત્રના 'પીઠ પહેગીર' હતા એમ તેમણે કહ્યું છે એ સમજાય તેવું છે, પણ તેમને 'ભીખ્માચાર્ય' કહ્યા છે એમાં તો નરસિંહરાવના લઘુવયસ્ક સમકાલીની ઉદારતા વિશેષ દેખાય છે.

કાકાસાહેબનાં સાહિત્ય વિવેચનોમાં સ્ક્રુટ-અસ્ક્રુટરૂપે તેમની સાહિત્ય વિચારણા રહેલી જ છે પણ એ ઉપરાંત સીધા સાહિત્ય ચર્ચાના લેખો પણ તેમણે લખેલા છે. તેમની સાહિત્યવિચારણા ઉપર ગાંધીજીની જીવનદૃષ્ટિની અને રવીન્દ્રનાથના તેમજ સંભવતઃ ટોલ્સ્ટોયના કળાવિષયક વિચારોની અસર પડેલી જોઈ શકાય છે. ગાંધીજીએ તો 'કળા જીવનની દાસી છે અને તેની સેવા કરવાનું જ તેનું કાર્ય છે.' એમ કહેલું જ છે. ટોલ્સ્ટોયના કળાવિષયક વિચારોએ કાકાસાહેબનો કળાવિચાર ઘડવામાં ભાગ ભજવ્યો છે.

લોકવાર્તા, લોકગીત કે લોકસાહિત્ય, નવલકથા, બાળવાર્તા કે કાવ્ય આદિ વિવિધ સાહિત્ય પ્રકારો વિશે પણ કાકાસાહેબે પ્રસંગોપાત્ત લખ્યું છે; પણ તેમણે કરેલી 'રસમીમાંસા' અને નવલકથાના સ્વરૂપની ચર્ચા વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. ૧૯૨૭માં લખાયેલા 'ત્રણ કરુણ કાવ્યો' એ લેખમાં કાકા કહે છે, 'સંસ્કૃત કવિઓએ કાવ્યના નવ રસ કલ્પ્યા છે. તેમાંય શૃંગાર, વીર અને કરુણ સ્થાયી અને ઉન્નત હોવાથી અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. એ ત્રણેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ એ વિશે મતભેદ હોય શકે છે. પણ મનુષ્ય હૃદયના વિકાસમાંથી જેટલું સાહિત્ય બધા દેશમાં તથા બધા યુગમાં તૈયાર થયું છે તેમાં ઉત્તમોત્તમ કવિત્વ તો કરુણરસમાંથી જ ઝળ્યું છે. એ પછી ૧૯૩૬ માં લખાયેલા રસસમીક્ષા વિશેના લેખમાં જુદા જુદા રસોની તેમણે મીમાંસા કરી અને કરુણ રસને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું : જ્યારે ભવભૂતિએ 'રસ એક જ છે અને તે કરુણ છે, એ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે. એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો ત્યારે એણે કરુણ શબ્દને કળા જેટલો જ વ્યાપક બનાવ્યો છે. હૃદય કોમળ થાય, ઉન્નત થાય, સૂક્ષ્મવેદી થાય કે ઉદાત્ત થાય ત્યાં કારુણ્યની છટા આવવાની જ. કારુણ્યની સમભાવના કે સમવેદના સાર્વભૌમ છે, એમાંથી વિશ્વાત્મકય સુધી આપણે પહોંચી શકીએ છીએ. કરુણ રસ ખરેખર રસસમ્રાટ છે.' કરુણરસની અસરકારતા વિશે કાકાસાહેબ કહે છે કે, 'કરુણરસમાંથી કેવળ હૈયું પીગળે એટલું બસ નથી. હૈયું સળગવું જોઈએ અને એણે જીવનમાં આમૂલાગ્ર ક્રાંતિ કરી નાખવી જોઈએ.' વાત્સલ્ય રસ, શાંત રસ, અને ઉદાત્ત રસ, એ કરુણાનાં જુદાં જુદાં પાસા છે. એમ પણ તે કહે છે. પ્રેમને તેઓ રસરાજ કહે છે અને શૃંગારને કેવળ એનો આલંબન વિભાવ કહે છે. 'વીર રસ પણ એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આત્મવિકાસને જ સૂચવે છે.' એમ કહ્યા બાદ વીર રસનું આકર્ષણ અને સિદ્ધિ શામાં રહ્યાં છે એ વિશે કાકાસાહેબ લખે છે, 'આલસ્ય સુખોપભોગ, બીક, સ્વાર્થ એ બધું તજી દઈ, દેહરખાપણું ખંખેરી કાઢી, બલિદાન આપવા માટે માણસ તૈયાર થાય છે ત્યારે એ જડ ઉપર – દેહ ઉપર – વિજય મેળવી આત્મગુણનો ઉત્કર્ષ બતાવે છે. આવું વીરકાર્ય, આવી વીરવૃત્તિ જોનાર કે સાંભળનારના હૈયામાં પણ સમાનભાવ – સમભાવ જગાડે છે. એ જ વીર રસનું આકર્ષણ અને ખરું સાફલ્ય છે. 'અદ્ભુત, રોદ્ર અને ભયાનક રસનો ઊગમ એક જ છે. અને 'અદ્ભુત રસ ભવ્યતામાંથી ઉત્પન્ન થવો જોઈએ.' એમ તેમણે કહ્યું છે. અદ્ભુત રસની ખૂબી દર્શાવતા તે કહે છે : '... આર્યહૃદયને ભવ્યતાનું દર્શન થતાવેંત પોતાની વિભૂતિ પણ એટલી જ વિરાટ, ઉદાત્ત અને ભવ્ય કરવાનું મન થઈ આવે છે. કાકાસાહેબ જીવનની દૃષ્ટિએ કરેલી આ રસમીમાંસા કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રશ્નોને એક નવા દૃષ્ટિકોણથી ચર્ચવામાં પ્રયત્નરૂપ છે અને એ રીતે એ ઉપયોગી પણ છે.

ખંડ ત્રણમાં શબ્દ ચર્ચા ૧, ભાષાની ભીડ, અને ૨, જોડણીકોશમાં ગુજરાતી ભાષા વિશે વાત કરી છે. ખંડ ચારમાં રાષ્ટ્રભાષા, ભાષાનો પ્રશ્ન, હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા તે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદના લેખો લખેલા છે.

રાષ્ટ્રભાષાનો અર્થ એવો કદી ન થઈ શકે કે પ્રાંતીય ભાષાઓનો નાશ કરીને હિંદીને ભારતવર્ષનું એક રાજીપદ આપવામાં આવે. આ વસ્તુ ફરી ફરી કહેવી પડે છે એ ખેદની વાત છે. રાષ્ટ્રીય એકતાના કોઈક કટ્ટર હિમાયતી કોઈ કોઈવાર કહી દે છે કે ભારતવર્ષની બીજી બધી ભાષાઓ સમુદ્રમાં ફેંકી દેવામાં આવે અને હિંદી જ આ દેશની સાર્વદેશિક ભાષા રહે.

હિંદી ભાષાની એક ખૂબી એ છે કે "બધી જાતની ભાષાશૈલીનો તે સંગ્રહ કરી શકે છે. હિન્દી ભાષાને હજુ ઘડપણ આવ્યું નથી, તેનો હજુ યૌવનકાળ છે. તે વાળી વળે એવી છે, સંસ્કારક્ષમ છે, નવાં નવાં રૂપ ધારણ કરી શકે છે. કબીર, તુલસીદાસ અને સુરદાસ જેવા રાષ્ટ્ર માન્ય સંતોએ તેનું મહત્ત્વ વધાર્યું છે. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા સંન્યાસીઓએ તેની કદર કરી છે. આર્યસમાજ જેવા જોશીલા સંપ્રદાયે તેની ઘણી સેવા કરી છે. આપણા મુસલમાન ભાઈઓને તો તે ઘરની જ ભાષા છે. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં પણ તે સ્થાન પામી ચૂકી છે. બીજી કોઈપણ ભાષા એવી રાષ્ટ્ર માન્ય થઈ નથી. રાજદરબારના યાત્રીઓ અંગ્રેજીની ગમે તેટલી હિમાયત કરે, અંગ્રેજી કદી રાષ્ટ્રભાષા થવાની નથી." ^{૩૬} જો મારે શ્રાદ્ધ કે બ્રહ્મચર્ય કરવો હોય, તો હું કેવળ સેનાપતિઓ, તત્ત્વવિવેચકો, ઋષિઓ, કવિઓ, સુધારકો અને સંતોનું જ તર્પણ કરવા નહીં બેસું, પણ પોતાના વ્યક્તિત્વથી મારું અને મારા સમાજનું વ્યક્તિત્વ ઘડનાર સાહિત્યકૃતિઓનું પણ હું અવશ્ય તર્પણ કરું. મારા પૂર્વજોએ પહાડો, નદીઓ, વૃક્ષો, પશુપક્ષીઓ અને આકાશની જ્યોતિઓ તેમજ વાદળાઓનું પણ તર્પણ નથી કરેલું ? સાહિત્યકૃતિઓને પણ જો હું પૂજ્ય પિતરોને સ્થાને કલ્પું તો એમાં હું કશું અજુગતું નથી કરતો.

ખંડ પાંચમાં રાષ્ટ્રલિપિ ૧, ૨, આપણી લિપિનો પ્રશ્ન, તેમજ 'અ' ની બારાખડી વગેરે લેખો લખેલા છે. અહીં લિપિના વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી છે. બાળકોને શીખવામાં સહેલી કેમ પડે તેની વિચારણા કરવામાં આવી છે.

"નારી ગૌરવનો કવિ" કાકાસાહેબે પહેલી વહેલી ગુજરાતી કવિતા મરાઠી માસિકમાં અને તે ન્હાનાલાલની 'વીરની વિદાય' મ્હારા કેસર ભીના કંથ હો.... હતી. અને કવિનાં ગીતનું બીજું દર્શન ગાંધીજીના આશ્રમમાં થયેલું તે ગીતના શબ્દો આ પ્રમાણે હતા,

"અમે જોગીઓનાં બાળ !

અમે જોગીઓનાં બાળ !

ઝોળી ભરી ભરી લાવિયે,

અમને ચાખવાની આણ:

અમે જોગીઓનાં બાળ ! "

વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનાં દિવસોમાં એક અણબનાવ બને છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી એનું કારણ કવિની નારીદાક્ષિણ્યવૃત્તિ અને પત્ની-નિષ્ઠા છે. એમનું કહેવું હતું કે કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં જે માનનું સ્થાન એમને મળે એ એમની પત્નીને પણ મળવું જોઈએ. બંને જણાં કોંગ્રેસના મંચ ઉપર સાથે સાથે જ બેસશે. વ્યવસ્થાપકોએ બહેનો માટે અલગ બેસવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ત્યાં પણ માન ઓછું ન હતું. પણ કવિને રુચ્યું નહીં. બધા જ વિવાહિત મહેમાનો એવો આગ્રહ રાખે કે પતિ-પત્ની સાથે જ બેસશે તો કોંગ્રેસના જેવું અધિવેશન ચાલી ન શકે. એ કાંઈ સન્માન સમારંભ ન હતો. રાષ્ટ્રીય વિચારણાનો અને તે પણ કટોકટીની વિચારણાનો પ્રસંગ હતો. હું માનું છું કે જો કોઈએ જઈને કવિની સાથે દલીલ કરી એમને સમજાવ્યા હોત અથવા એમને રાજી કરવા ખાતર એમના પૂરતો અપવાદ કર્યો હોત તો કશું બગડત નહીં. આ અણબનાવની ગાંધીજીને ખબર ન હતી. નહીંતર ગાંધીજી પણ દૂઝણી ગાયનું પાટું ખમનારા હતા. અંતે તો કવિ નોકરીમાંથી રાજીનામું આપે છે.

સાથે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે વીરતાથી ભરેલા એ પગલાને તેઓ આખર સુધી વળગી રહ્યા. શ્રી વિજયરાયે પોતાના વ્યાખ્યાનને અંતે જે એક સંસ્મરણ નોંધ્યું છે તે કેટલે દરજ્જે યથાર્થ છે તે આપણે જાણતા નથી. માણસનું મન અનેક રીતે કામ કરે છે. કવિએ અંગ્રેજ સરકારને અને ગાંધીને કાગળો લખ્યા હોય કે મને નોકરીએ રાખો નહીં તો સામો પક્ષ મને રાખશે, તો એવા કાગળોથી હું આશ્ચર્ય નહીં પામું; પણ મને લાગતું નથી કે આમ કંઈ બન્યું હોય. અને બન્યું હોય તોયે એને ક્ષણિક નબળાઈ જ હું ગણું. કેમ કે ફરી નોકરીએ ચડવાનો પ્રયત્ન કવિએ કર્યો હતો એવું કોઈએ જાણ્યું નથી. કવિના સ્વભાવમાં વિચિત્રતા ગમે તેટલી હોય અને બગડે ત્યારે તેઓ અસાધારણ બગડતા પણ હોય પણ એમણે ફરી સરકાર પાસે જવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી એ નાનીસૂની વાત નથી. એમના સ્વભાવમાં ટેક અને ખડતલપણું બન્ને હતાં.

કવિ ન્હાનાલાલ દાંપત્ય પ્રેમના વિશાળ, સમૃદ્ધ અને ગંભીર સરોવરમાં ઊઠતી ઉત્તુંગ પણ કલ્યાણમયી ઊર્મિઓના કવિ છે એ તો બધાએ સ્વીકાર્યું છે. ન્હાનાલાલે કવિતાક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને એમની ઊર્મિલ કવિતાને વિવેચકો આવકાર આપે તે પહેલાં જ અમે 'ઈતરે જનો' એ એમની કવિતાનો સ્વીકાર કર્યો અને શહેરે - શહેરે અને ગામડે - ગામડે એનું કૂજન-રટણ કરી એ કવિને અપનાવ્યા. ન્હાનાલાલની કવિત્વશક્તિ, લેખન અને વ્યાખ્યાનશક્તિ જો ખીલી હોય અને એ દ્વારા એમણે આખો જન્મારો સતત સેવા આપી હોય તો એનું શ્રેય 'ઈતરે જનો' ની કૃતજ્ઞતાને જ છે. એમનું એ પ્રોત્સાહન એટલું નક્કર અને પ્રેરણાદાયી હતું કે કવિ ન્હાનાલાલને ભલભલા પ્રત્યે અનાસ્થા અને તિરસ્કાર કેળવતા પણ સંકોચ રાખવો ન પડ્યો. સમાજ હૃદય પરનું એમનું સામ્રાજ્ય અમીટ છે એ વિશ્વાસે જ આપણા કવિને આખર સુધી ધૈર્ય આપ્યું. અને જીવનની વિષમ પળે પણ તેઓ અણનમ રહ્યાં.

કવિ ન્હાનાલાલે સંસ્કૃતિનું ચિંતન અને ઇતિહાસનું અધ્યયન એટલી જ ઉત્કટતાથી કર્યું છે. સંસ્કૃતિના ભાવિ રૂપનું મનન તો એમણે કર્યું હશે, પણ તે કદાચ એમના સાહિત્યમાં પૂરેપૂરું પ્રગટ થયું

નથી. ભવિષ્યની કલ્પના તો દરેક જણ કરે છે. પણ જ્યારે એ એક આખા જમાનાના હૃદયમાં એનો પ્રત્યય ઉપજાવે ત્યારે જ એને 'દર્શન' કહી શકાય.

'સરસ્વતીચંદ્ર' ના લેખક ગોવર્ધનરામ સાહિત્યસ્વામી હતા એ વાત તો છે જ, પણ તેઓ સંસ્કૃતિચિંતક હતા. ભૂતકાળનો વારસો સમજીને, વર્તમાનકાળની વિટંબણા અનુભવીને, પરાસ્ત ન થતાં ઉજ્જવળ ભવિષ્યકાળનું ચિંતન તેઓ કરી શક્યા એ જ એમની મહત્તા છે. ભાષાને કારણે એમની મહત્તા નથી, પણ ચિંતનની મહત્તાને કારણે એમની ભાષામાં ઉત્તમતા આવી અને તેઓ પોતાના જમાના ઉપર ઊંડી અસર કરી શક્યા. ચિંતન અને દર્શન (VISION) એ જ સાહિત્યસ્વામીની મૂડી હોવી જોઈએ. એ હોય તો ભાષા એની મેળે એને અનુરૂપ અને એને તોલે આવે એવું રૂપ પકડે છે. એની સાથે સાધના તરીકે ભાષા ખેડવાનો પ્રયાસ કર્યો હોવો જોઈએ એ દેખીતી વાત છે.

હું માનું છું કે કવિ તરીકે ન્હાનાલાલની વિશેષતા દાંપત્યજીવન અને દાંપત્ય પ્રેમમાં જડતી જીવનસમૃદ્ધિના સંતોષમાં રહેલી છે. આજના કવિઓ અને નવલકથાકારો પ્રેમ વિશે જ્યારે લખે છે ત્યારે એમને દાંપત્યજીવન વિશેના અસંતોષ ઉપર જ ભાર મૂકવાનું અચૂક સૂઝે છે.

આપણા સાહિત્યમાં એવા અનેક પ્રસંગો કવિઓએ ચિતર્યા છે જેમાં લડવાની પ્રેરણા આપવાનું કામ માતા, અથવા ભગિનીએ કર્યું છે. સ્ત્રીજાતિ સ્વભાવે પ્રેમધર્મી, ક્ષમાધર્મી અને સહનશીલ હોય છે. એ જ્યારે અકળાય અને વિક્કરીને હિંસાની પ્રેરણા આપે ત્યારે સમજી લેવું કે કોક ઠેકાણે ભયાનકમાં ભયાનક માનવદ્રોહ થયેલો છે. યુદ્ધમાંથી નાસી આવેલ સંજયને ફરી લડવા મોકલનાર વિદુલા હોય કે અર્જુનને બાણ ચડાવવા પ્રેરનાર કુંતા માતા હોય અથવા પાછળનો કશો વિચાર કર્યા વગર એકાગ્ર થઈને લડવા માટે પોતાના પતિઓને મોકલી જોડર કરનાર રજપૂત સ્ત્રીઓ હોય, એ બધા પ્રસંગો કાવ્યકળાને ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડે છે અને તેથી જ પ્રેમશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતું શૌર્ય એ કાવ્યકળાનો એટલો પ્રિય વિષય થઈ પડ્યો છે. છતાં જીવનનું અંતિમ તત્ત્વ અને તેથી કાવ્યનો અંતિમ રસ તો જીવનનું માંગલ્ય જ હોવું જોઈએ. જો રસ ન્હાનાલાલની કવિતામાં આપણને અખૂટ પ્રમાણમાં મળે છે. એ પણ એક કારણ છે કે એમની કવિતા આપણા હૃદય ઉપર એટલી પકડ જમાવે છે.

આપણા કવિઓ જ્યારે ગુજરાતનાં ગીત ગાય છે ત્યારે તેમની નજર આગળ જેમ ગુજરાતની ભૂમિ હોય છે, નદીઓ, પર્વતો, સરોવરો, સમુદ્ર કિનારા, શહેરો, ગામડાઓ અને અહીં ખીલતી વનસ્પતિસૃષ્ટિ એમની નજર આગળ હોય છે, તેમજ અહીં વસતા નરનારીનું વિવિધ અને સમૃદ્ધ જીવન પણ એમની નજર આગળ હોય છે, અને એમણે ખેડેલો પુરુષાર્થ એ પણ એમની ભક્તિનો વિષય હોય છે.

ન્હાનાલાલે ગુજરાતી સમાજને હૃદયની કેળવણી આપી, આપણી સંસ્કૃતિની મહત્તાનું આપણને ભાન કરાવ્યું. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે જે નારી જાતિને સ્વતંત્રતા બક્ષી તેની પ્રતિષ્ઠા વધારી, તે જ નારીજાતિના પ્રેમની કદર કરવાનું જે કવિએ આપણને શીખવ્યું, તેના પ્રત્યે આપણી કૃતજ્ઞતા હંમેશાં જાગૃત રહેવી

જોઈએ. અને આપણે કવિની એ સેવાનો સ્વીકાર કરતાં વરસે વરસે એને ભકિતકુસુમાંજલિ અર્પણ કરવી જોઈએ. કવિ ન્હાનાલાલની એ સંસ્કૃતિ સેવાનો ખ્યાલ ગુજરાત બહારના લોકોને પણ મળવો જોઈએ; કેમ કે જે ભાવનારાશિ આજે ગુજરાતીમાં સંગ્રહાયો છે તે આખા ભારતનો વારસો છે, અને એ યથાકાળે આખા ભારતને મળવો જ જોઈએ. કવિ ન્હાનાલાલ કેવળ ગુજરાતની જ કૃતજ્ઞતાના અધિકારી નથી. આખા ભારતે એમની વાડ્મયી સેવાથી પરિપુષ્ટ થવું જોઈએ અને એ કવિને અખિલ ભારતીય અંજલિ અર્પણ કરવી જોઈએ. તેમને "નારી ગૌરવના કવિ" નું બિરુદ આપ્યું તે યોગ્ય જ છે.

"સાહિત્યમાં સાર્વભૌમ નવજીવન" માં સાહિત્યની સમૃદ્ધિ માટેની વાત કરી છે. જેમ દરેક નાગરિકને અને ખાસ કરીને રાજ્યકર્તાઓને પોતાના દેશનો ઊંડો પરિચય હોવો જરૂરનો છે અને એટલા માટે ભૂગોળવિદ્યાનો અનેકવિધ તેમજ સરસમાં સરસ વિકાસ થવો ઘટે છે તેમજ સાહિત્યના ખેડાણ માટે અને નવનિર્માણ માટે આપણી પાસે સાહિત્યનાં જુદા જુદા ક્ષેત્રોની અદ્યતન સાહિત્યિક ભૂગોળ હોવી જોઈએ. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ્ઞાનની ઉપાસના કેટલે દરજ્જે થઈ છે, એક એક ક્ષેત્ર પરત્વે આપણી ભાષામાં કેટલું, કેવા પ્રકારનું અને કેટલા સામર્થ્યનું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એનો શાસ્ત્રીય ઢબે તૈયાર કરેલો અહેવાલ આપણી પાસે હોવો જોઈએ. અને તે પણ વિદ્વાન વ્યક્તિ દ્વારા તૈયાર કરેલ હોવો જોઈએ.

ભાષાનાં શબ્દકોશો, વ્યાકરણો, શબ્દમીમાંસા, અર્થવિકાસની ચર્ચા અને ભાષાનો ઇતિહાસ આદિ પ્રાથમિક અને પાયાના ગ્રંથોથી માંડીને દેશપરિચય, લોકપરિચય અને સંસ્કૃતિપરિચય કરાવતું સાહિત્ય કયું કયું છે અને તે કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી છે એ વિશેનો અહેવાલ તૈયાર કરાવવા જોઈએ.

આપણી ભાષા, આપણી સંસ્કૃતિ અને આપણું સાહિત્ય ત્રણેનાં મૂળિયા જેમ આપણને સ્થાનિક લોકજીવનમાં જડે છે તેમજ, અને વિશેષરૂપે, સંસ્કૃત ભાષામાં અને એના સાહિત્યમાં પણ એ મૂળિયા આપણને મળે છે. જો સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય મળતું હોય અથવા સંતો કે ચારણ કવિઓ દ્વારા સાહિત્ય મળતું હોય તો તેનો અહેવાલ કરવો જોઈએ.

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનું વહાણ ખાડીમાંથી નીકળી, અખાતને વટાવી મહાસાગરમાં એટલે કે ભરદરિયે પહોંચ્યું છે. આપણે વિશ્વદરબારના સદસ્ય બની ચૂક્યા છીએ. માનવજાતિની પુરુષાર્થયાત્રાના આપણે પણ યાત્રી અથવા સહયાત્રી બન્યા છીએ. આપણું જીવન ધીરે ધીરે વિશ્વજીવન સાથે ઓતપ્રોત થવાનું છે. આ વિશ્વસહયોગમાં આપણે ઘણું લઈશું આ યાત્રા આ પુરુષાર્થ આંધળો ન થાય એટલા માટે આપણી પાસે જીવનનો તેમજ સાહિત્યનો નકશો – બધી વિગતો પૂરી પાડતો નકશો હોવો જોઈએ. તેમજ ગુજરાતી, મરાઠી, કાશ્મીરી, તમિળ, હિન્દી વગેરે ભાષાનાં અનુવાદથી પણ સાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું છે. સાથો સાથ ભાષા સમૃદ્ધિની વાત પણ કરી છે.

જે કોઈ હિન્દી ભાષાની સેવા કરશે અને તેને અપનાવશે તેનો પ્રભાવ આખા દેશ પર વધારે પડવાનો છે. આપણી દીર્ઘદષ્ટિથી જ હિન્દીનું રૂપ ઘડી શકીશું. ગુજરાતની સરકાર, ગુજરાતની

યુનિવર્સિટીઓ, ગુજરાત સાહિત્યસભા, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, વિદ્યાપીઠ, વિદ્યાસભા અને ગુજરાતના પ્રકાશકો જો આ અમૃત યોધડિયું ઓળખીને વખતસર એનો લાભ લેશે તો ગુજરાતનું જીવન પ્રભાવશાળી અને આશીર્વાદરૂપ નીવડશે. આપણે ધારીએ તો મુંબઈ, અમદાવાદ અને રાજકોટ, ત્રણે જગ્યાએ હિંદીની પ્રકાશન સંસ્થાઓ ચલાવી શકીએ. આજે પણ હિંદીના ક્ષેત્ર ઉપર મુંબઈ અને કલકત્તાનો ઓછો પ્રભાવ નથી. આમા ઘણાં લોકોના અભિપ્રાય કે લોકમત ભેગા કરવાનો સવાલ નથી. અલ્લાહાબાદ, લખનૌ, દિલ્લી કે બનારસનું રસ લેવાપણું અહીં છે જ નહીં. કરે એનો કારભાર. કાપડની મીલો ખોલવામાં જેમ ગુજરાતીઓએ પહેલ કરી તેમ જ રાષ્ટ્રીય હિન્દીની સેવાનું કામ જો ચાર-છ સમર્થ લોકો પોતાનું કરી લે તો જોત-જોતામાં એના શુભ પરિણામ દેશ આખો જોઈ શકશે. તેમજ ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્રના લોકો દ્વારા પણ હિંદીની સેવા થશે.

અંતમાં કહે છે કે આપણે તત્ત્વજ્ઞાનનો ફરીથી અભ્યાસ કરવો પડશે. તેમજ તે સમન્વય દષ્ટિથી રચાવું જોઈએ. જો તેમ થશે તો માનવજાત નવજીવન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

"રવિચ્છવિનું ઉપસ્થાન અને તર્પણ" કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની સાહિત્યસેવા આજે ચાર તપની છે. આ દેશમાં જ જન્મીને લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી જેમણે પોતાના કવિત્વનો વરસાદ સતત આપણા ઉપર વર્ષાવ્યો છે, તેમનો આજે પરિચય આપવો પડે એ આપણા દેશની દયામણી દશા ગણાય. મહત્તા ઓળખવાની શક્તિ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ, તેથી સાત વર્ષ પહેલાં યુરોપના મહાન વિદ્વાનોએ અને સાહિત્યાચાર્યોએ તેમને અગ્રપૂજાનું માન આપીને 'દુનિયાની આ એક મહાન વિભૂતિ છે' એમ આપણને કહી દીધું, ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં એમની યોગ્યતા જાણનાર અને જાણતા હોય તો પણ મુક્તકંઠે સ્વીકારનાર બહુ જ ઓછા હતા. સાચું જોતા આજ સુધી 'નોબેલ પ્રાઈઝ' જેવા વિદ્વાનોને મળ્યું છે તેમની સાથે સરખામણી કરતાં એમ જ કહેવું પડે છે કે 'નોબેલ પ્રાઈઝ' મળવાથી કવીન્દ્રની મહત્તા વધી નથી, પણ કવીન્દ્રે એ પારિતોષિકનો સ્વીકાર કરીને 'નોબેલ પ્રાઈઝ' ના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે.

આપણી સંસ્કૃતિ દુનિયામાં સૌથી જૂની અને શ્રેષ્ઠ છે. છતાં આપણે તેની અવગણના કરીએ છીએ. આપણે પડયા એટલે આપણે માની લીધું કે આપણી સંસ્કૃતિ પણ નાલાયક છે. અંગ્રેજોએ પણ આપણને તેવી જ શિખામણ આપી. આવી સ્થિતિમાં પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર, એટલું જ નહીં પણ એ સંસ્કૃતિનું રહસ્ય પી જઈ આજના જમાનામાં તે સંસ્કૃતિ કેટલી દીપી નીકળી શકે છે એનો વસ્તુપાઠ આપનાર જે થોડી મહાન વિભૂતિઓ છે તેમાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પણ છે. માટે એમનું દર્શન આપણને પ્રિય, બોધક અને પ્રોત્સાહક થવું જોઈએ.

તેઓને એકાંત બહુ જ પ્રિય છે. કુદરત-ઝાડ, પાન, ફળ, ફૂલ, પક્ષી - ના સહવાસમાં જ રહેવાની તેમની ઉત્ક્રાંતિ જણાય છે. માણસની ભીડ એમને ગમતી નથી. બાળકો સાથે માત્ર તેઓ એટલા તો ખીલે છે કે તે વખતે તેઓ બાળકોને કુદરતનાં બોલતા ચાલતા ફૂલો જ માનતા હોય.

રવીન્દ્રનાથનો ઉછેર શાંત અને સંસ્કારી કુટુંબમાં થયો હતો. બાળપણથી જ કાવ્યરચના કરવાનો તેમને શોખ હતો. 'વાલ્મીકિપ્રતિભા' એમનું પ્રથમ નાટક છે. એ એમણે ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે રચેલું જે આજે પણ વખણાય છે. તેઓ વૈષ્ણવ કવિઓથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા હતા. તેમની વિશ્વવિખ્યાત 'ગીતાંજલિ' માં પણ વૈષ્ણવ કવિઓના ભાવ અને સંકેત જોવામાં આવે છે. પણ 'ગીતાંજલિ' ની ભાવનાઓ એટલી બધી સૂક્ષ્મ અને સાર્વભૌમ છે કે આઈરિશ લોકોને તેમ જ જપાનીઓને, મુસલમાનોને તેમજ અમેરિકન લોકોને 'ગીતાંજલિ' માં ક્યાંય પારકાપણું લાગતું નથી. 'ગીતાંજલિ'નું ખાસ લક્ષણ તો તેની અભિજિત રસજતામાં છે. 'ગીતાંજલિ' માં આવતા ભાવો તો ચિરપરિચિત લાગે છે, પણ તેમના પહેરવેશમાં અને ચિત્રામણમાં એટલી બધી નવીનતા, કોમળતા અને પ્રસન્નતા છે કે દરેક પદમાં આપણને કોઈ નવીન તત્ત્વ અથવા અનુભવનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સુંદર હીરો જેમ અનેક પાસા દ્વારા ચળકે છે તેમ તેની કવિતા ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિને ભિન્ન ભિન્ન અર્થ અને આનંદ આપીને પોતાનું સર્વાંગમિત્વ સિદ્ધ કરે છે. 'ગીતાંજલિ' એ એમની પાકી ઉંમરનું પરિપક્વ ફળ છે." ૩૭

રાજકારણને ઉદ્દેશીને 'સ્વદેશ', 'સમૂહ' 'રાજા ઓ પ્રજા' વગેરે નિબંધો લખ્યા છે. કેળવણી વિશેના વિચારો 'શિક્ષા'માં જણાવ્યા છે. બાળકો વિશે 'શિશુ' એ કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા એમણે જગતને બતાવ્યું છે કે નાનાં બાળકોમાં પણ આત્મા વસે છે, એમને પણ લાગણીઓ હોય છે, એમની પોતાની એક સ્વતંત્ર બાળ દુનિયા હોય છે અને તે દુનિયામાં વિહાર કરીને જ તેઓનો વિકાસ થઈ શકે છે. આપણા કવિ જેટલે દરજજે બાળહૃદય સમજી અને ચીતરી શક્યા છે. તેટલે દરજજે દુનિયાનો બીજો કોઈપણ કવિ અત્યાર સુધી ચીતરી શક્યો નથી. અમારા કેટલાક ચિત્રોએ તો અમારી પાસે એકરાર કર્યો છે કે, "ઠાકુરનું 'શિશુ' કે "The Crescent Moon" વાંચ્યા પછી જ અમે નાનાં બાળકો ઉપર પ્રેમ કરતા શીખ્યો છીએ." એમને લાગે છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષણશાસ્ત્રની સરસ કે નીરસ ચોપડીઓ સાથે રવીન્દ્રનાથનું 'શિશુ' નિયત પુસ્તક રાખ્યું હોય તો શિક્ષકોની અને એમના હાથમાં સપડાયેલા નાના બાળકોની જિંદગી સફળ જઈ થાય. આ ઉપરાંત 'ધરે – બાહિરે' અને 'ગોરા' એ એમની પ્રખ્યાત નવલકથાઓ છે.

'અયલાયતન' આ રમણીય નાટકનું વસ્તુ અતિ અલ્પ – નહીં જેવું છે. ભાષા પ્રસન્ન છે. વિચાર વિશદ છે. રસ પરિપક્વ દ્રશ્યા સમાન છે. છતાં તેનો અભિપ્રાય ગંભીર તેમજ અવ્યક્ત છે. શેરડીનો બધો રસ ચૂસી ખુટાડાય, પણ ગુલાબની આહ્લાદકતા સૌમ્ય છતાં અનંત હોય છે. તેનો સંગ્રહ આનંદ અનુભવી શકાય. તેનું વર્ણન કરી શકાય નહીં.

'ચિત્રાંગદા' આપણા સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓના અનેક આદર્શો ચીતરેલા છે. એમાં સતીથી માંડીને વસંતસેના સુધી ત્રણે સપ્તકના સૂર સંભળાય છે. સીતા જુદી, દમયંતી જુદી, સાવિત્રી જુદી, દ્રૌપદી જુદી, ઊર્મિલા જુદી, ગાંધારી જુદી, તારામતી જુદી, મદાલસા જુદી અને ચુડાલા વળી એથીયે જુદી. સન્યાસી પિતા પાસે વારસો માગવા પોતાના દીકરાને મોકલનાર યશોધરા જુદી અને અમૃતત્વની જ ઈચ્છા રાખનાર

મૈત્રેયી જુદી બુદ્ધશિષ્યા નકુલમાતા પણ એક સ્વતંત્ર આદર્શ છે. મંદોદરી, વિદુલા અને નજીકના જમાનમાં આવીએ તો મીરા, મુક્તાબાઈ, તુલસીદાસની સ્ત્રી, જસવંતસિંગની સ્ત્રી અને ઝાંસીની લક્ષ્મીબાઈ અને ઈન્દોરની અહલ્યાબાઈ – ગમે તેટલા આદર્શો – સ્વતંત્ર અવનવા આદર્શો આપણે ત્યાં પડેલા છે. રવીન્દ્રનાથે મહાભારતમાંથી ચિત્રાંગદાનો ઉદ્ધાર કરી એક ગૌરવાન્વિત તેમ જ રસિકપ્રિય એવો આદર્શ આપણી આગળ ઊભો કર્યો છે.

રવીન્દ્રનાથે ચિત્રાંગદા ચીતરીને એ પણ બતાવ્યું છે કે સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની કે સમાજની ચિંતાઓ માથે લે, પુરુષાર્થમાં પોતાનો ભાગ માગી લે, પોતાનો જીવનવ્યાપાર સ્વેચ્છાએ નિયંત્રિત કરે તો પણ સ્ત્રીનું હૃદય સ્ત્રીહૃદય જ રહેવાનું, બલ્કે વધારે ઉન્નત અને રમણીય થવાનું સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યથી સ્ત્રીની કોમળતા, ભાવપરાયણતા અને પવિત્રતા ઓછી થવાને બદલે વધારે સત્ય અને સંપૂર્ણ થવાની.

વૈરાગ્ય વિષેની રવીન્દ્રનાથની ફિલસૂફી આજના જમાનાને ચાહે તેટલી મધુર લાગે તો પણ તે યથાર્થ છે એવી પ્રતીતિ નથી થતી. ઐહિક દૃષ્ટિએ જીવન સમૃદ્ધ કરવું હોય, પ્રવૃત્તિનું સમાધાન મેળવવું હોય તો વૈરાગ્યનો રસ્તો કામનો નથી એ વાત સાચી. ત્યાં તો ભુકિત અને મુકિત સમન્વય બોધનાર તંત્રમાર્ગ જ સેવ્ય છે. એથી ઊલટું આત્મવિજયના, આત્મસાક્ષાત્કારના અને અખંડ શાંતિના ભૂખ્યા માણસને સર્વ ધર્મના સાધુઓએ ઉપદેશેલો ઈન્દ્રિયનિગ્રહનો – વૈરાગ્યનો – માર્ગ જ ગ્રહણ કર્યો છૂટકો છે. અપ્રતીમ સૌંદર્ય આગળ જ્યારે વૈરાગ્ય પરાગત થાય છે ત્યારે આત્મા પણ સંકુચિત થાય છે અને વિશ્વમાંગલ્યને આઘાત પહોંચે છે, એ સનાતાનસત્ય મિથ્યા કરી બતાવનાર સાધના હજી લગી તો યોજાઈ નથી.

'ઘરે બાહિરે' એ રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા પર કાકાસાહેબ પ્રથમથી જ આફરીન હતા. રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે કલાકૃતિને રસની દૃષ્ટિએ તપાસો, નહીં કે તમારા અચલાયતન સનાતની સમાજના ઘૂંટી કાઢેલા આદર્શ પ્રમાણે. ખરું જોતાં, ઉચ્ચ કલાકૃતિઓ પછી તે સંગીતના રાગો હોય, શિલ્પની મૂર્તિઓ હોય, સ્થાપત્યના પ્રાસાદો હોય, સામાજિક તહેવારો અને ઉત્સવો હોય, નાના કે મોટા કાવ્યો હોય કે સાહિત્યની અનેકવિધ કૃતિઓ હોય એ બધી જીવતી વસ્તુઓ છે. ઐતિહાસિક પુરુષોની વિભૂતિઓ જેમ આપણે સમગ્રપણે વિચાર કરીએ છીએ, સમાજમાં એમનું સ્થાન, ક્યું એ નકકી કરીએ છીએ. અને એમના પ્રત્યે કૌતુક, આદર, ભક્તિ, તિરસ્કાર, ઉપેક્ષા કે જુગુપ્સા કેળવીએ છીએ, તેમજ કલાકૃતિઓ પ્રત્યે પણ એમના જીવંતપણાને કારણે થયા વગર રહેવાનું નથી.

"નાટીર પૂજા" નાટક કદાચ કોઈ કન્યાઓની સંસ્થા માટે લખાયું હોય એવું લાગે છે. તેમાંથી આવા વિચારમૌકિતકો આપણને મળે છે.

- ◆ "સોનાની કિંમત અને પ્રકાશની કિંમત એક તે કેમ હોઈ શકે."
- ◆ "શાસ્ત્રાસ્ત્રો, અગ્નિપ્રલય અને રકપાત દ્વારા જ જગતને શાંતિ મળવાની છે."

- ◆ "ઉચ્ચ આસનને નીચે પોંચી ધૂળમાં મેળવી દેનારો આ બૌદ્ધ ધર્મ છે."
- ◆ "બુદ્ધ જેવા મહાત્માનું દર્શન એટલે જ પૂજન અને પૂજન એટલે આત્માર્પણ"
- ◆ "મોહપાશમાં ફસાઈને જો મિથ્યા વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો હોય તો માત્ર એ મિથ્યા વસ્તુ દૂર કરવાથી મોહ દૂર થતો નથી. મોહ દૂર કરવા માટે મિથ્યા વસ્તુનું અપમાન જ કરવું પડે છે. "
- ◆ "મૃત્યુના સિંહદ્વારમાંથી જ જીવનની જયયાત્રા નીકળતી હોય છે."
- ◆ "બીકના ચાબખા વાગતાંવેંત માણસ ધાર્મિક મૂઢતા પાછળ સંતાવાનો પ્રયત્ન કરે છે"

"માલંચ" (પુષ્પવાટિકા) દાર્જિલિંગ (જેને અંગ્રેજોએ દાર્જિલિંગ બનાવ્યું) જતાં રસ્તામાં એક દિવસ કરસિયાંગ ઊતર્યો હતો. ભારત આખામાં આ સ્થાન ઓર્કિડ ફૂલો માટે જાણીતું છે. ઓર્કિડ એક જ જાતનું ફૂલ નથી. જાત જાતનાં રંગો અને આકારોનાં પણ એક વિશિષ્ટ કોટીનાં ફૂલોને ઓર્કિડનું નામ આપ્યું છે. કેટલાંક ઓર્કિડ જમીનમાંથી ઊગે છે ખરાં, પણ સામાન્ય રીતે. એ પરોપજીવી વાંદાનો એક પ્રકાર છે. આ ફૂલોની રંગોની વિવિધતાને કારણે અને એની નાજુકાઈને લીધે યુરોપિયન લોકો આ ફૂલો પર મરી ફીટે છે. કરસિયાંગમાં આ ફૂલો જ્યારે બાગને આધારે લખેલી શ્રી રવીબાબુની ઓર્કિડ જેટલી જ સુંદર, રંગીન અને નાજુક નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યને મળશે.

નવલકથા કે નવલિકા સામાન્યપણે નાયક નાયિકાના નાનપણથી અથવા તારુણ્યકાળથી પ્રારંભ થાય છે. પ્રેમનો અંકુર અજાણતાં શી રીતે ફૂટ્યો, અકલ્પિત રીતે કેમ પાંગર્યો, પ્રેમના માર્ગમાં સંકટો કેવા આવ્યાં અને આખરે તેમાંથી સુખ અથવા દુઃખની નિષ્પત્તિ શી રીતે થઈ, આ બધું બતાવવામાં આવે છે. અપવાદ તરીકે ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિતમાં સીતાસ્વયંવર, રામ-રાજયવિયોગ, સીતાવનવાસ, અશોકવનવાસ વગેરે બધા પ્રસંગો અપ્રત્યક્ષપણે સૂચવી ગર્ભવતી સીતાના રામચંદ્ર સાથેના વિસ્ત્રબ્ધ વાર્તાલાપથી અને પરિણીત તથા પરિણત પ્રેમથી વાર્તાનો પ્રારંભ થાય છે. એ નાટકમાં શંકાખોર પ્રજાની દુર્જનતાનું કુપરિણામ બતાવ્યું છે. રવીબાબુની આ નવલકથામાં સુખાસીન નીરજાના સુખોત્કર્ષની વિકૃતિમાંથી ઉદ્ભવતી મત્સરપ્રેરિત શંકાનું દુષ્પરિણામ બતાવ્યું છે. એ દષ્ટિએ આધુનિક સાહિત્યમાં આ નવલકથા અદ્વિતીય છે.

કવિએ પત્ની સાથે સત્તર વર્ષ ગાળ્યા. તે પ્રેમોત્કટ અવધિને અંતે થયેલું વિયોગ દુઃખ એમણે 'સ્મરણ' નામના પોતાના કાવ્યસંગ્રહમાં ગ્રંથિત કરી રાખ્યું છે. ત્યાર પછી સત્તર વર્ષો વહી ગયા અને 'લિપિકા' નામનાં રેખાચિત્રો ફૂલવતી વેળાએ કવિને પત્નીનું ફરી ઉત્કટતાપૂર્વક સ્મરણ થયું. આ નાનકડી સ્મરણસંહિતામાં કવિએ પોતાની પત્નીને જે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી છે તે કોઈપણ નારીને ધન્યતા ઉપજાવે એવી છે. આ સત્તર વર્ષોમાં જે હું બન્યો, મારું જીવનસંગઠન દૃઢ અને સમૃદ્ધ થઈ શક્યું તે બધું જ કાંઈ બ્રહ્મદેવને અથવા તેના સૃષ્ટિક્રમને લીધે નહીં. મારી પ્રેમચતુર પત્નીએ અનેક રીતે મને હાથમાં લઈ કોઈ એક કુશળ

કારીગરની પેઠે આકાર આપ્યો. અને મારા એ જીવનમાં મૂલ્ય ભર્યું એનો જ આ પ્રતાપ હતો. અને તેથી જ ત્યાર પછીનાં આ સત્તર વર્ષો ભૂખમરા જેવા સાવ સૂનાં લાગે છે."

માણસ જાતજાતના અનેક વિષયોનું અધ્યયન કરે છે, પણ માણસની દૃષ્ટિએ સૌથી મહત્વનો વિષય તો માણસ જ હોઈ શકે. 'ઐતિહાસિક માણસ' 'ધાર્મિક માણસ', 'ધની માણસ' અથવા 'જાદુગર માણસ' નહીં. આ બધા તો એકાંગી માનવ થયા. માણસના અધ્યયનનો સાચો વિષય તો 'કેવળ' માણસ જ છે, સાદો અને સંપૂર્ણ. અને તેથી જ ઇતિહાસ, પુરાણ અથવા ખલપુરુષોનાં ચરિત્ર અને આત્મકથા વગેરેનો જન્મ થયા પહેલાં જ વાર્તાઓનો જન્મ થયો, કૂથલીઓનો જન્મ થયો અને ટાઢા પહોરનાં ગપ્પાંનો જન્મ થયો. હવા તથા પાણી બધે જ મળતા હોવાથી જેમ માણસ તેનું મહત્ત્વ ભૂલી જાય છે અને દુર્લભ છતાં છીછરી ચીજોની પાછળ પડે છે, તે જ પ્રમાણે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ કથાવાર્તાનો અનાદર કરી બીજા ઘણા વિષયોને આગળ કર્યા; પણ જીવનનો દ્રોહ કરીને શિક્ષણશાસ્ત્ર શી પ્રગતિ કરી શકે ? રવીબાબુ કહે છે, "ઈશ્વરે વાર્તા સાથે જ માણસને જન્મ આપ્યો અને કહ્યું, 'આ આહાર પર પરિપુષ્ટ થાઓ. તેમાંથી જ તમને જીવનરહસ્ય મળી રહેશે.' વાર્તાની યોગ્યતા સનાતન યજ્ઞથી જરાયે ઓછી નથી.

"આપણા યુગના બે શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિઓ" આજની દુનિયા ભારતના આત્માને બે વિભૂતિઓ દ્વારા ઓળખે છે, અને તે છે – મહાત્મા ગાંધી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર.

આપણે એમ નથી કહી શકતા કે દુનિયા એ બે જણને માર્ગે જવા તૈયાર થઈ છે. પણ અધ્યાત્મ, વેદાંત, યોગ, કર્મયોગ, આત્મયોગ અને સત્યાગ્રહ એ બધી વસ્તુઓ આ બે જણના જીવન દ્વારા અને લેખન દ્વારા સજીવપણે રજૂ થઈ છે.

'જન ગણ મન' વાળું રાષ્ટ્રગીત લઈએ અથવા 'હે મોર ચિત્ત પુણ્યતીર્થે જાગો રે ધીરે' વાળું ભારતનું ઇતિહાસ રહસ્ય તપાસીએ – આપણને પ્રેરણા એક જ મળે છે. અને તે છે – સર્વોચ્ચ આસ્તિકતાની. કોઈ મને પૂછે કે આસ્તિકતા એટલે શું ? તો હું વગર સંકોચે કહીશ કે રવીન્દ્રનાથના સમસ્ત સાહિત્યમાંથી જે એકધારી નિષ્ઠા નીતરે છે તેને હું આસ્તિકતાગણું છે. રવીન્દ્રનાથને અનુભવ અને ચિંતન દ્વારા અને ઈશ્વરના કૃપા-પ્રસાદ દ્વારા માનવતાનું ઉચ્ચ ઉન્નત દર્શન થયું હતું. અને તે દર્શન એમને પોતાની કવિતા દ્વારા તેમજ તમામ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભારતને અને દુનિયાને કરાવ્યું હતું. ગાંધી અને રવીન્દ્ર મળીને જે રસાયણ સિદ્ધ થાય છે તેમાં જ ભારતીય આત્મા વ્યક્ત થયો છે અને તે દ્વારા જ ભારતની હવે પછીની સાધનાનો પરિસ્કોટ થાય છે.

"જીવનને શુદ્ધ, સમૃદ્ધ, સફળ અને સમર્થ બનાવવાના પ્રયત્નને અંતે જે જીવન પદ્ધતિ અને જીવન વિસ્તાર કેળવાય છે. તે આપણી સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિનો સ્વભાવ સમન્વયકારી છે. જીવનની પરિપૂર્ણતા તે સંસ્કૃતિ."

—કાકા કાલેલકર

"આપણાં આદર્શો, પ્રવૃત્તિઓ અને પાર્થિવ સિદ્ધિઓનો સરવાળો એનું નામ સંસ્કૃતિ."

— "વોલીસ"

"સંસ્કૃતિ એટલે સમાજના સભ્ય તરીકે માનવીએ સર્જેલ જ્ઞાન, માન્યતાઓ, કલા, નૈતિક ભાવનાઓ, કાયદો, રૂઢિ, વિશિષ્ટ શક્તિઓ વગેરેનું એકમ."

— "ટેઈલર"

"ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદ્ભાતા" તરીકે કવિવર રવીન્દ્રનાથ વિશે આજે મારે બોલવાનું છે. આજના જમાના પર અસાધારણ અને વ્યાપક અસર પાડનાર વ્યક્તિઓમાં મુખ્ય બે છે. મહાત્મા ગાંધી અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર એ બંનેની ગુજરાત ઉપર તો અસાધારણ છાપ પડી છે. તેમ છતાં બંનેની અસર માનવતા વ્યાપી નીવડી છે. બંને વિચારવીર બરા. વિચારની વિશેષતા વિના લોકનેતૃત્વ સંભવતું જ નથી, પણ એકનું ક્ષેત્ર પ્રધાનપણે સાહિત્ય અને બીજાનું ક્ષેત્ર કર્મ, સંઘર્ષ અને લોકનેતૃત્વ.

રવીન્દ્રનાથે સાહિત્યનું એકેય ક્ષેત્ર છોડ્યું નથી અને જે ક્ષેત્ર હાથમાં લીધું એમાં પોતાની પ્રતિભાના બળે આપણને કંઈને કંઈ એવું નવું આપ્યું જ છે. જેને પરિણામે આપણી જીવનદૃષ્ટિ ઊંડી, વ્યાપક અને સમૃદ્ધ થઈ છે. કવિતા, નાટક, ગીતો, લઘુકથા, નવલકથા આદિમાં એમનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે જ, પણ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, પદાર્થ વિજ્ઞાન, ભાષા, શબ્દ — વ્યુત્પત્તિ, અનુવાદ વગેરે જાત જાતના વિષયો પર તેમજ ભારત આગળના મહત્ત્વના સવાલો ઉપર સારા સારા વિચાર પ્રેરક નિબંધો પણ એમણે આપ્યા છે.

સાહિત્ય સાથે સંગીત, નૃત્ય, અભિનય અને છેલ્લે છેલ્લે ચિત્રકળા પણ એમણે કેળવી અને દરેકમાં પોતાની મૌલિકતા ખીલવી બતાવી. આ બધી વસ્તુઓના વિકાસને અંગે એમણે શાંતિનિકેતન, શ્રીનિકેતન અને વિશ્વભારતી જેવી સુંદર સંસ્થાઓ ચલાવી અને એમાં પોતાનો પ્રાણ રેડ્યો.

આપણે ત્યાં હિન્દુ નામનો એકય ધર્મ નથી. પણ અનેક સંપ્રદાયોનું એક વિશાળ ધર્મ કુટુંબ છે. કુટુંબીઓ વચ્ચે દાર્શનિક કે બીજા ઝઘડા ભલે ચાલ્યા હોય પણ બધાની સંસ્કૃતિ એક જ હતી. અને તે કારણે આપણો વિકાસ મોટેભાગે શાંતિયુક્ત અને સમન્વયકારી થયો. આપણી સંસ્કૃતિમાં અનેક ફેરફારો થતા આવ્યા છે. આપણા સંતોએ અસ્પૃશ્યતાને મહત્ત્વ ન આપ્યું; પણ વિરાટ સમાજે જીવનશુદ્ધિને કાજે અસ્પૃશ્યતા ચલાવી છે. અને તેથી આપણી સંસ્કૃતિમાં એને સ્થાન છે. એમ કેટલાયે સંતો માનતા હતા. પોતે લોકવહેવારથી પર છે. માટે પોતે અસ્પૃશ્યતાને મહત્ત્વ ન આપે એટલી જ એમની ભૂમિકા હતી. આપણી સનાતની સંસ્કૃતિમાં ચાર વર્ણ અને 'અઢાર પગડ' જાતિઓ સ્વીકારાઈ હતી.^{૩૮} એટલે હિન્દુ સંસ્કૃતિનું સર્વમાન્ય સ્વરૂપ નક્કી ન થઈ શકે.

આપણી સંસ્કૃતિ એ એક ધર્મપરાયણ, વિરાટ સામાજિક પ્રયોગોની પરંપરા છે. કોઈ એક ધર્મપ્રચારક એને પ્રધાનપદ આપતો ધર્મગ્રંથ અને એણે ચલાવેલી ધર્મપ્રણાલી સાથે હિન્દુ ધર્મ પોતાને બાંધતો નથી. ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ, નર્મદા અને સાબરમતીની પેઠે અનેક સ્ત્રોતોના સંગમમાંથી ઉત્પન્ન

થયેલો એ વિરાટ જીવનસ્ત્રોત છે. એ અખંડ વહે છે. નવા નવા પાણી લે છે. પોતાના પાણી દૂર દૂર સુધી ફેલાવે છે. અને હંમેશા પોતાની પ્રગતિ અને તાજગી જાળવી યુગકાર્યને અનુકૂળ બની આશીર્વાદરૂપ નીવડે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું જે સ્વરૂપ રવીન્દ્રનાથે જોયું તેનું મહત્ત્વ અને તેની વિશેષતા ત્યારે જ સમજાશે જ્યારે આપણો એ સંસ્કૃતિનો વિકાસ વિહંગમદૃષ્ટિએ અથવા 'આકાશયાન-દૃષ્ટિ'એ સમગ્રપણે નિહાળીશું.

ભૂતકાળના લોકોએ આત્મસંસ્કૃતિ કેળવવા માટે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણ સ્વતંત્ર રસ્તાઓ બતાવ્યા. પોતપોતાના સ્વભાવ અને સ્વધર્મ પ્રમાણે એમાંથી એક માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો રહ્યો. એમ અત્યાર સુધી આપણે માનતા આવ્યા પણ આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્ઞાન, કર્મને ભક્તિ ત્રણે મળીને જીવનયોગ બને છે. એ ત્રણ પાસાઓનો એકસામટો સ્વીકાર કરવો એ આજની ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. એમાં માન્યતા એવી છે કે જ્ઞાન એ જીવન-યોગનો પાયો છે. કર્મ એ તો જીવનયોગનું સર્વસ્વ ગણાય. જ્ઞાન દ્વારા જ કર્મ વિશુદ્ધ બને છે. નિષ્કામ બને છે. અને બંધન પેદા કરતું નથી અને ભક્તિ તો જીવન-યોગની સુવાસ છે. ખુશબો છે. નિષ્કામ સેવા અને પૂજાર્થી ભક્તિ અલગ છે જ નહીં બધા માનવો, બધા વંશો, રાષ્ટ્રો, મહાજાતિઓ અને સંસ્કૃતિઓ સાથે હૃદયનું એક્ય કેળવવું હોય અને જીવન સમૃદ્ધ બનાવવું હોય તો નિષ્કામ પ્રેમ અને પ્રેમપ્રેરિત સેવા એ જ ઉત્તમ સાધના છે. અને આવી પ્રેમસેવા માટે પોતાનું જીવન વિના સંકોચે અર્પણ કરી દેવું જેમ અગરબતી પોતે બળીને બીજાને સુવાસ આપે છે. એવું જ જીવન આપણા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીનું હતું.

આપણા ઋષિ-મુનિઓએ, સંતોએ અને અવતારી પુરુષોએ, આચાર્યોએ અને લોકનેતાઓએ જે પ્રયોગ કર્યા, અનુભવો મેળવ્યા અને શ્રદ્ધા ખીલવી તેના દસ્તાવેજ તે છે. આપણાં ઋષિ-વચન, શાસ્ત્રગ્રંથ અને સંતવાણી એ બધાનું આહારયુક્ત અધ્યયન થવું જ જોઈએ. એ સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ નહીં ચાલે. પણ એ બધા વચનોનું પ્રામાણ્ય બીજાઓ ઉપર અથવા પોતાના ઉપર પણ લાદવાનું નથી હોતું. લાદવા ગયા તો વસ્તુની આંતરિકતા મટી જાય છે. જે પ્રેરણા હતી તે દબાણ બને છે. સાધના તો ખિલવણી હોવી જોઈએ, નહીં કે પજવણી અને તેથી આપણો બધો વારસો પ્રેરણારૂપ રહે અને એનો સ્વાભાવિક આંતરિક સ્વીકાર થાય, એના પ્રામાણ્યનો આગ્રહ રખાય નહીં. આવી આ ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક સ્વાભાવિક અને આવશ્યક અંગ છે. સર્વધર્મ સમભાવ, તમામ સંસ્કૃતિઓ પ્રત્યે આદર, તમામ સાધના પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને એ બધી વિવિધતા દ્વારા સર્વોદય સાધવો છે એ સાર્વભૌમ વિરાટ સંકલ્પ રહેલો છે.

રવીન્દ્રનાથ જેવા ધર્મચિંતકોએ અને સમાજસુધારકોએ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં એક વખતે પ્રધાન માનતા પરંતુ વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિ વ્યવસ્થા જે ભેદ પાડ્યા એને સામાન્ય માણસ સમજી શકતો નથી. પરંતુ ગાંધીજીએ અને રવીન્દ્રનાથે એનું ગહન ચિંતન કરી અને અર્થ કાઢ્યો અને સમજાવી એ જ વખતે કાકા એ ગાંધીજી ને કહ્યું કે ગીતામાં ફક્ત ચાર વર્ણનો પુરસ્કાર છે. શુશ્રુષા કરનાર વિદ્યાર્થીનો, બ્રહ્માચર્ય આશ્રમનો, પિતરોનું શ્રદ્ધા કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમનો અને અગ્નિની ઉપાસના છોડી દેનાર સંન્યાસ આશ્રમનો

આડકતરા ઉલ્લેખ ગીતામાં છે. એમ જરૂર મનાય. પણ જેમ વર્ણવ્યવસ્થાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ, સ્વીકાર અને વિસ્તાર ગીતામાં છે. તેમ ચાર આશ્રમોનો નથી. શ્રીકૃષ્ણ પોતે સુદામા જેવા ગોઠિયાઓ સાથે સાંદીપનના આશ્રમમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી રહ્યા હતા. એ ખરું, પણ એમણે કોઈ ઠેકાણે એ પ્રથમ આશ્રમનો પુરસ્કાર કરેલો દેખાતો નથી. અને ગૃહસ્થાશ્રમના ત્રણ અગ્નિનો ત્યાગ કરનાર સંન્યાસ-આશ્રમી જીવન વિશે તો ગીતાને વિશેષ આદર પણ નથી. મારી વાત ગાંધીજીએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી અને વિચારમાં પડ્યા. મારું એ નિરીક્ષણ એમને ગમ્યું પણ એમણે પોતાનો કશો અભિપ્રાય આપ્યો નહીં.

પ્રથમ ગાંધીજી જાતિ-વ્યવસ્થાનું સમર્થન કરતા હતા. એમાં એમને સ્વદેશીની નમ્રતા અને સંયમધર્મનાં બીજ દેખાતા હતા આગળ જતાં તેઓ જાતિ વ્યવસ્થાના વિરોધી બન્યા, અને ભિન્ન ભિન્ન જાતિ વચ્ચે અને વર્ણો વચ્ચે વિવાહનો પુરસ્કાર પણ કરવા લાગ્યા. અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો એ ઉત્તમ ઉપાય છે. એમ તેઓ માનતા પણ તેમણે આવા વિવાહોનો જાહેર પ્રચાર કર્યો નથી. એમને આવા આંતરવર્ણીય વિવાહ ઈષ્ટ લાગતા હતા. એટલું જ નહીં પણ ભિન્ન-ધર્મી વિવાહ માટે પણ એમનું મન તૈયાર થયું હતું. કેટલાક લોકો ગાંધીજીના ગુરુ તરીકે રવીન્દ્રનાથને ગણતા હતા પરંતુ આ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં કોઈ કોઈના ગુરુ હોતા નથી. પોતે જ સ્વતંત્ર હોય છે. આથી બન્નેનો લાભ ભારતીય સંસ્કૃતિને મળ્યો છે.

રવીન્દ્રનાથ કવિ હતા. કેવળ છંદશાસ્ત્ર ઉપર કાબૂ મેળવી શબ્દો અને ભાષા વાપરવાની ચાતુરી કેળવી કવિતા બનાવનારા અથવા ગાનારા એ ન હતા. એમણે કવિતા દ્વારા સત્યની ઉપાસના કરી, સમાજહિતનું ચિંતન કર્યું. નિસર્ગ, માનવી હૃદય અને સામાજિક જીવન એ બધાનો સામટો વિચાર કરી એની મારફતે ઈશ્વરી તત્ત્વનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવ્યો અને એ બધાના સમન્વયથી જે જીવન દેવતાનો આવિષ્કાર થાય છે. તેની ઉપાસના ચલાવી એટલે જ હું કહું છું કે રવીન્દ્રનાથ કવિ હતા તે મૂળ વૈદિક અર્થમાં એમની કેળવણીની કલ્પના પણ સ્વતંત્રતા, સ્વયંસ્ફૂર્તિ, સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાવ અને સ્વ-સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર માનવતાની ઉપાસના કરતાં કેમ શીખવું એના જ પ્રયોગો કરતી. જ્ઞાનપાસના અને ઔદ્યોગિક કૌશલ્ય બન્નેને કેળવણીમાં સરખું જ સ્થાન હોવું જોઈએ એમ તેઓ માનતા અને ઉપયોગિતામૂલક ઔદ્યોગિક કૌશલ્ય સાથે સુંદરતા પણ અનુસ્પૃત હોવી જોઈએ એ એમનો આગ્રહ હતો. જો જીવનમાં કાવ્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્રકળા, ઉત્સવ આદિને સ્થાન હોય તો કેળવણીમાં તેમજ ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પણ એ બધી વસ્તુને સ્થાન હોવું જોઈએ એ એમનો આગ્રહ હતો. ગૃહનિર્માણ અને વાસ્તુ-વિદ્યા વિશે એમણે શું લખ્યું છે. અને કેવા પ્રયોગો કર્યા છે તે હું વિગતે જાણતો નથી. પણ એમની જીવનદષ્ટિ જાણ્યા પછી અને એમની જીવનઉપાસનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી ભારતીય સંસ્કૃતિને ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે કેવું સ્વરૂપ આપવું એ દરેક માણસ પોતાની મેળે નક્કી કરી શકે છે. અને એમાં જાત જાતનાં અનેક પ્રયોગો થાય તો તેથી કશું બગડવાનું તો નથી જ પણ આજના યુગનું સંસ્કૃતિ - દારિદ્ર્ય મટી, દરેક વસ્તુમાં પશ્ચિમ પાસેથી ઉછીનું માગવાની "ભીખણ" વૃત્તિ પણ મટી, આપણે સંસ્કૃતિની બાબતમાં ગર્ભશ્રીમંત જેવા થઈશું.

ભારતીય સંસ્કૃતિ તો દુનિયાને આદર્શની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. એમાં પણ સ્વામી વિવેકાનંદ, રવીન્દ્રનાથ, અરવિંદ ઘોષ, ગાંધી અને રાધાકૃષ્ણનું એ પાંચ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રધાન ઉદ્ગાતા કહેવાય. આ લોકોની સ્વદેશ ઉપરની અસર નોખી અને પરદેશ ઉપરની નોખી. રાધાકૃષ્ણનું સ્વદેશ ઉપર અસર છે. એનાં કરતાં પરદેશ ઉપર વધારે છે. એમણે સ્વદેશમાં અધ્યાપકનું કામ કર્યું. લોકનેતૃત્વનું ન કર્યું. ભારતીય સંસ્કૃતિ પરદેશી લોકો સમજી શકે એવી ભાષા અને શૈલીમાં રજૂ કરવાની એમની કળા ખરેખર આબાદ છે. સ્વામી વિવેકાનંદે દુનિયા આગળ આપણો વેદાંત ધર્યો. જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ અને રાજયોગથી લોકોને વાકેફ કર્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મ કે કોઈપણ ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન સેવતા હિંદુ ધર્મનું સનાતનત્વ તેમજ વૈશિષ્ટ્ય એમણે સ્વદેશીઓને સમજાવ્યાં, અને પરદેશી લોકોને પ્રભાવિત કર્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એમ પ્રાશ્ન્યાત્ય લોકોની જે માન્યતા હતી તે એમણે મોળી પાડી. રાધાકૃષ્ણને પણ પોતાના "Hindu view of life" થી જ એ જ કામ કર્યું અને ચોપડી વાંચ્યા પછી એક અમેરિકન વિદ્વાને મને કહ્યું "If this is Hinduism, I am Hindu" મેં એમને કહ્યું કે હિંદુ ધર્મની સુંદરતા સમજી તમે પ્રભાવિત થયા છો એ આનંદની વાત છે પણ એની પાછળ જે ઉદારતા છે જે સર્વસંગ્રહ – આત્મીયતા છે. અને વિકાસવાદનો સ્વીકાર છે તે જ્યારે અપનાવશે ત્યારે જ પૂરા અર્થમાં કહી શકશો કે 'હું પણ હિંદુ છું.'

રાધાકૃષ્ણને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો આખો ઇતિહાસ પશ્ચિમના લોકો સમજી શકે એવી ભાષામાં અને પ્રૌઢ રોચક શૈલીમાં રજૂ કરી, ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનો પ્રવાહ આખી દુનિયામાં વહેવડાવ્યો છે." "The religion we need" અને "Kalki" જેવી એમની નાનકડી ચોપડીઓ પણ દુનિયા પર સરસ અસર કરી શકી છે.

અંતમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સર્વોચ્ચ આદર્શ એની સુવાસ અને સુંદરતા એમણે અખંડ ગાયા. એનો સંદેશો એમણે એશિયાઈ દેશો સુધી પહોંચાડ્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉજ્જવળ સ્વરૂપ યુરોપ આગળ વિશદ કર્યું અને છેલ્લે છેલ્લે બધાથી પર જઈ વિશ્વમાનવની ભૂમિકા પણ આરૂઢ થઈ વિશ્વસહકારનો પોકાર ચલાવ્યો. પશ્ચિમના સામ્રાજ્યવાદી જવર કે સન્નિપાતને અંતે વિનાશ જ રહેલો છે. એની પણ એમણે આર્ષ દષ્ટિએ અને દુઃખિત હૃદયે આગહી કરી. રવીન્દ્રનાથની અસર ધોધ જેવી નહીં પણ સર્વત્ર ફેલાનાર અને ચૂપચાપ પોતાનું કાર્ય કરનાર વાયુમંડળ કે વાતાવરણ જેવી હતી. સને. ૧૯૨૬ અને ૧૯૨૭ માં જ ગાંધીજીએ જાહેર રીતે કહ્યું હતું કે રવીન્દ્રનાથ આપણી સંસ્કૃતિના સૌથી સરસ એલચી છે, સાંસ્કૃતિક પરિચય વધારવાનું અને સમન્વય સાધવાનું આપણું કામ એમના હાથમાં સુરક્ષિત છે.

રવીન્દ્રનાથ આપણી પરંપરા—સમૃદ્ધ ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાન ઉદ્ગાતા છે. વિશ્વના પરિવારમાં આપણે માટે પ્રેમનું અને આદરનું સ્થાન છે. એ એમણે સિદ્ધ કર્યું છે. એ સંતોષની વાત છે.

૩.૫ ઇતિહાસ

"ઈતિહાસ એ કોઈપણ દેશ, પ્રજા, સાહિત્ય માટે ગૌરવપદ ગણાય, કારણ કે તેના વડે આપણે દેશ, ઇતિહાસની વિગત, રાજનૈતિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક જીવનથી પરિચિત થઈએ છીએ. પરંતુ ઇતિહાસ એ ફક્ત ગતકાલ પ્રચુરમાત્રાઓની સૂચિ નથી મનુષ્યના જીવનની જે સનાતન વૃત્તિઓની અભિવ્યંજના છે તેનું પણ આલેખ હોય છે આ તબક્કે એમ કહેવાનો આશય નથી કે બીજા પ્રકારના સાહિત્ય સ્વરૂપમાં આ પ્રકારનું આલેખન હોતું નથી. છતાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કે ઇતિહાસની છાયા જે માયા પ્રગટાવે છે એ માયાના સ્પર્શથી જે સ્પંદનો જાગે છે તે સ્પંદનો ઇતિહાસ જ પ્રગટાવી શકે. રચના કૌશલનું પાસું કદાચ ઇતિહાસથી ઘણી વખત અલગ પડે તો પણ સામાન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપ પાસે અપેક્ષા હોય છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જણાવે છે કે " સર્વજન વિદિત સત્યને તદ્દન ઉલટાવી નાખવાથી રસભંગથાય... આગળ આજ બાબત જણાવે છે કે "ઈતિહાસ અને સત્યનો પક્ષ લઈને તેની વિરૂધ્ધમાં જાય તો તેમાં દોષ થાય."૩૯

કાકાસાહેબ અને નરહરિભાઈએ 'પૂર્વરંગ'નું નાટક ગુજરાતી સાહિત્યને ઇતિહાસનું અમોલું પુસ્તક આપ્યું. એ એક પુસ્તક વાટે કાકાસાહેબે મને ભણાવ્યો એ જ હું કહી શકું. કાકાસાહેબે રીતસર અને નિયમસર મને બીજું કશુંયે ભણાવ્યું હોય એવું મને યાદ નથી આવતું. કાકાસાહેબને હું મારા મુખ્ય શિક્ષકને આચાર્ય માનું છું અને મારું સદ્ભાગ્ય છે કે તેઓ પણ મને પોતાના અનેક વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક વિદ્યાર્થી ગણે છે. પણ જો ભણતરની વાત કરું તો કદાચ આ 'પૂર્વરંગ'નું એક જ પુસ્તક ગણી શકાય. જે કાકાસાહેબે મને ભણાવ્યું છે. અને આખું પૂરું કર્યું છે. બાકી તો એમણે છૂટક છૂટક સંસ્કારો દ્વારા જ મને કેળવ્યો છે. પુસ્તકો દ્વારા નહીં એમ કહું તો ચાલે.

— પ્રભુદાસ ગાંધી

ભૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે. તેનો બરાબર ઉપયોગ કરીએ તો ગત હોવા છતાં તે આપણને હંમેશા સ્ફૂર્તિ આપ્યા જ કરે છે. અને આત્મપરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ્યારે કોઈપણ દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્યવિષયક ક્રાન્તિ થઈ છે. અથવા નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે. ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં લોકોએ ભૂતકાળ તરફ જોયું છે અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા એક પ્રસંગની વાત કરે છે :— કાકાસાહેબ અને અમારા શિક્ષકમંડળ વિશે આવો મત ધરાવનારા એ સજ્જન પહેલા નથી. (એક નેતા) આ ટીકાનો ઉત્તર આપવાનું મને તે વખતે મન થયું હતું. કિન્તુ એમના પ્રતિના આદરભાવથી હું બોલ્યો નહિ. મારે કહેવું હતું તે એ કે "ઈતિહાસને જોઈ રહેનારા અને તેને અનુસરનારા હકીકતી લોકો ગણાય છે; જે કાળ આવવાનો છે, તેને વિશે વિચાર કરનારા

ગગનવિહારી ગણાય છે પણ ઈતિહાસ એટલે જે થઈ ગયું તે; જે ભૂતકાળમાં લોપ થઈ ગયું, જે કેવળ સ્મરણમાત્ર રહ્યું તે, જે કેવળ સ્મૃતિમાં રહ્યું છે. તેને સ્વપ્નવત્ થઈ ગયું કહેવામાં હરકત નથી. પણ ભવિષ્યકાળ તો ખરો છે, એ આવવાવાળો છે; એને ભૂતકાળ તરીકે ઘડવો કે બીજી રીતે ઘડવો તે આપણાં હાથની વાત છે. માટે જે આદર્શોને—ભવિષ્યકાળમાં લાવવાની સ્થિતિને—હકીકતોને જોવા વાળા છે, ભૂતકાળની હકીકતો એ જ સ્વપ્નાં છે અને ભવિષ્યકાળનાં સ્વપ્નાં એ જ હકીકતો છે.

આ ઉત્તરમાં કાકાસાહેબના બૌદ્ધિક શરીરનો બાંધો કેટલેક અંશે વર્તાઈ આવશે. 'કેટલેક અંશે' એમ જાણીને કહું છું, કારણ કે કાકાસાહેબ ઈતિહાસના અને ખાસ કરીને પ્રાચીન ઈતિહાસના ભારે અભ્યાસી છે એ તો અજાણ્યું નથી જ. જે વસ્તુ વધારે પ્રાચીન તેને શોધવા માટે કાકાસાહેબનો ઉત્સાહ વધારે તીવ્ર હોય છે. પણ કાકા પુરાતત્ત્વના શોધક છે તેના કરતાં તે સૌંદર્યના ઉપાસક વધારે છે. પુરાતત્ત્વનાં મડદાંને કાકા પૂજતા નથી; એમાં રહેલું સૌંદર્ય – નિત્યનૂતન તત્ત્વ જ – ખોળ્યા કરવું, એવી એમની સહજ પ્રકૃતિ છે. સૌંદર્યના નિત્યનવીન રહેતા તત્ત્વના ઉપાસકોને સામાન્ય રીતે લોકો ગગનવિહારી કહે છે, અને આ રીતે કાકા ભવિષ્યકાળને જોનારા છે.

પાઠ્યપુસ્તક વગર ચલાવવાથી કેળવણીમાં કેટલા દોષો પેસી જાય છે. એનો અનુભવ ખૂબ છે. તેથી પાઠ્યપુસ્તકની મદદનો સવાલ પ્રથમ હાથમાં લઈએ. હું જોઉં છું કે પાઠ્યપુસ્તકનો આદર્શ દિવસે દિવસે બધેજ બગડતો જાય છે. પાઠ્યપુસ્તક લખનારા પોતાની શિક્ષક તરીકેની બધી કળા અક્ષરસ્થ કરી પાઠ્યપુસ્તકોને શિક્ષકના અવેજી તરીકે રજૂ કરે છે. તેથી પાઠ્યપુસ્તકો આકર્ષક પણ વાચાળ અને ખર્ચાળ થાય છે. પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીના હાથમાં સોંપી શિક્ષકો ટપાલીની પેઠે ઊભા રહે તો તેઓ શિક્ષક તરીકે શું કામ કરવાનાં? દરેક શિક્ષકની શીખવવાની કળા જુદી હોય છે. અને હોવી પણ જોઈએ; અને વિષય પરત્વે, વિદ્યાર્થી પરત્વે, તેમ જ પ્રસંગ પરત્વે જુદી જુદી પદ્ધતિ અને નવી નવી કળા શિક્ષકે વાપરવી જોઈએ. પરંતુ જો પાઠ્યપુસ્તક ન હોય તો ત્યાં શિક્ષક ઘણીવાર તૈયારી વગર ગમે તેમ દોડયે જાય છે. માહિતી ચોકકસ ન હોય ત્યારે ગોળગોળ વિધાનો કરી ભાષાચાતુર્યથી વિદ્યાર્થીઓને આંજી નાખે છે. વર્ગમાં વ્યાખ્યાન સાંભળતાં વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ રસ પડે છે. વિદ્યાર્થીઓ બહુશ્રુત પણ થાય છે. પણ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જે ચોકસાઈ, તે વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવાતી જ નથી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકની આ ચતુરાઈ શીખી લે છે. અને તે કળામાં પ્રવીણ થાય છે. આમ ઈતિહાસના શિક્ષણ માટે પાઠ્યપુસ્તકની અવશ્ય જરૂર પડે છે.

"પૂર્વરંગ"માં અમુક અંશે સાકાર થઈ છે. એમ આજે લાગે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અંગભૂત ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના ત્રિમાસિક મુખપત્ર "પુરાતત્ત્વ"ના પ્રથમ અંકનો પ્રથમ લેખ અમારા ઈતિહાસવિદ્ શિક્ષક સ્વ. રામલાલ યૂનીલાલ મોદીએ એક વાર વાતવાતમાં બતાવ્યો હતો એ લેખ હતો શ્રી

કાકાસાહેબનો "ઈતિહાસની પ્રેરણા" ઈતિહાસનો અભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ એ તેમાં બતાવ્યું છે; ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વ – સંશોધનની એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની અગત્ય તેમજ ગુજરાતના પુરુષાર્થથી થયેલી શોધખોળનાં પરિણામ પરભાષાનાં તાળામાં પુરાયેલા ન રહે એ જોવાની જરૂર એમાં દર્શાવેલી છે. આડત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૨૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલો આ લેખ "જીવનવિકાસમાં સંગ્રહિત થયેલો છે; ઈતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનાં સંશોધનની અનેક યોજનાઓ દેશમાં વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા થઈ રહેલી છે. અને તેમાં પ્રજાનાં નાણાંનો ઠીક વ્યય થાય છે. ત્યારે ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પુરાતત્ત્વ-મંદિરના આરંભકાળે લખાયેલો કાકા સાહેબનો આ લઘુ લેખ એ ક્ષેત્રના કાર્યકરો અને તંત્રવાહકોએ તાજા કરવા જેવો છે."૪૦

૩.૬ ધર્મ

"સત્યથી જુદો એવો કોઈ ધર્મ નથી અને ધર્મથી જુદો પરમેશ્વર નથી" – ગીતા ધર્મ

ધર્મ કયાં રહેલો છે ? ધર્મ સમાજનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે. સમાજ એટલે જે વ્યક્તિઓમાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને અયભ હોય તેટલી જ વ્યક્તિઓનો એક સમાજ થાય એ બધી વ્યક્તિઓ પોતાના અંદર અંદરના હિતસંબંધો પરસ્પર વિરોધી છે કે નથી એવી શંકા સરખી પોતપોતાના મનમાં રાખતી નથી, કેમ કે સર્વનું જે હિત છે તે જ પોતાનું હિત છે. એવો તેમને જ્ઞાત કે અજ્ઞાત વિશ્વાસ હોય છે. અને પરસ્પરના હિતને કાજે પોતાના સંકુચિત હિતનો વિચાર ન કરવામાં તેઓ આનંદ તેમજ ધન્યતા અનુભવે છે. ટૂંકમાં "સમાજ એટલે સંગઠન". અહીં સમાજમાં જ ધર્મ રહેલો છે. કાકા કહે છે કે "ગીતાએ મને જીવનદષ્ટિ આપી. એ દષ્ટિ મળી ત્યારથી એ દષ્ટિથી જ ગીતાને હું જોતો થયો છું. પરિણામે ગીતા વિશે હું જે લખું તેને ગીતારહસ્ય કહેવા કરતાં મને મળેલી દષ્ટિએ ગીતાની શિખામણ એમ જ મારે કરવું પડે. હું જીવનધર્મી છું. જીવનોપાસક છું મારે મન મૃત્યુ પણ જીવનના હાથનું એક મહત્ત્વનું સાધન જ છે. મૃત્યુમાં પણ જીવનનો જ વિજય મને દેખાય છે. એ જીવનદષ્ટિ જેમ જેમ કેળવતો ગયો તેમ તેમ ગીતાની શિખામણ મારી આગળ એની મેળે પ્રગટ થતી ગઈ.

ગીતાએ મારે મન કોઈ ગ્રંથ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે. તટસ્થ વ્યક્તિ પણ નથી પણ મારો કબજો લઈ મને દોરનાર અને છતાં મને બધી રીતે સ્વતંત્ર રાખનાર મંગલમૂર્તિ વ્યક્તિ છે. ગીતા વિશે લખું છું. ત્યારે કોઈક કોઈકવાર થાય છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીની વાત જ હું કહું છું. ગીતા અને ગાંધી વચ્ચે કાંઈક કાંઈકવાર સધાતો અભેદ મને ક્ષણવાર ચકિત કરે છે, તો સ્વાભાવિક લાગે છે કે એના પ્રવાહમાં તણાઈ જતાં મને કશી જ મુશ્કેલી નડતી નથી અને છતાં એક ભાવ મનમાં રહે જ છે કે ગીતા વિશે જે કાંઈ કહું છું એ અંતે મારું પોતાનું જ ગીતાદર્શન છે.

જીવનને એની વિશાળતા અને વિવિધતામાં, સૂક્ષ્મતા અને સંકુલતમાં પામવાની જિજ્ઞાસા અને

અભીપ્સા જેને છે તેના વિચાર અને આચાર એકાંગી ન હોઈ શકે. કાકાસાહેબની જીવનપ્રીતિ અને જીવનનિષ્ઠા એમની જીવનરીતિને એકાંગી ન રહેવા દેતા જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહરવાની પ્રેરણા આપે છે, પછી ભલે એ ક્ષેત્ર શૈક્ષણિક હોય, સામાજિક હોય, સાહિત્યિક હોય કે ધાર્મિક હોય, 'રખડું' ના અનુભવે એમના ચિંતનને મોટે ભાગે નક્કરતાનો પાયો પૂરો પાડ્યો છે. અનુભવની સરાણ પર જે ચિંતન ઘસાયું નથી તે ન તો ધારદાર બની શકે કે ન તો ધર્મબળના તણખા વેરી શકે. કાકાસાહેબના લેખોમાં ચિંતન આવા ધર્મતત્ત્વની સાથે અનુસ્યુત થઈને રહેલું જોઈ શકાય છે. કાકાસાહેબનાં નિબંધાત્મક લખાણોની આ લાક્ષણિકતા છે. એ નિબંધો પછી ભલે પ્રકૃતિ-વર્ણનના હોય કે ગહન-ચિંતનના હોય. કાકાસાહેબનાં પ્રવાસ વર્ણનોમાં વાચકને વાંચતા – વાંચતા ઉપનિષદ કે ગીતાની કંઈ કેટલીયે પંકિતઓનો ભેટો થઈ જવાનો અને ઊંડે ઊંડેથી ધર્મચિંતનનું અનુરણન સંભળાયા કરવાનું. મહાભારત-રામાયણ-પુરાણાદિમાંના કોઈને કોઈ પ્રસંગને પ્રકૃતિવર્ણનના સંદર્ભમાં ટાંકી કાકાસાહેબ એની કોઈ અવનવી રમણીયતા ઉપજાવે છે. પ્રકૃતિના સૌંદર્યમંડિત પરિવેશમાં લપેટાઈને આવતા એવા પ્રસંગો આપણી ધર્મવૃત્તિને સ્પર્શીને રસાત્મને ઝંકૃત કરી મુદા અને પાવિત્ર્યનું વાતાવરણ સર્જી જાય છે. પ્રકૃતિની બહિર્ગત સુંદરતા આત્મગત સુંદરતા સાથે રસાઈને આપતી નથી ત્યારે એટલી અસરકારક નીવડતી નથી. કાકાસાહેબની આત્મગત સુંદરતાના પાયામાં છે. એમની ધાર્મિકતા એમની ધાર્મિકતાની ઓળખાણ એમના સર્જનાત્મક નિબંધો વાચનારને થયા વિના રહેતી નથી. પણ એ ઓળખાણ કયા પછી એના સંપર્કમાં આવવા માટે કાકાસાહેબના ચિંતનાત્મક લેખોનું પરિશીલન કરવું આવશ્યક થઈ પડે છે. રસળતી રમતિયાળ કલમે સર્જનાત્મક નિબંધો લખનાર સાહિત્યકારનો ધીરગંભીર લેખિની પ્રવાહ જોવા મળે છે. એમનાં ચિંતનાત્મક નિબંધોમાં એમનાં કેળવણી વિષયક કે સાહિત્યિકવિષયક લખાણોમાં પણ ધર્મ તરફની એમની અનન્ય નિષ્ઠા અભ્યાસીને દેખાયા વિના નહીં રહે. આમ ધર્મ એ કાકાસાહેબનાં સમગ્ર લખાણોને ગૂંથી આપતું અંતર્નિહિત સૂત્ર છે; અને એમની ધાર્મિકતા એમનાં અક્ષરરાશિમાં અંતર્ધારાની પેઠે પ્રવાહિત છે.^{૧૪૧} આમ "ગીતાધર્મ" ના લેખોમાં ધર્મનો ઉલ્લેખ કરીને આપણે કુલ ચોત્રીસ લેખ મળે છે. જેમ કે લોકશાસ્ત્ર, અભય, ધૃતિ, શમ-દમ, તેજ, યજ્ઞા, દાન અને તપ, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, સ્વાધ્યાય, દયા, શાંતિ, આશ્રમવ્યવસ્થા, બ્રહ્મચર્ય, ગીતાગ્રંથનું જીવંતપણું વગેરે લેખો સમાયેલા છે.

"સત્ત્વશુદ્ધિ" લેખમાં સમાજની વાત કરે છે. અને સમાજને થતાં ફાયદા કે નુકસાન બતાવે છે. મનુષ્યજાતિના શત્રુ વિશે વાત કરે છે કે એમની સંખ્યા અંકદરે છ હોવાથી તેમને ષડરિપુ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે.

દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, પારુષ્ય અને અજ્ઞાન એ નામોથી ગીતાએ તેમની પરિગણના કરી છે. કોકવાર 'અભિમાન' ને ઠેકાણે 'અતિમાન' શબ્દ વપરાય છે. યોગ્ય પ્રમાણમાં સ્વાભિમાન હોવું જોઈએ.

અતિમાન ખોટું છે. એ ભાવ હોય છે. એ ષડરિપુઓનો નાશ કરવો એટલે કે સત્ત્વસંશુદ્ધિનો વિકાસ કરવો, સમાજવિરોધી વૃત્તિ હૃદયમાં જાગે જ નહીં અથવા ઊગે જ નહીં એવી. હૃદયની સ્થિતિ કરી દેવી, તેનું જ નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિની સિદ્ધિ. વિકારોને દબાવી દેવા એ જુદું, વિકારો ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનો ઈલાજ કરવો એ પણ જુદું પરંતુ વિકારોને જગ્યા ન જ મળે એવી હૃદયની ભોંય કરી દેવી એ તેથીયે જુદું અને શ્રેષ્ઠ છે. આ આદર્શને પહોંચવું તે જ સત્ત્વની સંશુદ્ધિ અથવા સંપૂર્ણ શુદ્ધિ. ધૃતિનો સામાન્ય અર્થ ધૈર્ય થાય છે. યુદ્ધ વિશેનો ઉત્સાહ તેમજ યુદ્ધમાં ટકવાની તૈયારી આવા આવા ધૈર્યના અર્થો કરવામાં આવે છે. ધૃતિ એટલે એકત્ર થવું અને એ જ સમાજ ધર્મનો પાયો છે. એમાં જ શમ-દમ રહેલા છે. "શમ, ઉપશમ અથવા શાંતિ એટલે કે અંતઃસ્થ વૃત્તિઓનું બંડખોરપણું કાઢી નાખી તેમને સર્વ રીતે આદર્શ જીવનને અનુકૂળ કરી લેવી તે, અને દમ એટલે ફક્ત બાહ્ય આચરણને કાબૂમાં લઈ યોગ્ય ટેવો પાડી સામાજિક જીવનને હાડમાં ઉતારવું તે."''^{૪૨} એટલે ધર્મ કહો, કાયદો કહો કે કેળવણી કહો તે સર્વએ સામાજિક શમ પ્રસ્થાપિત કરવાની એક મોટી સાધના ચલાવવાની છે.

ગીતામાં યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ વસ્તુઓને બહુ મહત્ત્વ આપેલું છે. સામાજિક જીવનનો પાયો એ ત્રણ પર જ મંડાયેલો છે. એ ત્રણ કર્તવ્યો ઉત્તમ રીતે પાર પાડતા આવડ્યાં એટલે યોગ અથવા જીવનકલા સાધ્ય થઈ કહેવાય. યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણે તત્ત્વોના વ્યાપક અર્થ કરવા જોઈએ. આ ત્રણ પૈકી યજ્ઞને તો પ્રથમથી જ એક સામાજિક વિધિ ગણેલો છે. તેનું વિવરણ યથાસ્થાને થશે.

દાન તો ગમે તે સંજોગોમાં સામાજિક જ હોઈ શકે. તેનો વહેવાર સ્વભાવે જ બે પક્ષો પર આધાર રાખે છે. દાન વડે સમાજમાંની ઘણી વિષમતા તુરત ટાળી શકાય છે. તપ પણ ઉપરનાં બેના જેટલું જ સામાજિક તત્ત્વ છે. તપનો લોકોમાં રૂઢ થયેલો ખ્યાલ ઘણો અંશે ફેંકી દેવા જેવો છે. ગમે તેમ કરીને શરીરની દુર્દશા કરવી અને શરીરની ઈન્દ્રિયો પર વેર લેવું, તે વડે ક્રમદ્યક્ષને ચકિત કરી નાખવા મથવું અથવા તેને ખરેખર ચકિત કરી નાખવો, એવો તપનો લૌકિક અર્થ થઈ ગયો છે. સાચું જોતા એકાદ મહાન કાર્ય હાથમાં લઈ તે પાર પાડવાને માટે પ્રથમ વિચારણા કરવી, સાધન અને સહાય ભેગા કરવા, કામની યોજના ગોઠવીને તેનો અમલ કરવો અને એ બધું કરતાં કરતાં ભૂખ, તરસ, થાક, મહેનત, કષ્ટ બધું વીસરી જઈને એકાગ્રતાથી કામની પાછળ મંડવું એ સમગ્ર વહેવાર તપ નામથી ઓળખાય છે."''^{૪૩} "સત્ય અહિંસા" આ લેખમાં સત્યનું સ્વરૂપ સમજાવતા કાકાસાહેબ એના ચાર અર્થો નિર્દેશે છે.

(૧) 'સત્યનો હંમેશનો અર્થ યથાર્થ કથન એટલો જ થાય છે. જેવું જોયું, જાણ્યું અથવા કલ્પ્યું હોય તેવું ને તેવું જ પ્રામાણિકપણે કરી દેવું તેનું નામ સત્ય-કહેલી વાત પર માર્થતઃ સાચી હોય કે ન હોય, આપણે જેવી સાંભળી અથવા જાણી, ધારી અને માની તેવીને તેવી તે કહી દેવી એ આપણો ધર્મ છે.' (૨) 'આમ

છતાં યથાર્થ કથનમાં સત્યનો સંપૂર્ણ અંતર્ભાવ નથી થતો.... સત્ય પ્રત્યે સીધા રહેવું એટલું બસ નથી. પણ પોતે સત્યરૂપ થવું એ પણ એનો ધર્મ છે. માણસ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલે એટલું બસ નથી, એણે પોતાનું આપેલું વચન પણ પાળવું જોઈએ અને વચન પાળવામાં પોતે ઉત્પન્ન કરેલી રાસ્ત અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાની વાત પણ આવી જ જાય છે. વચનપાલન અને અપેક્ષાપૂર્તિ એ પણ સત્યના પાલનનો આવશ્યક ભાગ છે. (૩) 'સત્યનું પાલન હંમેશા સહેલું નથી હોતું..... કોઈ કોઈવાર એ પાલન શિર સાટે જ થઈ શકે છે... પ્રતિજ્ઞાપાલનમાં જેટલું સંકટ વધારે તેટલો એ પાલનનો આગ્રહ વધારે, કેમ કે એમાં જ હૃદય પોતાનો ઉત્કર્ષ અનુભવે છે. મનુષ્યનું જો કાંઈપણ સર્વસ્વ હોય તો એ એનું જીવન છે. એ પણ જેની આગળ ભોગ ધરાવાલાયક બને છે, તેને જ જો માણસ ઈશ્વર તત્ત્વ તરીકે ઓળખાવે તો એમાં શી નવાઈ ?''^{૪૪} જીવનમાં જે જે પ્રિય હોય છે. જે જે કષ્ટ પ્રાપ્ત હોય છે. જે જે પોષાક અને સંવર્ધનીય નીવડે છે. તે બધું એક ક્ષણે ફેંકી દેવાની શક્તિ જેની ઉપાસના વડે પ્રાપ્ત થાય છે, જેને અર્થે જિંદગી ફના કરવામાં એની કૃતર્થતા જણાય છે. તે સત્ય જીવનથી પર જ જોઈએ. જીવન અને એની અંદર સમાયેલા અનંતવિધ અનુભવ જ્યારે અપૂર્ણ જણાય છે, એથીયે ઊંચે ઊડવાનું મન થાય છે, ત્યારે આપણે શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો જાણવો. આવી શ્રદ્ધા યથાર્થ દર્શનનો પણ તિરસ્કાર કરી સ્વતંત્ર રીતે વિરાજે છે. અનુભવની અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી અંતે અનુભવ ઉપર તે પ્રકાશ પાડે છે. અને આ રીતે કષ્ટ સત્ય કરતાં સત્યતમ બને છે. સત્યનારાયણનું આ છે ચોથું સ્વરૂપ. (૪) સત્યનાં આ ચાર સ્વરૂપોમાં વિચારતા જણાશે કે, પ્રથમ ત્રણ સાધનનાં સોપાનો છે અને ચોથું સત્યનું. પરમ સત્યનું સ્વરૂપ છે. કાકાસાહેબે આ ચારેયનો સમાવેશ સત્યના સ્વરૂપમાં કર્યો છે. એનું કારણ એ લાગે છે કે સાચા સાધકને માટે સાધન—સાધના—સાધ્યનો અભેદ જ આખરે તો હોય છે. સાધના દરમ્યાન પ્રત્યેક પળે એ સત્યમય બનતો જાય છે, પરમ સત્યની ઝાંખી કરતો જાય છે. કાકાસાહેબ એક જગાએ કહે છે : "સત્યનું આમ જે વ્યાપક સ્વરૂપ ઠરાવ્યું છે. સ્વીકાર્યા પછી સત્ય એ જ માણસના જીવનનું સાધન તેમજ સાધ્ય બને છે."''^{૪૫}

મહાભારતમાં વ્યાસમુનિએ સત્યના તેર આકારો અથવા ઘાટ ગણાવ્યા છે. : સમતા, દમ, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, હ્રી (શરમ), તિતિક્ષા, અનસૂયા, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્યતા, દૃતિ, (લોક કલ્યાણેચ્છા), દયા અને અહિંસા. પ્રાચીનકાળના લોકોને વ્યાપક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની ટેવ હતી. અને વ્યાપક સિદ્ધાંતો બાંધવાનો શોખ હતો. તેથી એક શબ્દના જેટલા અર્થ થઈ શકે તેટલા અર્થો, એકસામતા ધ્યાનમાં લઈને શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનું તેઓ પસંદ કરતા. જે માણસમાં સત્ય પૂર્ણપણે પચી ગયું છે. તેનામાં ઉપર ગણાવેલા તેર ગુણો ન હોય એમ બને જ નહીં, એવું તેમણે જોઈ લીધું અને તેથી જ એ ગુણોને સત્યના આકાર ગણાવ્યા. જેનામાં સત્ય તેનામાં ઉદારતાથી વર્તવાની આર્યતા હોય જ. "અહિંસા" એટલે એક રીતે

જોઈએ તો પોતે જીવવું એટલે જ બીજાને મારવું" જીવવું એટલે મારવું" એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે. ખરો, પણ માનવ જીવનનો ધર્મ એ ન હોઈ શકે. જીવનધર્મ કહે છે કે "ઓછામાં ઓછું મારવું" એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે જીવ્યા બરાબર છે. ન મારવા તરફ બધાને બચાવવા તરફ, સર્વેને અભયદાન આપવા તરફ હૃદયને ઉત્કટતાથી વાળવું એ જ ઉત્કૃષ્ટ જીવનની કૃતાર્થતા છે. શરીરને વિશાળ અને બળવાન બનાવવાને માટે તેમજ આવરદા અતિ લાંબી કરવાને માટે કંઈ આપણે જીવતા નથી. આપણે તો હૃદય ઉત્કટ અને વિશાળ કરવાને અર્થે જીવીએ છીએ. આપણું જીવવું તેમ જ આપણું મરવું, એ બંને હૃદયના વિકાસને અર્થે જ છે. જીવનનો બીજો કોઈ હેતુ નથી. હોઈ શકે નહીં. જીવવાનું તે જીવન કૃતાર્થ કરવાને માટે. પ્રેમના વિસ્તારથી જ તેની વિશાળતાથી જ. આત્મોપમ્યથી જ તે સિદ્ધ થઈ શકે. સર્વત્ર હું જ છું એ વાત જે સમજાયો છે તે કેમ અને કોને મારશે ? એક સંન્યાસીને વાઘે ફાડી ખાધો ત્યારે વાઘની ભૂખ શાંત થવાથી તેને જે તૃપ્તિ થઈ તે પોતે અનુભવીને તેણે સોડહું એટલો જ ઉચ્ચાર કર્યો. કાકાસાહેબની ધર્મદૃષ્ટિ વ્યવહારાભિમુખ છે. આ દૃષ્ટિ તેમણે મહાભારતમાંથી મેળવેલી છે. તેમજ ગીતાના સોળમાં અધ્યાયમાં વર્ણવાયેલી દૈવીસંપત્તિનાં છઠ્વીસ લક્ષણોની યાદ આપે છે. એ છઠ્વીસ લક્ષણોની સામાજિકતા કાકાસાહેબ જુએ છે. અને એ લક્ષણો પર લેખો લખી આ "ગીતાધર્મ" પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. આ પુસ્તકને એમણે "ગીતાનું સમાજશસ્ત્ર" કહેલું છે. જીવનનું ધ્યેય સામાન્ય રીતે આપણે ચાર પુરુષાર્થોમાં છેલ્લા પુરુષાર્થ એવા મોક્ષને સ્વીકારતા આવ્યા છીએ. આ મોક્ષની ભાવના કાળે કરીને વ્યક્તિપરિમિત બની જતાં માનવી કંઈક અંશે પોતાની સામાજિક જવાબદારીઓમાંથી માર્ગ કાઢવા અને વ્યક્તિને પોતાનો લોકધર્મ સમજાવવા આપણે કેટલાક ચિંતકોએ સામાજિકતા પર ભાર મૂકીને સમાજના લોકસમૂહના કલ્યાણમાં વ્યક્તિના જીવનકાર્યની ચરિતાર્થતા જોઈ અને એ અનુસાર પોતાની ફિલસૂફી પ્રચારી. એ ચિંતકોમાં મહાત્મા ગાંધીજી અને એમના ચિંતક અંતેવાસીઓનું પ્રદાન બહું નોંધાપાત્ર બને છે. ગાંધીજીના ધર્મચિંતનની સીધી કે આડકતરી, પણ ખૂબ ઊંડી અસર પડી હોય એવા બે મહત્ત્વનાં ચિંતકો તે સ્વ. કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને કાકાસાહેબ કાલેલકર. કાકાસાહેબ અને કિશોરલાલના ચિંતન પ્રવાહો સમાન્તર લાગે; પણ "કેટલીક મહત્ત્વની બાબતોમાં બન્નેની દિશાઓ જુદી છે. કિશોરલાલનું ચિંતન પરંપરાથી જરા દૂર રહીને ચાલે છે. અને આપણા ધર્મગ્રંથોની વિચારણા પર એણે પોતાનો પાયો જમાવ્યો હોય એમ દેખાતું નથી. કાકાસાહેબનાં ચિંતનનો પાયો આપણા ધર્મગ્રંથોના પરિશીલન પર રચાયેલો છે. જે ગાંધીજીનાં સંપર્ક અને સંસર્ગને પરિણામે વિકસેલી દૃષ્ટિ લઈને અને બાળપણથી મળેલા ધાર્મિક અનુભવોદની દૃઢ માંગણી લઈને પોતે આપણા ધર્મગ્રંથોનાં પરિશીલન તરફ વળ્યા છે."^{૪૬} અને એ પછી પોતાની આગવી રીતે ધર્મનાં તત્ત્વોને સમજવા સમજાવાનો એમણે પ્રયત્ન કરેલો છે.

"આશ્રમ વ્યવસ્થા" આ લેખમાં ગીતામાં જે આશ્રમ વ્યવસ્થા વિશે ઉલ્લેખ નથી તે બતાવે છે. સાથે ચાર વર્ણોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. હિંદુ ધર્મની સમાજ વ્યવસ્થામાં આશ્રમ ધર્મનું મહત્ત્વ બહુ મોટું છે. એટલે તેનો વિચાર અહીં કરીએ તો તે અપ્રસ્તુત નહીં ગણાય. આશ્રમ વ્યવસ્થા બધી સ્મૃતિઓમાં એક જ સરખી છે. અને એ ત્રણે વર્ણોને લાગુ પાડેલી છે, છતાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોએ જ તેને ટકાવી રાખી છે. એમ પણ કહી શકાય. આગળ સામાન્યજનની મમતા વિશે જણાવે છે કે વાનપ્રસ્થ સમયમાં પણ તેને પોતાનો અહંકાર જતો નથી, આથી સામાન્ય જન "મરે નહીં ત્યાં સુધી ઘરને, ધંધાને અને ધનસંપત્તિને ચોટી રહે છે. એ શરમ ભરેલું છે. પુત્રપૌત્રોને તેમની ઉમેદના અને પરાક્રમના દિવસોમાં સર્વ પ્રકારની મોકળાશ અથવા છૂટ આપવી જોઈએ. વકીલ, દાકતર, સરકારી નોકરો વગેરે જો પોતપોતાના ધંધાઓમાંથી વખતસર નિવૃત્ત ન થાય તો તેમની પાછળ આવતા યુવાનોને તે કાંટા જેવા સાલે છે. જે કોઈ હોય તે બધા જ તેમનું બૂરું ઈચ્છતા થઈ જાય છે. ધર્મબુદ્ધિથી રખાતો અધિકારનો આગ્રહ પણ ઘડપણમાં રાખવો ન જોઈએ નહીં તો મુકિતફોજના વડાની જે દશા થઈ તેવી જ દશા વૃદ્ધોની પણ થાય. સાચુ જોતા અધિકારનો આગ્રહ તો કદીએ ન હોવો જોઈએ. આજે વર્તમાન સમયમાં આજ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ જોવા મળે છે. "કર્મવાદની પૂર્વપીઠિકા" આ લેખમાં કર્મ અને તેના ફળ વિશે વાત કરે છે. માણસનું કર્મ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ ? માણસ હકારાત્મક દિશાનું વલણ કેવી રીતે કેળવી શકે ? જે કર્મ કરે છે. તેને ફળ સ્વરૂપે મોક્ષ મળે છે. પરંતુ કર્મ હંમેશા યોગ્ય પ્રકારનું હોવું જોઈએ. "ગીતાના લેખકને જીવનધર્મનું જેટલું રહસ્ય સમજાયું હતું તેટલું જ ગીતાના શબ્દોમાં છે. એમ માની લેવામાં ભૂલ છે. ગીતા ગ્રંથ એ એક જીવંત વ્યક્તિ છે. તેનું જીવન ગીતાના લેખકથી અલગ, સ્વતંત્ર અને વર્ધમાન છે, એટલું સ્વીકાર્યા પછી ગીતાના મૂળ ઉપદેશને વળગી રહીને નવી દૃષ્ટિથી નવા અર્થો તેમાં જોવા એમાં સત્યનો કોઈ દ્રોહ નથી, પણ બંનેની કૃતાર્થતા જ છે. ગીતાના મુખ્ય ઉપદેશથી વિસદૃશ એવું કંઈ ગીતામાંથી કાઢવા મથે તો માત્ર તેણે ગીતાનો દ્રોહ કર્યો કહેવાય. ગીતાનું દુગ્ધામૃત પી પીને જેની મનોભૂમિકા બની છે. અને પોષાય છે. તેને ગીતાના જેટલો જ વ્યાપક સંદેશો સમજાવીને કહેવાનો અધિકાર છે. વડીલો તરફથી મળેલા વારસાની સંપત્તિ વાપરીને વધારવી. એ વંશજોનું કર્તવ્ય છે. ધર્મગ્રંથોનો કેવળ શબ્દાર્થ જોઈને તેને જ ચોટી રહેવું એ તો તેનું ખૂન કરીને તેના 'મમી' ની પૂજા કરવા જેવું છે. આ જાતની મુડદા પરસ્તી બરાબર નથી. જીવનપરસ્ત આત્મ-પરાયણ અનુભવી લોકો જ ગીતાનો તે તે યુગ માટેનો સંદેશો સમજી અને સમજાવી શકશે."⁴⁹ આ ગીતા ધર્મમાં કાકાએ આપણે વિસ્તૃત રીતે પોતાની રીતે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યો છે. સાથે સાથે તે પણ કહે છે કે કોઈપણ વ્યક્તિ પણ સારા વિચારો અહીં રજૂ કરી શકે છે. "જીવન પ્રદીપ"માં પોતે કબૂલ કરે છે. મને અને મારા ઘરના સભ્યોએ પણ ગીતા વિશે કદી વિચાર્યું નહોતું પણ સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યાખ્યાનોનાં વાંચનથી પ્રભાવિત થઈને જ મારા ઘરમાં ગીતાનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો. કાકાને ગીતાનું જે પહેલું વહેલું

મરાઠી ભાષાંતર વાંચવા મળ્યું તેને માટે તે સદ્ભાગ્ય માને છે. અને ત્યાંથી જ પોતાન જીવનનો વળાંક આવે છે. "જીવનપ્રદીપ" માં ગીતાનું મહત્ત્વ, ભગવદ્ગીતા, યુદ્ધગીતાની જયંતિ, જગદ્ગુરુ ગીતા, ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર, સમાજજીવનનો પાયો, ગીતામાં સામાજિક દષ્ટિ, ગીતામાં હિન્દુ ધર્મ, ગીતાની શિખામણ અને ગીતાસાર વગેરે લેખો લખેલા છે. આ લેખો "આપણા અંતરને સ્પર્શી જાય એવી રીતે જીવંત શૈલીમાં રજૂઆત થયેલી છે. તેમજ આ લેખો વાંચતા લેખકના વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે, એક સર્જક ચેતનાનો પરિચય થાય છે, અને કશુંક ઉદાત્ત સ્પર્શી જતું અનુભવાય છે. કાકાસાહેબની વિચારણાનું ચાલક તત્ત્વ આત્મખોજ હોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં આત્મલક્ષી દષ્ટિબિંદુ પ્રધાનતા પામે છે. ગદ્યશૈલીની દષ્ટિએ પણ આલેખો તાજગીવાળા છે.

કાકાસાહેબ કહે છે, "માહાત્મ્યકારની ભાષામાં કહીએ તો ભારતીય જીવનનું તેલ મહાભારત છે. અને તેલ લઈને સળગાવેલો જ્ઞાનપ્રદીપ તે ભગવદ્ગીતા છે. પણ ગીતા એ તેમને મન માત્ર "જ્ઞાનપ્રદીપ" જ નથી પણ "જીવનપ્રદીપ" છે. તે કહે છે. "આજે જ્યારે આખી જિંદગીનો વિચાર કરું છું ત્યારે મનમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતાએ જો મારી જિંદગીમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો જીવ્યો અને ન જીવ્યો એમાં કશો જ ફેર ન પડત. કશી અતિશયોકિત કર્યા વગર આજે કહી શકું કે પહેલા હું એક બુદ્ધિ અને લાગણીવાળું પ્રાણી હતો, ગીતાએ એ બન્ને ઉપર ઓપ ચડાવી મને માણસ બનાવ્યો. 'ગીતા એ લેખકને મન કોઈ ગ્રંથ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે : તટસ્થ વ્યક્તિ પણ નથી પણ મારો કબજો લઈ મને દોરનાર, અને છતાં મને બધી રીતે સ્વતંત્ર રાખનાર મંગલમૂર્તિ છે.'"^{૪૮} ગીતા વિશે લખું છું ત્યારે કોઈક કોઈકવાર થાય છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીની જ વાત હું કહું છું. ગીતા અને ગાંધી વચ્ચે કોઈક કોઈવવાર સઘાતો અભેદ મને ક્ષણવાર ચકિત કરે છે અને ક્યારેક ક્યારેક એ વસ્તુ મને એટલી તો સ્વાભાવિક લાગે છે કે એના પ્રવાહમાં તણાઈ જતાં મને કશી જ મુશ્કેલી નડતી નથી અને છતાં એક ભાવ મનમાં રહે જ છે કે ગીતા વિશે જે કાંઈ કહું છું એ અંતે મારું પોતાનું જ ગીતાદર્શન છે. "જે સમયમાં લોકમાન્ય ટિળક ગીતાનો 'કર્મયોગ' જનતાની સામે મૂકે તે સમયમાં કાકાસાહેબ 'ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર' લખવા બેસે એ કંઈ આકસ્મિક ઘટના નથી. આગળ બતાવ્યું છે તેમ આ જમાનો આગળના જમાનાના પ્રતિકારરૂપે વૈયક્તિક જીવનધ્યેયને ગૌણ ગણી સામાજિક જીવનધ્યેયને પ્રધાનતા આપવાના મતનો હતો. વૈયક્તિક મોક્ષને ખાતર સંન્યાસ સ્વીકારી લોકસમુદાયને છેલ્લા નમસ્કાર કરી ગુફામાં પુરાઈને પોતાનું કલ્યાણ સાધી લેવું એ વૃત્તિ આ સમયમાં ટકી શકે તેમ હતું જ નહીં. આ જમાનો 'સંન્યાસ' નો નહિ 'કર્મયોગ' નો પણ કર્મ એના સ્થૂળ અર્થમાં જ સ્વીકારવાની તો ગીતાના જીવનોત્કર્ષના સંદેશને અસફળ બનાવશે એ ગાંધીજીએ જોઈ લીધું અને કહ્યું કે, કર્મયોગ તો ખરો પણ એ 'અનાસકિત યોગ' હોવો જોઈએ. એ રીતે એમણે માનસિક 'સંન્યાસ' ને પણ જોડી દીધો. કાકાસાહેબે એ વિચારસરણીને અન્વયે સંન્યાસશ્રમ હવે વ્યાપકરૂપે હિંદુ સમાજમાં દૃઢમુળ થશે કે કેમ એની શંકા

વ્યક્ત કરે છે. અને સંન્યાસ ભાવનાનું મૂલ્ય આંકે છે. : મહાત્મા ગાંધીએ ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા જગતના કલ્યાણ માટે છે. એવી સંમતિ આપ્યા છતાં સંન્યાસ આશ્રમને બાજુ ઉપર જ સરકારવી દીધો છે. અને ગીતાકાર ભગવાનની વૃત્તિનો સ્વીકાર કરીને ગીતામાં કહેણ જીવનવ્યાપી સંન્યાસ એ કાંઈ ચોથો આશ્રમ નથી. પણ સર્વકાળે, સર્વ અવસ્થામાં પાળવાનો, બધાએ આચરવાનો જીવનધર્મ છે."^{૪૯} "ગીતાનું મહત્ત્વ" આ લેખમાં ગીતામાં જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ આદિ અનેક વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પણ મુખ્ય વાત એ છે કે કર્મનું કૌશલ્ય મેળવવા માટે માણસે ચિત્તનું સમત્વ કેળવવું જોઈએ. સામાન્ય માણસો અથવા લગભગ બધા જ માણસો કર્મની કસોટી સુખ-દુઃખથી કરે છે. જે કર્મથી સુખ મળે તે કરવા તરફ માણસ પ્રેરાય છે, અને જેનાથી દુઃખ જણાય છે. તેનાથી ભાગે છે. એ ભૂલને લીધે માણસ દુનિયામાં બરાબર વર્તી શકતો નથી. એને ધર્મનું જ્ઞાન થતું નથી. માણસ જો એટલું સમજી જાય કે કોઈપણ કર્મનું સુખથી સારાપણું સિદ્ધ થતું નથી, અને દુઃખથી નરસાપણું સિદ્ધ થતું નથી. તો સુખ દુઃખની એના આચરણ પર અસર થશે નહીં. પછી એને સહેજે ધર્મ સમજાશે. અને સુખ દુઃખના આઘાત થતાં છતાં એ વિચલિત થશે નહીં. દૂંકામાં ગીતા કહે છે કે સુખ દુઃખની નૈતિક દૃષ્ટિએ કશી કિંમત નથી છતાં તે એક નિત્યનૂતન ગ્રંથ છે. જેમ "એક રત્નને જેટલા પાસા છે તેટલી જ બાજુઓથી તેની ખૂબી અને શોભા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગીતા અનન્ત પાસાવાળું રત્ન છે. હજારો વર્ષોથી લોકોને તેમાંથી પ્રેરણા મળતી આવી છે. હજુ પણ તેના નવા નવા પાસા સદૈવ જણાતા રહે છે. અને કોણ જાણે ક્યાં સુધી તેના નવા નવા અવતાર પ્રકટ થતા રહેશે. દરેક જમાનામાં એક એક પણ પ્રવર્તક ગ્રંથ પેદા થાય છે."^{૫૦} "ગીતા રહસ્ય" એ એવો એક ગ્રંથ છે તેમ કહીએ તો એ અતિશયોક્તિ નથી.

"લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય" આ લેખમાં લોકમાન્યે પોતાની આખી જિંદગી એકમાત્ર સ્વરાજ્યની ઉપસના કરવામાં જ ગાળેલી છે. તેમને જો એમ ન કરવું પડ્યું હોત તો તેમની પ્રતિભા કઈ દિશામાં પ્રકાશત અને તે કેટલું કામ કરત એ તેમણે "ગીતા રહસ્ય" લખી ગીતાશાસ્ત્ર ઉપર જે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે. તે ઉપરથી આપણે કેટલાક અંશે સમજી શકીએ છીએ. લોકમાન્ય ભગવદ્ગીતાને હિંદુ ધર્મગ્રંથમાંનો એક અત્યંત તેજસ્વી હીરો કહેલો છે. એ હીરો કાળની ધૂળને લઈને મેલો દેખાવા લાગ્યો ત્યારે જૂના અને નવા પૌરસ્ત્ય અને પ્રાશ્ચાત્ય ઓજારો વડે સાફ કરી તેને પાસા પાડેલા કોહિનૂરની પેઠે તેમણે અદ્વિતીય કાંતિવાળો બનાવ્યો છે. આ ગીતા રહસ્યની શૈલી ઉપરથી જ લોકમાન્યે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે તેઓ એક જન્મસિદ્ધ અસાધારણ અધ્યાપક તેમજ પ્રખર બુદ્ધિમાન અને અલૌકિક વિદ્વાન આચાર્ય પોતાની પ્રતિભાનાં આવા કુદરતી ખેંચાણો પ્રયત્નપૂર્વક કોરે રાખી આખી જિંદગી જે એક સ્વરાજ્યની પાછળ ખર્ચી નાખી અને આખી જિંદગી તેમણે "ગીતા રહસ્ય" ના કર્મ પ્રમાણે જીવી બતાવી અને દેશની સેવા કરી."

"સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજજીવનનો પાયો" આ લેખમાં જણાવે છે કે સમાજમાં આદર્શ શું છે ? સમાજનો આદર્શ કયો ? આદર્શ પુરુષ કેવો હોવો જોઈએ તેને વિશે વાત કરવી જોઈએ. તેમજ મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી તરીકે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ પણ આપણી ફરજ છે. આપણે કર્મ કરીને પૈસા કમાઈ છતાં સમાજ તેમાં ભાગીદાર છે. માટે યથાયોગ્ય પ્રમાણે દાન કરવું જોઈએ. "ગીતામાં સામાજિકદૃષ્ટિ" અહીં બતાવે છે કે ગીતામાં હિંદુ ધર્મ જ રહેલો છે. તેમાં ચાર વર્ણની વાત છે. ચાર આશ્રમની વાત કરવામાં આવી નથી. છતાં પણ તે છે તે સ્વીકારવું પડે. તો ગીતા આપણે અનેક રીતે શિખામણ આપે છે. તે કહે છે કે જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ, સર્વવ્યાપી પરમાત્મા જન્મચરણ અપરિહાર્ય છે, યોગનું સ્વરૂપ ધર્મની ગતિ વગેરે વિશે શિખામણ આપે છે. ગીતામાં સ્વજન, સ્વભાવ, સ્વકર્મ અને સ્વધર્મનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે. "ગીતામાં જેટલું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. તેટલું જ સમાજશાસ્ત્ર પણ છે. તેથી બન્ને દૃષ્ટિએ સ્વધર્મમીમાંસા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ. (પા.નં. ૩૬૪) જીવનપ્રદીપના "ગીતાસાર" લેખમાં અઢાર અધ્યાયનાં બસો ત્રેસઠ શ્લોક આપ્યા છે. આ બધા શ્લોક એટલે દિશાહીન વ્યક્તિને દિશા બતાવે છે. ડૂબેલાને તારે છે, સંસારનું સાચું જ્ઞાન આપે છે. "જેને ગીતા વાંચી નથી, તેમને માટે "ગીતાસાર"નું વાંચન વ્યર્થ જ છે. એમ ન કહેવાય આમાં આપેલા મુદ્દાઓ સળંગ સૂત્ર વાંચવા જોઈએ એમ પણ નથી. નવરાશને વખતે અથવા મૂંઝવણને વખતે આના પાના ફેરવ્યા હોય, તો આમાંથી મૂંઝવણનો ઉકેલ અને જીવનને પ્રેરણા મળ્યા વગર રહે નહીં. જેમને અંતર્મુખ થઈ પોતાનું જીવન તપાસવાની ટેવ પડી છે, જેઓ પોતાની ચિત્તવૃત્તિ અને લાગણીઓ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ કરવા માંગે છે. તેમને તો આ ગીતાસાર કસોટીના પથ્થર જેવો નીવડશે અને કોકવાર તો હૃદયનો મેલ કાઢી નાખનાર તેજાબ જેવો નીવડશે. નીચે "ગીતાસાર"ના થોડા શ્લોકોનું ભાષાંતર જોઈએ.

- ◆ હૃદયદુર્બલ્ય દૂર કરવા માટે ઉત્તમ ઓસડ છે આત્મજ્ઞાન તે જ વિગતવાર સમજાવવા માટે ભગવાને અર્જુન સાથે સંવાદ ચલાવ્યો. એની શરૂઆતમાં જ ભગવાન કહે છે : આત્મા અમર છે. તે અનેક જન્મ અને અનેક શરીર ધારણ કરતાં છતાં પોતે અધિકારી રહે છે. (૨.૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫)
- ◆ જન્મ મરણની ઘટમાળ ચાલુ જ છે. તેથી પણ જન્મમરણનું સુખ દુઃખ ડાહ્યા માણસે ન માનવું જોઈએ. (૨.૨૬)
- ◆ જન્મ અને મરણ બન્ને અપરિહાર્ય છે. સુખદુઃખ પણ અપરિહાર્ય છે. તેમનો શોક વ્યર્થ છે, કેમ કે જીવનસિદ્ધિ બન્નેમાંથી એકે પણ અવલંબેલી નથી. (૨૭)
- ◆ દુનિયાભરના સામાન્ય લોકો તો આવા હોય છે. યોગીઓનો માર્ગ આથી ઊલટો હોય છે. જે બાબતમાં સંસારી લોકો કુશળ અને જાગૃત રહે છે, તે બાબતમાં યોગીઓ ઉદાસીન રહે છે, બેપરવા રહે છે; અને જે વિશે લોકો ગાફેલ રહે છે, તે બાબતમાં યોગીઓ હંમેશા જાગૃત રહે છે. (૬૯)

- ◆ પ્રયત્નપૂર્વક સમાજ વ્યવસ્થા જાળવવી, તેને ક્ષીણ થવા કે બગડવા ન દેવી, આ જ યજ્ઞ છે. યજ્ઞનો આવિસ્કાર ન થયો હોત તો દુનિયા ક્યારનીયે બગડી જાત. યજ્ઞના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલું કર્મ સમાજ વ્યવસ્થા માટે, વિશ્વ વ્યવસ્થા માટે જરૂરી છે. અંગત સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી તે કરવું જોઈએ. (૯)
- ◆ સદ્ભાવનાઓનું રક્ષણ કરવું, દુર્વાસનાઓનો નાશ કરવો અને ધર્મરહસ્યની તેમજ ધર્મનિષ્ઠાની માનવહૃદયમાં સ્થાપના કરવી, એ જ આવા અવતારોનો સનાતન ઉદ્દેશ હોય છે. (૮)
- ◆ પાપ ગમે તેટલું બળવાન હોય, પો પણ તેની શક્તિ પરિમિત છે. જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ હોવાથી તેની શક્તિ અનંત છે; તેથી પાપનો સદા પરાભવ જ થાય છે. પાપસાગરને તરી જવા જ્ઞાનરૂપ હોડી પર્યાપ્ત છે. (૩૬)
- ◆ ઈચ્છા, ભય અને ક્રોધનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સદાને માટે મુક્ત છે. (૨૮)
- ◆ આ જન્મની તપસ્યા તે આવતા જન્મની મૂડી એ ન્યાયે એક જન્મની સાધના બીજા જન્મમાં કુદરતી બક્ષિસ જેવી માણસને મળે છે. (૪૩, ૪૪, ૪૫)
- ◆ જેવી માણસની આખા જન્મારાની કમાણી અને જેવું એનું વલણ તેવો જ સંકલ્પ અને અંતકાળે થવાનો; અને જેવો અંતકાળનો સંકલ્પ તેવો એનો પુર્નજન્મ. (૫, ૬)
- ◆ સમાજમાં દબાયેલા, સંસ્કારથી વંચિત અને સમર્થ લોકો તરફથી હડધૂત એવા લોકો પણ જ્યારે ઈશ્વરને શરણે જાય છે, એનો આશ્રય લે છે, ત્યારે તેમનો પણ ઉદ્ધાર જ થાય છે. (૩૨)
- ◆ ભગવાન ખાતરી આપે છે કે પ્રાણીઓનો આત્મા હું છું; ભૂતમાત્રનો આદિ, મધ્ય અને અંત હું છું; નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું; દેવોમાં ઈન્દ્ર, વેદોમાં સામવેદ, ઈન્દ્રિયોમાં મન, પ્રાણીમાત્રની ચેતના, શિખરોમાં મેરુ, જળાશયોમાં સાગર, વાણીમાં ઓંકાર, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ, પહાડોમાં હિમાલય, વૃક્ષોમાં પીપળ, માણસોમાં રાજા, દૈત્યોમાં પ્રહલાદ ગણના કરનારાઓમાં કાળ, પશુઓમાં સિંહ, પક્ષીઓમાં ગરુડ, ક્ષત્રિયોમાં રામ, નદીઓમાં ગંગા, વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા, સમાસોમાં દ્વન્દ્વ, મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ, ઋતુઓમાં કુસુમાકર વસંત, પાંડવોમાં અર્જુન અને મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું. (૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૭)
- ◆ ઈશ્વર સજ્જન અને દુર્જન બધાનો જ નાશ કરતો રહે છે. આ સૃષ્ટિનાં સર્વ ચરાચર સત્ત્વ એના મોઢામાં પ્રવેશ કરે છે; અને દીવા ઉપર જેમ પતંગિયાં ઝંપલાવે છે તેમ તમામ લોકો ઈશ્વરના મોઢામાં વિનાશ માટે દોડે છે. (૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯)

- ◆ ચિત્ત જો ઈશ્વરને ઠેકાણો સ્થિર ન થતું હોય, તો નિરાશ ન થતાં ફરી ફરી એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસ જારી રાખવો. (૯)
- ◆ ગુણોની શરીર ઉપર ગમે તે અસર થતી હોય તોયે, જે માણસ પોતાના મનબુદ્ધિને અલિપ્ત રાખી શકે છે તે માણસ ઉદાસીન જેવો દેખાતા છતાં મુક્ત છે; કેમ કે ગુણોની અસરથી તે વિચલિત નથી થતો. (૨૩)
- ◆ માણસે જાણવું જોઈએ કે આત્માનો નાશ કરનાર અને નરકનો રસ્તો ઉઘાડનાર ત્રણ પ્રકારનો દરવાજો છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ એટલા માટે જે પોતાનું હિત ચાહે છે તેણે આ ત્રણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્રણમાંથી જે મુક્ત થયો તે પોતાનું હિત સાધી ઉત્તમ ગતિએ પહોંચે છે. (૨૧, ૨૨)
- ◆ મન પ્રસન્ન રાખવું, સ્વભાવમાં સૌમ્યતા ધારણ કરવી, મન કાબૂમાં રાખી મૌન સેવવું અને ભાવસંશુદ્ધિ માટે હંમેશા મથ્યા કરવું એ માનસિક તપ છે. (૧૬)
- ◆ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય તેમજ અકાર્ય, ભય અને અભય, બંધન તેમજ મોક્ષ આ બધાં વચ્ચેનો ભેદ જે બરાબર જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક કહેવાય. (૩૦)
- ◆ માણસને એનું કર્તવ્યકર્મ પૂરેપૂરું સમજાવ્યા પછી, કેમ વર્તવું એ બાબતમાં ઈશ્વર એને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે; એટલે જ ગીતાને અંતે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે : આ ગુહ્યકર જે જ્ઞાન મેં તને આપ્યું તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરશે. (૬૩)

૩.૭ શિક્ષણ

"માણસ બદ્ધ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જકળાયેલો છે. તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે. વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધા બંધનોમાંથી જે મુક્ત કરે તે જ સાચી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, (મનને લાલચ, ભય અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે,) બુદ્ધિને જ્ઞાન અને ખોટા વિચારોમાંથી મુક્ત કરે, હાથપગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને કઠોરતાથી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણસને મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દાસ્યોમાંથી મુક્ત કરે, રસવૃત્તિને વિલાસમાંથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાંથી મુક્ત કરે, આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંજામાંથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા – તે જ "કેળવણી".

‘અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુજ્જન્તિ જન્તવઃ’

(એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાંથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા.) – "કાકા કાલેલકર"

કેળવણી કહે છે. : 'હું સત્તાની દાસી નથી, કાયદાની કિંકરી નથી, વિજ્ઞાનની સખી નથી, કળાની પ્રતિહારી નથી, અર્થશાસ્ત્રની બોદી નથી. હું તો ધર્મનું પુનરાગમન છું, મનુષ્યનાં હૃદય, બુદ્ધિ તેમ જ તમામ ઈન્દ્રિયોની સ્વામિની છું માનસશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર એ બે મારા પગ છે. કળા અને હુન્નર મારા હાથ છે. વિજ્ઞાન મારું મસ્તિષ્ક છે.

ધર્મ મારું હૃદય છે. નિરીક્ષણ અને તર્ક મારી બે આંખો છે. ઇતિહાસ મારા કાન છે. સ્વાતંત્ર્ય મારો શ્વાસ છે. ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ મારા ફેફસાં છે. ધીરજ મારું વ્રત છે. શ્રદ્ધા મારું ચૈતન્ય છે. આવી હું જગદંબા છું. મારી ઉપાસના કરનાર બીજા કોઈનો ઓશિયાળો નહીં રહે. એની સર્વ કામના મારી મારફતે તૃપ્ત થઈ શકે એમ છે."૫૧

- ◆ કેળવાયેલા માણસનું જીવન વ્યવસ્થિત હોય છે. હંમેશાં તે ઉદ્યોગમાં રહે છે. પહેલેથી વિચાર કરીને હેતુ – પુરઃસર તેના કામો થતાં હોય છે. પરિસ્થિતિને કે મનની લહેરને એ વશ નથી થતો. આ દૃષ્ટિથી જોતાં આજના આપણાં પદવી ધરોમાં કેટલા જણ કેળવાયેલા ગણાય ?
- ◆ જેનું વ્યવસ્થિત જીવન હોય તેને શોક અથવા ભય રાખવાનું કારણ જ ન રહે.
- ◆ વિદ્યનો આવે તોયે કેળવાયેલો માણસ સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવાથી પોતાનું કર્તવ્યકર્મ છોડતો નથી. તે તપસ્વી હોવાથી શીત, ઉષ્ણ, ભય અથવા રતિને લીધે મોહ પામીને કર્તવ્યચ્યુત થતો નથી.
- ◆ કેળવણી જ્યારે મળશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે, આવી કેળવણી શ્રાંત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ અને શિષ્યવત્સલ ગુરુ પાસેથી જ મળી શકે.

"શિક્ષણ" માં જીવનવિકાસના લેખો તેમજ કાલેલકરના લેખો ભાગ એક, બે નો સમાવેશ કર્યો છે. અહીં "જીવનવિકાસમાં કેળવણીનો આદર્શ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, કેળવણીના કેટલાક અંગો, છાત્રાલય જીવન, વિશિષ્ટ કેળવણી, વિદ્યાર્થીઓને, શિક્ષકોનો આદર્શ, પ્રકીર્ણ, તેમજ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિશેના અગ્રંથસ્થ લેખો. આમ નવ ભાગમાં વિભાજન કરેલું છે. અહીં પ્રસ્તાવનામાં ખુદ કાકા સ્વીકારે છે કે " ગુજરાતની પ્રજા મને ભૂલે નહીં ત્યાં સુધી મને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓળખે પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે." એવી મારી આંતરિક ઈચ્છા છે. હું જાણું છું કે કેળવણીકારનું કાર્ય એના લખાણમાં જોવાનું નથી હોતું પણ એણે ચલાવેલી સંસ્થાઓ અને એના પ્રસંગમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં જોવાનું હોય છે. છતાં એ વાતાવરણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં લખાણનેય ગૌણ ભલે હોય પણ સ્થાન હોઈ શકે છે.

"સલામતી કે જોખમ" માં સ્ત્રીના માનસિક વિચારો રજૂ કર્યા છે. સ્ત્રૈણ કેળવણી શરીરશ્રમથી ડરે છે. સ્ત્રૈણ કેળવણી કોઈ કાળે જોખમ વહોરી નથી લેતી. સ્ત્રૈણ કેળવણી વિલાસપ્રિય હોય છે. જે સહેલું હોય, ટૂંકું હોય, વગર મહેનતે મળતું હોય, જેને માટે તપ કે યજ્ઞ કરવાં ન પડે તે સ્ત્રૈણ કેળવણીને પસંદ હોય સ્ત્રૈણ કેળવણી ઉપર—ઉપરના ભભકાના ભુલાવામાં પડે. સ્ત્રૈણ કેળવણી ટૂંકો અને ક્ષણિક સ્વાર્થ જ જુએ છે. સ્ત્રૈણ કેળવણીમાં પુરુષાર્થ ક્યાંથી હોય ? મહેનત એ સ્ત્રૈણ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. હકીકત માં જીવનમાં જોખમ લેવું એ જ જિંદગીનું રહસ્ય છે અને જોખમ સામે લડવું એમાં જ જીવનની શક્તિ રહેલી છે. તેમજ શિક્ષણમાં સંસ્કારની જરૂર છે. જે આજે તદ્દન મળતા નથી. આજે સ્થિતિ અલગ છે. સંસ્કાર માટે ગુરુ—શિષ્યના ભાવથી શિક્ષણ મળે તે તોજ મળે. પરંતુ આજે વેપારી—ગ્રાહક સંબંધથી શિક્ષણ મળે છે. જેમાં જ્ઞાન છે. પરંતુ સંસ્કાર નથી. એના પરિણામે આજે આપની સામે દિવસે—દિવસે વૃદ્ધાશ્રમ વધારે જોવા મળે છે. કેળવણી એ કેટલો મહત્ત્વનો વિષય છે; કેટલો પવિત્ર ધંધો છે. એ ભલભલા લોકો હજુ જાણતા નથી. લોકો નથી જાણતા કે ધર્મમાં જે શક્તિ છે તે જ કેળવણીમાં છે. સ્વરાજની લડત એ કેળવણીને સોળે કળાએ પ્રકાશી બતાવવાની સુંદર તક છે. આ લડતમાં કેળવણીનો અને કેળવણીકારોનો વધારેમાં વધારે ફાળો હશે તો જ દેશ કેળવણીની કિંમત કબૂલ રાખશે. 'અમે તો કેળવણીકાર : કેળવણી બહાર ધ્યાન ન આપીએ, સ્વરાજ સાથે અમારે લેવા દેવા નથી. રાજદ્વારી લોકો છો રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં

માથું મારે. આપણે તો તટસ્થ જ રહેવાના. સ્વરાજનો સવાલ બે દિવસને માટે છે. અમે તો અનંત કાળનો વિચાર કરીએ છીએ. સનાતન સિદ્ધાંત ઉપર ચાલીએ છીએ. એમ કેટલાક કહે છે. તેમને સ્વરાજ એટલે શું એની ખબર નથી. સ્વરાજ ન મળે તો કેળવણીના તમામ સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ ધૂળ છે. પરંતંત્રતાનું કલંક માથા પર ધારણ કરી નબળા હૃદયે નબળા છોકરાઓને નબળી કેળવણી આપવી એમાં આપણી, આપણાં બાળકોની અને આપણા ધંધાની વગોવણી છે.

કેળવણી એ જીવન માટે છે, જીવન વ્યાપી છે, એટલું જેના મનમાં ઠસી ગયું છે. તે જ સ્વયંભૂ શિક્ષક છે. કેળવણીના સિદ્ધાંતો, કેળવણીના વિષયો અને કેળવણીની પદ્ધતિઓ એ બધી જીવનને માટે છે. જીવનને સાર્થ, સમૃદ્ધ અને સફળ કરવા માટે છે. જાનમાં આવેલા જાનૈયા જો ભીડ કરી વહુ અને વરને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે તો કેમ ચાલે ? તેમ જ જીવનનો વિચાર કોરે મૂકી કેળવણી આપવા કોઈ મથે તો તેમાં તે કેમ ફાવે ? છતાં છેલ્લાં સો-પચાસ વર્ષમાં આપણે બીજું શું કરતા આવ્યા છીએ ? આપણા સમાજ સેવકોએ કેળવણીને જીવનચર્યામાં પ્રમુખ સ્થાન આપ્યું નથી અને આપણા કેળવણીકારોએ પોતાની ચર્યામાં જીવન રહસ્યને સ્થાન આપ્યું નથી! તેથી કેળવણી પાછળ પૈસાનો અને બાળકોનો મોટો ભાગ અપાયા છતાં સમાજ કેળવણીમાં જાગતો રસ લેતો થયો નથી અને કેળવણીમાં પણ રસ જાગ્યો નથી. પછી સ્વયંભૂ શિક્ષકોનો ફાલ દેશમાં આવે જ ક્યાંથી " કેળવણી નાં મૂળ તત્ત્વો"માં પ્રથમ ઉદ્દેશ સત્યની શોધ કરવાનો છે. બીજું તત્ત્વ શ્રદ્ધા અને નમ્રતા છે. ત્રીજું તત્ત્વ હિંમત છે. અને ચોથું તત્ત્વ તે અમી દૃષ્ટિ છે. આમ ચાર તત્ત્વો એ ચાર પ્રકાર છે. "સાહિત્ય દ્વારા કેળવણી" માં માણસનો બૌદ્ધિક વિચાર રજૂ કરે છે.

" આપણી કેળવણીમાં બુદ્ધિને કોઈક કસરત આપનાર, કલ્પનાને ખોરાક પૂરો પાડનાર અને સાહિત્યને પંથે દોરનાર કેળવણી તે માથાના ભારરૂપ સાબરનાં શીંગડા જેવી છે અને જીવનદાયી ઉદ્યોગની કેળવણી તે સાબરના ભૂંડા દેખાતા પણ મજબૂત ટાંટિયા છે. શીંગડાની શોભા આગળ એ ટાંટિયાની આપણને શરમ ઊપજે છે. પણ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ઉપયોગ તો એનો જ છે.

હાથપગ વાપરવાથી માણસની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થાય છે. એવો એક ખ્યાલ તો લોકોમાં બંધાયો છે જ પણ હાથપગના વપરાશને લીધે માણસની બુદ્ધિ પણ મંદ થાય છે. એ જાતનો વહેમ કેટલાક કેળવાયેલા લોકો સામાન્ય લોકોમાં ફેલાવે છે. (પા. નં. ૭૨) એ દુઃખ ની વાત છે.

" અધ્યાપકના વ્રતો" માં પ્રથમ વ્રત બોધ આપીશ, બીજું વ્રત ધીરજ થી કામ કરીશ અને ત્રીજું સેવાનું વ્રત અને ચોથું વ્રત સ્વાર્થવ્યાગ અને બલિદાનનું બ્રહ્માસ્ત્ર આમ ચાર વ્રતો લેવા જોઈએ અને પાંચમું વ્રત પ્રાર્થના કહી શકાય" "રાષ્ટ્રીય કેળવણી" માં પરદેશી વસ્ત્રોનો ત્યાગ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, પંચાયત, હિન્દુ-મસુલમાન એકતા, અહિંસાત્મક અસહકાર, કાયદાનો સવિનયભંગ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, દારૂનિષેધ, એવા અનેક મુદ્દાઓ રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં સમાયેલા છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં આપણું સાહિત્ય આપણી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ હોય આપણું શિક્ષણ આપણી સંસ્કૃતિને પોષક હોય તો જ આપણી કેળવણી તેજસ્વી અને આપણું જીવન પ્રાણવાન થાય એનો અર્થ એ નથી કે આપણે બીજી પ્રજા પાસેથી કશું લેવાનું ન હોય કે બીજી ભાષા શીખવાની જરૂર ન હોય પણ આપણી કેળવણીનું લક્ષ્યબિંદુ આપણું સ્વત્વ જાળવવાનું અને આપણી પોતાની સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવાનું જ હોવું જોઈએ." રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ" એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મહત્ત્વનું પાસું છે. "રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ" નો ઉદ્દેશ પ્રથમ નક્કી

થવો જોઈએ. કેળવણીકારો ભૂલી જાય છે કે દુનિયા ગરીબોની છે. પેટનો સવાલ તેની આગળ પ્રથમ છે. ડૂબતા માણસના હાથમાં પહેલાં તૂમડા આપો, બચી ગયા પછી નવરાશે તે સતાર સાંભળશે. ઉચ્ચ, ઉદાર, ઉજ્જવળ સંસ્કારોની વાત એક કોરે મૂકી દઈએ અને મનને પૂછી લઈએ કે ' કેળવણીનો ઉદ્દેશ શો ?' જવાબ મળે છે; " સેવાની લાયકાત" સેવા કોની ? જવાબ એક નથી આવતો સુંદર ભાષામાં અનેક જવાબો આવે છે. આમ અહીં " પ્રજાની કેળવણી" પ્રજા પોતાનાથી કરી શકે છે.

વિદ્યાપીઠમાં વિષયોની ચર્ચા કરતા નીચેના અભ્યાસક્રમના વિષયો દાખલ કર્યા.

- ◆ રાજનીતિ અને બંધારણમીમાસાં
- ◆ ભારતીય સંપત્તિશાસ્ત્ર—ખાદી શાસ્ત્ર અને ગ્રામસંગઠનની દૃષ્ટિએ.
- ◆ ભારતના પ્રચલિત ધર્મો વિશે સામાન્ય માહિતી.
- ◆ આધુનિક સાહિત્ય સાથેનો પરિચય
- ◆ સત્યગ્રહમીમાસા
- ◆ જગતની પ્રધાનક્રાંતિઓનો ઇતિહાસ
- ◆ નામું
- ◆ સંગીત અને કવાયત
- ◆ પીંજણ, કાંતણ, ફવાયત, સુતારી,
- ◆ સફાઈ

"ધાર્મિક કેળવણી" પ્રાચીન કાળના વૈદો જમાનાઓ સુધી મથીને શોધતા હતા કે બધા દર્દીનું એક જ ઓસડ મળે કે કેમ ? પૌરાણીક કવિઓને આવું ઓસડ મળ્યું ખરું. પણ તે કલ્પનામાં જ રહ્યું અને વૈદો તો ન ફાવ્યા. આજના જમાનામાં કવિઓને નહીં પણ સમાજસેવકોને તમામ સામાજિક દર્દીનું એક ઓસડ મળી ચૂક્યું છે. સમાજને ગમે તે થતું હોય, ગમે તે જોઈતું હોય અથવા ગમે તે ટાળવું હોય, ઈલાજ એક જ છે. "સંસ્થા કાઢો!" આ સંસ્થા કાઢ્યા પછી તે સંસ્થાને બચાવવા માટે પણ સંસ્થા કાઢો. એવો સમય અત્યારે આવી ગયો છે. અત્યારે સેવાના નામે વધારેમાં વધારે ભ્રષ્ટાચાર થઈ રહ્યો છે.

આજે જ્ઞાન એટલે ચોપડીનું જ્ઞાન વ્યાખ્યાન દ્વારા અપાય તે પરંતુ ગીતા કહે છે : 'ગર્વ ન હોય ; દંભ ન હોય ; હિંસાવૃત્તિ ન હોય; ક્ષમા સહજ હોય; તમામ વ્યવહારો માં સરળતા હોય; મુરબ્બીઓની સેવા કરવાની રુચિ હોય; કાયિક, વાયિક, માનસિક સ્વચ્છતા ગમતી હોય; વિષયો તરફ લોલુપતા ન હોય; અહંકાર મારેલો હોય; જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, અને દુઃખ એ માણસને વળગેલાં જ છે. એમનાથી કાયર થયે આરો નહીં આવે એવો નિર્ણય હોય; બૈરાં, છોકરા, ઘરબાર વગેરે પરિવારમાં લંપટતા ન હોય; ગમે તેટલો ઉદ્દમ અને પરાક્રમ કરે તોયં કશામાં આસક્તિ ન હોય; લાભ—હાનિથી ચિત્તની સમતા ન બગડતી હોય; ઈશ્વર ઉપરની નિષ્ઠા એકાગ્ર અને અડગ હોય; એકાંતમાં રહેવાનું એટલે કે અંતર્મુખ થવાનું વધારે પસંદ પડતું હોય; ટોળામાં બેસી બહિર્મુખ થવું પસંદ ન પડતું હોય; આધ્યાત્મિક નિષ્ઠા સ્થિર હોય; અને દરેક પ્રસંગમાં દરેક પદાર્થમાં અંતિમ તત્ત્વ અથવા રહસ્ય શું છે. એ જોવાની ટેવ હોય, આટલું બધું બરાબર કેળવેલું હોય ત્યારે માની લેવું કે જ્ઞાનનો ઉદય થયો છે. આથી ઊલટું હોય તેને ગમે તે નામ આપો, તે અજ્ઞાન જ છે. (પા.નં. ૨૨૪) આ રીતે જ્ઞાન—અજ્ઞાનની સ્પષ્ટતા આપેલી છે.

અને અંતે નો એટલું કહી શકાય કે દરેક માણસ પોતાનાં જીવન, શ્રવણ અને ચિંતનમાંથી જ પોતાનો ધર્મ ઉપજાવી કાઢે છે.

જે દિવસે સાચી કેળવણી થશે. સોળે કળાએ પ્રકાશશે, તે દિવસે ધાર્મિક કેળવણી આપવાનું કામ અત્યંત સહેલું થશે. સાચું જોતાં ધર્મો અને કેળવણી વચ્ચે ભેદ છે જ નહીં. ધર્મ એ જ કેળવણી, કેળવણી એ જ ધર્મ. જીવનધર્મનો પ્રચાર કરવાની પદ્ધતિ તેનું નામ કેળવણી, દરેક ધર્મકાર કેળવણીકાર હોવો જોઈએ જેટલે દરજ્જે એ ન હોય તેટલે દરજ્જે એના ધર્મની ઊણપ. ધર્મકારો જો કેળવણીનું શાસ્ત્ર બરાબર જાણત તો ધર્મનો વિકાસ સીધો થાત, સુંદર થાત અને ધર્મ-ધર્મ વચ્ચે ઝઘડા ન જાગત. આ સાચી કેળવણી ન મળતા આપણે જોઈએ છીએ કે વર્તમાન સમયમાં "કોમી રમખાણો" જોવા મળે છે. જો આપણે તન, મન અને ધર્મથી સાચી કેળવણી લીધી હશે તો ક્યારેય કોઈ જ પ્રશ્ન આવશે નહીં.

"ઈતિહાસની પ્રેરણા, ઈતિહાસની કસોટી, ઈતિહાસનું શિક્ષણ, જગતના ઈતિહાસનું શિક્ષણ' વગેરે લેખોમાં ઈતિહાસનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે. અહીં ધાર્મિક રાજકીય, સમાજિકતાના ઉદા. આપે છે. શિક્ષક કસાયેલો હોય તો પાઠ્યપુસ્તક વગર ચલાવવું એ જ સર્વોત્તમ પદ્ધતિ છે. સાચી પદ્ધતિ એ શ્રોત પદ્ધતિ છે. જે જ્ઞાન આપણે કુદરત પાસેથી લેતા નથી. ગુરુ પાસેથી લઈએ છીએ તે બધું શ્રોત હોવું જોઈએ એટલે તેમાં આંખનો ઉપયોગ કરી બીબાં વાંચવાના હોય નહીં. પણ ગુરુમુખે થી સ્ત્રવતી જ્ઞાનગંગાનું કાન વડે પાન કરવાનું હોય. શિષ્યમાં પહેલેથી આવી ટેવ પડી હોય તો જ્ઞાનદાન એ પવિત્ર અને મહત્ત્વની ક્રિયા થઈ જાય છે. વિદ્યાર્થી એકાગ્ર થઈને શ્રવણ કરે, એનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરે; અને પોતાનું 'અધીત' તેજસ્વી કરી બતાવે, ઉપનિષત્કાળ અને સૂત્રકાળના વિદ્યાર્થીઓ આ કોટીના હતા એ પદ્ધતિ ફરી દાખલ કરવી અશક્ય કે અઘરી નથી. પણ વિદ્યાના દાન અને ગ્રહણમાં સ્વમાનની સંપૂર્ણ વૃત્તિ હોવી જોઈએ. પરીક્ષા, પદવી, અને પ્રતિષ્ઠાનાં ત્રિવિધ બંધનમાંથી વિદ્યામુક્ત હોય તો જ એ વાત સંભવે. એ વાત આજે આપણે સ્વીકારવા આજે તૈયાર થયા છીએ, તેથી જ વર્તમાન સમયમાં ગ્રેડ પદ્ધતિ અપનાવી લીધી છે. અને હવે પછી S.S.C. અને H.S.C.માં પણ તેનો અમલ થશે જ. "હિંદી ઈતિહાસની યોજના" અહીં, ઈતિહાસના પર્વની માહિતી આપે છે અને દરેક પર્વને અંતે દેશ-વિદેશની ટૂંકી માહિતી આપે છે. આ ઉપરાંત પ્રકરણ વિભાગમાં કુટુંબવ્યવસ્થા, ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા, ધર્મનો ઈતિહાસ, ધર્માચાર્યનું જીવનચરિત્ર, ગ્રામ પંચાયત, સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન, ભાષા અને તેમનો વિકાસ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્યાપીઠો, મંદિરો તથા ગુફાઓ અને પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંદરો વિગેરેનો ઈતિહાસ જાણવો જરૂરી છે. તેમજ અભ્યાસ કરવો પણ જરૂરી છે. ઐતિહાસિક નકશાઓ અને ઈતિહાસનાં રાજાઓનો અભ્યાસ પણ જરૂરી છે. તે ઉપરાંત આબોહવા, દેશનું કુદરતી સ્વરૂપ, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ, દેશની જાતિ તથા ભાષાવાર વિભાગ, ધર્મ, વિદ્યા, ઐતિહાસિક, ભૂગોળ, રાજકીય ભૂગોળ વગેરેનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. 'વ્યાયમ અને આરોગ્ય' ને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો અને ઉત્તરો આપેલા છે ?

પ્ર. ૧ વ્યાયામ શા માટે અને કોણે કરવો ?

જવાબ: ખેડૂત, ઓડ, કઠિયારા, ખારવા, વગેરે લોકોને વ્યાયામની જરૂર નથી હોતી. જે લોકોનું જીવન કૃત્રિમ અને નિર્સર્ગવિરુદ્ધ બની ગયું છે. તેઓને સારી રીતે જીવવું હોય તો તેમને સારું વ્યાયામ જરૂરની વસ્તુ છે.

પ્ર. ૨ વ્યાયામ એટલે શું ?

જવાબ: કૃત્રિમ જીવનને લીધે શરીરને જે કાટ ચડે છે તે કાઢવો અને શરીર મારફતે જે કામો થવાં જોઈએ એ કામો

કરવાની લાયકાત ટકાવી રાખવી એનું નામ વ્યાયામ.

પ્ર. ૩ બ્રહ્મચર્ય એટલે શું ?

જવાબ: સર્વ ઈન્દ્રિયો અને મન પોતાના તાબામાં રાખવાં અને વાસનાઓને વશ ન થવું એનું નામ બ્રહ્મચર્ય.

પ્ર. ૪ શરીર નીરોગી છે એની નિશાની શી ?

જવાબ: માણસ પોતાના શરીરને ભૂલી શકે છે ત્યારે જ તે નીરોગી હોય છે.

પ્ર. ૫ માણસ માંદો પડે છે એનું મુખ્ય કારણ શું ?

જવાબ: મુખ્ય કારણ જિહ્વાલૌલ્ય (પા. નં. ૩૦૦)

"છાત્રાલય જીવન" માં તેમાં રહેવાથી ફાયદા, સંસ્કાર, ચરિત્ર, જીવન ઘડતર, વગેરેની વાત કરી છે. તા. ૨૭-૨-૧૯૮૨ ના રોજ અમરેલી મુકામે બીજું છાત્રાલય સંમેલન યોજાયેલું અને તેના પ્રમુખ તરીકે કાકાસાહેબ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા અને તે માટે તે જગજીવનદાસનો આભાર વ્યક્ત કરે છે અહીં તે જ્ઞાતિની બોર્ડિંગનો વિરોધ કરીને દરેક જ્ઞાતિના છાત્રોને સાથે રહેવા-જમવા તેમજ ભણવા માટે જણાવે છે. તેમ જ તે વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થિનીઓને માટે તે સહજીવન અને સહશિક્ષણના હિમાયતી હતા.

શાળા ઉપરાંત છાત્રાલયમાં પણ બુદ્ધિનું વાતાવરણ હોવું જોઈએ પણ તે પંડિતાઈનું નહીં બહુ શ્રુતતાનું. કાવ્યશ્રવણ, પુરાણશ્રવણ, ચરિત્રકીર્તન, પ્રવાસવર્ણન, હાસ્યવિનોદ બધી વસ્તુઓને નવરાશના વખતમાં થોડું-થોડું સ્થાન હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને જેમ સારાંસારાં સ્થળો અને તીર્થો જોવા લઈ જઈએ છીએ તેમ જંગમ તીર્થો એટલે કે સત્પુરુષોની પ્રખ્યાત પુરુષોની મુલાકાતે લઈ જવા જોઈએ. પ્રજાના પુરુષાર્થના પ્રતીકરૂપ જે કારખાનાં ઈમારતો, પૂલો, નહેરો વગેરે આસપાસ હોય તેની મુલાકાતે પણ જવું જોઈએ અને તે માહિતી ભેગી કરવાના વાણિયાશાઈ લાભ માટે નહીં, પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગૃત કરવા અને માનવી પુરુષાર્થનું દર્શન કરવા વિદ્યાર્થીઓ સાથેના ગૃહપતિઓ જો નિરુત્સાહી, ભૂખડાં અથવા અલ્પસંતોષી હોય તો આવી મુલાકાતમાંથી પૂરતો લાભ નથી મળતો. ગૃહપતિઓમાં ચરિત્રતેજ, બુદ્ધિતેજ અને કર્મયોગ હોય તો જ તેમનું વાતાવરણ પ્રેરણાપ્રદ થઈ શકે છે. (પા. નં. ૩૪૭) છાત્રાલયની સંસ્થા એ કુટુંબ સંસ્થા જેટલી જ મહત્ત્વની છે.

"ભાવીયુગનું શિક્ષણ" અહીં ભવિષ્યને ધ્યાન માં રાખીને વર્તમાનકાળમાં આયોજન કરાય છે. તેનું પ્રવચન તા. ૪-૫-૨૨ ના રોજ ભાવનગર મુકામે દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના બાલમંદિરના પ્રવેશ મહોત્સવના પ્રસંગે આપેલું. "પ્રસન્ન પ્રાથમિક કેળવણી" માં રાષ્ટ્રીય સિધ્ધાંતોને આપણી સામે રાખીને પ્રાથમિક શિક્ષણ વિશે સ્વતંત્ર વિચાર કરવો જોઈએ. હિન્દુસ્તાન ગામડાઓનો દેશ છે. કૃષિપ્રધાન છે. "હિન્દુસ્તાનમાં ગ્રામકેળવણી એ જ પ્રાથમિક કેળવણી હોઈ શકે. સાડા સાત લાખ ગામડાંમાં અબાલ વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પુરુષ બધાંને શિક્ષણની જરૂર છે. આખા સમાજને જે શિક્ષણ આપવાનું છે. તે વિશાળ અને વ્યાપક હોવું જોઈએ. પરંતુ અહીં તો માત્ર બાળકોના શિક્ષણનો જ વિચાર કરીશું" (પા. નં. ૪૦૧) જ્યારે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે વધુમાં વધુ બેથી ત્રણ કલાક બસ છે. અને એ પણ પ્રસન્ન વાતાવરણમાં બાળકોને કથાવાર્તા, કહેવતો, ચરિત્રો, પ્રવાસ, વર્ણન, અને ઇતિહાસ વગેરેની વાર્તાથીજ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આજે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે છતાં પણ તેનો લાભ બધાંને મળતો નથી એ આપણા દેશની કમનસીબી છે.

"કેળવણીમાં ક્રાંતિ" અહીં કારીગર પોતે પોતાની આપવીતી રજૂ કરે છે. અત્યારે કારીગરોને કેળવણી તરફ બોલાવતા પહેલા કેળવણીને કારીગર તરફ લઈ જવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. "આજનો વિદ્યાર્થી"ને મૂંઝવણનો પાર નથી. તેમને ડગલે-પગલે મુશ્કેલી છે. અહીં તેમના માતા-પિતાને પોતાના સંતાન માટે જે સ્વપ્ન હોય તેનાથી તેમના બાળકોની મનઃસ્થિતિ વિરુદ્ધ હોય આથી બન્ને દુઃખી થાય છે. તેથી આજના ટીકાકારો વિદ્યાર્થીની ગણતરી નાસ્તિકમાં કરે છે. જેમ નાના છોડને યોગ્ય ખાતર, પાણી અને સૂર્ય પ્રકાશ મળે તો સરસ મજાના ફૂલ આવે એ જ રીતે નાના બાળકને પણ યોગ્ય દિશા બતાવવામાં આવે તો તે પણ પોતાની મેળે આગળ વધી શકે. આજે યુવાનોનું હીર ચૂસનાર જો કોઈ વસ્તુ હોય તો તે આર્થિક પરાવલંબન છે. તેથી તેને યોગ્ય દિશા અને તક મળતી નથી તે ખરેખર એક દુઃખદ બાબત છે.

"પ્રકીર્ણ વિચારો" માં અલગ-અલગ વિચારો જોવા મળે છે.

- ◆ આરોગ્ય શાસ્ત્ર જેટલું જ આજની સ્થિતિમાં અર્થશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ છે. આજના જમાનામાં કોઈને જીવવું હોય તો તેને ઓછામાં ઓછું જન્મભાષા, ભૂગોળ અને અર્થશાસ્ત્ર એટલાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો હોવું જ જોઈએ.
- ◆ જે બીજામાં વૃક્ષને જોઈ શકે છે. પાણીના ટીપામાં પહોંચીને અને પથ્થરોને ઘસવાની શક્તિ જોઈ શકે છે. એ જ કેળવણીમાં દેશની અને જગતની ઉન્નતિ જોઈ શકે છે.
- ◆ કિલ્લાની દિવાલ કરતાં એના ઉપર ઉગેલા પીપળને છોડનાં મૂળિયાની શક્તિ વધારે છે. કેમ કે દિવાલના પથ્થરોમાં મોતની દ્રઢતા છે, જ્યારે ઝાડનાં મૂળિયામાં જીવંતપણાની વ્યાપકતા છે. જડ પથ્થરો ભલે અડગ હોય પણ ઝાડના જડોના ઘુસણિયાપણા આગળ તે હાર્યા છે.
- ◆ ધીરજ અને ઉત્સાહ એ કેળવણીકારોનું કુલવ્રત છે.
- ◆ જમીનમાં માણસનો ખોરાક પથરાયેલો છે. પણ એ ખેડયા વગર એને તે મળતો નથી. ચક્રમક્રમાં અગ્નિ ભરેલો છે. પણ એને છોડ્યા વગર તે પ્રગટ થતો નથી.

અહીં કહેવા માગે છે કે જે મહેનત કરે તે જ પોતાના લક્ષ્ય તરફ આગળ વધે છે. જે પરસેવો પાડે તેને જ પારસમણિ પ્રાપ્ત થાય છે.

"કાલેલકરના લેખો" આ "નવજીવન" માં અને બીજા માસિકો માટે લખેલ પ્રસિધ્ધ અપ્રસિધ્ધ લેખોનો સંગ્રહ છે.

"ગુજરાતીઓમાં અનેક ખોડો-દોષો ભલે હશે. પણ તેમનામાં એક ગુણ છે. તેની તો કોઈથી ના પડાય એમ નથી અને તે ગુણ બીજાઓને અપનાવી લેવાનો. ભલે આપણે પોતે આપણા સાહિત્ય તરફ ગમે તેવું દુર્લક્ષ રાખતા હઈશું પણ આપણા સાહિત્યની સેવા કરવા આવનારને આપણે પરાયું લાગવા દેતા નથી. શ્રી કાલેલકર એવા એક અપનાવેલ ગુજરાતી છે. 'કાકા' ના નામે તેઓ માત્ર ગુજરાતી સાક્ષરમાં જ નહીં, સમાજમાં પણ પ્રસિધ્ધ થયા છે.

કાકા એક સિધ્ધ હસ્ત લેખક છે. તેમણે પોતાને માટે એક શૈલી ઘડી લીધી છે અને તે શુદ્ધ ગુજરાતી શૈલી છે. ભાષાની ગમે તેવી ખૂબી અને ગમે તેવો ઘરગથ્થુ શબ્દ પણ તેમને અજ્ઞાત નથી અને તે શૈલીમાં તેઓ જરા પણ મહેનત વિના જ સરલ પ્રવાહથી લખી શકે છે. આ સમયનો કોઈપણ ગદ્યસંગ્રહ એમના લેખ સિવાય પૂર્ણ નહીં ગણી શકાય એમ કહીએ તો તે અતિશયોકિત નથી અને તેમના સાહિત્ય પ્રવાહમાં એક વરસનું જે ભંગાણ તેમની કેદથી પડ્યું તે દરમિયાન તેમના લેખોનો સંગ્રહ નવજીવનને ક્યો તે ઉચિત ક્યું છે.

આપણે માત્ર તેમની શૈલીને લીધે તેમને સિદ્ધહસ્ત નથી ગણતા. તેમના વિચારની પરિપક્વતા માટે પણ કહીએ છીએ. તેમનો હરકોઈ લેખ વાંચતાં તરત સમજાય છે. કે તેમને મન પોતાનું વક્તવ્ય જરા પણ ઝાંખું કે અસ્પષ્ટ નથી જ. પોતાને શું કહેવું છે તે તે પોતે બહુ જ સ્ફુટ સમજે છે અને માટે જ તેઓ એટલું સ્પષ્ટ લખી શકે છે. તેમણે પોતાના વિચારો ઘણા વિષયો ઉપર સ્પષ્ટ અને સાકાર કરી નાખ્યા છે અને કરી રાખ્યા પણ છે. હરકોઈ વિષયનું તે પોતાના ચોક્કસ કરેલા દૃષ્ટિબિંદુથી દર્શન કરે છે અને જેવું પોતે કરે છે. તેવું બીજાઓને કરાવી શકે છે. કોઈપણ લેખકમાં આ ગુણ જેવો તેવો ગણાય નહિ. પણ આ ગુણથી ઘણીવાર લેખકની પોતાની પ્રગતિ આપણે કુંઠિત અને મર્યાદિત થયેલી જોઈએ છીએ. પણ આ પ્રમાણે "કાકા" વિશે કોઈ ટીકાકાર કહે કે વિચારે તે પહેલાં તેણે કાકાના લેખોનું વિષયવૈવિધ્ય અને તેમના જ્ઞાનની વિશાળતા અને ઊંડાઈ માપવા જોઈએ. આપણા ઇતિહાસનું એમને વિશિષ્ટ દર્શન છે. પ્રાચીન ઇતિહાસને અને તેનો અર્થ કરવાનો એમને શોખ છે. ભૂગોળદર્શન વિશે તેમણે માત્ર વાંચ્યું નથી. પણ લગભગ આખો હિન્દુસ્તાન બાવાની પેઠે ફરીને જોયા છે. હિન્દુસ્તાનના અનેક સમાજો, સંઘો, રિવાજો તેમણે પ્રત્યક્ષ જોયા છે. અંધ શ્રદ્ધાવાળા મનાતાં પુરાણો વાંચ્યા છે. અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી થતી તેની ટીકાઓ પણ વાંચી છે. બાળસાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, બધા વિશે તેમને કંઈક કહેવાનું છે. આ સર્વજ્ઞાન આ લેખોની નામાવલી જોતા પણ માલૂમ પડશે પણ કાકા આ ઉપરથી માત્ર પરચૂરણ જ્ઞાનવાળા છે. એમ નથી. આ સર્વ વિષયોમાં એમણે તત્ત્વદૃષ્ટિથી રસ લીધો છે. એને જો તલસ્પર્શી અને તત્ત્વભિનિવેશી દૃષ્ટિ હોય નહીં, તો આ સર્વ વિષયોમાં એક જ માણસ રસ ન લઈ શકે એ દેખીતું છે.

આપણા દેશની અને ખાસ કરીને હિન્દુ ધર્મની જૂની પરંપરા એવી છે કે અભ્યાસી વર્ગ પોતાના જ્ઞાનને લોકોપભોગ્ય રૂપ આપીને તેને સામાન્ય જનસમાજમાં પ્રસારાવી લોકોને કર્તવ્યોન્મુખ કરે. આ પરંપરા અનેક કારણોથી શિથિલ થઈ ગઈ હતી. તેને હાલ ગાંધીજીએ ફરી જાગૃત કરી છે. આ ગાંધીજીની પરંપરાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં કોઈ પણ ચાલુ ભ્રમનો કે અસત્યનો લાભ લેવો નહિ એવો સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત છે. લોકો ન સમજી શકે એવો સિદ્ધાંત કહેવો નહીં એટલું જ વધારેમાં વધારે શક્ય છે. પણ લોકગ્રાહ્ય કરવા માટે સિદ્ધાંતનો ભાગત્યાગ શક્ય નથી. શ્રી કાલેલકર આ નવી પદ્ધતિનાં લેખક છે." તેથી જ તેમના લેખોમાં પાંડિત્ય કે અટપટી દલીલની પરંપરાઓ નથી પણ વિચક્ષણ વાંચનાર તેમની પછવાડે રહેલ ચિન્તન અને અનુભવ સ્પષ્ટ જોઈ શકશે."^{૫૨} ગુજરાતી વાચકવર્ગ આ લેખોને પણ આવકાર આપશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

"કેળવણીનું નવું દર્શન" આપણી કેળવણી રાજકીય વૈયક્તિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, સામાજિક, એમ જીવનના બધા પાસાં તેમાં આવી જાય છે. એવી રીતે કેળવણી મળવી જોઈએ. નવી કેળવણીમાં મોટો હિસ્સો કર્મનો હોવો જોઈએ. આપણા દેશની વાત કરુ તો આપણે ત્યાં જાતજાતના વર્ણો અને જ્ઞાતિઓ છે. એ બધાંને રાખીને આપણે બચવાના નથી. કોઈનું જીવન એકાંગી ન થાય. ન થવું જોઈએ એ માટે કેળવણી પણ એકાંગી ન થવી જોઈએ. તે સર્વાંગી હોવી જોઈએ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યનું જીવન એકાંગી છે. અને શુદ્રનું પાંગળું છે. હું વર્ણાશ્રમના મૂળ આદર્શની વાત કરતો નથી. પણ જે જાતની આપણે હાલ કલ્પના કરી છીએ એ જોતા ચાર વર્ણોનું જીવન એકાંગી છે. આજે તો દરેક ન્યાત એટલે અલગ રાષ્ટ્ર એવી મનોવૃત્તિ થઈ ગઈ છે. ત્યાં સ્વરાજની સ્થાપના અશક્ય છે. આપણી વસ્તીના ગણ ભાગ પાડી શકાય છે (૧) રાનીપરજ (૨) ખેતીપરજ (૩) દરિયાપરજ આજે સમાજના તમામ લોકો જો પાયાની કેળવણી લેશે તો રાષ્ટ્રમાં કળા કૌશલ્ય વધી જશે. ક્યારેય કોઈ સંકટ નહીં આવે, એવું કાકાનું માનવું છે.

ગુજરાતને પોતાનું નિવાસાસ્થાન બનાવી રહેનાર કાકાસાહેબના નામથી આજ કોઈ ગુજરાતી અજાણ નથી. થોડા જ વખતમાં નવજીવન, વસંત અને બીજાં ગુજરાતી પત્રો દ્વારા એમણે ગુજરાતની શિક્ષિત તેમજ સામાન્ય પ્રજાનું ઘણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમના લેખો દરેક ઠેકાણે રસથી વંચાતા અને આજે આ લેખો આમ પ્રસિધ્ધ થયેલા જોઈને અમને સંતોષ થાય છે. રા. કાલેલકર પોતે જાતે ઊંડા અભ્યાસી છે. અને તેમના ઊંડા અભ્યાસની છાપ એમના દરેક લેખમાં ઓછાવત્તે અંશે તેમના બધાય લેખોમાં પડે છે. એમના વિશાળ વાચન, વિશુદ્ધ સંસ્કાર રસિકતા પવિત્ર આચાર અને સ્વતંત્ર વિચારશ્રેણીની છાપ એમના લેખોમાં એકદમ ઉપર તરી આવે છે. એમના લેખોની ભાષા પણ ઠરેલ છતાં સ્વાભાવિક અને લીસી છે. એમના લેખો કેવળ ચોપડીનાં પાના ભરવા માટે નથી. પ્રજાની આગળ કંઈક સંગીત વિચારરૂપે મૂકવા માટે છે. એમણે એટલા બધા વિવિધ વિષયો ઉપર લખ્યું છે કે એમના લેખોના વિષયવાર ભાગલા કરી વાચકને સરળતા કરી આપવાની જરૂર હતી જ પ્રકાશકોએ એટલા જ માટે એ લેખોને ચરિત્રકીર્તિન, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ, જીવંત ઇતિહાસ, કેળવણી, સમાજ શાસ્ત્ર, સ્વદેશી, તત્ત્વ ચર્ચા, સાહિત્ય અને કળા, રાજકારણ—સિધ્ધાંતચર્ચા, રાજકારણ પ્રસંગચર્ચા, ન્યાયનું નાટક અને પરિશિષ્ટમાં વહેંચી નાખ્યા છે. આમાંના કેટલાક લેખો પ્રાસંગિક છે છતાં આ સંગ્રહનો મોટો ભાગ તેની શૈલી, મુદ્રાસર લખાણ, ગાંભીર્ય અને ઊંડા વિચારોને લીધે સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન લેશે. સાહિત્યના ઊછરતાં ગ્રંથકારોની આ અભ્યાસોથી બને તો નવાઈ નથી. પુસ્તકની બાંધણી અને છપામણી પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે." ^{૫૩} આમ "કાલેલકરના લેખો" માં શિક્ષણ વિશેના વિચારો અને આદર્શો ઉચ્ચ કક્ષાના છે. અહીં ફાધર સી.જી.કહે છે. ફૂલની પાખંડીઓ વિખેરીને એનું પૃથકકરણ કરવા હું માંગતો નથી. ફૂલને જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી નિહાળવાથી શો શો આનંદ થશે એની થોડી સૂચના આપી છે. એની શોભાને એની સુગંધનો લહાવો માણવા નાના—મોટા, છોકરાઓ તેમજ સાક્ષરો, બધાને જ આમંત્રણ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં આ નાનકડું ફૂલ હંમેશને માટે મહેકતું રહેશે.

૩.૮ આત્મકથા

"આત્મચરિત્રલેખન એ આપણી સંસ્કૃતિથી અને આપણા વિવેકના આદર્શથી જ વિરુદ્ધ મનાય છે. ભર્તૃહરિએ એક શ્લોકમાં લોભી માણસને સહજ એવા પાપોની પરંપરા ગણાવતાં છેલ્લા અને અત્યંત હીન પાપને સ્થાને 'નિજગુણકથા પાતક' ને બેસાડ્યું છે. આત્મચરિત્ર લખાય કે ન લખાય એ વિશે ગાંધીજીએ ચુકાદો આપ્યો છે. હું પોતે માનું છું કે શ્રેષ્ઠ અથવા અસાધારણ વિભૂતિ જ નહીં પણ અત્યંત સાધારણ, નિર્વિશેષ, પ્રાકૃત માણસ પણ નિખાલસ — પણ અને અમુક વિવેક જાળવીને આત્મચરિત્ર લખે તો તે ઈષ્ટ જ છે. દરેક માણસ પાસે સૌથી કીમતી વસ્તુ હોય તો તે એનો અનંત અનુભવ છે. એ જો કોઈ સહૃદયતાથી આપને આપવા માગે તો આપણે એને કેમ ન વધાવી લઈએ ? સો—પચાસ ઇતિહાસ અને ચરિત્રો વાંચવા કરતાં એક સાચું આત્મચરિત્ર વાંચવાથી આપણને વધારે બોધ મળે છે અને આપણી અભિરુચિ કૃત્રિમ પણે કેળવાયેલી ન હોય તો નવલકથા કરતાં એમાં આપણને ઓછો રસ ન પડવો જોઈએ. "

—કાકા કાલેલકર

આત્મચરિત્રના સંદર્ભમાં શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક આ પ્રમાણે જણાવે છે કે શ્રીયુત કાલેલકર ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણો મોટો ફાળો આપેલ છે. તેમા મોટો ભાગ પ્રાસંગિક લેખો કે મતપ્રચારાર્થ લેખોનો છે. આવા લેખો

સાહિત્ય ન હોઈ શકે એવું અમારું કહેવું નથી, એટલું જ નહિ એમાં ગુજરાતીમાં સંગ્રહાઈ રહે એવું ઘણું સાહિત્ય છે એમ માનીએ છીએ. પણ લેખકની દૃષ્ટિનો ભેદ સમજાવવા કહીશું કે 'સ્મરણયાત્રા' એ એવા કોઈ દૃષ્ટિ બિન્દુથી નથી લખાયું – શુદ્ધ લેખનના અથવા કહો કે સ્મરણના આનંદની ખાતર લખાયેલું છે. એ રીતે આ પુસ્તક એમનાં 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'લોકમાતા' વગેરેની પંક્તિનું છે. આપણા રસશાસ્ત્રજ્ઞોએ, આ કેવળ સ્મરણમાં પણ રસ રહેલો છે એ જોઈને જ, સ્મરણને રસના વ્યભિચારી ભાવમાં મૂકેલો છે.

પ્રયોજનમાં કર્તા કહે છે કે સામાન્ય લોકોનાં પણ આત્મચરિત્રો હોઈ શકે. અલબત્ત આ પુસ્તક "એક સામાન્ય માણસનું આત્મચરિત્ર લખવાની દૃષ્ટિએ જ લખ્યું છે. પણ બાળપણનાં નાનાં કૃત્યોના સ્મરણો, તેના સંસ્કારો, તે સંસ્કારોની – અલબત્ત અત્યારે – થયેલી સમજણ, તેનું પૃથક્કરણ, તેનો તલસ્પર્શ અને તેનું ભાષાનું નિરૂપણ એ કંઈ સામાન્ય નહીં – અસામાન્ય શક્તિનું લક્ષણ છે. કંઈ પણ દબાવ્યા વિના કે ગુપ્ત રાખ્યા વિના શ્રી કાલેલકરે પોતાની કિશોરવય સુધીનું આત્મચરિત્ર અહીં આપેલું છે. અને તે કિશોરો તેમ જ તેના મા-બાપો, શિક્ષકો અને સામાન્ય રીતે જીવનમાં અને સાહિત્યમાં રસ લેનાર સર્વેને વાચનયોગ્ય છે."^{૧૪} સંસ્મરણો કોને ગમતાં નથી? 'તે હિ નો દિવસા ગતાઃ' એમ કહીને ભૂતકાળમાં ભોગવેલાં સુખદુઃખોને ફરીથી વર્તમાનકાળમાં અનુભવી લેવાનો પ્રયત્ન માણસને નવો જ આનંદ મેળવી દે છે. સુખનાં સંસ્મરણો તો સુખપ્રદ હોય છે જ, પણ ભોગવેલું દુઃખ પણ ભૂતકાળના પડદા પાછળ ગયેલું હોવાથી તેનું દુઃખદાયિત્વ લય પામ્યું હોય છે; અને તે પ્રસંગોની ઉદાત્તતા, ગંભીરતા અને તે વાટે મનુષ્યભાવનો થયેલો પરિચય અથવા મિત્રોનો કે સંબંધીઓનો દેખાઈ આવતો પ્રેમ ઈત્યાદિનાં સંસ્મરણો આનંદદાયક જ હોય છે. વિમનસ્ક સીતાનું મનોરંજન કરવાનો પ્રસંગ હોય, બાલ્યકાળના ગોઠિયા સુદામાનું મન રીઝવવાનું હોય અથવા 'વાર્તા કહોને' કહીને હઠ લઈ બેસનાર બાળકોના કોડ પૂરવાનું કોઈ ડોસીમાને માથે આવી પડ્યું હોય, એવે પ્રસંગે 'અમારા નાનપણમાં આવું બન્યું' એમ શરૂઆત કરીને કહેલાં પોતાના બાલ્યકાળનાં સંસ્મરણો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. એવું કથન આપણને પોતાને આનંદ અને બીજાઓને લૌકિક અનુભવ અને ડહાપણને લાભ આપે છે. આવાં સંસ્મરણો કહેનારો વક્તા કે લેખક જો રસિક હોય, તેની વાણીમાં મીઠાશ હોય, વર્ણન કરવાનું એનું કૌશલ્ય આકર્ષક હોય, અને બીજાઓનાં હૃદયને સ્પર્શ કરીને સૂક્ષ્મ ભાવના જાગૃત કરવાની તેનામાં શક્તિ હોય તો એવાં સંસ્મરણો વધારે અસરકારક નીવડે છે. અને સાંભળનારને તો તે તલ્લીન કરી નાખે છે."^{૧૫}

શ્રી કાલેલકરની 'સ્મરણ યાત્રા' માં કેવળ આટલું જ ન હોત, પોતાના હૃદયસ્પર્શી સંસ્મરણો નું પોતાની સુંદર મીઠી વાણીમાં એમણે કેવળ રસમય વર્ણન જ કર્યું હતું તો પણ તે ગ્રંથ પહેલી શ્રેણીમાં ગણાત પણ બાલ્યકાળનાં પ્રસંગોનું વર્ણન કરતી વખતે જે નવી દૃષ્ટિ તેઓએ રજૂ કરી છે તે આ પુસ્તકની વિશેષતા છે અને તેથી સાહિત્યના એક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ તરીકે જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓને જીવનપ્રવાહમાંના વમળ દેખાડી દેનાર મિત્ર તરીકે અને મોટેરાઓને બાલ્યજીવનની યથાર્થ કલ્પના કરાવી આપનાર ભોમિયા તરીકે પણ આ ગ્રંથની યોગ્યતા ઊંચા દરજ્જાની ગણાય. આ સ્મરણ યાત્રા આત્મચરિત્ર નથી, એ તો છૂટાંછવાયા સંસ્મરણો જ છે. જીવનનાં મહત્ત્વનાં પરિવર્તનો કે ઊંડા અનુભવો આપવાનો અહીં ઈરાદો નથી. બાળકો અને યુવાનોના સાથે પવિત્ર સહવાસના જેના ઘણા દિવસો ગયા છે તે જાણે છે કે બાળકો તેમજ યુવાનો સાથે સમભાવ કેળવવાના તેમની ભૂમિકા ઉપર ઊભા રહી તેમને આગળ પાછળનું જોવાની અને આત્મપરીક્ષણ કરવાની કળા શીખવવાનાં અનેક સ્વાભાવિક સાધનોમાં,

પોતાના બાળપણનો નિખાલસ, નિઃસંકોચ અનુભવ રજૂ કરવો, એ વખતનાં આશાનિરાશા, મુગ્ધ, મૂંઝવણો અને કાવ્યમય પ્રસંગોનું યથાર્થ વર્ણન કરવું, પોતાના ગુણદોષ, જય પરાજય અથવા ક્ષુદ્ર, અહંકાર અને સહજ સ્વાર્થત્યાગ વગેરે વસ્તુઓનો આબેહૂબ ચિતાર આપવો એ એક ઉત્તમ સાધન છે. કેમ કે, તેમ કરવાથી સાંભળનારની યુવાવસ્થાને આપણા તરફથી એક પ્રકારની સ્વીકૃતિ મળે છે.

યુવાનો આગળ પોતાનો અનુભવ રજૂ કરી કેટલાંયે મુગ્ધ હૃદયોને મારા પૂરતાં હું ઉઘાડી શક્યો છું. અને બીજી કંઈ નહીં તો સહાનુભૂતિની કીમતી મદદ કરી શક્યો છું. દરેક સ્મરણમાં ભારે બોધ કે ગાંભીર્ય અથવા કાવ્યમય ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ, દરેક સ્મરણથી એક પણ મુગ્ધ હૃદયનો તાર છેડી શકાય અને એની 'હા, મને પણ એમ જ થયું હતું' એવો ભીની આંખનો એકરાર મળી શકે તો બસ છે.

કાકાસાહેબ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં 'સ્મરણયાત્રા' ના તોતેર લેખ અને 'ધર્મોદય' ના સાડત્રીસ લેખ અભ્યાસમાં લીધા છે. પરંતુ પ્રસ્તાવનામાં પોતે એકસો બાર લેખ લખ્યાનો એકરાર કરે છે. 'મારું નામ'માં પોતાના નામનું મહત્ત્વ બતાવે છે. દત્ત અત્રેય મળીને દત્તાત્રેય થાય છે. અત્રિ ઋષિનો દિકરો તે અત્રેય દત્ત. ત્રિ એટલે ત્રિગુણ-સત્ત્વ, રજસ, તમસ એ ત્રણે ગુણ જે વટાવી ગયો છે, ત્રિગુણાતીત થયો છે, તે અત્રિ ઋષિ. એનો દિકરો પોતાની જાતને અર્પણ કરવામાં જ જીવનની કૃતાર્થતા માને. 'જમણો કે ડાબો' એ લેખમાં પોતાને બાળપણમાં જમવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને પરિણામ સ્વરૂપ પરિવારના સભ્યોનું હાસ્યનું સરસ નિરૂપણ કરેલું છે. 'સીતાફળીનું બી' લેખમાં પોતે સીતાફળનું બી ગળી ગયા હતા તેની વાત કરતા કહે છે કે ઘણા સમય સુધી પેટ તપાસતો કે ઊગ્યું તો નથી ને ? ' જામફળ અને જલેબી' લેખમાં નાની ઉંમરે પણ પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ વર્તાય આવે છે. તેમના લેખ વાંચતી વખતે તેમાંનો મનોરંજક પ્રસંગ અને ભાષાશૈલીનો આસ્વાદ લેવામાં વાચક તલ્લીન થઈ ગયેલો હોય તેવામાં વીજળીની બત્તીનું બટન દબાવ્યા પ્રમાણે એકાદ વાક્ય લખીને જ તેમાં સમાયેલા રહસ્ય પર એક નવો પ્રકાશ પાડવાની કાલેલકરની શૈલી સાચે જ વખાણવા જેવી છે.

મન વગર માળવે ન જવાય તેમ પરાણે કેવળ ગોખણપટ્ટી કરાવવી તેનો કોઈ અર્થ નથી, તેનાં પરિણામ કેવાં આવે છે એ 'એસ આયટીસિટ, મહણજે બસણે' એ સંસ્મરણમાં જેટલાં સરસ રીતે બતાવેલાં છે તેટલાં એકાદ શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપરનાં ગ્રંથનાં દશપાંચ પાનાનું વિવેચન કરીને પણ કદાચ બતાવી શકાયાં ન હોત. વિદ્યાર્થીઓએ 'કૉપી' કરવી નહિ, પ્રામાણિકપણે અભ્યાસ કરીને પરીક્ષા પસાર કરવી, એવી સદિચ્છાથી જ વિદ્યાર્થીઓ પર જે જાગતો પહેરો કેટલાક શિક્ષકો રાખે છે તેના પરિણામે ગુરુશિષ્યો વધારે નિકટ આવવાને બદલે દૂરદૂર જ જતા જાય છે. એટલું જ નહિ પણ સમરાંગણમાં યુદ્ધની તૈયારીથી સામસામા ઊભા રહેતા વીરની જ વૃત્તિ બંનેમાં આવી જાય છે, અને 'દત્તુ' જેવો હોશિયાર છોકરો પણ શિક્ષકનો પરાભવ કરવાની ઈચ્છાથી જ તેમને છેતરવા મંડી પડે છે. આ પ્રકરણમાંનું વર્ણન એકાદ નવલકથામાં શોધી ઊઠે એવું સરસ લખાયું છે. શિક્ષકોને છેતરવામાં દેખાઈ આવતી શ્રી કાલેલકરની કલ્પનાશક્તિ જેટલી વાચકોને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે છે તે કરતાં પણ તે પ્રસંગને લક્ષીને ઈશ્વરની ન્યાયી અને ક્ષમાવાન વૃત્તિનું તેમણે જે વિવેચન કર્યું છે તે તે વખત પૂરતું વાચકોને ઉચ્ચ વાતાવરણમાં લઈ જાય છે જ, ઉપરાંત, આપણી ભૂલો તરફ નવી દૃષ્ટિએ જોતાં પણ શીખવે છે, અને આત્મનિરીક્ષણનો એક નવો પાઠ આપે છે.

બાળપણનાં એ અલગ અલગ શિક્ષકો અને તેમની મારવાની રીતો પણ તેમની પોતાની, બાળકોનું તોફાન, તેને પરિણામે શિક્ષકોને હાથે મળનારો માર, અને બાળકોને એમ જ દેખાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી આ પ્રકાર

ચાલ્યા જ કરે છે અને તેનો અંત આવવાનાં ચિહ્નનો હજુ સુધી તો દેખાતાં નથી, બધાં જ છોકરાને, જન્મસિદ્ધ હકથી મળનારો આ 'પ્રસાદ' નાના 'દત્ત' ને ભાગે કંઈ ઓછા પ્રમાણ આવેલો દેખાતો નથી. બેસવાની જગ્યાએથી સોટી ચમચમાવવાનું ચાંદવડકર માસ્તરનું હસ્તકૌશલ્ય અને પગની આંગળીથી ચૂંટીઓ ખણવાનું મોકડા માસ્તરનું પદકૌશલ્ય ઈત્યાદિનાં સુંદર હૃદયંગમ વર્ણનોનો આસ્વાદ લેતી વખતે તે કૌશલ્યને પરિણામે થનારા બિચારા 'દત્ત' ના બેહાલ તરફ વાચકનું ધ્યાન સરખું જતું નથી ! હાથમાં સોટી લઈને બાબા દત્તની પાછળ પડ્યા છે અને ફરી ફરીને પાછળ જોતો જોતો 'દત્ત' આગળ દોડે છે, એ મનોહર ચિત્રનું વર્ણન કરતી વખતે હરણની પાછળ પડેલા દુષ્યંતની જે ઉપમા શ્રી કાલેલકરે આપેલી છે તે અનેક અર્થે અર્થવાહી છે.

બાળકોનાં અટકચાળાંમાં રહેલું તેનું સરલ સીધું તર્કશાસ્ત્ર અને વિચારોની નિર્દોષતા, બાલિશ જીદ, હાથી જોઈને વિચાર આવ્યો કે આપણે પણ હાથી ખરીદીએ. પરંતુ તેની પાછળ લાગતા ખર્ચનો આંકડો જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે જીદ ઓગળી જાય છે. સાથે સાથે સફેદ હાથી એટલે કટાક્ષમાં કામ ન આપે અને પગાર ખૂબ લે એવા પ્રધાન, વજર કે સરકારી કર્મચારી એ પણ સમજાયું.

કોઈપણ વ્યક્તિનાં જીવનમાં ક્રાંતિ કેવી રીતે થઈ જાય છે, અમુક દિશામાં વહેતી તેની વિચાર પરંપરા એકાએક જુદી જ દિશામાં કેમ વહેવા લાગે છે, એની પૂરેપૂરી કારણમીમાંસા આપણે બધે ઠેકાણે કરી શકતા નથી. તપાવીને લાલચોળ થયેલા લોઢા પર ઘા પડતાં જ તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. તેમ વ્યક્તિના જીવનમાં પણ કોક પ્રસંગોનો તીવ્ર આઘાતથી તેના જીવનની દિશા એકદમ બદલાઈ જાય છે. આ પ્રસંગોના જેટલું જ તે વ્યક્તિની તપાવીને લાલચોળ કરેલા લોઢા જેવી સંસ્કારગ્રહણ કરવાનો અનુકૂળ થયેલી મનોવૃત્તિને પણ મહત્ત્વ હોય છે. આંબલીના ઝાડની ટોચે નીડર થઈને પાકી આંબલી લઈ આવવાને આઈએ શ્રી કાલેલકરને ઉત્તેજન આપ્યું અને એવી રીતે હિંમતની દિશા આપી તેનું પરિણામ પોતાના જીવન પર હંમેશને માટે થયાનું તેઓ લખે છે. સાંગલી સંસ્થાનને માટે પ્રોમિસરી નોટો ખરીદવી હતી તેના વેપારમાં થોડીક ચાલાકી બતાવવાથી તેમને ફાયદો થઈ શકશે એ વિચાર કાકાની ચંચળ બુદ્ધિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આવ્યો અને પોતાનો એ વિચાર પિતાશ્રીને તેમણે કહ્યો. આ પ્રસંગમાં લક્ષ્મીની ચંચળતા અને જીવિતનું ધ્યેય એ વિશે જ થોડા મર્મવેધક શબ્દો પિતાશ્રીએ કહ્યા તેનાથી જીવનનાં અંતસુધી પહોંચે એટલું શિક્ષણ તેમને મળ્યું. આવા પ્રેમાળ, તેજસ્વી અને જીવનમાં ક્રાંતિ કરી નાખનારા તેમનાં માતાપિતાનાં આ સંસ્મરણો વાંચીને વાચકોને પણ થોડુંક આત્મનિરિક્ષણ કરવાનું મન થઈ આવે છે.

'હું મોટો ક્યારે થયો' એ લેખમાં શાહુકારી વૃત્તિના દર્શન થાય છે. સાથે સાથે દરેક શાહુકાર વ્યાજના લોભે ધીરાણ કરે છે એ વાત કાકાને લાગુ પડતી નથી તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે તેની પાછળ ગરીબોને મદદ પણ મળી રહે છે.

બાળપણમાં કાકાસાહેબ કુસંસ્કારોને રવાડે ચડી ગયેલા તે વાત સ્વીકારતા કહે છે કે હોસૂરની એ નિશાળને લીધે મને ભારે નુકસાન થયું. તેને માટે જવાબદાર કોણ ? તેનો જવાબ આપતા "જેને ભણવું નથી, શુભ સંસ્કારોની જેને કદર નથી, સમાજમાં હડકવા ફેલાવતા જેને શરમ નથી, એવાઓને નિશાળે જવાની બુદ્ધિ ઈશ્વરન આપે તો કેવું સારું!" શાળાઓ પણ આવા રખડેલ છોકરાઓને સંઘરવાની બેદરકારી ન બતાવે, એટલી જવાબદારી એમના પર નથી શું ? બગડેલાને સુધારવા એ નિશાળનું એક કર્તવ્ય છે ખરું; પણ શિક્ષકોએ એવા છોકરા ઓળખી કાઢવા જોઈએ, એમનાં હૃદય સુધી પ્રવેશ કરવો જોઈએ, આરોગ્ય-ભવનમાં માંદાઓને રાખે તેમ એમને રાખવા જોઈએ, અને તેમના ચેપમાંથી ઉપાય ન જડે તો યે એની ઈન્તેજારી તો રાખવી જ જોઈએ."

સંસ્મરણો એક વ્યક્તિના જીવનમાં હોય છે એટલું એક જ સાદું સૂત્ર તે બધા પ્રસંગોમાં સમાન હોય છે. લખનારની ઉંમર અને સ્વભાવ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું જાય છે, તેને લીધે બીજા પ્રકારની ચોપડીઓ કરતા સંસ્મરણોના પુસ્તકનું સ્વરૂપ તદ્દન નોખું હોય છે પણ બીજી બાજુથી જોતાં આ સૂત્રના અભાવને લીધે, અને પ્રસંગોની વિચિત્રતાને લીધે જ સંસ્મરણો વધારે પ્રિય અને પરિણામકારક નિવડે છે. વાચકોની અભિરુચિ પ્રમાણે જુદાજુદા રસોનો આસ્વાદ તેમને મળી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રસંગપૂર્ણ હોવાથી ચોપડી ઝટ દઈને પૂરી કરી નાખવાની અને આગળ શું થયું તે જાણવાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા મનને ખેંચી શકતી નથી. પરિણામે પ્રત્યેક પ્રસંગ મન પર પૂરેપૂરો ઠસી જાય છે અને તે વિશે ચિંતન મનન કરવાને જોઈતો અવકાશ સહેજે મળી શકે છે. શ્રી કાલેલકરની 'સ્મરણયાત્રા' માં તો આવા સ્થળો ઘણાં જ વિપુલ છે. પ્રેમાળ આકૂકાનો આનંદી અને મળ તાવડો સ્વભાવ, પશુ-પંખીને માટે દ્વવતું તેનું હૃદય, તેના અકાલ મૃત્યુને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો ઉદ્વેગ અને પોતાના જીવનમાં આવેલી કાયમની રુક્ષતા, એનું કરુણ અને રસપૂર્ણ વર્ણન વાચતી વખતે 'ચાંગલે માણસ લાભ નાહી' એ વચનની સત્યતા વિશે વાચકોની પણ ખાતરી થઈ જાય છે. પરગામ જનારા મિત્રને પરાણે જલેબી ખવડાવનારો પ્રેમાળ બાળિગા અને મિત્રવિરહથી અકળાયેલી મૂર્તિ એની વાચકના મન પર પડેલી છાપ સહેજમાં ભૂંસાઈ જાય એવી નથી. માલેકના(સાહેબના) હિતને માટે હંમેશા તત્પર રહેનારો ભાનુ અને માલીકના કુટુંબમાં આત્મીયતાનો હક અખત્યાર કરનાર વિઠુ એ બંને નોકરોના મનમાં માલીકને માટે પ્રેમ અને આદર સરખાં જ હોય છે. છતાં તેમના આદર્શો કેવા ભિન્ન હોય છે અને તેમની દૃષ્ટિ ભિન્ન હોવાથી માલીકનું હિત કરવા માટે બન્ને જણ તત્પર હોવા છતાં પણ તેમનું આપસમાં કેમ બનતું નથી, ઈત્યાદી પ્રસંગો, અશિક્ષિત લોકોની મનોરચના અને તેમનું આંતરિક જીવન, એના પર નવો જ પ્રકાશ પાડે છે.

મનુષ્ય સ્વભાવનાં દર્શન 'ફોટાની ચોરી' લેખમાં સુંદર રીતે થાય છે. મનુષ્યને કોઈ કાર્ય કરવું નથી, છતાં મજબૂરી તેને એવા કાર્યો કરાવે છે. આ રીતે જીવનમાં અસત્યનો પણ પેસારો થાય છે. તેનું જીવન કલંકિત થાય છે. આનું ઉદા. આપણે જેને રાષ્ટ્રપિતા કહીએ છીએ એવા મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનમાં પણ આવા પ્રસંગો બન્યા છે. પરંતુ ત્યાર પછી નિખાલસ મને કબૂલ કરવું એ બહું અઘરું હોય છે. છતાં એ કરી બતાવે છે. કાકાને કલાની દૃષ્ટિથી ફોટો જોવાનું મન થયું પણ તે સ્ત્રીનો હોવાથી પિતાશ્રીની બીકને લીધે અથવા તેમની ગેરસમજૂતી થઈ જાય એટલા માટે તેમના દેખતા લેવો શક્ય નહોતું. પિતાશ્રીને ખબર પડ્યા વગર તે ફોટો કેવી રીતે જોવા લીધો, પાછો મૂકવાની તક મળી નહિ એટલા માટે પાસે કેમ રાખવો પડ્યો, ફોટો પાસે હોવાથી ચોરીનો આરોપ આવશે એટલા માટે તેનો નાશ કરવાનું કેમ સૂઝ્યું, અને એટલુંય કરીને જે આરોપથી બીતા હતા તે જ ચોરીનો આરોપ એક ક્ષુદ્ર રખેવાળે તેમના ઉપર કેવી રીતે મુક્યો, અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને માટે તે આરોપનો તદ્દન ઈનકાર કરવો કેમ જરૂરનું થઈ પડ્યું એનું વર્ણન એ તો એક નાનકડી નવલકથા જ છે. પર્વતના શિખર પર સ્થિર રહેતા પથ્થરનો આધાર છૂટ્યો કે તરત જ વચમાંના ખાડાખબડાને વટાવીને અને ઝાડાઝાંખરાં છૂંદી નાખીને પણ તે ઠેઠ પર્વતની તળેટીએ પહોંચ્યા વગર રહેતો નથી. તેવી રીતે પહેલું પગલું ભરવામાં ભૂલ થઈ કે યંત્રમાં સપડાયેલી આંગળીની પેઠે માણસ વધારે ને વધારે નીચે કેવી રીતે ઉતરતો જાય છે એનું જે વર્ણન પશ્ચાતાપપૂર્ણ ભાષામાં શ્રી કાલેલકરે કરેલું છે તે ઘણાની આંખ ઉઘાડ્યા વગર રહેશે નહિ.

ઊંચી કોટીનો સૌમ્યવિનોદ તો આખા પુસ્તકમાં છવાયેલો છે જ, અને તેથી કોકકોક ઠેકાણે આવેલી તત્ત્વચર્ચા વધારે દીપી ઊઠે છે, "શ્રી કાલેલકરની કલ્પના શક્તિ તેમના નાનપણનાં અટકચાળામાં અને કુમારાવસ્થાની કાવ્યમય કલ્પનાઓમાં આજના જેટલી જ દેખાઈ આવે છે. ઘટપ્રભાને કાંઠે વાંદરાઓનો પાઠ ભજવવામાં, બાબાની ઓરડીમાં બેઠાબેઠા ચાળા કરવામાં અથવા પોતાના વિવાહને અંગે આખી જાન સાઈકલ ઉપર ફેરવવાનું કાલ્પનિક ચિત્ર ચીતરવામાં તેમની કલ્પનાશક્તિનું પ્રથમનું સ્વરૂપ દેખાઈ આવે છે. તેમના અંતઃકરણમાં ધાર્મિક ભાવનાઓ નો વિકાસ ધીરે ધીરે કેવી રીતે થતો ગયો એનું ચિત્ર તો અરીસા જેવું સ્પષ્ટ ચીતર્યું છે. બાળપણના મુગ્ધ ભક્તિના કાર્યમાં ધર્મનિષ્ઠ મા-બાપે આપેલા શિક્ષણને પરિણામે મન પર થયેલા સંસ્કાર વડે જે ભૂમિકા તૈયાર થઈ હતી તેમાં ખરી ધર્મ-ભાવનાનું બીજ સહેલાઈથી જડ ઘાલી શક્યું. સાકાર સગુણ ભક્તિ કરવાની વૃત્તિથી શરૂ કરીને નિર્ગુણ નિરાકાર ઓંકારની પ્રણવ ઉપાસના કરવા સુધીની સર્વ અવસ્થાની થોડી ઘણી કલ્પના જુદાં જુદાં સંસ્મરણોમાં સહેજે જડી આવે છે."''^{૫૬}

'સ્મરણયાત્રા' નો દરેક લેખ આપણને કંઈક ને કંઈક એવું કહી જાય છે જે દરેકના જીવનમાં પ્રેરણામય બની શકે છે. કાકાસાહેબનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, મર્મગ્રાહી વિવેચનપદ્ધતિ અને સુંદર ભાષા શૈલી એને લીધે કેવલ વાઙ્મયની દૃષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક આકર્ષક થયેલું છે. ગોકર્ણની યાત્રામાંથી પાછા આવતી વખતે થયેલા તોફાનનું જે કરુણકરાલ શબ્દચિત્ર તેમણે ચીતર્યું છે તેમાં અથવા સરુના જંગલમાં રસ્તો ભૂલી જઈને ફરતી વખતનું જે વર્ણન કરેલું છે તેમાં આ બધા ગુણો સ્પષ્ટ દેખાય છે. કોઈપણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તોયે આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

'ધર્મોદય' માં ધર્મનો અનુભવ સામાન્ય માણસને કેવી રીતે થાય છે તે બતાવ્યું છે. સાથે સાથે કાકાસાહેબને પોતાને ધર્મનો અનુભવ કેવીરીતે થાય છે. સંસ્કારો ક્યાંથી, કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ બતાવે છે. શાસ્ત્રોના નિયમો અને શાસ્ત્રચર્ચા જાણી તેમ જ સંતોની વાણી સાંભળી આપણે ધર્મ વિશે અમુક વિચારો પાકા કરીએ છીએ. ત્યાર પછી જિંદગીમાં જેમ જેમ નવા નવા અનુભવો થતા જાય તેમ તેમ એ શાસ્ત્રધર્મ ઉપરની આપણી શ્રદ્ધા મોળી અથવા પાકી થતી જાય છે. એટલે કહી શકાય કે શ્રદ્ધા અને અનુભવ એ આપણી ધર્મભાવનાઓનો પાયો છે.

પણ શાસ્ત્રોનો પરિચય થતાં પહેલાં અને ત્યાર પછી પણ, શાસ્ત્રોને આધારે નહીં પણ જિંદગીના સ્વતંત્ર અનુભવને પરિણામે કેવળ કૌટુંબિક વાતાવરણમાંથી અને સમાજિક રિવાજો માંથી ધર્મ વિશે જ સ્વતંત્ર લાગણીઓ, માન્યતાઓ, ભાવનાઓ, સિધ્ધાંતો વગેરે બંધાય છે તેનું સ્વતંત્ર બયાન રજૂ કર્યું હોય તો કેવું ? એવો વિચાર મનમાં આવવાથી આ લેખમાળા શરૂ કરી." આમાં આપેલા વિચારો ઘણા લોકોના મનમાં આવ્યા હશે. સંતોના વચનોમાં અને શાસ્ત્રોની મીમાંસામાં એ જડી શકે છે. પણ મારા પૂરતા એ મૌલિક અનુભવો છે. પછી ભલે તે બિલકુલ પ્રાથમિક સ્વરૂપનાં હોય"''^{૫૭}

માણસ પોતાના ધર્મ વિશેની કલ્પનાઓ સૌથી પહેલા વૃદ્ધો પાસેથી, કૌટુંબિક રિવાજોમાંથી અને સામાજિક સંસ્થાઓમાંથી મેળવે છે. પ્રથમ પ્રથમતો આ બધી વસ્તુઓ ઓઢવાની જ હોય છે. માણસ જન્મે છે તે માતા સાથે સંબંધ બાંધીને જ. માતા દ્વારા એ પિતાને ઓળખતો થાય છે. એ બંને દ્વારા પ્રથમ કુટુંબમાં અને ત્યાર પછી એના સમાજમાં એનાં મૂળિયા રોપાય છે અને દઢ થાય છે.

માતાપિતા, કુટુંબ તથા સમાજ પાસેથી એ જ લે છે તેને પોતાનું કરતાં એને બહુવાર કે મહેનત નથી લાગતી કેમ કે એનું શરીર, એનો આકાર, એની ભાષા એની લાગણીઓ અને એનું ભણતર, ટૂંકમાં કહીએતો એનું આખું જીવન અને ઘડતર માતાપિતા, કુટુંબ અને સમાજ સાથે એકરૂપ હોય છે. અને તેથી એમના દ્વારા એ જે કોઈ ધાર્મિક વસ્તુ લે છે, ઓઢે છે અને સેવે છે તેને આત્મસાત્ કરતાં એને વાર લાગતી નથી. જેમ માણસની હથેળી પરની ભાગ્ય રેખાઓ એ માતાના ગર્ભમાં મૂઠી વાળીને પડેલો હોય છે ત્યારે જ ઘડાય છે. તેમ માણસનું સામાન્ય વ્યક્તિત્વ પણ ઉપર કહ્યું છે. તે રીતે એને મળેલું જ હોય છે.

'ધર્મોદય'માં કાકાસાહેબે પોતાના ધાર્મિક અનુભવોનું વર્ણન કર્યું છે. પણ ધાર્મિક અનુભવ એટલે શું? આજકાલના ઘણા લોકો એમ જ માને છે કે ધર્મ એટલે ઈશ્વર વિષયક અનુભવો અથવા અતન્દ્રિય અંતરાત્મા વિશેના ગૂઢ અનુભવો, જૂના જમાનાના ઘણા ખ્યાલ સેવતા દેખાય છે. કાંઈક અકુદરતી બનાવ બને, દા.ત. પથ્થર પાણી ઉપર તરે, જાનવર મનુષ્યની વાણી બોલે, અચાનક મરી ગયેલો માણસ છતો થાય, અણધારી મદદ મળે , ગેબી અવાજ સંભળાય, વગર કારણે પ્રકાશ દેખાય, સુંગધનો અનુભવ થાય – તો એજ ધર્માનુભવ છે એમ તેઓ માનતા દેખાય છે. આવા ચમત્કાર અથવા સાક્ષાત્કાર દ્વારા પણ ધર્મનો અનુભવ થઈ શકે છે. પણ સામાન્ય રીતે કુદરતમાં જે ન મળે તે મળવાથી એમાં 'ધર્મ' પ્રગટ થાય છે અથવા માણસની પ્રગતિનું એ ઘાતક છે એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. "

જે અનુભવ દ્વારા આત્માનો વિકાસ થાય છે, વ્યક્તિત્વ વધે છે, અત્તીન્દ્રિય વસ્તુઓ પર યોગ્ય શ્રદ્ધા બેસે છે અને માણસ ઈન્દ્રિયસુખ ની લાલસા છોડી, દેહરખો મટી, ઉચે ચડે છે તે ધર્મોનુભવ. ઉત્કટ પ્રેમ, નિરપેક્ષ સેવાભાવ, સત્યની અને જ્ઞાનની અદમ્ય ખોજ, શીતળ ભાવે અથવા પ્રસન્નતાથી થતું બલિદાન, સર્વભુતો પ્રત્યે સિદ્ધ થયેલો સમભાવ એ બધા ખરેખરા ધર્માનુભવો જ છે.

"પાપ અને પુણ્ય" લેખમાં પાપ ક્યારે થાય અને પુણ્ય ક્યારે મળે એ બાળમન સહજ રીતે અભિવ્યક્ત થયું છે અને પુણ્ય મેળવવા માટેની દરેક ક્રિયામાં પોતે ભાગ લેવા માંડે છે. માતા કરતા પિતા પ્રત્યે વધારે પ્રેમ છે. તેનો એકરાર કરતાં તેનું કારણ પણ 'માતાપિતા' માં આપ્યું છે કે તેનાથી મોટા ભાઈ ગોંદુ તેમનાથી દોઢ વર્ષ મોટા છે. પરંતુ તે બિમાર રહેતા હોવાથી તેને રમાડે છે, જ્યારે પોતે નાના છે છતાં તેમના પિતાજ તેમની સંભાળ લે છે. આમ છતાં બાએ શિખવેલો કુટુંબ પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ તે ક્યારેય ભૂલ્યા નથી.

પ્રાચીન કાળમાં વિશાળ સમાજો બંધાયા તે પહેલાં જમાત કે ગોત્ર બંધાયા હતા. એમની નિષ્ઠા કોઈ મૂળ પુરુષ પ્રત્યે, અટક પ્રત્યે કે કુળદેવ પ્રત્યે બંધાય છે. આગળ જતાં એ કુળદેવનું એક સ્થાન નક્કી થાય છે એટલે એ કુળની વ્યક્તિઓ દુનિયામાં ગમે ત્યાં ફેલાય તો એમની નિષ્ઠા અમુક ભુમિ પ્રત્યે, સ્થાન પ્રત્યે અને એ સ્થાનમાં ચાલતી માન્યતાની સંસ્થા પ્રત્યે ખીલી બંધાય છે. કાકાસાહેબના કુળદેવ 'ઘાટાખાલી' માં હતાં. બાળપણ માં તેઓ ૧૮૯૯માં પ્રથમવખત ગયા ત્યારે એક મહિનો બધા ત્યાં રહ્યાં હતાં. ગોવામાં મંગેશી, શાંતાદુર્ગા, મહાલક્ષ્મી, વેલીંગ, નાગેશી, મહાડહોળ વગેરે અનેક સ્થાનો છે. જ્યાં સારસ્વતોના કુળદેવો છે એક એક મંદિર એટલે જાણે એક એક જાગીર, બાળકને શિક્ષક કહેતે સાચું, શિક્ષક જે ઉપદેશ આપે કે સજા આપે તે શિરોમાન્ય રાખવી આવો કોઈ કાનૂન કે નિયમ ન હોવા છતાં બાળસહજ મનથી કાકાએ બધું સ્વીકારી લેતા. શિક્ષકો પોતે કોઈ રીત રહે છે એ જોવાની તેમની એ ઉંમર ન હતી "તે વખતના શિક્ષકો મોટે ભાગે, એમની ઢબ પ્રમાણે , નીતિથી ચાલવાનો આગ્રહી

હતા. નાહવાનું, તિલક કરવાનું, સાંજે મંદિરે 'દેવદર્શન' જવાનું, ભિખારીને ભિક્ષા આપવાનું, અગિયારસને દિવસે અપવાસ કરવાનું, આ બધું તો તેઓ ચીવટપૂર્વક પાળતા, તેઓ પોતે જૂઠું બોલે છે કે નહીં એ જાણવાની તક અમને ક્યાંથી મળે ?

શાળાના માસ્તરની આજ્ઞા તો પાળવી જ પડતી. એમના પ્રત્યે આદર ધારણ કરવો જોઈએ. એ પણ એની સાથે જ આવતું. 'મારે નહીં તે શિક્ષક સારા નહીં' – એટલું પોતાપૂરતું અમે નક્કી કરતાં; પણ શિક્ષકના ચારિત્ર્યનો વિચાર સરખો મનમાં આવતો નહીં", આમ બાળપણમાં જનતા શિક્ષકની એક અલગ જ છબી કાકા સાહેબના મનમાં હતી.

દરેક બ્રાહ્મણ બાળકની ઉપનયન વિધિ કરવામાં આવે છે. બાળક પાંચથી આઠવર્ષનો થાય ત્યાં સુધીમાં વિધિ કરાવવી ફરજિયાત છે. ઉપનયનવિધિને જનોઈ પણ કહે છે. જનોઈ પહેરવી અને વેદના મંત્ર શીખીને બે અથવા ત્રણ વખત સંધ્યાવદન કરવું એ આ વિધિના મુખ્ય ભાગ છે. કાકાસાહેબને જનોઈ થોડી મોડી અપાણી હતી. તેનું રોચક વિવરણ 'નવી સંધ્યા' માં જોવા મળે છે.

કાકા સાહેબની કલ્પના પ્રમાણે "ધર્મમાં નીચેની વસ્તુઓ અંતર્ભાવ થાય છે; એની સિદ્ધિ એજ ધર્મ લાભ:

- ◆ સ્વરછતા, સુઘડતા, આરોગ્ય અને સર્વ-હિતકારિતા.
- ◆ અખંડ જ્ઞાનોપાસના અને વધતી જતી કર્મકુશળતા.
- ◆ સંસ્કારિતા, પરસ્પર મેળ (સામંજસ્ય)
- ◆ પરોપકાર, દયા, પ્રેમ અને કલ્યાણબુદ્ધિ
- ◆ દુઃખનિવારણ, અન્યાયનો પ્રતિકાર, સંકટ અને અરિષ્ટ સામેની જહેમત
- ◆ સ્વાર્થ, મત્સર અને કપટનો ત્યાગ, નિખાલસતા, ઋજુતા, હૃદયની એકતા.
- ◆ મનુષ્યસમાજ, પ્રાણીઓ અને આ આખા વિશ્વના હૃદયની પિછાન અને એની સાથેની એકતા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ
- ◆ આત્માનું પરમાત્મા તરફ વહેવાપણું , યોગ અને એની સાધના.
- ◆ સમાજનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગો અને અવયવો વચ્ચેના સહયોગ માટે. અત્યંત જરૂરી એવી લાગણીઓ

અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા સંબંધોની સુવાસ, મીઠાશ અને સંગીતની ખિલવણી

- ◆ તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ્યનો મેળ બેસાડી કેળવીને સ્થિર કરેલી વિશ્વાત્મૈક્યવૃત્તિ, શાંતિ અને મૃદિતા (પા.નં.૫૪૮)
- મનુષ્યનું મન શંકાશીલ છે. તે દરેક બાબત માં તર્ક કરે છે. ઈશ્વર છે કે નહીં એ સવાલે કાકાસાહેબને જેટલાં મુંઝવ્યા તેનાથી વધારે પ્રાર્થના કરીને લાભ શો ? એ સવાલે મુંઝવ્યા. નાસ્તિકતાને આરે આવીને ઊભા રહેલા કાકાસાહેબે અંતે મન સાથે સમાધાન કયું કે, "ઈશ્વરની જેવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે એવો કોઈ ઈશ્વર છે કે નહીં એ આપણે જાણતા નથી. વખતે તે હોય, વખતે ન પણ હોય. જો હોય તો એ જણાવો જ જોઈએ એવું કાંઈ નથી. અને ન હોય તો કાંઈ ખાસ બગડશે એમ પણ નથી. પણ જો ઈશ્વર હોય – તો જેવી ઈન્દ્રિયો, જેવું મન અને જેવી બુદ્ધિ આપણી પાસે છે, એમની શક્તિઓની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં એટલું તો સોએ સો ટકા ખાતરીથી કહી શકાય કે જો ઈશ્વર હોય તો એને આપણે જાણી શકવાના નથી."

૩.૯ જીવનચરિત્ર

"સાહિત્યના અનેક પ્રકારોમાં જેમ નિબંધ-લેખન એક સ્વાધીન પ્રકાર છે. તેમ ચરિત્ર-કિર્તન પણ એક નોખો જ પ્રકાર છે. પોતાની અનુભૂતિ પોતાની અભિરુચિ અને પોતાની ભક્તિ જેવી પ્રેરણા આપે તે પ્રમાણે વતું ઓછું લખીને આપણે સંતોષ માની શકીએ અને વર્ણ્ય-વ્યક્તિ સાથે આપણો જેવો સંબંધ હોય એવું વતું ઓછું અંતર પણ આપણે સાચવી શકીએ.

મારા સુદીર્ઘ જીવનમાં જેજે સમકાલીનો અને સમસેવીઓ સાથે હું સંબંધમાં આવ્યો. તેમને વિશે પ્રસંગોપાત્ત કાંઈકને કાંઈક લખવું પડ્યું. આમાં ખાસ પસંદગી અથવા યોજનાનો સવાલ જ ન હતો. અવસર ઉત્પન્ન થયો ને કાંઈક લખવાનું મન થયું, તેટલા પરથી જ મેં અનેક ચરિત્ર-કિર્તનો લખ્યાં છે. કોણ જાણે ક્યારે લખ્યાં અને એ ક્યાં પ્રકાશિત થયાં ?

— કાકાકાલેલકર

સાહિત્ય સેવાના ક્ષેત્રોમાં સહુથી વિવિધ અને સહુથી વધારે આનંદદાયી પ્રવૃત્તિ છે, ચરિત્રકિર્તનની આપણા જૂના અધ્યાત્મ પરાયણ લોકો ભગવાનનાં (માણસનાં નહીં) ગુણગાન કરીને સંતોષ માનતાં. એની પાછળ આવ્યા અવતારી પુરુષોનાં દિવ્ય જન્મકર્મોનાં વર્ણનો.

આપ જ્યારે માનવકોટી સુધી લોકો ઊતર્યા ત્યારે લોકોત્તર વીરપુરુષોનાં અથવા સંતપુરુષોનાં જીવન આલેખીને તેઓ પોતાની કલમને કૃતાર્થ કરવા લાગ્યા. આમાં ચરિત્રકિર્તનનો હેતુ ઓછો અને મહાત્મ્ય વધારવાનાં ઉદ્દેશ અધિક, એવું જ દેખાતું.

કાકાસાહેબે જીવનચરિત્રમાં "ગાંધી પરિવારના જયોતિર્ધરો", "બાપુની ઝાંખી", "સ્વામી રામતીર્થનું જીવનચરિત્ર" તેમજ અન્ય વ્યક્તિના જીવનચરિત્રો તેમણે લખ્યા છે. સૌ પ્રથમ તો એ બન્નેનો ભેદ બતાવે છે. "ચરિત્ર-લેખન જુદું અને ચરિત્ર-કિર્તન તદ્દન જુદું ચરિત્ર-લેખનમાં ચરિત્રનાયકનું સાંગોપાંગ જીવન, એના પુરુષાર્થનું વર્ણન અને એના સમયનો આવશ્યક ઇતિહાસ ઇત્યાદિ વિસ્તારપૂર્વક આવવાનાં. ચરિત્ર-કિર્તનમાં એટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી સેવાતી એમાં તો જે વ્યક્તિના સ્વભાવને આપણે ઓળખી ગયા હોઈએ અને જેના ચારિત્રના કોઈ ભાગનું આપણને આકર્ષણ થયું હોય, એને વિશે ઈષ્ટ અને જરૂરી એવા ચાર શબ્દ લખી આપણે એક ચિત્ર ઊભું કરીએ છીએ. ચરિત્રનાયકનું વ્યક્તિત્વ ઉઠાવદાર થઈ શકે તો એટલેથી લેખકને સંતોષ થાય છે."^{૧૫૮} તે સમયમાં અનેક લોકો એમને અનેક રૂપે જોતા આવ્યા છે. કાકા કહે છે કે કોઈ મને "ધુમક્કડ" (રખડું) તરીકે ઓળખી મારી પાસેથી યાત્રાના આનંદની આશાઅપેક્ષા રાખે છે.

કેટલાક લોકો મારા ક્રાંતિકારી જીવનથી આકર્ષાઈને પ્રગટ ઇતિહાસમાં જેમનો ઉલ્લેખ નથી આવી શક્યો, એવી ક્રાંતિકારી વ્યક્તિઓ વિશે મારી પાસેથી જાણવા માગે છે.

અનેક સાહિત્ય-સેવી, સાહિત્ય-પ્રેમી અને સાહિત્ય-પરાયણ ભક્તજન મને સ્વકીય માની મારી પાસેથી સાહિત્યની ચર્ચા અને સાહિત્યનો આસ્વાદ માંગે છે.

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવન-મિમાંસા અને સંસ્કૃતિ સમન્વયમાં રસ ધરાવનાર લોકો મારી પાસેથી ગંભીર ચિંતનની અપેક્ષા રાખે છે. અને થોડા લોકો, મારી આધ્યાત્મિક-સાધનાનો પરિચય મેળવી મારી પાસેથી અનુભવની વાતો સાંભળવા ઈચ્છે છે. આવા વિવિધ લોકો સાથે મારો સંબંધ છે. ખરો, પણ હું રહ્યો જીવનના બધા વિષયોનો એકત્ર વિચાર કરનાર "શિક્ષા શાસ્ત્રી" આમ "ગાંધી પરિવારના જયોતિર્ધરો" આ વીસ લેખોમાં

કાકાસાહેબના સર્જક વ્યક્તિત્વને ઉઘાડી આપતા આ પુસ્તકમાં ગાંધીજી સાથે સંકળાયેલા એ અર્થમાં ગાંધીજીનો પરિવાર બની ગયેલા વીસ જેટલા ચરિત્રો વિશેના નમૂનેદાર ચરિત્રાત્મક નિબંધો સમાવેશ પામ્યા છે. લેખક પોતે આ સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ છે. લેખક પૂરી સભાનતા સાથે ચરિત્રાત્મક નિબંધો આલેખે છે. આ પુસ્તકમાં રાષ્ટ્રમાતા કસ્તૂરબા, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, જમનલાલ બજાજ, રાજેન્દ્રબાબુ, સરદાર વલ્લભભાઈ, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, જે.સી. કુમારાયા, ઠક્કરબાપા, જાજૂજી, નરહરિભાઈ પરીખ, આર્યનાયકમુજી, મગનભાઈ દેસાઈ, ખાન અબ્દુલ ગફારખાન, અબ્બાસ તૈયબજી, વિનોબાભાવે, રવિશંકર મહારાજ, ભણસાળીભાઈ, માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ જેવા ચરિત્રોને વિશે કલાત્મક આલેખન કર્યું છે. આમાંથી બે ચાર બાદ કરતાં બીજા ચરિત્રો વિશેનું આલેખન કલાત્મક ચરિત્રાત્મક નિબંધોના રૂપમાં પ્રગટ્યું છે.

લેખકે ઘણીવાર એક ચરિત્ર વિશે એકાધિકવાર લખ્યું છે. આ બધા લખાણો સાથે મૂક્યા છે. તેમાંનું શ્રેષ્ઠ લખાણ જોતાં તે નિબંધનું સ્વરૂપ પ્રગટાવે તેમ જોઈ શકાય છે.

રાષ્ટ્રમાતા કસ્તૂરબાના વ્યક્તિત્વની તેજસ્વિતા, ધર્માચરણ : પતિવ્રતાનું આચરણ, નિષ્ઠા, વાત્સલ્ય અને આશ્રમમાં છવાઈ જતું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશિત કર્યું છે. ગાંધીજીએ પણ કબૂલવું પડ્યું છે કે તેમની પત્ની ગરીબ ગાય જેવી નથી પરંતુ તેજસ્વી છે. તેઓ ખાસ ભણ્યા નહોતા, પણ તુલસીરામાયણ વાંચી શકતાં, મહાત્માની વાત સ્વીકારી લેવામાં તેમનું ધર્માચરણ સમાઈ જતું, ક્યારેક આશ્રમના નિયમોનો ભંગ કરીને આશ્રમના બાળકોને બા ખવડાવતાં –પિવડાવતાં, ગાંધીજીનું પણ ત્યાં ન ચાલતું. તેઓને પણ અનેકવાર જેલવાસ થયેલો. જેલમાં જ્યારે તબિયત લથડી ત્યારે ડોકટરો એ ધર્મ વિરુદ્ધનો ખોરાક લેવાનું કહ્યું ત્યારે તેમણે કહેલું – "મારે અખાજ ખાઈને જીવવું નથી. મોત આવે તો છો આવે."

કાકાસાહેબે કસ્તૂરબા અને ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક શ્રેષ્ઠ પ્રસંગો ગૂંથ્યાં છે.

"સ્વાગતનો સર્વ સમારંભ સમાપ્ત થયા પછી સૌ એ સૂવાની તૈયારી કરી. આંગણાની વચ્ચે એક ચોતરો હતો. મહાત્માજી બોલ્યા. આપણે બંને આની ઉપર સૂઈએ" પાસે પાસે પાથરણાં બિછાવી બાપુ અને બા સૂતાં અને અમે સર્વ મંડળી આંગણામાં આસપાસ પોતપોતાની પથારી કરીને સૂઈ ગયા. તે દિવસે મને થયું કે આપણને આધ્યાત્મિક મા-બાપ મળ્યાં"

મહાદેવભાઈ દેસાઈ વિશેના ચરિત્રાત્મક નિબંધમાં લેખક શરૂઆતમાં ગાંધીજી અને મહાદેવભાઈનું અભિન્નત્વ આ રીતે પ્રગટાવે છે.

" આત્મા અને શરીર અથવા શરીર અને એની છાયા – એ બેની જે જાતની નિકટતા હોય છે. તેવી નિકટતાથી મહાદેવભાઈ ગાંધીજી સાથે રહ્યા." મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીનાં કપડાં અને કમોડ ધોવાથી માંડીને વાઈસરોય પાસે એમના સંદેશા પહોંચાડવા સુધીની બધી જ સેવા અખંડપણે અને અનન્ય નિષ્ઠાથી કરેલી. શારીરિક શક્તિ, સહનશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, હૃદયશક્તિ અને આત્મશક્તિ ગાંધીજીને અર્પણ કરેલી. મહાદેવભાઈ ગાંધીજીને પ્રથમવાર મળ્યા તે પ્રસંગ મહાદેવભાઈની કુટુંબલીલાનો બનાવ, મહાદેવભાઈની સાહિત્ય સેવા, સંસ્કારિતા, સૌષ્ઠવ, અંગ્રેજી-ગુજરાતી-હિન્દી-બંગાળી-મરાઠી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ, ધાર્મિકતા વગેરે ગુણોને લેખકે ઉજાગર કર્યા છે. મહાદેવ ભાઈની તબિયતના અનુસંધાને ગાંધીજીએ તેમને ઠંડા પ્રદેશમાં જવાની આજ્ઞા કરી, આજ્ઞા માથે ચડાવી ગયા પણ સ્ટેશનેથી પાછા ફર્યા એ પ્રસંગ મહાદેવભાઈના વ્યક્તિત્વનો પરિચાયક છે.

જમનલાલ બજાજના ઉલ્લેખ વિના ગાંધીજી કે ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિની વાત થઈ ન શકે તેવું લેખકનું માનવું છે. જમનલાલજી ને તેઓ "વૈશ્યર્ષિ"તરીકે ઓળખાવે છે. પ્રામાણિક પણે ધન કમાવું અને ઉદારતાપૂર્વક એ ખર્ચવું એ એમનો સ્વભાવ હતો. ગાંધીજી દ્વારા પોતાનું સર્વસ્વ દેશ સેવાને અર્પણ કરી દીધું. લેખકે એક નાનકડો પ્રસંગ નોંધતા લખ્યું છે.

"એકવાર જ્યારે અમુક કારણને લીધે વર્ધાનું મહિલાશ્રમ બંધ કરવાની સલાહ ગાંધીજીએ આપી ત્યારે જમાલાલજી એકદમ રડી પડ્યા કહેવા લાગ્યા" જે લોકોએ રાષ્ટ્ર સેવાનું વ્રત લીધું છે. એમની દીકરીઓની કેળવણીનો ભાર જો હું ન લઈ શકું – બધી જાતનાં સાધન હોવા છતાં – તો મારા જીવનમાં રસ જ શો રહ્યો ? ગાંધીજીએ પોતાની સૂચના તરત પાછી ખેંચી લેવી પડી.

દેશરત્ન રાજેન્દ્રબાબુ વિશે પણ હું કહી શકું કે ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને કારણે અને એમાંય રાષ્ટ્રીય કેળવણીને લીધે રાજેન્દ્રબાબુ સાથે મારો અધિકાધિક સંબંધ રહ્યો. રાજેન્દ્રબાબુને લેખક "રાષ્ટ્રમૂર્તિ" કહીને નવાજે છે. તેમના વિશેના ચરિત્રા નિબંધમાં ભારતનાં પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિનું પ્રથમ દર્શન રજૂ કર્યું છે. તેમની વિદ્વતા, ચારિત્ર્ય, રાષ્ટ્રભક્તિ, ગાંધી-કાર્યની અનન્ય નિષ્ઠા, હિન્દીના પ્રસાર પ્રચાર માટેની પ્રવૃત્તિ, વગેરેની નોંધ લીધી છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિશેના ચરિત્રાત્મક નિબંધમાં લેખકે સરદારના વ્યક્તિત્વનાં મહત્ત્વનાં પાસાઓને પ્રગટ કર્યા છે. સરદારને તેઓ "સાચા તથા નિષ્ઠાવાન સિપાઈ" તરીકે ઓળખાવે છે. લેખકે લખ્યું છે.

"ગાંધીજીએ આખા દેશમાં ચારિત્ર્યના સંસ્કાર સિંચીને લોકોને બહાદુર બનાવ્યા. સરદાર વલ્લભભાઈએ ખેડા અને બારડોલીના ચળવળના દિવસોમાં ગુજરાતના લોકોને લડવૈયા બનાવ્યા. ગાંધીજીએ સેના તૈયાર કરી આપી વલ્લભભાઈએ પોતાના અસાધારણ યુદ્ધકૌશલ્ય સાથે એ સેના પાસેથી કામ લીધું અને વિજય મેળવી બતાવ્યો"

સરદાર લડવૈયા હતા. એથી વિરોધીઓની નિર્બળતા તરત જાણી જતા અને એના પર પ્રહાર કરીને એને મહાત્ કરતા, સર્વોચ્ચ સેનાનીમાં દેખાતી 'અવસર ઓળખવાની શક્તિ' એમનામાં હતી અને યોગ્ય સમય આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવાની ધીરજ પણ એમની પાસે હતી. દેશી રજવાડાંના રાષ્ટ્રના પ્રવાહમાં ભળી જવાના ગૂંચવાડામાં સરદારની કુનેહ અને રાજનીતિ પ્રગટ થયેલી. ગાંધી-સૈન્યના સેનાપતિની છબી લેખકે આકારી છે.

જે.સી. કુમારાપ્પાના વિશેના ચરિત્રાત્મક નિબંધમાં લેખકે કુમારાપ્પાના સ્વભાવની વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવી લાક્ષણિકતા પ્રગટ કરી છે. કુમારાપ્પા ઘણીવાર ઝઘડો કરી બેસતા. લેખકે જણાવ્યું છે "કુમારાપ્પા જો સ્વર્ગમાં જાય તો ત્યાં ભગવાન સાથે લડવાનું ન ચૂકે વાત ખરી છે. પણ સાત્ત્વિક રીતે ઝઘડો ચલાવવાનું શાસ્ત્ર તેઓ જાણતા હતા"

બિહારના ભૂકંપના દિવસોમાં તેમણે રાજેન્દ્રબાબુ સાથે ઘનિષ્ઠ રૂપે કામ કરનારા કુમારાપ્પાને ગાંધીજીએ 'યંગ ઈન્ડિયા' ચલાવવાનો ભાર સોંપેલો. તેમનાં લખાણો અને સ્વભાવ તીખો, ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહેલું – "મદ્રાસનો માણસ ખરોને ! એના લખાણમાં મરચાં વધારે હોવાનાં જ !" કુમારાપ્પા માં ઠાંસી ઠાંસીને વિનોદ ભર્યો હતો. ગાંધીજી સાથે વાત કરતા પણ વિનોદ કરી લેતા. આજીવન બ્રહ્મચારી એવા

કુમારપ્યા માટે ત્યાગ, સંયમ, તપસ્યા સ્વાભાવિક હતા."

"ઠકકર બાપાને હું પ્રથમ મળ્યો ત્યારે તેઓ અમારા સાંગલી રાજ્યના ઈન્જિનિયર હતા. પછીથી તેઓએ હરિજનોની અને ગિરિજનોની સેવા અપનાવી" ઠકકરબાપાની અસાધારણ એકનિષ્ઠસેવા, હરિજનસેવા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણની કામગીરી વગેરે ગુણોને લેખકે આ વિશેના ચરિત્રાત્મક નિબંધમાં પ્રગટ કર્યા છે. તો નરહરિભાઈ પરીખના વ્યક્તિત્વના કેટલાક અંશો જેવા કે બારડોલી પાસેના સરભોણ ગામે જઈ આદિવાસીઓનાં બાળકોને ભણાવવાનું કાર્ય, વારંવાર સ્થળાંતરથી કૌટુંબિક અસ્થિરતા વગેરેને આ વિશેના ચરિત્રાત્મક નિબંધમાં રજૂ કર્યા છે. એ જ રીતે સરહદના ગાંધી નામના ચરિત્રાત્મક નિબંધમાં લેખકે ખાન અબ્દુલ ગફારખાનના વ્યક્તિત્વની ઉષ્માને પ્રગટ કરી છે. ચાલીને આવેલા ગાંધીજીના પગ ધોઈને ટુવાલથી લૂછતા આ પહાડી શરીરનું દૃશ્ય લેખકે આંક્યું છે. એટલું જ નહીં પણ હિંદુ-મુસલમાનોને સ્વરાજને જોખમમાં મૂક્યું એવા સમયે હિંદુ-મુસલમાનોને શાંત પાડવાના પ્રયત્નોમાં બાદશાહખાન ગાંધીજીની પડખે રહેલા. બંનેએ પોતાની પૂરી આધ્યાત્મિકશક્તિ વાપરી દેશને બચાવેલો.

ગાંધીયુગના પ્રેરક પ્રતિનિધિ રૂપ લેખકે રવિશંકર મહારાજના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટ કરતો ચરિત્રાત્મક નિબંધ લખ્યો છે.

શ્રી રવિશંકર વ્યાસને જ્યારે હું પહેલો વહેલો મળ્યો ત્યારે તેમનો પોષાક એમની કામળ અને એમની બેસવાની ઢબ જોઈ, 'આ કોઈ ગામડિયો અભણ કાર્યકર્તા છે' એવી પહેલી છાપ પડી. કોઈએ એમનો પરિચય કરાવ્યો ન હતો એક રીતે એ સારું જ થયું. બીજી ક્ષણે જોયું કે આ ગામડિયો તંદુરસ્ત અને મનદુરસ્ત છે.

રવિશંકર મહારાજની નિર્લોભતા, અપરિગ્રહ, અનાસક્તિ અને સ્વભાવની મીઠાશ જેવા લક્ષણો લેખકે વર્ણવ્યા છે. ગરીબોની વચ્ચે રહીને ગરીબો માટે લડતા આ મહારાજનો પુણ્યપ્રકોપ જોવા જેવો હતો. ગુનેગાર ગણાતી અને ત્રાસરૂપ નીવડેલી કોમોની સેવા તેમણે કરી. રવિશંકર મહારાજની ભાષા ભલે ગામઠી હતી. પરંતુ તેમની અભિવ્યક્તિમાં સત્યનિષ્ઠા, જીવનનિષ્ઠા અને વિચારનિષ્ઠાનું બળ હતું " મહારાજનું પૂરું જીવનકાર્ય ગાંધીજી, શ્રી અબ્બાસ તૈયબજી અને સરદાર વલ્લભભાઈના નેતૃત્વમાં સત્યાગ્રહમાં જોડાવવામાં અને બાકીનો સમય ગુનેગાર કોમના તોફાની લોકોની સેવા કરી એમનામાં જીવનપરિવર્તન કરાવવામાં વીત્યું છે.

કાકાસાહેબની અભિવ્યક્તિ આ પુસ્તકના સંદર્ભે વિશિષ્ટ રહી છે. લલિત નિબંધમાં બહુધા ચિત્રાત્મક વર્ણનકલા અજમાવનારા કાકાસાહેબ અહીં નથી. પરંતુ ચરિત્રના ભીતરી વિશ્વને ઉજાગર કરનારા સંવેદનશીલ લેખક છે. તેઓએ જે ચરિત્રો વિશે આલેખન કર્યું છે તે બધાજ તેમના અંગત પરિચયમાં આવેલા છે. તેથી લેખકના વ્યક્તિત્વનું પૂરું પ્રાકટ્ય થયું છે.

ગાંધી પરિવારના એક સભ્ય તરીકે રહેલા કાકાસાહેબે પૂરી આત્મીયતાથી અંગત સ્મરણોને સાથે રાખીને, લાઘવતાયુક્ત રીતે અનિવાર્ય વિસ્તારથી સર્જનાત્મક ભાષાને સ્થાને ઊર્મિનિષ્ઠ અને સરળ અને સહજ અભિવ્યક્તિથી આ ચરિત્રાત્મક નિબંધો આલેખ્યા છે.

સ્વામી આનંદ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થયેલા અને ગાંધીજીના અંતેવાસી એવા સ્વામી આનંદનું પૂર્વાશ્રમનું નામ હિંમતલાલ રામચંદ્ર દવે હતું. સતાવીશ વર્ષની વયે ગાંધીજીનો વિરલ સહવાસ

પ્રાપ્ત થયો. એ પહેલા તેઓ ભારતભરમાં ધૂમી વળેલા. ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યોમાં તેઓ વ્યસ્ત થયા. થાણાના ગાંધીઆશ્રમનું સંચાલન કર્યું. ગાંધીજીના 'નવજીવન' અને 'યંગ ઈન્ડિયા' સંપાદન પ્રકાશનની કામગીરી બજાવી. 'નવ જીવન'માં આ પ્રવાસ શોખીન પરિવ્રાજકની કલમે એક જુદા જ પ્રકારનો રંગ પ્રકટાવ્યો, ધર્મ, સમાજ અને વિજ્ઞાન જેવા અને વ્યક્તિઓને લક્ષતા અનેક વિષયો પર તેમણે નમૂનેદાર નિબંધો લખ્યા છે. તમેના ચરિત્રાત્મક નિબંધો ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ ચરિત્રાત્મક નિબંધોની હરોળમાં સ્થાન પામ્યા છે. સ્વામી આનંદે સંસ્કૃત વ્યાકરણનું ગુજરાતી પુસ્તક પણ બનાવ્યું તેમજ સ્વામી રામતીર્થના કેટલાક લેખોનું ભાષાન્તર કર્યું.

"બાપુની ઝાંખી" આ પુસ્તકના લેખો લખવાનું કારણ કાકાસાહેબ બતાવતા કહે છે કે ઈ.સ. ૧૯૪૨ની "હિંદ છોડો હડતમાં જ્યારે બધાં ને અલગ અલગ જેલમાં પુરવામાં આવ્યા હતાં. ત્યારે કાકાસાહેબ સાથે અનેક વ્યક્તિઓ સંપર્કમાં આવ્યા હતા. તેમના જબલપુરવાળા ઠાકુર લક્ષ્મણસિંહ ચૌહાણ, અમરાવતીના ડો. શિવાજીરાવ પટવર્ધન વગરે લોકો મધ્ય પ્રાંતની સિવની જેલમાં સાથે હતા અને અચાનક એક દિવસ શ્રી લક્ષ્મણસિંહે લખવાનું બીડું ઝડપ્યું. અને બસ ત્યારથી દરરોજ લેખ લખાય, બધાજ વાંચે અને પ્રોત્સાહન પણ આપે. આ રીતે "બાપુની ઝાંખી" આખું પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયું. આમાં કુલ ચોરાણું લેખ આપ્યા છે. કાકાની ઈચ્છાતો એકસો આઠ લેખ લખવાની હતી" આ પુસ્તકનું સ્વરૂપ પ્રકીર્ણ લેખ સંગ્રહનું છે. એમાં સુરેખ સર્જક નિબંધો, દૃષ્ટાંતો – ટુચકાઓ, પત્રો-વિચાર, કણિકાઓ બોધાત્મક સંવાદો, પ્રચારલક્ષી અને પ્રાસંગિક લખાણો છે. લેખકના વ્યક્તિત્વની સભરતાનો એમાં પદેપદે પરિચય થાય છે. વિશેષ તો થાય છે. લેખકના વ્યક્તિત્વનાં સર્જક અંશનો પરિચય^{૫૯} ભગવાન પર ભરોસો" આ લેખમાં પોતાને ઈશ્વર પર કેટલો બધો વિશ્વાસ છે. તે આપણને જોવા મળે છે. "મોહન અને ચાર્લી" અહીં ગાંધીજી અને શ્રી એન્ડ્રૂઝ બંને લોકો સગાભાઈ હોય એવી રીતે વ્યવહાર કરતા અને મદદ કરતા હતા. પણ અંતે તો એમની નજરમાં મોહન બાપુ બની ગયા. "માતૃભાષાનો આગ્રહ" માં એક પત્રકારને પોતાની પ્રથમ મુલાકાતમાં જ ભાષાનું મહત્ત્વ સમજાવે છે. ઓરિસ્સાના લોકોની ગરીબાઈથી પણ તેમનું હૃદય હાલી ઊઠે છે. એમની સેવા કરવાની બીજાને પ્રેરણા મળે માટે પોતાનું મૃત્યુ પણ એ પ્રદેશમાં જ થાય એવી ઝંખના સેવે છે. એમની માનવતાનો હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગ તો બીજો જ છે. એક હબસી કેદીને જેલમાં એમની દેખરેખ રાખવા મૂક્યો હોય છે. એને વીંછી કરડે છે. એની વેદના જોઈને ગાંધીજી તરત જ એ આંગળી પોતાના મોઢાંમાં રાખી તેનું ઝેર ચૂસી લે છે અને તેને વેદનામુક્ત કરે છે. પેલો બિચારો તેમના પ્રેમનો કાયમનો ગુલામ બની રહે છે. "ગુજરાત રાજકીય પરિષદ" આ લેખમાં જોવા મળે છે કે સમય આવ્યે ટકોર મારવાનું પણ બાપુ ભુલતા નથી તેનું ઉદા. આપને ગોધરા પરિષદમાં જોવા મળે છે. "ગાંધીજી સભામાં વખતસર પહોંચી ગયા, તેમણે પોતાનું ભાષણ ગુજરાતીમાં કર્યું, લોકમાન્યને પણ પરિષદમાં આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ પોતાની ટેવ મુજબ જરા મોડા આવ્યા ગાંધીજીએ બહુ આદરપૂર્વક તેમનું સ્વાગત કર્યું. પણ સાથે સાથે એટલું કહ્યા વગર ન રહ્યા કે લોકમાન્ય અડધો કલાક મોડા આવ્યા છે. જો સ્વરાજ મેળવવામાં અડધો કલાક મોડું થશે તો તેને માટે લોકમાન્ય જવાબદાર ગણાશે."^{૬૦} અહિંસા તેમનો જીવનસિદ્ધાંત છે તેમની અહિંસા ખૂબ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં તે જડ નથી. ઝાડનાં બે-ચાર પાનને બદલે આખી ડાળખી તોડવામાં પણ હિંસા જોનાર આ મહાન

પુરુષ ચોરોની સામે રક્ષણ માટે આશ્રમમાં પિસ્તોલની હિમાયત કરે છે. મરણને આરે ઊભેલા અને વેદનાથી રિબાતા વાછરડાંને ઈજેક્શન દ્વારા જીવનમુક્ત કરે છે. હિંદુસમાજ બળભળી ઊઠે એવો આ પ્રયોગ છે. પરંતુ એમની અહિંસા વિશેની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ આ પ્રસંગો ઉપરથી સમજાય છે. રાજકારણમાં પણ તેમણે અહિંસાના શસ્ત્રથી ખૂબ મોટા વિજયો હાંસલ કર્યા છે. એ તો હવે જાણીતી વાત છે. એમની ગૌરક્ષા પણ સમજવા જેવી છે. નક્કી કરેલી કન્યાને પરણવાની ના પાડતા એક યુવકને તેમની પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે. એની નાદાનીભરી વાતો ખૂબ ધીરજથી તે સાંભળે છે. છેવટે કન્યા પક્ષના વડીલોને સમજાવી તે યુવાનને આ વિવાહના વચનમાંથી મુક્ત કરે છે. આવા અનાડી યુવાન પાસેથી એક ગભરું કન્યા બચી તેની કેવી રાહત તેમના મુખ ઉપર વંચાય છે ! કાકાસાહેબને એ કહે છે: કાકા આજે ગૌરક્ષાનું કામ કર્યું. હું ગૌરક્ષાની વાત કરું છું ત્યારે મારા મનમાં કેવળ ચોપગાં જાનવરનો જ ખ્યાલ નથી. સંસાર વ્યવહારમાં તેમની ઝીણવટનો ખ્યાલ પણ આવા પ્રસંગોમાંથી જ આવી શકે છે. એમની સ્મૃતિ અને જાગરૂકતા યોગીઓના જેવી છે. ચંપારણમાં લડત ચલાવતાં પણ આશ્રમમાં હવે ઋતુ બદલાઈ હશે તેથી પાયખાનાની દિશા બદલવાની સૂચના લખી મોકલે છે. સ્વામી આનંદે છ માસ માટે "નવજીવન" નું સંચાલન સંભાળવાનું વચન આપેલું હોય છે. રાક્ષસની જેમ કામ કરતાં છ માસ વીતી જાય છે. તેની પણ સ્વામીને યાદ રહેતી નથી; પણ બહારગામથી તરત જ ગાંધીજીનું પત્ર આવેલું પડે છે. અને સ્વામી તેમના કાયમના સેવક બની જાય છે. આ ચોકસાઈ એમના જીવનની એક એક બાબતમાં છે. ભાષા અને સાહિત્યમાં પણ એમની સૂઝ ગજબની છે. અંગ્રેજી શબ્દ Death danceનું ગુજરાતી તે "પતંગનૃત્ય" સૂચવે છે. એ એક જ દૃષ્ટાંત પૂરતું છે.

આવી ઝીણવટવાળો માનવી કરકસરિયો હોય તેમાં શી નવાઈ ! એમની પાસે જીવનની એક એક ક્ષણનો હિસાબ મળે તો શું આશ્ચર્ય ! પ્રેમથી ભેટ મળેલી એક નાનકડી પેન્સિલ ખોવાતાં તેમનો જીવ કેવો કપાઈ જાય છે. ? એવી જ રીતે જ્યારે વાંસના નકામા ટુકડાઓમાંથી કાકાસાહેબ ચમચી અને છરી જેવા સાધન બનાવે છે ત્યારે તેમનું હૃદય નાચી ઊઠે છે. જવાહરલાલ અને મૌલાના આઝાદને તેની તે ભેટ ઘરે છે. એમ છતાં તેમની કરકસર ખોટી નથી. કોઈ સ્વજન કે સ્નેહીની માંદગી વખતે દશ-બાર રૂપિયાનો તાર ભરીને સૂચનાઓ મોકલતાં એ આંચકો ખાતા નથી. માંદા માણસને મહિનાઓ સુધી ફળના વૈભવ પર રાખતાં તેમને કરકસર સૂઝતી નથી. અન્ય એક લેખમાં તેમની મક્કમતાનો પરિચય થાય છે. "અસ્પૃશ્યતાની શરતે સ્વરાજ્ય પણ નહીં" આ લેખમાં ગાંધીજીની સાથે સાથે કાકાનો પણ પરિચય થાય છે. ગાંધીજીને મન એ પ્રાણપ્રશ્ન છે. અસ્પૃશ્યતા પરિષદ હરિજનવાસમાં ભરીને કાર્યકરોને તે નવી દૃષ્ટિ આપે છે. અને નવી હવા જમાવે છે. વિદ્યાપીઠમાં હરિજનોને દાખલ ન કરવાની શરતે કેટલાક શ્રીમંતો પાંચ-સાત લાખ રૂપિયાની મદદ કરવા ચાહે છે. તેમને એ રોકડું પરખાવે છે.: વિદ્યાપીઠ ફંડની વાત તો બાજુએ રાખો ; અસ્પૃશ્યતા કાયમ રાખવાની શરતે મને કાલે કોઈ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય આપે તો તે સુધ્ધા હું ન લઉં" અહીં આપણને તેમની દૃઢ મનોબળ શક્તિનો પરિચય થાય છે. તેમજ "અનુવાદની શુદ્ધિનો આગ્રહ", "શાળા મારી નથી તમારી છે", "ચતુર વાણિયો" વગેરે લેખોમાં આપણે તેનો પરિચય થાય છે.

"બાપુની ઝાંખી" ના બધા જ પ્રસંગો પ્રેરક છે. જો કે કેટલા પ્રસંગો બીજે સ્થળે વર્ણવાઈ ચૂક્યા હોય એ બનવાજોગ છે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકોમાં એક ભયસ્થાન એ હોય છે કે વિભૂતિનાં સ્મરણોને બદલે તેમાં

"હું પણ પેસી જાય છે. "બાપુની ઝાંખી" એમાંથી સર્વાંશે મુક્ત છે. લેખકે પોતાની સાથેના ગાંધીજીના ઘણા પ્રસંગો પણ વર્ણવ્યા છે. કેટલા પ્રસંગોમાં બાપુએ એમની પીઠ થાબડી હોય એમ પણ બન્યું છે. છતાં પોતાના મનોભાવ નિખાલસ રીતે વ્યક્ત કરવાની સાથે અહંપણાથી તે મુક્ત રહી શક્યા છે. તે જ લેખકની કળા છે. આ પુસ્તકમાં પ્રસંગોને વફાદારીપૂર્વક વર્ણવવાનું બંધન હોવાથી લેખકની કલ્પનાને બીજા પુસ્તકોની જેમ ઝાઝો અવકાશ મળ્યો નથી. છતાં અલંકાર કે ચિંતનનું કંઈક વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યા વિના લેખકને ચાલ્યું નથી. શ્વેતવર્ણી દાઢી અને ભવ્ય પ્રતિભાવાળા રવીન્દ્રનાથ પાસે ટૂંકી પોતડી અને કાશ્મીરી ટોપી પહેરીને ઉભેલા બાપુને જોઈને લેખકને "સિંહની સામે ઉંદર ઊભો હોય" તેવું લાગે છે. કન્યાકુમારીમાં પ્રકૃતિની ભવ્યતા નીરખતાં તેમને ગાંધીજીના જીવનની ભવ્યતાનું સ્મરણ થાય છે અને તરત જ ચિંતન સ્ફુરે છે કે પ્રકૃતિની ભવ્યતા કરતાં એ જીવનની ભવ્યતા જરાય ઊતરતી નથી. ગાંધીજી સાથે કોઈકને મળવાં જતા મહાદેવભાઈ ગાંધીજી પાસે ખુરશીની નીચે બેસે છે. ગાંધીજી તેમને ઠપકો આપી જમાનાની રીતભાત શીખવાનું કહે છે. બિયારા મહાદેવભાઈ કહે છે. "હું શરમાતો શરમાતો ઊઠી ખુરશી લઈને બેઠો" તરત જ કાકાસાહેબનો વિનોદ ઝબકી ઊઠે છે અને પૂછે છે, "નવવધૂની પેઢેને."''^{૬૧}

"બાપુની ઝાંખી" "ગાંધી પરિવારના જ્યોતિર્ધરો" આ લેખોમાં કાકાસાહેબ ગાંધી પરિવારના એક સભ્ય તરીકે પૂરી આત્મીયતાથી, અંગત સ્મરણોને સાથે રાખીને, લાઘવતાયુક્ત રીતે અનિવાર્ય વિસ્તારથી, સર્જનાત્મક ભાષાને સ્થાને ઊર્મિનિષ્ઠ અને સરળ અને સહજ અભિવ્યક્તિથી આ ચરિત્રાત્મક નિબંધો આલેખ્યા છે. આ મહાનિબંધમાં "આપણાં પ્રતિનિધિ સારસ્વતો" લેખક રમેશ મ. શુક્લનો આધાર લઈને કામ કરેલ છે. છતાં પણ મારી દૃષ્ટિએ "નારી જીવન પરિમલ" ના લેખનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ એમ સમજી તે તેના વિશે થોડું લખું છું.

આ પુસ્તકમાં સ્વજનો અને અન્ય સ્ત્રીઓના ચરિત્રાત્મક નિબંધો અને ચરિત્રલેખો સંગ્રહાયા છે. નિર્મળ અને ઉત્કટ પ્રેમ આપનારી બહેન, સહધર્મચારિણી પત્ની, કુટુંબમાંથી સમાજસુધી નવો સુધારો લાવવા પ્રયત્નશીલ સાળી ગંગું, એક વ્યાપક આધ્યાત્મિક ગૃહસ્થાશ્રયી શારદામણિ દેવી, માદામ મેરી ક્યૂરી, નેત્ર વિનાની હેલન કેલર, જીવ-વિજ્ઞાની કુમારી રેચેલ કારસન, સ્વંતરતાની આદ્ય પૂજારણ શ્રીમતી કામા, કસ્તૂરબા માતા, ગાંધીયુગમાં રાજપૂતી બહાદુરોનો નવો આદર્શ શ્રી ગંગાબહેન વૈધ, પ્રાર્થના પરાયણ, ધીર પ્રસન્ન કાશીબા, નિષ્ઠાવાન પેરિન બહેન, મીઠુબહેન પીટીટ, શ્રીમતી અનસૂયા બહેન સારાભાઈ, જયપ્રકાશના પત્ની પ્રભાબહેન, તરાબહેન મોડક, હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્ય માટે ઝઝૂમનાર લીલી અમતુરસલામ, મૃદુલા સારાભાઈ, સતીરાણી અહલ્યા, મીરાં, ભક્ત કવયિત્રી જનાબાઈ, બહિષ્ણાબાઈ, સંત કાન્હોપાત્ર જેવા ચરિત્રોની રેખા પ્રગટાવતા ચરિત્રાત્મક નિબંધો અને ચરિત્રલેખો કાકાસાહેબની કલમે જીવંત બન્યા છે.

સ્ત્રીઓની વિરાટ શક્તિ અને સહનશીલતા નું ઉદા. આપે છે. "ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ" એ સિધ્ધ કરવા માટે કે સ્ત્રીઓ ધારે તો લડાયક બહાદુરી પણ બતાવી શકે છે. રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતા પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી સ્ત્રીઓએ બતાવી જ છે. ઉદ્યોગ અથવા વિજ્ઞાનની કુશળતામાં પણ સ્ત્રીઓ પછાત રહી નથી." કાકાસાહેબના હાથે તેમની પત્ની વિશે લખાયેલો આ ચરિત્રાત્મક નિબંધ આ સ્વરૂપમાં

જુદી ભાત પાડનારો છે. આજ રીતે 'સ્વતંત્રતાની આઘ પૂજારણ-શ્રીમતી કામા' ચરિત્રાત્મક નિબંધ ભારતની પ્રથમ ક્રાન્તિકારી મહિલા શ્રી મતિ ભિકાજી કામાના વ્યક્તિત્વને સુપેરે પ્રગટાવે છે. લેખકે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ૧૮૮૫માં લેખકના જન્મ વખતે તે ક્રાન્તિકારી મહિલા ચોવીસ વર્ષની હશે. ગાંધીજીની પહેલાના આ સમયગાળમાં બ્રિટીશરાજ સામે જાહેરમાં સ્વતંત્રતાની હાક મારનાર આ પારસી મહિલાના વ્યક્તિત્વના અંશો અહીં ઝિલાય છે. કાકાસાહેબે લખ્યું છે. "આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે ભારતની સ્વતંત્રતાનો જયઘોષ યુરોપમાં સર્વપ્રથમ એક પારસી મહિલા એજ કર્યો હતો. અને પ્રાણ ત્યાગ કરતી વખતે એના મુખથી શબ્દ નીકળ્યા હતા. "વંદે માતરમ"

લેખકે આત્મીયતાના સ્પર્શવાળી ઊર્મિલ ભાષાથી આ ચરિત્રાત્મક નિબંધોને કલામય રૂપ આપ્યું છે. કાકી સાથેના અંગત પ્રસંગોના આલેખનમાં લેખકનું વ્યક્તિત્વ પણ સુંદર રીતે પ્રગટતું રહે છે. ઘટનાઓના વર્ણનમાં નાટ્યાત્મકતા અને તાદૃશ્યતા પ્રગટ થતી જોઈ શકાય છે. એક સિદ્ધ હસ્ત લેખકની પોતાની શૈલી અને શબ્દ પ્રભુત્વનો પરચો મળી રહે છે.

કાકાસાહેબનાં કેટલાંયે પુસ્તકો જન સામાન્ય વાચક વર્ગને પરિચિત છે. પરંતુ આ પુસ્તક બહુધા વાચકો અને વિવેચકોથી દૂર રહ્યું છે.

આમ નારીજીવન પરિમલમાં છવીસ લેખ આપ્યા છે. અને દરેક લેખમાં કંઈક ને કંઈક પોતાનું ચિંતન જોવા મળે છે. સાથે સાથે સામેની વ્યક્તિથી આપણે સુપરિચિત થઈ છીએ. અહીં તેમણે નિખાલસતાથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. એમના દરેક લેખ સાહિત્યની કક્ષા સુધી નથી પહોંચતા પણ એ દિશામાં એક ડગલું આગળ કદમ રાખે છે. આમ આ જીવનચરિત્રમાં આપણે દરેક બાબતથી માહિતી મળે છે.

૩.૧૦ પત્રસાહિત્ય

"પત્રસાહિત્ય ભલે બે જણ વચ્ચેના વિશ્રબ્ધ વાર્તાલાપ જેવું હોય, પણ એમાં સામજિક જીવનનું પ્રતિબિંબ આવવાનું જ કેમ કે આખરે એનો સંબંધ વિશિષ્ટ માણસોના જીવન સાથે અને એની આસપાસ ખીલતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે હોય જ છે અને ખરો રસ એનો જ હોય છે. "

—કાકા કાલેલકર

◆ પત્રમાં ભાવ, લાગણી આત્મીયતાને લીધે પત્ર વાંચવો ગમે છે. પત્રમાં વ્યક્તિનું માનસ પ્રતિબિંબ સહજ રીતે વ્યક્ત થતું હોવાથી પત્ર જાણવાની ઈતેજારી સૌ કોઈને હોય છે.

◆ "YOUR LETTER COMES TO THIS MINUTE IT IS SO VERY SWEET THAT I WOULD IN RETURN LOST TOOL LIVES IF I HAD THEN TO MAKE YOU HAPPY" - MARLBOROUGH.

◆ પત્ર શબ્દ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. જ્યારે અંગ્રેજીમાં LETTER કહે છે. જ્યારે ગુજરાતીમાં ચિઠ્ઠી, કાગળ અને પત્ર જેવા શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે.

પત્રો જો સ્વાભાવિકપણે ઋજુતાથી અને સરચાઈથી લખાયા હોય તો એનું વાંચન નવલકથા જેવું જ રસપ્રદ નિવડે. પત્રસૃષ્ટિ તે ખરું જોતા પાત્રસૃષ્ટિ હોય છે. આપણને વાઙ્મયે કરી આપેલી તરડમાંથી એ સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિપાત કરવા મળે છે. જીવન જેવું તો કશું રસદાયક નથી પત્રોમાં આપણને સાચેસાચા માણસોની નિત્યની ઝીણી અમથી વિગતોની વિશ્રંભકથા સાંભળવા મળે છે અને એ સાંભળતા સાંભળતાં ક્યારેક જીવનના સંગીતની સરગમ પણ હાથ લાગે છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પત્રસાહિત્યનું મૂલ્ય સમજાવા લાગ્યું છે.

નર્મદ, કાન્ત, કલાપી, ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, ઝવેરચંદ મેઘાણી વગેરે અનેક સાહિત્યકારો મહાન પુરુષોના પત્રોના સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. હિંદીમાં પણ પ્રેમચંદ બનારસીદાસ ચતુર્વેદી, વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ વગેરે સાહિત્યકારોના પત્ર સંગ્રહ પ્રગટ થયા છે. આ બધાજ પત્રો લોકપ્રિય પણ નીવડ્યા છે. સામાયિકોમાં પત્ર અવારનવાર એની ચર્ચા થાય છે. ગાંધીજી પોતાના પ્રત્યેક પત્રને વિશેષના વિચારમાં કહે છે. " પત્રલેખનમાં અંગત પરિચય હોવો જ જોઈએ. એ જરૂરી નથી. જોકે એવા પત્રનું સ્વરૂપ અંગત પરિચયવાળા પત્રો કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું હોય એમાં મોટે ભાગે બૌદ્ધિક તત્ત્વ હોય છે. ગાંધીજીએજ ઘણા પત્રો બિનઅંગત રીતે લખેલા છે. પણ ત્યાં આપણને એમની બૌદ્ધિક કે તર્કશાસ્ત્રનાં વિશેષ કરીને દર્શન થાય છે." ^{૬૨}

કાકાસાહેબનું પત્રસાહિત્ય અત્યંત વિપુલ છે. માત્રસંખ્યાની દૃષ્ટિ એજ નહીં પરંતુ વિષયોની દૃષ્ટિએ પણ એમાં સારા પ્રમાણમાં વિવિધતા છે. એ પત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પત્રલેખક તરીકે એમનું અગત્યનું સ્થાન અપાવે એવા છે. પત્રસાહિત્યની પ્રકારની દૃષ્ટિએ વિશેષતા એ છે કે એમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે પરોક્ષ રીતે વાત કરતી હોય છે. પોતાને જ કોઈ કહેવાનું હોય તે પત્રલેખક સામી વ્યક્તિને સીધેસીધી રીતે કહે છે. એમાં જ્યારે અંગત પરિચય હોય છે. ત્યારે એકબીજાથી સુપરિચિત એવી વ્યક્તિઓ પોતપોતાની વાતો દિલ ખોલીને કહે છે અથવા પોતાનું દિલ ખોલવા માટે જ પત્ર લખે છે. જેટલા પ્રમાણમાં એકબીજાને લગતી વાતોનો જ એમાં સમાવેશ છે. તેટલા પ્રમાણમાં તે અંગત છે. અને જેટલા પ્રમાણમાં બે વ્યક્તિઓ એકબીજાને અતિનિકટની માની ને દરેક પોતપોતાના હાસવિલાસ, સુખદુઃખ અને માનસિક ઉતાપ વગેરે બે વ્યક્તિ સિવાય ત્રીજી કોઈ વ્યક્તિને જણાવવા નથી ઈચ્છતી તેટલા પ્રમાણમાં એ વિશ્રંભકથા છે.

પત્રો અનેક વિષયો ઉપર અનેક જુદી-જુદી રીતથી લખી શકાય છે. પરંતુ પત્ર સામી વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને જ લખાય છે. આજના વ્યવહાર જીવનમાં પત્રલેખન એક અગત્યનું અંગ છે. સ્વજનો, સંબંધીઓને પ્રસંગોપાત પત્ર લખવાનું ભુલાઈ જવાય તો સંબંધમાં વિક્ષેપ પડે છે. નિયમિત સુંદર પત્રલેખન થી સારા સંબંધો વિકસાવી શકાય છે. પત્રોની ભાષા મધુર અને અસરકારક હોય છે. અને વાંચનાર વાચક વચ્ચે આત્મીયતાનો સેતુ રચાય છે. શબ્દોના સહારે પત્રના માધ્યમ દ્વારા હૃદયની સરલ, સહજ, અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ અભિવ્યક્તિ નિખાલસ સાચી હોય તો પત્ર સાહિત્યિક ગુણવત્તાવાળો બને છે બધા જ પત્રો સાહિત્યમાં સ્થાન પામી શકે નહીં પત્રની ભાષા, ભાવ, ઊર્મિ, વિચાર, સરળતા અને નિખાલસતા જેવા ગુણોને લીધે કાકાસાહેબનું પત્રસાહિત્ય ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.

- ◆ કાકાસાહેબનાં પત્રોમાં આપણને અભિજીત વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે. એમ ડો. હિમાંશુ ભટ્ટ નોંધે છે. એમાં નીચેનાં મુદ્દાઓ વિષયની રીતે સંકળાયેલા છે.
- ◆ કાકાસાહેબના પત્રોમાં જીવન વિષયક, સંસ્કૃતિ વિષયક માહિતિ હોય છે.
- ◆ કાકાસાહેબ માનવતાવાદી છે. રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાના રંગે રંગાયેલા છે. તેની પ્રતીતિ તેમના પત્રોમાં થાય છે.
- ◆ પોતે જ જે વ્યક્તિના પરિચયમાં આવ્યા છે. એમના વિશે સંપૂર્ણ માહિતી અને તેમની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા દર્શાવે છે.
- ◆ પત્રોવિચારમાં સરળ હૃદયની ઝાંખી થાય છે.

- ◆ કાકાસાહેબ ભારતના પ્રત્યેક યાત્રાધામને અને તેમાં રહેલા વિશિષ્ટ તત્ત્વો ને એટલે કે એની વિશેષતા અને મર્યાદાને ટીકા ટીપણથી નવાજે છે.
- ◆ તેમના પત્રોમાં હૃદયનો રંગ છે.
- ◆ કાકા સાહેબનમાં આત્મીયતાનું તત્ત્વ એમાં ઠેર ઠેર અનુભવાય છે.
- ◆ કાકાસાહેબનું ચિંતન જીવનનિયોડ રૂપે આવે છે.

આ પત્રોમાં બે પ્રૌઢ માણસોના પ્રેમવિનિમયનો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. શ્રી નેત્રમણિભાઈ વૈષ્ણવી ભક્તિ ધરાવનાર એટલા સુધી કે કાકાસાહેબની પૂજા સુધ્ધાં કરવા ઈતેજાર અને પ્રસાદ ખવડાવવામાં તો ભારે શૂરા. કાકાસાહેબ રહ્યા રાષ્ટ્રસેવી પરિવ્રાજક. હમેશાં આ ત્રણે વસ્તુ સામે પોતાનો સખ્ત અણગમો એ ગાયા કરે છે અને આ બધી મધુર ગુંગાળામણ વચ્ચે પોતાની રીતે પ્રેમનો પ્રતિશબ્દ આપ્યે જાય છે. ભરતખંડમાં ગમે ત્યાં હોય, નેત્રમણિભાઈની માંદગીની પથારી આગળ પ્રકૃતિપૂજાનાં પુષ્પો, ખુશનુમા હાસ્યની લહરી, સદ્વિચારનાં રશ્મિઓ એ વેરતા જ રહે છે.

નેત્રમણિભાઈ પણ કાકાસાહેબ કોલેરામાં સપડાય છે. ત્યારે પોતાના એકના એક પુત્રને સારવાર માટે તત્કાલ મોકલી દેતાં કશો વિચાર કરતાં નથી. કાકાસાહેબ સારાયે કુટુંબ સાથે ગુંથાઈ જાય છે અને મુંબઈમાં વરસાદ પડ્યાના સમાચાર જાણે છે એટલે વર્ધા રહ્યા રહ્યા વિચારે છે કે ચિ. કીકીના "બધા દાંત હવે ઝપાટાભેર ઊગશે....."

નેત્રમણિભાઈના મૃત્યુ પછી એમના પુત્રે આ કાગળો ભેગા કર્યા હશે તે સોંપ્યા અને તે પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો નહિ તો તે તે ઘડીનો આનંદ વહી જનારી આ શબ્દહોડીઓ પોતાનો ધર્મ બજાવી કાળના મહાસાગરમાં વિલીન થઈ જાત. સારા કાગળોની પ્રસિદ્ધિ એ અકસ્માત રૂપે જ થાય. લખતી વખતે લખનારને એની પ્રસિદ્ધિની ગંધ સરખીય હોય તો એ પત્રો ભાગ્યે જ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવા હશે.

આપણા આ યુગમાં થોડાક વિચારકો સુંદર અને પત્રલેખકો છે. એમના બધા પત્રો તો છપાય ત્યારે અત્યારે આ અણધારી મળેલી ફસલ ખરે જ બહુ રુચિકર નીવડશે." ^{૬૩}

અહીં સાત પત્રો ઉદા. રૂપ આપેલા છે.

તા. ૨૭/૧૨/૩૪

પ્રિય ભાઈ નેત્રમણિ શ્રોફ,

સુખ અને દુઃખ બંને ઈશ્વરની બક્ષિસ છે, એમ સમજી બંને સ્થિતિમાં એ મંગલમૂર્તિ પ્રભુનું સ્મરણ કાયમ રાખવું 'સુખની સ્થિતિ જ ઈષ્ટ અને દુઃખની નહીં' એવું શા માટે ? સુખ મારફતે માણસ બહુ ઓછો કેળવાય છે. જ્યારે દુઃખ મારફતે એ ધારે તો, રગેરગ કેળવણી મેળવી શકે છે.

જન્મ અને મરણ બંને ઈશ્વરની જ બક્ષિસ છે. બંને ઈષ્ટ છે. બંને શુભ છે. માટે બંને તરફ સમાન ભાવે ઉન્મુખવૃત્તિ જ રાખવી. ઈશ્વર મોટો કેળવણીકાર છે. કેળવણી માટે જ તે સુખદુઃખ તથા જન્મ-મૃત્યુ આપે છે. કેળવણી પૂરી થાય, એટલે એને ખેંચી લે છે.

સૌથી મોટું ગુરુત્વાકર્ષણ અંતર્યામી પ્રભુનું છે. એનું અખંડ સ્મરણ રહે, એટલે પ્રસન્ના તૂટે નહીં.

દુન્વયી જ્ઞાન વધે એમાં લાભ જ હોય છે એવું નથી. જરૂરિયાત પૂરી થાય, એટલે એ બાજુનો રસ ઓછો થવો જોઈએ. 'એક્સોલ્યુટ' જેવી વસ્તુ છે જ એની સંનિધિમાં જવું છે. ત્યાંથી જ દુનિયાનું યથાર્થ નિરીક્ષણ થઈ શકે. ત્યાંથી જ સાચી સેવા થઈ શકે. એનું ધ્યાન પ્રેમથી કરવું. સાચી શાન્તિ ત્યાં જ છે. જ્યારે શરીર તદ્દન પંગુ થઈ જાય છે. ત્યારે કેવળ મનથી, કેવળ સદ્વાસનાથી સેવા થઈ શકે છે. ડો. રેળેનું નામ મેં સાંભળ્યું છે. એમની ચોપડીઓ મેં હજી વાંચી નથી. તેઓ પણ અંતે ભગવદ્ભક્તિ જ શીખવાતા હશે ને !"^{૬૪}

—લિ. કાકાના સપ્રેમ

વંદે માતરમ્

ચિં. ચંદનને પત્રોમાં સ્ત્રીજાતિનું મહત્ત્વ દર્શાવતા પત્રો જોવા મળે છે. આ પત્રાવલિમાં મોંઘા જીવનપાથેય રૂપ સામગ્રી પીરસાઈ હોય તો તે છે. સ્ત્રીજાતિના મહિમા અંગેનું અને સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ દામ્પત્ય અંગેનું કાકાસાહેબનું દર્શન.

સ્ત્રીજાતિની અવદશા જોઈ એમનું હૃદય ચીસ પાડી ઊઠે છે. સ્ત્રીની નબળાઈને કારણે સમાજે જે વેઠ્યું છે. તેનો ખ્યાલ સમાજને આવે તો સ્ત્રીને મજબૂત અને નિર્ભય બનાવવા માટે સમાજ ગમે તે જોખમ ખેડે !

'પણ સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિ વિચારતાં મારું હૃદય રડે છે. જેમને પેટે જન્મ લઈએ છીએ અથવા જેમના સહવાસમાં જીવનની સુવાસ વધે છે. તે જ સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે માણસ આટલો નગુણો અને અવ્યસ્થિત કેમ રહેતો હશે ?

એક ઠેકાણે કાકાસાહેબ સ્ત્રીનું મહિમ્નસ્તોત્ર ઉદ્ગારે છે. અદ્યતન, સમાજશાસ્ત્ર, સુપ્રજાનિર્માણશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર, આહારશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર અને સૌન્દર્યશાસ્ત્ર આદિ સુસંસ્કૃત જીવનનાં શાસ્ત્રોનો વિનિયોગ જેમાં થાય છે. એવી ગૃહસંસ્થા અને કુટુંબસંસ્થા ચલાવી બતાવે તે રાષ્ટ્રનિર્માત્રી પણ છે અને સમાજનો આધારસ્તંભ પણ છે. સંસ્કૃતિરક્ષક તો તે છે જ રાજ્યસંસ્થા ચલાવવા કરતાં કુટુંબસંસ્થા ચલાવવામાં વધારે મોટાઈ છે.

આદર્શ સ્ત્રીપુરુષ સંબંધનાં દામ્પત્યના પાયામાં પ્રેમ અને નિષ્ઠાને ઓતપ્રોત થવાપણાને એ મૂકે છે.

'માબાપોની એકબીજા પ્રત્યે ઉત્કટ નિષ્ઠા' એ બાળકોનો birth right છે. તમે એને વખતે pre birth right કહેશો.

એકબીજામાં ઓતપ્રોત થવું એનું નામ લગ્ન. પતિપત્ની વચ્ચે સ્વરાજ્ય સંભવતું જ નથી. એ તો પરસ્પરનું પરસ્પર ઉપર ચાલતું સામ્રાજ્ય જ હોય છે. અને દરેક જણ તકરાર કરે છે કે મારે નમતું આપવું પડે છે. બંને સાચા !"

ચિ. ચન્દન બહેન

ચિ.બાળે તારો જુલાઈ ૧૬મીનો કાગળ મોકલ્યો તે મળ્યો. પૂ. બાપુજી પાસેથી પણ એમના પર આવેલો કાગળ મળ્યો તે વાંચ્યો. તારી ઉંમર અને તારો વિશ્વાસુ સ્વભાવ જોતાં તારો વાંક તો મેં એમાં ન જોયો. જે વખતે તને ઉત્તમ દિશાદર્શનની અવશ્યકતા હતી તે જ વખતે એક પુરુષે તારી સ્થિતિનો અમુક ગેરલાભ લીધો એ જોઈ માથું લજજાથી નીચે નમે છે. તે હિંમત કરી પૂ. બાપુજી આગળ હેયું ઠાલવ્યું એ ઉત્તમ થયું. એમાંથી જ તને શાંતિ અને શક્તિ મળશે. પૂ. બાપુજીનાં હાથમાં ભવિષ્ય સુરક્ષિત છે. એવો વિશ્વાસ રાખજે.

એક કમજોરીને કારણે તું પ્રથમ મુશ્કેલીમાં આવી અને બીજી નબળાઈને કારણે પૂ. બાપુજી ને બધી હકીકત પૂરી ન પાડવાથી સમાજની અસેવા તારે હાથે થઈ. એટલે તમામ કમજોરી બૂરી છે. એ તો તારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે જ સ્ત્રીની નબળાઈને કારણે સમાજે જે વેઠ્યું છે. તેનો ખ્યાલ સમાજને આવે તો સ્ત્રીને મજબૂત અને નિર્ભય બનાવવા માટે સમાજ ગમે તે જોખમ ખેડે. પણ નબળાઈ કેવળ સ્ત્રીમાં જ છે. એમ હું માનતો નથી. પુરુષ અને સ્ત્રી બંને એક જ માટીનાં પૂતળા છે. ચડવાની શક્તિ પણ બંનેની સરખી જ છે. એટલે કોઈ વર્ગ વિશે નોખો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. બંનેની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા સમાન કર્યા પછી એક વર્ગનો સવાલ નોખો ન રહેવો જોઈએ.

વિવાહસંસ્થા સ્ત્રીપુરુષ બંનેની હાજતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. એની પવિત્રતા તો પ્રેમ અને નિષ્ઠાનાં ઊંડાણ ઉપર આધાર રાખે છે. તે ઉપરાંતનાં (વિવાહ સંસ્થાના, કુટુંબસંસ્થાના) બધા નિયમો સંતાનોના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને જ ઘડાયા છે. કુટુંબનું અર્થકારણ બાળઉછેરની દૃષ્ટિએ જ રચાવું જોઈએ. સ્ત્રી પૈસાની કમાણી પાછળ પડે તો બાળકોને જોઈતું વાતાવરણ ન જ મળે. 'ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે સાથીદાર કમાતો નથી તેનો દરજ્જો ઉતરતો ' એ ખ્યાલ ખોટો છે. સ્ત્રીપુરુષનાં ધર્મો નોખા છે. પણ બંનેનો દરજ્જો સરખો જ છે. ફેર હોય તો સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા વધારે હોવી જોઈએ. કેમ કે પ્રાણી તરીકે અને સંસ્કારિતામાં તે શ્રેષ્ઠ ઘટક છે. અહિંસક જીવન દૃષ્ટિ જ આ વાત સમજી શકે. પણ અત્યારે આટલી ઊંડી વિચારણા તારે માટે ન હોય અત્યારે નિરીક્ષણ અને ચિંતન અવશ્ય કરજે પણ નિર્ણય તો સ્વદેશ પાછા આવ્યા પછી જ સ્વજનોના વાતાવરણમાં કરજે. અભિપ્રાય મોકૂફ રાખતાં judgement suspend કરતાં આવડવું જોઈએ.

અજ્ઞાન અમેરિકનો તેને જિપ્સી સમજે છે. એ સાંભળી રમૂજ પડે છે અને એ જ કારણે જિપ્સી જાતિ પ્રત્યે વિશેષ સદ્ભાવ જાગે છે.

પૂ. બાપુજીની તબિયત નબળી રહે છે. વેકિંગ કમિટીના કામકાજ પછી એમને ઘણો થાક રહે છે. પણ એમનો ઉત્સાહ અને કાર્યશક્તિ વધતાં જ જાય છે.

મારી તબિયત તો સરસ છે. પણ હવે તમામ કામમાંથી નિવૃત્ત થવાનું મન થાય છે. અમે કેટલાક જણ બ્રહ્મદેશ, જાવા, સિયામ તરફ જવાના હતા પણ તે વિચાર પછી મેં માંડી વાળ્યો.

હજી તારે અમેરિકા કેટલું રહેવું છે ? તબિયત સરસ રહેતી હશે. ત્યાંનો દરિયો તો અહીંના દરિયા જેવો જ હશે. મોજાઓ પણ અહીંની પેઠેજ ઘૂઘવતાં હશે.

— કાકાના સપ્રેમ

શુભાષિશ

બાળકો ઉપર લખાયેલા પત્રો મળે છે. મૂડી કરતા વ્યાજ વહાલું એ ન્યાયે કાકાસાહેબનું હૃદય પૌત્રપૌત્રી તરફ વળે છે. પત્રસંગ્રહ જાણે કહે છે: કાલેલકર કુટુંબમાં પુત્રયુગ ગયો, પુત્રવધૂ યુગ ગયો, પૌત્રપૌત્રી યુગ શરૂ થયો! જીવનની રફતાર તો જુઓ !

આ કાગળો છપાશે એવા એ લખનાર કે મેળવનારને એ વખતે ખ્યાલ પણ નહીં હોય એ રીતે લખાયેલા કાગળોમાં નિર્વ્યાજ રમણીયતા આવે છે. ઉપરાંત , સામી વ્યક્તિને કાગળમાંના એક શબ્દમાં પણ રસ ન પડે તો એ રીતે લખાયેલા પત્ર તે પત્ર નથી. કાકાસાહેબ બહુશ્રુત વિચારક હોવા છતાં કોઈનું નામ આરંભમાં લખી એને ખીંટી બનાવી પત્રને બહાને નિબંધ લખવા કદી લલચાતા નથી.

૩૧-૫-૫૯

ચિ. નાની બબલી

તારો ચોરવાડથી લખેલો તા. ૨૭/૫નો કાર્ડ મળ્યો. મુંબઈથી મોકલેલા બે કાગળો અત્યાર સુધી ચોરવાડમાં તમને મળ્યા હશે. હું કાલે રાત્રે અહીં આવ્યો. ચિ. સરોજ આવતી કાલે સાંજે મુંબઈથી વિમાનમાં ઊપડી મધરાત પહેલાં અહીં પહોંચી જશે.

ચિ. સતીશ, ચંદન અને બાળકો—બધાં કાલે રાત્રે કાશ્મીર જવા ઉપડ્યાં ત્યાં પંદર દિવસ લહેર કરી પાછાં આવશે. અહીં ચિ. બાળ અને એનો નાનો સિદ્ધાર્થ સાવ એકલા ન પડે તેથી આ પંદર દિવસ મારાથી ક્યાંય જવાય નહિં. મેં નક્કી કર્યું છે કે તારું વજન સો રતલ સુધી પહોંચે નહીં. ત્યાં સુધી તને 'નાની બબલી' જ કહેવું એમાં હેત પણ છે અને ટીકા પણ છે.

ચોરવાડની નદીનું નામ મંગળ જ છે ને ? ચોરવાડની તારીફ મેં ઘણી સાંભળી છે. પણ ત્યાંનું વર્ણન તો તુ મોકલીશ ત્યારે જ મળશે. એક કાર્ડમાં તે પ્રારંભનો તો સરસ કર્યા છે. પણ એટલા વર્ણનથી ભૂખ ઉઘડે પણ નહીં પછી ભાંગે ક્યાંથી ?

તમે રહો છો ત્યાંથી સમુદ્ર અથવા સોરઠી ભાષામાં કહું તો મહેરામણ કેટલો દૂર છે ? મોજાઓ દેખાય છે ? મોજાંઓનો અવાજ સંભળાય છે. એનો કેફ ચઢે છે ?

પઠાણકોટ વિશે અને કાલસી વિશે લખી મોકલ્યું છે. ત્યાર પછી ચિ. અરુણાને ખાસ કાગળ લખ્યો છે. હવે તેને હરદ્વાર અને ઋષીકેશ અને ખાસ કરીને લક્ષમણ ઝૂલા વિશે લખવાનો છું. હવે તને આઠ-દસ દિવસની રજા ક્યારે પડશે ?''^{૬૫}

— કાકાનો સપ્રેમ શુભાશિષ

ચિંચવડ—બુધવાર

કાર્તિક વદ ૪

બહાલા પ્રભુદાસ,

આ કાગળ તમારી જન્મગાંઠને લઈને લખું છું. શાંતિનિકેતનમાં મેં પ્રથમ તમને જોયા ત્યારે તમે બહું જ નાના હતા ત્યારથી તમારું જીવન ચગડોળે ચઢેલું જોયું છે. તમારી કેળવણી પણ અખંડ એકાધારી ચાલી નથી. તમારી તબિયતમાં ફેરફાર, જીવનમાં ફેરફાર, વિચારમાં ફેરફાર એમ થતું આવ્યું છે. છતાં એ બધામાં અનુસ્યૂત એવી ઉન્નતિની ઝંખના તરી આવે છે. પૂજ્ય શ્રી બાપુજીની ફિલસૂફી પરની તમારી દૃઢ શ્રદ્ધા એજ તમને મદદગાર થઈ છે. આસપાસના લોકોના દોષ જોતા ગુણ ન વિસારવા એ તમારો સ્વભાવ તમને તારક થયો છે.

માણસ ૧૬મે વર્ષે સ્વતંત્ર થાય છે. ૨૪મે વર્ષે સ્વયંપુરુષ થાય છે. એટલે મારે હવે તમને ઉપદેશ તો ન જ કરવો જોઈએ. તમારી ઉંમરે મને જો કોઈ જીવનની પવિત્રતા ભવ્યતા અને સ્વતંત્રતા બરાબર સમજાવત તો મેં જે ભૂલો કરી તે ન કરત અને મારું જીવન આજે વધારે નિર્મળ અને વધારે ઉપયોગી નીવડત.

માણસ જીવનનું ગાંભીર્ય અને તેની ભવ્યતા જેમ જેમ જુએ છે. તેમ તેમ તેના આશયો શુભ થતા જાય છે. તેનું હૃદય નિર્મળ અને ઉદાર થતું જાય છે. અને ક્ષુદ્ર વિચાર મનમાં ઉઠતાં પહેલાજ શરમાઈને પાછા જાય છે. આપણી ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓ આપણે સાંખી લઈએ છીએ તેથી જ પડયા રહીએ છીએ. આ મારું આત્મનિરીક્ષણ તમને ઉપયોગી થાઓ. તમારું હવે પછીનું જીવન નીરોગી, સ્વસ્થ અને કાર્યપૂર્ણ થાઓ. તમને બધી જાતની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાઓ.

તમારો ઉત્કર્ષ ચાહનાર.^{૬૬}

— કાકાના શુભાશિષ

ચિ. સરોજ,

ટાઈપ કરેલા કાગળનો જવાબ મારે હાથે ન મોકલું તો ચાલે ને ? કેટલું સરસ ટાઈપ કર્યું છે ! આ મુદ્રણચંત્રની મુદ્રાઓ રૂપાળી છે. રોજ એક કલાક એનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો બસ છે.

ચિ. અનસૂયાનો એક કાગળ છે. ચંદનનો પણ આજે કાગળ છે. એની તબિયત હવે સુધરવા માંડી છે. ૨૬મીએ સતીશ પાછો સ્વદેશ પહોંચે છે. ૨૭મીએ અમદાવાદ જશે. ત્યાં સુધી એ છોકરી હરતી-ફરતી અને હસતી-મલકતી થઈ જશે. દિલ્હી જઈશ ત્યારે 'ગોપીહૃદય' માટે કંઈક કહેવા સૂચવવા જેવું હશે તે સૂચવી દઈશ.

— કાકાના સપ્રેમ શુભાશિશ

અહીં અન્ય એક ઉલ્લેખનીય પત્ર છે. જેમાં કાકા સાહેબ નારીનો મહિમા કરતો પત્ર લખે છે. તે સાથે સાથે એ પણ જાણવા મળે છે કે ક્યારેક ટૂંકા પત્રો લખે છે તો ક્યારેક લાંબાં પત્રો પણ લખે છે. પરંતુ દરેક પત્રની અંદર કંઈક ને કંઈક ચિંતન રહેલું છે. તે હંમેશા પોતાના વિચારો રજૂ કરવા માટે ઉત્સાહી છે.

શિવની જેલમાંથી

તા. ૨૭-૮-૪૪

હું હિમાલયમાં હતો ત્યારે મેં માતાની પૂજાની દીક્ષા લીધી હતી. દુર્ગાપાઠ કરતો. પણ એમાં ઓર્થડોકસી હતી નહીં. ઈશ્વરને માતા તરીકે ઓળખવાની વૃત્તિમાંથી એ ઉપાસના ખીલી હતી. એ ઉપાસનામાંથી મેં ઘણું મેળવ્યું સ્ત્રી— જાતી પ્રત્યે મારામાં નાનપણમાં જે અનાદર રેડવામાં આવ્યો હતો. એ આ ઉપાસના દ્વારા દૂર થયો અને પૂ. બાપુજી પાસેથી જજ્યારે અહિંસા ધર્મ શીખી શક્યો ત્યારે તો ઓગસ્ટ ડોટ કરતા પણ વધારે ઉમદા રીતે માનતો થયો કે આદર્શની દૃષ્ટિએ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઉચ્ચ પ્રાણી છે. સામાજિક પરિસ્થિતિને કારણે સ્ત્રી પોતાનું એ સ્થાન ભોગવી શકતી નથી. ઉચ્ચ કોટીના પ્રાણીને હિન સ્થિતિનો ભાગ ભજવવો પડે ત્યારે એ દુઃખી થાય છે. એનું કાંઈ નહીં પણ એના જીવનમાં જે વિકૃતિ આવે છે તે અસહ્ય હોય છે. સ્ત્રી જ્યારે પોતાના સાચા સ્વભાવને ઓળખશે અને એને જ વફાદાર રહેશે, અને પુરુષ પણ સ્ત્રીને ઓળખીને એની ખાસિયતોની કદર કરશે, ત્યારે માનવી દુનિયાનું નેતૃત્વ—રાજ જ નહીં. સ્ત્રી જાતિ પાસે જ જશે. પછી પુરુષો સ્ત્રીઓથી ડરતા પણ નહીં ફરે અને એમને વશ કરવાની અપેક્ષા પણ નહીં રાખે. સ્ત્રીજાતિને ઓળખવી, એના હૃદયની કદર કરવી. એના વિકાસ માટે પરિપૂર્ણ અવકાશ આપવો અને એને પોતાની હીન પ્રવૃત્તિઓમાં ઘસડવી નહીં; એટલી સાધના જો પુરુષો કરે તો દુનિયાના ઘણાં દુઃખો જલદી મટી જશે.

આજે દુનિયામાં જે ચાલી રહ્યાં છે. તેને રોકવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓનો હતો પણ પુરુષો સ્ત્રીઓને પોતાની પાછળ ખેંચવામાં સફળ થયા છે. એથી દુનિયાનું ઘણું નુકસાન થયું છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ પુરુષો પાસેથી દોરવણીની અપેક્ષા રાખતી ફરશે. એમની દોરવણી સ્વીકારશે એમની પાછળ જશે અને જ્યાં સુધી પુરુષો સ્ત્રીઓને દોરવાની પોતાની લાયકાત નથી એ ઓળખશે નહીં. ત્યાં સુધી બધું આમ જ ચાલવાનું.

અત્યાર સુધી પુરુષો કહેતા આવ્યા છે કે બ્રહ્મચર્ય પુરુષો માટે જ છે. સ્ત્રીઓ માટે એ છે જ નહીં, સ્ત્રીઓને એ પરાણે પાળવું પડે, એ વાત જુદી એ બધું એકાંગી કથન છે. સાચી વાત એમ લાગે છે કે સ્ત્રીઓને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે. તે પુરુષોની પેઠે વાસનાતૃપ્તિ પૂરતો નથી પણ માતૃપદના ગૌરવને કૃતાર્થ કરવા માટે છે. પણ જે સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાએ બ્રહ્મચર્યનો સ્વીકાર કરશે તેમની શક્તિ પુરુષો કરતાં અનેકગણી ચઢી જશે.

રોમન કેથલિક લોકો ન પરણનાર ધર્મગુરુને ' ફાધર ' કહે છે. એમાં આદર્શ એ છે કે જે સંતાન પેદા નથી કરતો તે આખી માનવકોટિનો પિતા બને છે. એવા પિતા બાપુજી જેવા થોડા થયા છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાએ અંતઃપ્રેરણાથી બ્રહ્મચર્યનો સ્વીકાર કરશે. ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં ધર્મપત્ની શારદામાતાની પેઠે તેઓ ખરેખર વિશ્વમાતા બનશે. શારદામાતાના સહવાસને કારણે જ રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાની સાધના સિધ્ધ કરી શક્યા એમ હું માનું છું અને જાણું છું અને આજે રામકૃષ્ણ મિશનના સંન્યાસીઓમાં શારદામાતાની ભક્તિ કરીને, એમની પાસેથી પ્રેરણા-દીક્ષા લઈને કેટલાયે બ્રહ્મચારીઓ અને સંન્યાસીઓ આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય મેળવી શક્યા છે. બુદ્ધપત્ની યશોધરા(ગોપા) વિશે કશો ઈતિહાસ નોંધાયો નથી. પણ એણે પોતાના દીકરાને જે દિક્ષા આપી તે એક જ એનું વલણ બતાવે છે. શારદામાતા અને યશોધરા પત્નીને સ્થાને પહોંચીને પછી વિશ્વમાતાની પદવી સુધી પહોંચ્યા જેઓ બ્રહ્મચારિણીની ભૂમિકામાંથી જ પોતાના તેજથી, વિશ્વમાતા -જગત્જનનીનું સ્થાન લેશે તેમને માટે જ ભવિષ્યનો કાળ છે. તેઓ જ અહિંસાધર્મની દિક્ષા પોતાની પ્રેમશક્તિથી દુનિયાને આપશે, એવી વિશ્વમાતાઓ કોઈનો આશ્રય ન શોધતાં, અસંખ્યજનોને આશ્રય દેશે, આધારરૂપ થશે. માનવી જીવનનું છેલ્લું ચિત્ર તેઓ જ જોઈ શકશે અને દોરી શકશે.

એવી વિશ્વમાતાઓને ભક્તિનમ્ર પ્રણામ !

— કાકા કાલેલકર

ઉપરના પત્રોનો ફક્ત નમૂના રૂપ જ છે. પ્રથમ પત્રમાં શ્રી નેત્રમણિભાઈને લખેલા, આરોગ્ય, અધ્યાત્મ અને જીવનના સુખદુઃખ તેમજ બીજા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા અંગત પત્રો છે. આ પત્રસ્વરૂપમાં કેટલું બધું જ્ઞાન આપી દે છે. બીજો પત્ર ચિ. ચંદનને અહીં સ્ત્રી જાતિની નબળાઈ અને સમાજ દ્વારા તેનો ઉઠાવાતો ગેરલાભ તેની વાત કરી છે. ત્રીજો પત્ર ચિ. બબલીને લખેલો તેમાં સ્વાસ્થ્ય અને પ્રકૃતિની મહત્તા દર્શાવવામાં આવી છે. ચોથા પત્રમાં એક ખાસિયત જોવા મળે છે કે દરેક પત્રની તારીખમાં તે દિવસનું

મહત્ત્વ પણ બતાવે છે. અને તે મહાન કે સામાન્ય પ્રસંગને પણ બિરદાવતા ભૂલતા નથી. ત્યાર પછી સ્ત્રીનું મહત્ત્વ દર્શાવતો પત્ર છે. અહીં, સ્ત્રીજાતિનું કલ્યાણ ઉદ્ધાર માટે તે બનતું કરી છૂટવા માટે તૈયાર છે.

આપણે ત્યાં પત્રસાહિત્ય બહુ નથી. આપણા યુગમાં રવીન્દ્રનાથ, શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજીએ હજારો બલકે લક્ષ્યાવધિ પત્રો લખ્યા છે. પણ હજી તે ધીમે ધીમ સુલભ થતા આવે છે. ગુજરાતીમાં કિશોરલાલભાઈ અને પ્રો. ઠાકોરના પત્રો એકત્રિત કરીને પ્રગટ કરવા જેવા છે. કાકાસાહેબના પત્રો સમભાવ, બહુશ્રુતપણું, વિનોદવૃત્તિ આદિ એમના વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ સમૃદ્ધ પાસાનું મનભર પ્રતિબિંબ પાડનાર છે. વાસરી અને પત્રસાહિત્યને સ્વાભાવિક સાહિત્ય ગણવાનો એમનો સહજ પક્ષપાત સમજી શકાય અવો છે. અહીં. તેમના પત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની આગવી શૈલી ઊભી કરી છે.

૩.૧૧ અનુવાદ

ભાષાંતરકાર અથવા અનુવાદક ખરું જોતાં સંસ્કૃતિક્ષેત્રના એલચીઓ હોય છે. પરસ્પર સૌમનસ્ય અને આત્મીયતા વધારવી એ પવિત્રકાર્યને તેઓ વરેલા હોય છે. બે ભાષાનું ફક્ત ઉપલક્ષિયું જ્ઞાન હોય તો માણસ એ કામ કરી ન શકે. બે ભાષાની ખૂબીઓ એના વાક્યપ્રચાર અને એમનાં હાર્દ સાથે ગાઢ પરિચય હોવો જોઈએ. બંને સમાજ સાથે સરખી જ આત્મીયતા પણ હોવી જોઈએ. બંને સમાજના સ્વભાવના વિશેષો સાથે કેવળ પરિચય જ નહીં પણ સહાનુભૂતિ પણ હોવી જોઈએ. આટલી યોગ્યતા સાથે કરેલા અનુવાદો ખરેખર જ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આશીર્વાદ સમા હોય છે.

— કાકા કાલેલકર

કાકાસાહેબે "રવીન્દ્ર-સૌરભ" અને "માનવી ખંડિયેરો" માં અનુવાદ કરેલો છે. "રવીન્દ્ર-સૌરભ" ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયેલું છે અને તેમાં ઓગણચાલીશ લેખ આપેલા છે. આ અનુવાદ ચિ. સરોજિની એ પ્રેમપૂર્વક કર્યો છે. અઢાર વરસ થયાં ચિ. સરોજે મારી તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં મને સાથ આપ્યો છે. પ્રવાસને અંગે ખેડેલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત પત્રવ્યવહાર અને સાહિત્ય-સેવા, દરેકમાં એનો હિસ્સો છે જ. એટલે 'વખત નથી મળતો' એમ કહેવાનો અધિકાર મારા કરતાં એને વધારે છે. વૃદ્ધ પિતાની ખાવાપીવાની વગેરે સગવડ ઉપર દેખરેખ રાખવી એ જ દીકરી માટે આખું ધ્યાન માગનારી પ્રવૃત્તિ છે. તે સાચવીને નિત્યના કાગળો લખવા અને રોજ ઊઠીને ઉભી રહેતી મુસાફરીની તૈયારીઓ કરવી.

મૂળ બંગાળી લખાણ રવીન્દ્રનાથ વિશ્વકવિની પ્રતિભાના પ્રતિનિધિરૂપ છે. બંગાળીના મારા મરાઠી અનુવાદ પરથી કરેલા આ ગુજરાતી અનુવાદમાં પણ એક જાતનો ત્રિવેણી સમન્વય સધાયો છે. "પગદંડી" માં પ્રકૃતિ સાથે માણસનું જીવન વણી લેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય પગ વડે ચાલે છે ત્યારે તેને યાત્રા કહે છે, પ્રાણ વડે ચાલે છે ત્યારે તેને જીવન કહે છે, સમુદાયથી ચાલે છે તેને સમાજ કહે છે, લોકો સાથે મળીને ચાલે છે એટલે એ સમાજ થાય છે. પેઢીની પેઢીઓ જ્યારે ચાલવા માંડે છે. અને દિક્ તથા કાળને ઓતપ્રોત કરી જીવનપટ વણે છે ત્યારે તેને ઈતિહાસ કહે છે. આ બધા જ છે ચાલનારાઓના સંઘ. જીવન એમનું જ છે, પુરુષાર્થ એમનો જ છે. આ સાધકો ને જ આજ લગી સિદ્ધિ મળતી રહી છે અને સિદ્ધ મળ્યાં છતાં તેમનું ચાલવાનું અટક્યું નથી. હાથના પરિશ્રમથી બનાવેલી વાટ અને પગે ચાલી ચાલીને આપોઆપ બનેલી વાટ એ બેમાં ઘણો ફરક છે. બનાવેલી વાટ શિષ્ટ સંસ્કૃતિની પ્રતિનિધિ કહી શકાય, જ્યારે પાયવટ-પગદંડી

લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. બનાવેલો રસ્તો માણસનો પુરુષાર્થ સૂચવે છે; આપોઆપ બનેલી પાયવટ લોકજીવન ગાય છે. બંને પાસે મૌનવાણી છે. એટલે જ બંને અંસદિગ્ધ એવું કશું જ કહેતી નથી. રસ્તાને કાંઈ પણ પૂછવા જાઓ, એ કહે છે. 'પોતાની મેળે સમજી લો, તો પણ જે ન સમજાય તે ચાલીને જુઓ. ચાલીને જોવું એ જ અનેક સંશયોચ્છેદી સાધના છે.'

"મેઘઘેર્યા દિવસે" એટલે ઉચ્ચ કોટિનું નાજુક સાહિત્ય, સામાન્ય, લેખોમાં જે જાતના ઘૂંટેલા રસની અને પૂર્ણતાની આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ એવું કશું અહીં મળે નહીં, પણ અહીંના સાદા વર્ણનમાં હૃદયનાં તારને છોડનારું કાવ્ય મળે છે. અને તેમાંથી મનને અસ્વસ્થ કરી મૂકતી સૂર-ભીની મહેક અનુભવાય છે. આ લેખોનું રહસ્ય તર્ક બુદ્ધિથી અથવા વિશ્લેષણ પદ્ધતિથી શોધી કાઢવાનું હોતું નથી. પણ સમવેદનાથી અથવા સહાનુભૂતિથી આકલન કરવાનું હોય છે.^{૬૭} "મેઘદૂત" ની રચના એક કન્યાના ભાવ રજૂ કરે છે. "મિલનના પ્રથમ દિવસે શરણાઈ શું બોલી હતી?" એણે કહ્યું હતું. મને જે વ્યક્તિ દૂરની લાગતી હતી તે જ આજે મારી પાસેમાં પાસેની આત્મીય થઈ છે. શરણાઈએ એમ પણ કહ્યું કે 'પકડાયા છતાં જે પકડાયા જેવું લાગતું નથી તે આજે પકડાયું છે અને જે મળવાથી બધી જ મિલકત કરતાં વધારે નીવડે છે તે આજે મળ્યું છે.' તો પછી રોજ જ શરણાઈ એમ શા માટે વાગતી નથી ?

એવે સમયે પોતાની છાયાનો પાલવ ઉડાડતી નવવર્ષા પૂર્વ દિગન્તમાં આવી ઊભી. ઉજ્જયિનીના કવિનું સ્મરણ થયું. મનમાં થયું પ્રિયા પાસે દૂત મોકલું. હે મારાં ગીત, કરો ઉડ્યન અને નજદીકીની લાલસાનું આ અતિ દૂરનું અને દુર્ગમ નિર્વાસન પાર કરી જાઓ. ત્યારે હવે એમને જવું પડશે. કાળની ઊલટી દિશામાં શરણાઈના કાંપતા સૂરોની પાછળ પાછળ અમારા પ્રથમ મિલનના દિવસ તરફ અમારા તે દિવસ તરફ જે ચરાચર વિશ્વની ચિરવર્ષાની અને ચિરવસંતની સુગંધથી અને કુંદનથી, કેતકીવનના દીર્ઘ નિઃશ્વાસથી અને શાલમંજરીના ઉત્કટ આત્મનિવેદનથી ઉભરાઈ રહ્યો છે.

શાંત તળાવના કિનારાની નારિયેળીથી મર્મર મુખરિત વર્ષાના સ્વરને જ મારો અવાજ માની તેને, પોતાના છુટા વાળનો હળવો અંબોડો બાંધી, કમરે પાલવ ખોસી, સંસારમાં વ્યસ્ત એવી મારી પ્રિયાને કાને પહોંચાડો.

"સંધ્યા અને પ્રભાત" અહીં સાંજ પડી છે. હે સૂર્યનારાયણ, કયા પ્રદેશમાં, કયા સાગરને પેલે પાર તમારું પરોઢ થતું હશે અત્યારે ? અહીં અંધારામાં રાતરાણી પુલકિત થઈ, શયન ઘરના ઉમરા પાસે પહોંચેલી અવગુંઠનની નવવધૂની જેમ, આ જ વખતે પરોઢિયે ખીલનારો સોનચંપો કયાં ફૂલ્યો હશે ?" ^{૬૮} કોઈક અત્યારે જાગ્યું. કોઈકે રાત્રે સળગાવેલો દીવો ઓલવ્યો અને રાત્રે ગૂંથેલી સેવંતીના ફૂલની માળા ફેંકી દીધી.

"કૃતધૂન શોક" કવિ જણાવે છે. હે હૃદયને આધાત થાય ત્યારે શોક થવો સ્વાભાવિક છે પણ તે શોકથી પોતાની દૃષ્ટિ કલુષિત કરી, કૃતદનપણે દુનિયા સાથે વેર શા માટે બાંધી દેવું ?

માયાવાદ ખરેખર જ આધ્યાત્મિક સત્ય છે ? જીવનનું રહસ્ય છે ? કે નિરાશ થયેલી બુદ્ધિનો હતાશ નિઃશ્વાસ છે. ? તત્ત્વજ્ઞાન એટલે જીવનનું રહસ્ય. જીવન જેટલું ગૂઢ હોય તેટલું જ તે પણ ગૂઢ હોવાનું આ રહસ્યને સહેલું કરવાનો મોહ તત્ત્વજ્ઞાની ઘણીવાર રોકી શકતો નથી અને પરિણામે આવું તત્ત્વજ્ઞાન એકાંગી બને છે. " અંતિમ તત્ત્વ શું એ જો સમજી લેવું હોય તો તે પ્રેમને પૂછી જુઓ" પ્રેમ કેવળ અંતિમ તત્ત્વ જ

નહીં પણ સર્વ તત્ત્વોની અંતિમ કસોટી છે. પ્રેમ જે માન્ય કરે તે જ સત્ય એટલું સૂત્ર જો સ્વીકાર્યું હોય તો સર્વત્ર પ્રકાશ જ પ્રકાશ થશે. જીવનને પ્રકાશમય કરવાની શક્તિ એકમાત્ર પ્રેમની જ છે. મન અને બુદ્ધિ પોતપોતાનો કારભાર સુખેથી ચલાવે, પણ એમણે દષ્ટિ લેવી જોઈએ. પ્રેમ પાસેથી જ. આમ "કૃતધ્ન શોક" પ્રેમનો મર્મ સમજાવે છે." ૬૯

બીજાવિભાગમાં પ્રથમવાર્તામાં શિક્ષણની વાત કરવામાં આવી છે. "સીમાલંઘન " માં માણસના મનનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. " ગમે તે દેશનો અને ગમે તે કાળનો ઇતિહાસ લો નામો જુદાં, પ્રસંગો જુદાં, સંસ્થાઓ જુદી, સાધનો જુદાં, પ્રજાઓ પણ જુદી; પણ મનુષ્ય સ્વભાવ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સરખો જ. એના જીવનનાં પ્રેરક તત્ત્વો સરખાં જ. આપણાં દેશના લોકોને સાદા ઇતિહાસના અધ્યયનનો કંટાળો, તેથી તેમણે બધા ઇતિહાસમાંથી સનાતન તત્ત્વો શોધી કાઢી, જ્યાં દેશ પણ નથી અને કાળ પણ નથી એવો સાર્વભૌમ, સાર્વકાલિક અથવા દેશકાલાતીત એવો ઇતિહાસ લખી રાખ્યો. આપણા જ દેશના નહીં પણ આખા જગતના વિદ્રતા-વિમુખ ડાહ્યા લોકોએ જ સનાતન ઇતિહાસ લખી રાખ્યો છે. અહીં, ઇતિહાસનો સનાતન ઇતિહાસ ગ્રથિત કર્યા છે.

"પટ" ના અનુવાદમાં એક વાક્યમાં ઋષિવચનના જેટલું જ ગાંભીર્ય છે. પ્રેમથી ભક્તિથી, ભયથી, વાકથી, દ્વેષથી અથવા ક્રોધથી જેનું આપણે અખંડ સ્મરણ કરીએ, ધ્યાન ધરીએ, તેના ગુણદોષ તો શું તેનું રૂપ પણ આપણામાં ઊતરે છે. એમ અનુભવી લોકો કહે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રી જો કોઈ માણસનું અખંડ ધ્યાન કરે તો તે માણસના ચહેરાનો પ્રભાવ પેટમાંના બાળક પર પડ્યા વગર રહેતો નથી. એમ વૃદ્ધોને મોઢે આપણે સાંભળીએ છીએ વિષ્ણુભક્તો વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવા લાગે એટલે એમનો ચહેરો પણ ધીરે ધીરે વિષ્ણુ જેવો બનવા લાગે છે. અને તેથી જ પુરાણકારો કહે છે કે આવા લોકોને સારૂપ્ય કોટીની મુકિત મળે છે. (સલોકતા, સમીપતા, સરૂપતા અને સાયુજપતા એવી ચાર ઊતરોત્તર શ્રેષ્ઠ મુકિત મનાય છે.) વેદાન્તી લોકો પણ 'ભ્રમરીકીટ' ન્યાયનું વર્ણન કરે છે. કહે છે કે ભ્રમરી જીવતા કીડાઓને પોતાના ઘરમાં લઈ જઈને રાખે છે અને રોજ તેમને ટોચ્યા કરે છે. 'હમણાં ભ્રમરી આવશે અને અમારી ટોચણી ફરી શરૂ થશે' આ ભયથી કીડા ભ્રમરીનું ધ્યાન કરે છે. આને પરિણામે કીડાનું રૂપાન્તર થઈ તેઓ ભ્રમરીના બચ્ચાં બને છે. (આ ફક્ત કવિકલ્પના છે. વસ્તુ સ્થિતિ કદાચ જુદી પણ હોઈ શકે) ટૂંકમાં જે વ્યક્તિ જેનું સતત સ્મરણ કરે છે. તે તેને મળવાની શક્યતા વધી જાય છે. જેમ મહેનત કરે એટલે ફળતો મળવાનું જ છે.

"પહેલો પત્ર"માં નવવધૂ સાથે તેનું હતું આ પહેલું વહેલું મિલન અને ત્યાર પછી તે પહેલ વહેલો પ્રવાસે નીકળ્યો હતો.

કોઈ પણ કવિ જ્યારે મનોવ્યાપારની નાજુક ખૂબીઓનું વર્ણન કરે છે. ત્યારે તેમાં પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ જ તાકત થાય છે અને તેથી કોઈ પણ લેખક અથવા કવિનું લખાણ એ પોતે જે વર્ગમાં રહે છે. તેના વાતાવરણને અનુરૂપ જ હોય છે. પરિચિત વાતાવરણમાં તંબૂરા પર જ તેની કલ્પનાના આરોહ-અવરોહ છેડેલા હોય છે.

લેખક જેવા ગર્ભશ્રીમંત અને રાજદરબારી વાતાવરણમાં વિચરનાર વ્યક્તિની કલ્પના શક્તિ ગમે તેટલી જોમદાર હોય અને સહાનુભૂતિ ગમે તેટલી ભેદક હોય પણ દુઃખી થયેલ ગરીબના થતા અપમાનની આટલી યથાર્થ કલ્પના અને તેનો સૂઝેલો આવો વિલક્ષણ પણ રામબાણ ઉપાય આ કવિના મનમાં આવ્યો

જ શી રીતે એનું આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નથી. ખરેખર આ કવિની સહાનુભૂતિ વિશ્વગામી લાગે છે. માનવજાતિના દરેક પ્રકારની મનોભૂમિકાના પોપડા પોતાના મનમાં એણે સાચવી રાખેલા હોવા જોઈએ. આટલી વિશ્વવેદિતા પૂર્વજન્મની સાધના વિના સિધ્ધ થઈ શકતી હશે ? આવ પણ સવાલ મનમાં ઊઠયા વિના રહેતો નથી ?

આવો પ્રશ્ન ઉઠવાનું કારણ આ એક જ રેખાચિત્ર નથી. આ જ શક્તિ અનેક ઠેકાણે અનુભવાઈ છે. "ભેટ"માં માતાપિતા અને પુત્રના પ્રેમની વાત કરીને સમસ્ત સંસારની વાત કરી છે. જે દૂર ગયા છે, પછી તે મનથી દૂર થયા હોય અથવા દૂર દેશ ગયા હોય, તેમને રોજ મળી શકાતું નથી. તેમની સતત, અખંડ સેવા થઈ શકતી નથી. આ વિષાદ અને આ વિરહ ભરી કાઢવા માટે આપણે ખાસ ખાસ દિવસે મોંઘી ભેટો મોકલીએ છીએ. જેઓ પાસે છે, તે તો છે જ, તેમની સાથે પ્રેમની આપ-લે અખંડ ચાલે છે. તેમને ભેટ આપવી એટલે જ્યાં દૂરી નથી. ત્યાં તે ઉત્પન્ન કરવા જેવું છે. પ્રેમને તે શી રીતે સહન થાય ?

અહીં સુધી તો બધું ઠીક, માં ની ભાવના અને માની ભૂમિકા કવિને સમજાઈ, આપણને પણ સમજાય છે. પણ પેલા નાનકડા અર્ભકનું શું ? તેને આ ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન શી રીતે સમજાય ?

"સ્વાગત ગીત" જેમ કાકાસાહેબે જીવનદેવતાની જીવનભર ઉપાસના કરી તેમ રવિબાબુએ જીવનદેવતાની ઉપાસના ઘણા વર્ષો કરી. આયુષ્યભર કરી તેને લીધે એમને જીવનદેવતાનાં અનેકવિધ દર્શન મળ્યાં, જે રીતે નરસિંહ મહેતાને શ્રી કૃષ્ણનો રાસ એક રાગ જોવા મળ્યો અને તે રાસલીલાનું વર્ણન અને મહાત્મ્ય તે જન્મભર ગાતા રહ્યા તે જ રીતે રવિબાબુએ પોતાનાં અસંખ્ય ગીતોમાં" અનેક નાટકોમાં કેટલીક ખાસ રૂપક કથાઓમાં અને પોતાનાં ઉદ્બોધક પ્રવચનોમાં પોતાની એ અસહાય દેવતાનું અનેક રીતે વર્ણન કર્યું છે.

ઉપનિષદ્ કાળના ઋષિઓને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતા વેંત તેઓ લોકોને કહેતા ફર્યા-હે લોકો, તમે જેની ઉપાસના કરો છો તે યથાર્થ પરબ્રહ્મ નથી; તે કેવું છે તે હું કહું છું, કારણ તેને મેં જાણ્યું છે. "કથિકા" માં વ્યક્તિના કોધની વાત કરે છે. "પૂર્વ આફ્રિકાને પેલે પાર રુઆંડા-ઉરુંડીના રમણીય પ્રદેશમાં ફરતી વેળાએ એક પહાડ અને એક સરોવર વચ્ચે કાળોમેશ "લાવા" ફેલાયેલો જોયો જ્યાં જઈએ ત્યાં "લાવા" રસનાં અસંખ્ય વમળો થીજીને કરચલીઓ પડીને તેમાં તડો પડી ગઈ હતી જાણે સર્વનાશનું સામ્રાજ્ય જવાળામુખી ફાટયે ત્રણેક વર્ષો થયા હશે.

કેટલાક માઈલ આગળ થયા તો તેર વરસ પહેલાનું આવા જ એક જવાળાસ્ફોટનું એવું જ દશ્ય. ત્યાં માત્ર સમયબળે થોડો ફેર થયો હતો. લાવા રસના તરડાયેલા કોલસાના ખાડા ખોચરામાં વાયુએ થોડી થોડી માટી લાવીને નાખી હતી. અને એ માટીમાંથી કુમળું કુમળું ઘાસ પોતાનાં હરિતપર્ણની પ્રસન્ન-કોમળ ધજા નાજુકપણે હલાવીને જીવનનો વિજય જાહેર કરતું હતું.

સર્વનાશ ગમે તેટલો ભીષણ હોય, અલ્પજીવી હોય છે. તેના માથા પર પાણી છાંટીને પ્રાણમય જીવન પોતાનું સનાતન માંગલ્ય પ્રગટ કર્યા વગર રહેતું નથી. અંતે તો સત્યનો વિજય થાય છે. આસ્થાથી જ અમરતા પ્રાપ્ત થાય છે.

WHO WALK ALONE ના લેખક "પેરી બરજેસ" અમેરિકાના હતા. તેનું અનુવાદ "કાકાસાહેબ કાલેલકરે" માનવીના ખંડિયેરો' ના નામે કર્યું છે.

કેટલું વિચિત્ર છે કે મનુષ્યોને ખંડિયેર થયેલા એકાદ મંદિરમાંથી ભવ્ય પ્રેરણા મળે છે, પણ ખંડિયેર થયેલા માનવીમાં માત્ર તેને તેઓ જોઈ શકતા નથી !" ૭૦ — એસ્ટરટન

"માનવી ખંડિયેરો" નવલકથાની કથાવસ્તુ આ પ્રમાણે છે. "ફિલિપાઈન ટાપુઓ પર અમેરિકાનું રાજ થયું તે પહેલાં ત્યાં સ્પેન દેશનું રાજ્ય હતું. ફિલિપાઈનો એ રાજ્યથી અસંતુષ્ટ હતા, અને પ્રજામાં કેટલાંક ક્રાંતિકારી દળો પણ હતા તેટલામાં અમેરિકા અને સ્પેન વચ્ચે લડાઈ જાગી અને અમેરિકાએ ફિલિપાઈન બેટો પર ચડાઈ કરી અને સ્પેનને હરાવી બેટો પર કબજો કર્યો. તે ચડાઈને કેટલાક ફિલિપાઈન દેશભક્તોએ મદદ પણ કરી. તે માનતા હતા કે પરગજુ અમેરિકનો ફિલિપાઈન બેટોને સ્પેનના જુદમમાંથી મુક્ત કરીને ચાલ્યા જશે. પણ અમેરિકાએ ફિલિપાઈન પ્રજાને 'સ્વરાજ માટે લાયક' બનાવવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો અને "કમશ: સ્વરાજ" આપવાનું ઠરાવ્યું. એ સ્વરાજદાન કટકે કટકે અપાતું હતું, તેટલામાં હમણાની લડાઈજાગી, ને જાપાને એ ટાપુઓ પર કબજો કરી અમેરિકાનો ભાર પોતાને માથે ઉપાડી લીધો, હવે ફિલિપાઈનને સ્વરાજ માટે લાયક બનાવવાની તાલીમ કોણે આપવી તે બાબત અમેરિકા અને જાપાન વચ્ચે સખત હરીફાઈ ચાલી હતી તે દરમિયાનમાં લડાઈ પૂરી થઈ, ફિલિપાઈન બેટો પાછા અમેરિકાના તાબામાં આવ્યા અને તેમણે છેલ્લે ચોથી જુલાઈને દિવસે ફિલિપાઈન બેટોની એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર કરી છે.

ટૂંકમાં આ નવલકથામાં રોગીઓ પ્રત્યે દયા પેદા કરવાનો પ્રયત્ન નથી, પણ કોઢીઓ પણ આપણા જેવો જ માણસ છે, અને મનુષ્ય તરીકે બીજા મનુષ્યોના સહકાર, સમભાવ અને આદર ના અધિકારી છે એ આમાં સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ કરેલું છે. ભાવનાશીલ તથા નાજુક મનનાં માણસોને કોઢ અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે કે ચીતરી ચડાવે છે. છતાં આ ચોપડીમાં કોઈને ચીતરી ચડે, વિહ્વલ કરી મૂકે કે ચિત્ત મલૂલ થાય એવું લાગશે નહીં. ઊલટું, એક વીરગાથા વાંચ્યાની પ્રસન્નતા લાગશે.

'માનવી ખંડિયેરો' મૂળ તો એક અમેરિકન સૈનિકની આત્મકથા છે. ફિલિપાઈન ટાપુઓમાં અમેરિકાનું સ્પેન સાથે જે યુદ્ધ જામ્યું હતું. તેમાં એ સૈનિક તરીકે ગયેલો. ત્યાંથી સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી ઘણે વરસે એને કોઢ દેખાયો—આવું નસીબ તેનું એકલાનું જ નહોતું. પણ તે વખતના અમેરિકન સૈનિકોમાંથી ત્રીસ કરતાંયે વધારે જણ અમેરિકાના લુઝિયાના — સ્ટેટમાં આવેલા કુષ્ઠાલયમાં દરદી તરીકે રહેલા.

મેં ભાઈ નેડનો વૃતાંત એટલા જ માટે કહ્યો છે કે એને હું સારી પેઠે ઓળખતો હતો. બીજું કારણ એ કે આ રોગ સામે ઝૂઝવાનું એનું કામ પૂરું થયું છે, અને હવે તે એ રોગ સામેના યુદ્ધના ધારાતીર્થમાં શયન કરે છે. ઉપરાંત, ખાસ કારણ એ કે રોગને કારણે નવી અને ભયાનક દુનિયામાં દાખલ થવાથી ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ સામે એને જે યુદ્ધ કરવું પડ્યું, અને તેમાં એણે જે વિજય મેળવ્યો તે માનવજાતિની એક અદ્ભુત વીરગાથા છે. એમ મને લાગ્યું. હું એવા કેટલાયે અમેરિકન લડવૈયાઓને તેમ જ કૂડીબંધ બીજાઓને અંગત રીતે ઓળખું છું કે જેમણે તદ્દન નિરાશ કરી મુકનારી સગવડો હોવા છતાં, રોગ થયા પછીના નવા સંસારને નેડના જેટલી જ હિંમતથી નિભાવી લીધો છે. તેમાંના કેટલાઓને પોતાના જૂના જીવનની વિદાય લેતાં નેડના જેટલું જ અથવા એથીયે વધારે નુકસાન વેઠવું પડ્યું છે. કેટલાકને તો ધીકતો ઘરસંસાર છોડવો પડ્યો છે અને બૈરાછોકરાંથી કાયમ માટે વિખૂટાં થવું પડ્યું છે. "મનન" પ્રકરણમાં લેખકે નાયકને ધીરોદાત્ત આદર્શ પુરુષ ચીતર્યો નથી. લડાઈમાં ભાગ લે છે, પણ કાંઈ ભારે પરાક્રમ કરી બતાવતો નથી;

એના શૂરવીર થવાના કોડ પણ સેવતો નથી. મન અસ્વસ્થ થાય ત્યારે શાંત બેસી જીવનનો વિચાર કરવાને બદલે શરાબને શરણે જાય છે. ધર્મની બાબતમાં એનો કોઈ ખાસ અભિપ્રાય હોય એમ લાગતું નથી. નથી તે કોઈ અસાધારણ ઈશ્વરનિષ્ઠ ભક્ત નથી હડહડતો નાસ્તિક, પરોપકાર કરવા જતાં પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર પણ કરી જ લે છે. સ્પેન સામે લડવા જતાં એની જે ન્યાયનિષ્ઠ અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રીતિ ઉછળી આવી હતી. ને સ્પેનનો પરાજય થયા પછી ફિલિપાઈનોને એમનું રાજ્ય પાછું આપવાને બદલે અમેરિકન સરકારે તે પચાવી પાડ્યું. ત્યારે તે એમ કહી પોતાનું મન મનાવે છે કે એ બધી વસ્તુઓ રાજદ્વારી લોકો જાણે; આપણે કેવળ સૈનિક રહ્યા. સ્પેન સાથેના યુદ્ધ પછી ફિલિપાઈનોને દબાવવા માટે રાખવામાં આવેલા લશ્કરમાં તે સ્વેચ્છાએ જોડાય છે. આગળ જતાં , જ્યારે વિસેન્ટિ જેવો કોઈ ફિલિપાઈન ગોરા જાલિમોને ચગદી નાખવાની વાત કરે છે, ત્યારે તેનો પક્ષ ન સમજતાં જ તેની ડોક આમળી નાખવાની એના મનમાં પ્રબળ ઈચ્છા થાય છે. એક જ બાજુનો વિચાર કરવાની માનસિક સંકુચિતતા તેનામાં છે. તેથી પોતાનું રાષ્ટ્ર જે કરે તે સારું જ હોય એવી જાતનું દેશાભિમાની આંધળાપણું તેનામાં દેખાઈ આવે છે, લેખકે કથાનાયકની આ પ્રકૃતિ સ્થિતિ બિલકુલ સ્વાભાવિક રીતે વર્ણવી છે.

જેમ વાર્તામાં કે નવલકથામાં નાયકનું ચિત્રણ એક આદર્શ પૂરું પાડે છે. તેમ નાયકના પણ સદ્ગુણો દીપી ઉઠ્યા છે. ફિલિપાઈન યુદ્ધમાંથી પાછા આવ્યા પછી સૈનિકોની પેઠે એ પોતાની બહાદુરીનાં અને ફિલિપાઈનોના જંગલીપણાનાં રોમાંચક બયાનો પોતાના લોકો આગળ રજૂ કરતો નથી. લોકોને પોતાનો ચેપ ન લાગે અને કોઈને નુકસાન પહોંચાડ્યાનું પાપ પોતાને હાથે ન થાય. એ માટે કુલિયન જતાં પહેલાં જે કપ્ટો એણે સહન કર્યા છે તે એક ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યના ચારિત્ર્ય તેજની ઝાંખી કરાવે છે.

માત્ર શરીરે કોઢ નીકળવાથી તે મનુષ્ય નથી મટી જતો. તેના મનમાં પણ ઘણા સપનાઓ છે તે પણ બીજાની જેમ જીવવા ઈચ્છે છે. તે એક પુરુષાર્થી માણસ છે, રોગ તેને સમાજથી વિખૂટો પાડી અને ખાવાપીવાનું પૂરું પાડી કામ વિનાનો કરી મૂક્યો છે તેને પુરુષાર્થ કરવાને તક અને ક્ષેત્ર જોઈએ છે. તે કળારસિક માણસ છે, તેને સૌંદર્ય નિર્માણ કરવા જ્ઞાન અને ઉત્તેજન જોઈએ છે. વાડી, બંગલા, સંગીત, નૃત્ય, પાળેલાં પ્રાણીઓ, પરણવું-પરણાવવું, જમવું-જમાડવું વગેરે સર્વે કામ અને અર્થના વિષયોની તેને હોંશ છે. તે મિત્રતા અને પ્રેમનો ભૂખ્યો છે, ગૃહસ્થાશ્રમનીયે તૃષ્ણાવાળો છે. તેને કુટુંબીજનો, મિત્રો અને પત્ની જોઈએ છે. તે સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત છે; તેને સજ્જનો અને વિદ્વાનોનો સંગ પણ જોઈએ છે. તેનામાં પરોપકારવૃત્તિયે છે; બીજાને મદદગાર થવાનો સંતોષ તેને જોઈએ છે. ટૂંકમાં કોઢ થવાથી સામાન્ય માણસમાં વસતો એક પણ ભાવ તેનામાંથી ઓછો થયો નથી. જેવો નેડ છે, તેવો જ સેંકડે પચાંણુ કોઢીઓ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ હોવાના, સમાજ તેને હડધૂત કરીને દૂર રાખે કે કુષ્ઠાલયમાં માત્ર તેના ખાવાપીવાની અને દવાની સગવડ કરી કેદ કરી રાખે તે બંનેથી તેમને જીવન જીવ્યાનો અને વધાર્યાનો સંતોષ કેમ મળી શકે ? બીજા રોગીઓ વિષે આપણે તેમ કરતા નથી. ક્ષયવાળા કે ઉપદંશવાળા તો કોઢ કરતાં ઓછા ચેપી નથી. છતાં આપણે તેમને વેપારધંધા કરવા દઈએ છીએ અને સમાજનાં બીજા કામો પણ કરવા દઈએ છીએ. કેવળ કુષ્ઠાલયના કોઢીને જ આજીવન કેદની સજા કરી, નવરા બેઠા બેઠા તડકો ખાવાની જ છૂટ આપીએ, એ કેવી વિષમતા કહેવાય ?

કથામાં અન્ય પાત્રોનું પણ સરસ રીત ચિત્રણ કર્યું છે. કોઢીઓની સેવા કરનાર દાકતરો, નર્સો તથા બીજા સેવકોની સેવાવૃત્તિની કદર યથાયોગ્ય થઈ છે. એ રુઘ્ણસેવામાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પંકાયેલા છે

અને એમની સેવાવીરતા રણવીરતા કરતાં જરાયે ઉતરતી નથી. આવી વીરતા બીજા ધર્મોના લોકોમાં કોઈકના વ્યક્તિગત ગુણરૂપે ભલે જોવાને મળે પણ ખ્રિસ્તીઓએ મિશનરી સંસ્થા દ્વારા તે સેવાવૃત્તિ સંગઠિત કરી છે. અને એ રીતે સેવાની શક્તિ અનેક ગણી વધારી અને ખીલવી છે. તે તેની વિશેષતા છે. મનુષ્ય સ્વભાવમાં વૃત્તિની ઉત્કટતા અને તેમાંથી નીપજતી વીરતા કુદરતે જ રાખેલી છે. પણ ઉત્કટતા અને વીરતાને ધવલગિરિની ટોચ સુધી લઈ જવાનું કામ કેવળ ધર્મ જ કરી શક્યો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના ફ્રાન્સિસ્કન મઠના સાધુઓની રુગ્ણસેવા વિશ્વવિખ્યાત છે. આપણે ત્યાં સેવાની આવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ નથી અને વ્યક્તિઓએ અસાધારણ વીરતા દાખવી હોય તો તેનો ઈતિહાસ આપણે લખી રાખ્યો નથી. પણ મિશનરી લોકો પાસેથી આજે લેવા લાયક વસ્તુ એ છે કે તે લોકોએ ધાર્મિક પ્રેરણાને ખીલવીને અને વિજ્ઞાનની મદદ આપી છે. તેથી સમાજની સેવા ઉત્તમમાં ઉત્તમ થાય છે અને રોગીઓને અધિકમાં અધિક આરામ પહોંચે છે. આપણે ત્યાં, જેમ ગૌશાળાઓ છે. પણ તેમાં ગોપાલન વિદ્યા આપણે ખીલવી નથી. બ્રહ્મભોજન છે. પણ વિદ્યાવૃદ્ધિનો ઉપાય તેમાં સાચવ્યો નથી, અન્નક્ષેત્રો અને અનાથાલયો છે, પણ ત્યાં ઉદ્યોગ મંદિરો ગોઠવ્યા નથી, તેમજ એક તો રુગ્ણાલયો સ્થાપવાની અને હોય તો તેમાં વિજ્ઞાનની મદદ ઉમેરવાની આપણામાં પ્રવૃત્તિ નથી. અપવાદ રૂપે રામકૃષ્ણ સેવાસંઘ ગણાવી શકાય. તેના સેવાશ્રમોમાં ધર્મ, વ્યાગવૃત્તિ, દાનવૃત્તિ અને આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થાનો સુમેળ સુધાર્યો છે. વર્ધાના મહારોગી સેવા મંડળે પણ એજ દિશામાં કામ કરવા માંડ્યું છે. આમ "માનવી ખંડિયેરો"માં એક નવલકથાના બધા જ તત્ત્વો છે. સાથે સાથે તેમાં પોતાના મુખથી કહેવાતી હોવાથી એક આત્મકથા પણ કહી શકાય.

અહીં, કાકાસાહેબે અને કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા એ એક ઉત્તમ કક્ષાની નવલકથા અનુવાદ સ્વરૂપે આપણને આપી છે. પરસ્પર ભાષાના પુસ્તકો અનુવાદ કરવાથી આપણે અલગ અલગ રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિ જાણી શકીએ. અહીં કાકાસાહેબે અનુવાદમાં જે અંગ્રેજી શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે, તે પણ આપણને અલગ કરીને બતાવ્યાં છે. જેથી સામાન્ય ભાવક પણ તેનો આનંદ માણી શકે.

૩.૧૨ પ્રકીર્ણ

કુદરત વિશે લખતાં હું થાક્યો જ નથી. એનું કારણ એ છે કે મને —મારા હૃદયને જે જોઈએ છે, તે જયારે સાહિત્ય કે મનુષ્ય સમાજ પાસેથી મને નથી મળતું ત્યારે હું કુદરત પાસે દોડી જાઉં છું અને ત્યાં આજ સુધી મને નિરાશા નથી મળી.

વાયક એ વાતને મારી પ્રતિભા ગણે કે ગાંડપણ, પણ ! સાચી વાત એ છે કે કુદરતને હું કોઈ કાળે જડ ગણી શક્યો જ નથી. કુદરત મને આમંત્રે છે, મારી સાથે વાતો કરે છે, મને પંપાળે છે, મને શીખવે છે, મુંઝાયેલો હોઉં ત્યારે મને દિલાસો આપે છે અને સહુથી વિશેષ મારી ઉંમરનો ભાર મારી પાસેથી છીનવી લઈ મને સનાતન બાળક બનાવે છે.

કોઈ અમે ન સમજે કે મનુષ્યવસ્તીથી હું કંટાળું છું. કોઈ એમ પણ ન સમજે કે ઝાડપાન, ફળફૂલ, પશુપક્ષી, નદી, સરોવર, સમુદ્ર અને આકાશ, પતંગિયાં અને વહાણો, વાંદળાઓ અને કલ્પના ઓ એટલી જ વસ્તુઓને હું કુદરત ગણું છું. ગામડિયા લોકોએ બાંધેલાં ઝૂંપડા અને કલારસિકોએ ઉભા કરેલા પ્રાસાદો સંતોનું આર્યજીવન અને વિલાસી લોકોએ જીવનનો આનંદ મેળવવા માટે મારેલાં ફાંફાં: બધું જ કુદરતી દૃષ્ટિએ નિહાળું છું.

— કાકા કાલેલકર

"પ્રકીર્ણ"માં અવારનવાર અને પ્રાસંગિક પ્રતિસાદના લેખોનો સમાવેશ કરેલો છે. કાકાસાહેબ તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે ગુજરાતીમાં લખવાની સૌપ્રથમ હિંમત કરી ઈ.સ. ૧૯૨૦માં અને ઈ.સ. ૧૯૨૪થી વધારે લખવા માંડ્યું "અવારનવાર"માં સીતેર લેખ પ્રસિદ્ધ થયા છે અને એમના લેખ પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થશે તો ક્યારેય રોયલ્ટી નહીં લઉં. ફક્ત રિવાજ મુજબ મારી રજા લેવાય એટલે બસ.

આ લેખો લખવા માટે "જ્યારે કોઈએ પ્રેરણા કરી છે. ત્યારે જ મેં લખ્યું છે મંદિરના ઘંટ સાથે એક વાર મેં મારી સરખામણી કરી હતી તે સાવ સાચી છે. કોઈ વગાડે તો વાગે, જે ઢબે વગાડે તે ઢબે વાગે, નાદ ઘંટનો પોતાનો, રણકો પણ એનો પોતાનો જ; પણ મુહૂર્ત અને પ્રયોજન સ્વાયત નહીં પણ દૈવાયત, વિવિધ વિષય પર અને વિવિધ શૈલીથી લખેલા આ પ્રકીર્ણ લેખો કશી રચના, ક્રમ કે યોજના વગર લખ્યા હોવા છતાં એ બધામાં એક જ સળંગ સૂત્રજીવન દષ્ટિ પરોવાયેલી જોઈ મને પોતાને જ આશ્ચર્ય થાય છે. એની અંદર દષ્ટિનો જે વિકાસ છે અને અનુભવનો ધીરે-ધીરે વધતો પરિપાક છે. તે તો હું જ જોઈ શકું છું. આ પાત્રીસ વરસમાં કરેલા પ્રવાસ, વેઠેલી માંદગીઓ, બદલાયેલા રસો, ખેડેલાં, વિવિધ સેવાક્ષેત્રો, ઈશ્વરે આપેલા જાતજાતના સજ્જન સાથીઓ, અને સેવેલા ઉત્તરોતર વિશાળ થતા આદર્શો એ બધાનું મને અહીં સંસ્મરણ થાય છે."૭૧

"બિચારી ઢીંગલીઓ"માં સરસ મજાની ત્રણ ઢીંગલીની ટૂંકી વાત કરી છે. "દેવી કાંઈ તમારા ઘરની ચાકરડી નથી" માં આપને સ્વાભિમાનનો પરિચય થાય છે. જે માણસ અપમાન સહન ન કરે તો કેટલું બધું મેળવી શકે. "વિચાર-કલિકાં"માં સુંદર સુવાક્યો આપેલા છે.

- ◆ નિષ્પાપ જીવનમાં કેટલી સુંદરતા રહેલી છે, તેનું ભાન પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર થાય નહીં.
- ◆ જીવન સુંદર છે. સેવાનંદ સુંદરતર છે. પ્રેમ પરમ સુંદર છે.
- ◆ પોતાની કલ્પના પોતે જ અમલમાં મૂકવી એમાં જ ખરું સ્વાસ્થ્ય છે.
- ◆ નીતિનિયમ કરતાં પ્રેમ, દાક્ષિણ્ય, દયા અને સહૃદયતા એ સ્નિગ્ધ અને ઉદાર ભાવોની કિંમત અધિક છે.
- ◆ હનુમાનકૂદકો મારતી વખતે જોમ કેળવવા જેમ આપણે ખૂબ પાછા જઈએ છીએ તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન માટે પ્રાચીન ઇતિહાસ શોધવો જોઈએ.
- ◆ જે સમાજમાંથી ધર્મનો લોપ થાય છે. તે સમાજમાં અર્થશાસ્ત્ર એ જ સ્મૃતિ બને છે.
- ◆ હૃદયનો જીર્ણોદ્ધાર કરો એટલે સમાજનો, ધર્મનો, સંસ્કૃતિનો જીર્ણોદ્ધાર એની મેળે થશે.

જે છોકરો પોતાના વખતનો સદુપયોગ કરે છે તેને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપો તો જ તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થશે. 'ધ્રુવ' આ લેખમાં પૌરાણીક વાર્તા કરી છે. "પંખી ગીત અને પંખીગીતનો સંભવ" આ બંને લેખોમાં કલ્પનાનું ચિત્રણ કર્યું છે. કલ્પનાથી માણસ કેટલું બધું વિચારી શકે છે. સુખી થવું કે દુઃખી એ માણસ પોતે નક્કી કરી શકે છે.

"ખરું કલ્યાણ"માં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને જે ધર્મની કથા સંભળાવી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે "દેવ, બ્રાહ્મણ, સંત અને યક્ષ બધાં ધાર્મિકની જ પૂજા કરે છે. તવંગર કે ભોગીને કોઈ પૂજતું નથી. દેવો તારા પર બહુ પ્રસન્ન છે, તેનું કારણ એ જ છે કે તું ધર્મ પરાયણ છે. ધનમાં તો બિન્દુમાત્ર સુખ છે; સુખનો

સિંધુ તો ધર્મમાં છે. "સનાતન કાળના સાક્ષી"માં માણસને જીવવા માટે કેટલી જરૂર છે અને કેટલું કામ કરવું પડે તેની વાત અહીં કરી છે. "પ્રલય કાળ થાય છે, ત્યારે પૃથ્વી, ચંદ્ર અને તારાઓ બધાં જ નાશ પામે છે. બારે સવાલ એ ઊઠ્યો, કે આવા અનેક પ્રલયકાળની વાતો કરનાર કવિઓ એ બધું જોવા ક્યાં હાજર હતાં ? પુરાણોમાં લખ્યું છે કે પ્રલયકાળથી પણ પર એવો એક બેટ ક્યાંક છે એ બેટમાં એક પુરાણપુરુષ જેવો એક ઋષિ રહે છે, એ આ પ્રલયકાળની પરંપરાનો સાક્ષી છે.

નારદને મન થયું કે ચાલો આપણે એ ઋષિના દર્શન કરીએ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળની ભૂગોળ વિદ્યા એના કરકમળમાં અથવા ચરણકમળમાં હમેશાં હાજર એને એ સનાતન બેટમાં જતાં કેટલી વાર ! ત્યાં જઈને નારદ જુએ છે. તો એક પથરા ઉપર એક યુવાન જેવા દેખાતા ઋષિ બેઠા છે. અને ઘાસનો એક પૂળો ફુલાવીને માથા ઉપર મુકુટ કે છાપરાની જેમ મૂકી દીધો છે.

નારદે પૂછ્યું : "ભગવન્ ! માથા ઉપર આ ઘાસ શા માટે મૂક્યું છે"

ઋષિ કહે : "તડકો પડે છે, વરસાદ પડે છે, કંઈક રક્ષણ હોય તો સારું"

"તો સરસ મકાન બાંધીને કેમ નથી રહેતા" નારદે પૂછ્યું.

"અરે ! કેટલુંક જીવવું છે કે ઝૂંપડું કે મકાન બાંધવા બેસીએ? આટલાથી ચાલી રહેશે. સ્થાપી રહેવાનું હોત તો મકાન બાંધવાની તરખડમાં પડ્યા હોત" આ પૌરાણીક વાર્તાનો બોધ શો ? એ બોધ યુવાનો જાણે ? કે ઘરડાઓ જાણે ? કે કોઈ ન જાણે ? અહીં પેલો સિકંદર રાજા યાદ આવી જાય છે. જેને મૃત્યું પછી પોતાની નનામીમાં બે હાથ નનામીની બહાર આડા રાખ્યા હતા. આ રીતે દુનિયાને બોધ આપ્યો હતો.

"સાહિત્ય અને પ્રગતિ" આ જનતાનો જમાનો છે. તેથી સાહિત્ય જનતા માટે જ લખાય. તમામ જનતાને જે સાહિત્ય સૂક્ષ્મ વિચાર-ક્ષમ સંસ્કારી અને કાર્યકુશળ બનાવે તે જ સાહિત્ય પ્રગતિશીલ કહેવાય. અહીં પ્રગતિના તત્ત્વો ક્યાં ક્યાં છે ? "સ્વતંત્રતા, સમતા, બંધુતા, પરિશ્રમ, ત્યાગ, બલિદાન, પ્રેમ, સેવા, અજ્ઞાનવિનાશ, જ્ઞાનવૃદ્ધિ, જ્ઞાનપ્રચાર, વ્યસન વિનાશ, આત્મસંયમ, સંસ્કારી રસિકતા, દુઃખહરણ, શક્તિ સંગઠન ટૂંકમાં કહીએ તો જીવન-શુદ્ધિ જીવન-સિદ્ધિ અને જીવન-સમૃદ્ધિ એ પ્રગતિનાં લક્ષણો છે." ^{૭૨}

"પ્રાર્થનામય જીવન" આદર્શ જીવન પ્રાર્થનામય થવું જોઈએ. સત્યવાદી માણસ જેમ અખંડ અને સત્યપરાયણ હોય છે. પ્રેમી જેમ પ્રેમમય હોય છે અને એની પ્રેમની ધારા અખંડ વહ્યાં કરે છે, તેમ મનુષ્યનું જીવન ઈશ્વરની સંનિધિ અનુભવતું અને તેથી સતત પ્રાર્થનાના વાતાવરણમાં ચાલતું હોવું જોઈએ. સેવક જેમ સેવાભાવ લઈને જ વર્તે છે, મિત્ર જેમ સ્નેહવૃત્તિ અખંડ ટકાવીને સંબંધ બાંધતો રહે છે, તેમ જ ઈશ્વરનો અને પોતાનો ગમે તે સંબંધ કલ્પેલો હોય તે પ્રમાણે ઈશ્વરની સંનિધિમાં જાગરૂકપણે જીવતા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો એનું નામ તે પ્રાર્થનામય જીવન "સ્વાસ ચાલે છે," નાડી ચાલે છે, હૈયાના ધબકારા ચાલે છે, તેમ જ અખંડ પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે જ જીવન ઉન્નત થયું એમ સમજી શકાય." ^{૭૩}

"પ્રેમ ત્યાં પંથ" આ લેખમાં માનવમાત્રએ સંપીને રહેવું જોઈએ તેના ઉદા. તરીકે અમેરિકાનો ગોરો અને આફ્રિકાના હબસી લોકોની વાત કરી છે પણ ટૂંકમાં "સંપ ત્યાં જંપ" એ જ કહેવા માગે છે.

"પુષ્પ-પૂજા" માં ફૂલની કિંમત સમજાવે છે કે ફૂલતો છોડની ઉપર હોય કે નીચે ફૂલ તો ફૂલ જ છે. "જો કોઈ માણસ મંદિરમાં જઈ મૂર્તિ ઉપરનું એક ફૂલ ઉપાડી ફરી એ ઉપર ચડાવે અને સંસ્કૃતનું ખૂન કરી શ્લોક બોલે—

માલ્યાદિન સુગંધીની માલત્યાદીનિ વૈ પ્રમો ।

મયા હતાનિ પૂજાર્થમ પુષ્પાણિ પ્રગતિગૃહ્યતામ ॥

તો તમે કેવળ હસીને સંતોષ નહીં માનો તમે એ માણસની ઝાટકણી કાઢસો કે મૂર્તિ ઉપર એક વાર ચડેલું ફૂલ કાઢી લઈ ફરી ચડાવો છો એનો અર્થ શો ? પણ જ્યારે તમે બનારસમાં જઈ ગંગાનું જ પાણી લઈ ગંગાને જ અભિષેક કરો છો ત્યારે તમને એનું આ આશ્ચર્ય નથી થતું^{૭૪} ફૂલો ઉગે છે તે જ ભગવાનની પૂજા રૂપે, ફૂલો આંખો ઉઘાડે છે તે ભગવાનના દર્શન માટે જ સુગંધ ફેલાવે છે. ભગવાનની સેવા અને પ્રસન્નતા માટે અને પોતે ખરી પડે છે. તે પણ પૂજાની સમાપ્તિ સૂચવવા માટે જ એવાં એ ફૂલોને અકાળે છોડથી વિખૂટાં કરી જાણે પોતાનો જ પુરુષાર્થ હોય તેમ મંદિરમાં ચડાવો છો ત્યારે સહનશીલ ભગવાન તો એ સમજી શકે છે. પણ ફૂલોને શું થતું હશે ? માણસ જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ પોતાનાથી શરૂઆત કરશે અને અન્યને દુઃખ નહીં પહોંચાડે ત્યારે દુનિયામાં શાંતિ છવાઈ જશે.

"શિક્ષણ—જગતના શિકારીઓ" પારધીથી જેમ પશુઓ બીએ છે તેમ શિક્ષકથી વિદ્યાર્થીઓ બીએ છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે મા—બાપ વિશે આદર, રાજા વિશે નિષ્ઠા તથા ભગવાન વિશે ભીતી રાખવી, અને ગુરુ વિશે તમારી આ બધી ભાવનાઓ એકત્ર થવી જોઈએ. ઈશ્વર કરતા ગુરુશ્રેષ્ઠ હોવો જ જોઈએ. અહીં ભૂતકાળના શિક્ષક (ગુરુ) અને વર્તમાનકાળના શિક્ષકની તુલના કરવામાં આવી છે અને બંનેના કાર્ય અને તેના પરિણામની વાત કરવામાં આવી છે. પરંતુ " આજનો શિક્ષક કહે છે" ગુલામોના ગુરુ થવા કરતાં બળવાખોરોના મિત્ર થવાનું મને વધારે પસંદ છે. સ્વતંત્રતાનું મહત્તા અમે વિદ્યાર્થીઓને ગળે ઉતારીએ છીએ તેથી જ તો અમારા વિદ્યાર્થીઓ બંડ કરે છે. ગુરુની વિદ્યા ગુરુને ફળે એમાં કશું જ ખોટું નથી. તેને એવી ખાતરી હોય છે કે દરેક ધર્મ સંસ્થાપક, પેગંબર, જન્મદાત્રી માતા તેમ જ જ્ઞાન અને તેજસ્વિતા આપનારો શિક્ષક"— એ બધાની કદર તેમના મરણ પછી જ થવાની હોય છે^{૭૫} તો એ તારણ કાઢી શકાય કે આજનો શિક્ષક એ સમય પ્રમાણે વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન આપે છે અને તેજ સમાજ ને જરૂરી છે. સાથે સાથે શિક્ષક—નિરીક્ષકની વાત કરવામાં આવી છે. શિક્ષકોનું જ પાપ નિરીક્ષકનું રૂપ ધારણ કરીને તેમને કનેડે છે. તેને કોઈ શું કરે ?

"જીવન" જીવન કેવું હોવું જોઈએ ? ધીરગંભીર સાગર જેવું કે હસતાફૂદતા ઝરણા જેવું ? હસતું ફૂદતું ઝરણું દોડી દોડીને ક્યાં જાય છે ? ઝરણું હસતું ફૂદતું નદીને મળી જાય છે. બધાં જ ઝરણા હંમેશાં વહે છે એમ નથી. કેટલાંક ઉનાળો શરૂ થતા પહેલાં જ સૂકાઈ જાય છે.

અને નદી ? નદી અખંડ વહે છે. પણ કોક વખતે તે પથરા વચ્ચે બળ—બળ બળબળ વહે છે. કોક વખતે ગંભીર અને શાંતપણે વહે છે. કોકવાર બીજી નદીને જઈને મળે છે અથવા બીજી નદીને પોતાનામાં સમાવી લે છે. કોકવાર એક નદીના વિભાગ થઈને એમાંથી અનેક નદીઓ થાય છે. અંતે, અખંડ વહેતી એ નદી સાગરને મળી જાય છે. અને કૃતાર્થ થાય છે. જેટલી નદીઓ છે. તે બધી સમુદ્રપણ હોય છે, એમ આપણા ઋષિઓએ કહ્યું છે.

અને સમુદ્ર કયા હમ્મેશાં ધીરગંભીર હોય છે ? સમુદ્ર કોકવાર તોફાને ચડે છે. કોકવાર શાંત થાય છે. પણ શાંત થઈને બેસતો નથી. એની ભરતી ઓટ અખંડ ચાલ્યા જ કરે છે. જેમ જીવતા માણસના હેયામાં ઘબકારા ચાલ્યા કરે છે. તેમ જ સમુદ્રની આ ભરતી ઓટ હોય છે. જીવન કોઈ સપાટ રસ્તા જેવું નથી પણ એમાં તો ખાડા-ટેકરા, તડકો-છાંયો વગેરે આવે છે. "સંસ્કૃતમાં પાણીને 'જીવન' કહે છે. એ પાણી જેટલી રીતે વહે છે. તેટલી રીતે આપણે જીવન જીવવું જોઈએ. હું નાનો હતો ત્યારે ઝરણું હતો. મોટો થયો ત્યારે નદી જેવો થયો. આજે સાગર થવા મથું છું. આ ત્રણે અનુભૂતિ મારામાં છે. દરેકમાં આનંદ છે. પરંતુ આનંદ એ ત્રાજવામાં જોખવાથી નથી મળતો કે પૈસાથી નથી મળતો એતો મનથી જ મળે છે. જીવન સનાતન છે. એનો આનંદ પણ સનાતન છે. પરંતુ જે વ્યક્તિ માણી શકે અને માટે જ આનંદ હોઈ શકે. જીવન, આનંદ, પ્રેમ વગેરે શબ્દો વ્યાપક રૂપે ચર્ચી શકાય તેવા છે.

"પ્રતિષ્ઠાની દુનિયા" માં માણસ પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે માનસિક રીતે જે દુઃખી થાય છે. તેની વાત કરવામાં આવી છે. અહીં મનથી વિચારે છે. અને શરીરથી દુઃખી થાય છે. તેની સરસ મજાની એક વાત કરી છે. "ન્યાય મંદિરના એક જજ હતા. તેઓ રોજ સાંજે ન્યાયમંદિરથી પોતાને ઘેર ચાલતા જતા. પરંતુ એમની ઘોડાગાડી ધીમે-ધીમે એમની પાછળ-પાછળ આવતી(એ દિવસોમાં મોટર નહોતી) ન્યાયમૂર્તિ કદી ઘોડાગાડીમાં બેસતા નહીં રસ્તામાં કોઈ મિત્ર મળી જતો તો તેની સાથે વાતો કરતા કરતા ચાલતા. વરસાદના દિવસો હોય તો છત્રી લઈને ચાલતા. સાંજે ફરવા જવાનો એમનો નિયમ હતો. તે વખતે તેઓ બીજું કંઈ કામ ન કરતા. પણ ફરવા જાય ત્યારે સાથે ઘોડાગાડી તો જોઈએ જ. એક દિવસ કોર્ટનું કામ પૂરું થયું. તો પણ ઘરેથી ગાડી ન આવી. આથી તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા. પણ ગાડી ન આવી ત્યાં સુધી ત્યાંથી નીકળ્યા નહીં ?

આમ કેમ ? તેઓ માનતા કે લોકોને જો એમ લાગી જાય કે જજ સાહેબ ગાડી ન હોવાથી ચાલતા જાય છે. તો એમની પ્રતિષ્ઠા શી રીતે ટકે ? પાછળ આવતી ગાડી લોકો જુએ ત્યારે જ ચાલવામાં શોભા, ગાડી અમસ્તી ચાલતી, ઘોડા કશા પ્રયોજન વગર એને ખેંચતા અને નોકરોને એટલું જ જોવાનું કે ગાડી માલિકની પાછળ બહું દૂર ન રહે અને બહું નજીક પણ ન થઈ જાય. જજ સાહેબને પ્રતિષ્ઠાનો સંતોષ હતો. ઘોડા બિચારા આમાં શું જાણે ? નોકરો આ નિરર્થક યાત્રા વિશે શું માનતા એ એમણે કદી કોઈને કહ્યું નથી, અમે તો નથી જ સાંભળ્યું. 'બે કેરી' આ ગદ્ય નાટિકા છે અને બાર પ્રવેશમાં વહેંચાયેલી છે. આ વાર્ષિક ઉત્સવમાં વિદ્યાર્થીઓને વિનોદનું સુલભ સાધન મળે એ એક જ ઉદ્દેશથી આ નાટિકા લખાઈ છે. અહીં જે ગીતો આપેલા છે. તે શ્રી જુગતરામભાઈ દવેની રચના છે. અહીં. આ નાટિકામાં એક પરિવારની વાત કરવામાં આવી છે. પરંતુ આ વાત હાસ્ય રસથી સભર છે.

અંતમાં કાકાસાહેબ વિશે કહી શકાય કે જગત એમણે ખૂબ જોયું છે, અને અનુભવ્યું છે અને તેયે દૃષ્ટાના કૌતુકભર્યા હાસ્યથી કે પ્રેક્ષકના અકૃહાસ્યથી નહીં પણ જગતમાં જઈને જગતવાસી થઈને અને તે છતા પ્રેક્ષક સમું દૂરત્વ રામીને, અને તે દરકે સાહિત્યિક જીવના પ્રિય છે.

તેમને વિષયો સમજાવવામાં દ્રષ્ટાંતો આપવામાં એમના જેટલી સુંદર રીત કોઈક ની જ હોઈ શકે મહારાષ્ટ્રી હોવા છતાં ગુજરાતી પરનો એમનો કાબૂ તો ગુજરાતીનેયે શરમાવે તેવો છે. કલાને એ બહું ઝીણવટથી પારખે છે.

કોઈ સંતપુરુષ કહી ગયો છે કે સત્સંગ કરાય તેટલો કરવો; પણ સત્પુરુષોનો સમાગમ જીવનપંથમાં કેટલો વિરલ હોય છે.

૩.૧૩ વાસરી જીવન વિષયક

વાસરી એટલે જીવન સખી, એની સાથે હૃદયની બધી વાતો કરાય. પોતાનાં સુખદુઃખ, આશાનિરાશા, વિશ્વાસ, અવિશ્વાસ અને કાયા વિચારો— જે આપણે બીજા લોકો આગળ વ્યક્ત કરવાનું પસંદ નથી કરતા તેવી વસ્તુ પણ, વાસરી આગળ છૂટથી મુકાય, 'કાલે એક કહાં અને આજે બીજું કહીએ છીએ' એમ પરસ્પર વિરોધ બતાવી આપણી ફજેતી કરવાનું વાસરીને ન સૂઝે, એટલે જ વાસરી જીવન સખી છે. — કાકા કાલેલકર

આજ કાલ રોજનીશીને બદલે 'ડાયરી' શબ્દ જ વધારે રૂઢ થવા લાગ્યો છે. 'દૈનંદિની' શબ્દ હિન્દી પાસેથી લીધો હશે. એ છે સારો. પણ મને લાગ્યું કે જે પ્રમાણે DAY પરથી DIARY શબ્દ આવ્યો તે જ પ્રમાણે 'વાસર' શબ્દ પરથી 'વાસરી' શબ્દ કેમ જ બનાવવો ? એટલામાં શંકા આવી કે DIARY માં 'I' અક્ષર ક્યાંથી આવ્યો ? શોધ કરતાં સમજાયું કે DAY પરથી નહીં પણ એક લેટિન શબ્દ પરથી 'ડાયરી' શબ્દ આવ્યો છે. પણ હમેશાં મંત્રમાં 'રવિવાસરે', 'ગુરુવાસરે' એમ બોલાય છે. તેમાં 'વાસર' શબ્દ આવે છે તે પરથી 'વાસરી' શબ્દ બનાવ્યા પછી એ જ મને ગમવા લાગ્યો એન આ શબ્દ ચાલશે. એવા લક્ષણો દેખાવા લાગ્યા છે. — કાકા કાલેલકર

આપણી ડાયરી —રોજનીશી—દિનકી—વાસરી સાહિત્ય અતિ અલ્પ છે. ગોવર્ધનરામની સ્કેપ બુક, નરસિંહરાવની રોજનીશી, બલંવંતરાયની દિનકી પછી મહાદેવભાઈએ જ આપણને નમૂનેદાર ડાયરી આપી છે. કાકાસાહેબે પણ કેટલાંક વર્ષોની ડાયરી જેને તેઓ 'વાસરી' કહેવાનું પસંદ કરે છે— લખી છે: ઈ.સ. ૧૯૨૮થી ૧૯૩૨ સુધીની, ઈ.સ. ૧૯૩૪ થી ૧૯૪૮ સુધીની પણ એ સળંગસૂત્ર, રોજરોજની લખાયેલી નથી. એ પછી એમણે ઈ.સ. ૧૯૬૮ અને ઈ.સ. ૧૯૬૯ની એક પૃષ્ઠમાં સમાઈ શકે એટલું એક દિવસનું ચિંતન કરતી— વાસરી આપી છે. આ બંને વર્ષની વાસરી "પ્રાસંગિક પ્રતિસાદ" અને "સંધ્યાછાયા" નામથી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલી છે. એ પૂર્વની અપ્રગટ વાસરી "કાલેલકર ગ્રંથાવલી" માં પ્રગટ થઈ છે. આ અગ્રંથસ્થ વાસરી મુખ્યત્વે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તથા યરવડા જેલ, વિસાપુર તેમજ બેલગામની હિંડલના જેલમાં તેઓ હતા. ત્યારે લખાયેલી છે. કાકાસાહેબે ઈ.સ. ૧૯૭૦, ૧૯૭૧, ૧૯૭૨, ૧૯૭૩, ૧૯૭૪, ૧૯૭૫ અને ઈ.સ. ૧૯૭૬ના એપ્રિલ માસની ૨૫મી તારીખ સુધીની વાસરી લખી છે.^{૧૭૬}

વાસરીમાં સામાન્ય રીતે, પોતાના નિરીક્ષણમાં આવેલ કે બદલેલ ઘટનાઓ કે કાર્યોનાં સ્મરણો આલેખતાં હોય છે. કાકાસાહેબે પોતે કહ્યાં છે તેમ : 'ડાયરી કોક વાર પોતાને જ ફરીયાદ કરવા માટે લખેલી હોય છે. કોકવાર પોતાના વિચાર અને અનુભવ વાગોળવા માટે હોય છે. કોકવાર પોતાની જીવન દૃષ્ટિનો બચાવ કરવા માટે હોય છે. કોકવાર અનાયાસે અથવા મરણોત્તર લોકોના હાથમાં જશે અને આશાએ લખાય છે.

કોકવાર આત્મપરીક્ષણને અર્થે લખાયેલી હોય છે. ઘણીવાર કેવળ લખવા માટે જ લખાયેલી હોય છે. (૫-૧-૧૯૩૦) કાકાસાહેબ 'વાસરી' ને 'જીવનસખી વાસરી' તરીકે ઓળખાવે છે. પોતાના જીવનમાંથી વિવિધતા અને મળવા આવનારા લોકોની અનેક પ્રકારની સંસ્કારિતા, નોંધી રાખવી સારી, એમ લાગવાથી હું મારી રોજનીશી લખવા લાગ્યો.

કાકાસાહેબને લખવાનો ભારે કંટાળો હતો છતાં જાતે જ વાસરી લખવાનું ઈચ્છતા હતા. તેમણે કહ્યું છે : બીજું બધું ભલે બીજા લખે, વાસરી તો જાતે જ લખવી જોઈએ. વાસરીનાં સંદર્ભમાં નોંધે છે કે 'ભાષાની ગમે તેટલી નાજુકાઈ હોય તોયે તે હૃદયની નાજુકાઈને અને વિચારની સૂક્ષ્મતાને પહોંચી ન શકે' (૨-૯-૩૧) એમનું આ નિરીક્ષણ ધ્યાન ખેંચે છે. એક દિવસ પૂરતું આત્મચરિત્ર રાત્રિએ લખવું એ આત્મચરિત્રને ખોટા રંગો ચડાવવા જેવું છે. એવું પણ એમને લાગ્યું છે. (૨૬-૧૧-૨૯) એમની વાસરીમાં, અલબત્ત, ક્યાંક ક્યાંક ચિંતનની તેજસ્વિતા અને હૃદયની નાજુકાઈ પ્રગટ થયા વિના રહ્યા નથી. તેમ છતાં ઘણે સ્થળે માહિતી આપતી રહી છે અને પ્રસંગોની રજૂઆત કરતી રહી છે. ભાષાની અશક્તિ કરતાં હૃદયની પીડા એમાં આડે આવતી લાગી છે. એક સ્થળે એમણે 'વાસરીમાં બીજું બધું લખાય પણ પોતાની તબિયત વિશે લખવું શોભે નહીં' (૧-૨-૩૦) એવો નિર્દેશ, કર્યો છે. છતાં એમણે કેટલેક, સ્થળે પોતાની માંદગીને યાદ કરી છે. ખરી, પાછળથી એમણે લખ્યું છે. 'ડાયરીમાં બધાને આવકાર હોય તો તાવ અને સળેખમ ને કેમ ન હોય ? સળેખમ તો મારું નોતરેલું આવ્યું પણ તાવ નરહરિભાઈ પ્રત્યેના સમભાવથી (૨૦-૧-૩૦) વાસરીતો રોજ રાત્રેજ લખવી જ જોઈએ. અને તે સૂવાનો સમય થાય ત્યારે જ લખવી.

'વાસરી'માં દૈનિકનોંધના પૂર્વાધમાં તે દિવસે પોતે ક્યાં ગયા, કોણ મળ્યું, શું વાંચ્યું, શું ખર્ચ્યું. વગેરે અત્યંત જરૂરી માહિતી આપવા ઈચ્છે છે. અને ઉત્તરાર્ધમાં એ જ વાતો પરથી જે વિચાર સૂઝયા, ચિંતન થયું અથવા જે સૂચનાઓ કરવા જેવી લાગી એ બધું ટૂંકમાં લખવાની એમણે 'વાસરી'ની મર્યાદા સ્વીકારી છે. ઈ.સ. ૧૯૬૮થી પોતાની વાસરીને એટલે જ 'તે તે દિવસનું ચિંતન' એ ઉપશીર્ષક આપે છે. પ્રસંગે પ્રસંગે બનેલી ઘટનાઓ વિશે કાકાસાહેબના વિચારો અને ચિંતન આપણને એમની વાસરીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ મોટો લાભ છે.

કાકાસાહેબની વાસરી આપણને દિલ્હી, મુંબઈ, વર્ધા અને ભારતનાં વિવિધ સ્થળોનો પ્રવાસ કરાવે છે. જુદાં-જુદાં રાજ્યોની કેટલીક ઉત્તમ સંસ્થાઓ ચલાવનાર રાષ્ટ્રસેવકોનો તેઓ નિર્દેશ કરે છે અને વિશેષ તો ભારતના સાર્વજનિક જીવન સાથેનો ગાંધીજીને કારણે તેમનો ઉત્કટ સંબંધ પણ પ્રગટ કરે છે. આ વાસરીઓ આત્મનેપટ્ટી હોવા છતાં વાચકોને એમની અપેક્ષા પ્રમાણે એથી જ રોચક, કેટલેક અંશે પ્રેરક અને વચ્ચે વચ્ચે બોધક પણ નીવડે છે. તેઓ અન્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પોતાના સ્પષ્ટ અભિપ્રાયો આપે છે.

નિરંજન ભગત ઉમાશંકર ભાઈને મળવા ગયેલ કાકાસાહેબ ત્યાં હતાં. વાત થતાં તેમણે આજના જમાનાનાં અંગ્રેજી સાહિત્યના બે પુસ્તકો સર્વોત્તમ ગણાવ્યા : રસેલની આત્મકથા અને ટોઈન્બીનું EXPERIENCES તરત જ

કાકાસાહેબ નિખાલસભાવે લખે છે. – તે દિવસનું ચિંતન લખતાં એ શ્રેષ્ઠ યુગચિંતકનું ચિંતન મારે વાંચવું જ જોઈએ. એની અમુક અસર મારા ચિંતન પર થવા દેવી જ જોઈએ. આવા આવા વિચાર એમના મનમાં ઊઠે છે. એમાં એમની નમ્રતા અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઝંખના પ્રતીત થાય છે. ફાધર વાલેસનો વિકાસ જોઈ ખ્રિસ્તીધર્મ વિશે આસ્થા વધે છે. એવું નોંધે છે. ડોલરરાય માંકડ પોતાની ઢબે જ ઊંડાણમાં ઊતરી ચિંતન કરે છે, એવો નિર્દેશ કરે છે.

સરદાર પટેલ અને નહેરુ વિશે પણ નોંધો મળે છે. જેટલું પોતાના કામનું તેટલું વાપરવું અને જે કામનું નહીં તેને તટસ્થપણે પોષણ આપવું એ પૂ. બાપુજીની નીતિ હતી. સરદારમાં આમાંનું અર્ધું છે. બીજું નથી. પંડિતજી અને સરદાર બંને હાથમાં આવેલો મસાલો વાપરવામાં કુશળ છે. પણ નવો મસાલો ઉત્પન્ન કરવા તરફ એમનું વલણ નથી. એમને એની આવડત પણ હોય એમ લાગતું નથી. ગાંધીજી ડૉ. આંબેડકર બંનેએ અસ્પૃશ્યતા અને ઉચ્ચનીચભાવ વગેરે પાપો ધોઈ કાઢવાનું કામ કર્યું પરંતુ આ બંને વચ્ચે સહયોગ સ્થપાયો નહીં.

કાકાસાહેબના ઋજુકોમળ હૃદયનાં દર્શન કરાવતા અનેક સ્થાનો એમની વાસરીમાં વેરાયેલા છે. પુત્ર બાળના મૃત્યુ. પ્રસંગે તેઓ લખે છે. '૬૨મે વરસે એ જાય અને ૮૯ નો હું જીવતો એ બધું જોઉં.' બાળજીવનની ધન્યતા અને મારું દુઢૈવ. આખો દિવસ હૈયામાં એ જ વાતાવરણ હતું. બીજો પ્રસંગ : આબેદ અલીનો દૂરથી ધોડીઓ સાથે લંગડાતા અને મહામુશ્કેલીએ બેસતા જોઈ પેટમાં કાંઈનું કાંઈ થઈ ગયું. લાગણીઓ બાળીને એની વિભૂતિ મનને લગાડવાનો સતત પ્રયત્ન કર્યા છતાં આટલી રહી ગઈ હોય એનો મને ખ્યાલ ન હતો' ત્રીજો પ્રસંગ—પીડામાંથી બચાવવા સાપને મારવાની સૂચના પોતે આપી અને પ્રહાર ચૂકવવા સર્પ મોઢું ફેરવતો હતો ત્યારે જાણે એની મૂંઝવણ વેદના પોતે અનુભવતા હોય અને સર્પને મારવાની સૂચના આપીને પોત પોતાના જ DEATH WARRANT ઉપર સહી કરી હોય એવી વ્યથા તેઓ અનુભવે છે.

સ્વામી આનંદના મૃત્યુના સમાચાર શ્રી નાથજી દ્વારા ફોન પર મળતા તેઓ દુઃખ અને આઘાતની લાગણી અનુભવીને, તેમના ગુણોને એમણે કરેલી પોતાની સેવાને કૃતજ્ઞભાવે યાદ કરી ઉમેરે છે. પણ કોણ જાણે શાથી મારી સાથે એમનું બગડયું તે એટલું બધું કે એ મારા જીવનનું એક આશ્ચર્ય અને આઘાત છે.' હૃદયની પારદર્શકતા અહીં વેધકતા થી પ્રગટ થઈ છે.

હિંદુઓને પોતાના સામાજિક સવાલો સંદંતર માટે ઉકેલતાં આવડતું નથી. એટલે તેમને નાહક જબરદસ્ત કિંમત ચૂકવવી પડે છે. એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય તેઓ નોંધે છે. અન્યત્ર, આપણામાં જાગૃતિ દષ્ટિ નથી. પશ્ચિમના ગોરા વિચાર કરે અને આપણે એ વિચારો સ્વીકારી લઈએ એવી સ્થિતિ મોટે ભાગે લાગે છે. એની વ્યથા પણ પ્રગટ કરી છે.

વિસાપુર જેલમાં નાડી વહેંચતી વખતે ભાઈઓએ જે તુરછ સ્વાર્થ બતાવ્યો 'મહાસ્વાર્થ ત્યાગ' કરનારા પણ તુરછ વસ્તુ માટે અસ્વસ્થ થયા છે. એ મનુષ્ય સ્વભાવની વિચિત્રતાથી ગ્લાની અને દુઃખ અનુભવે છે. ભારતના લોકો વિશે એક બીજું નિરિક્ષણ પણ છે: ભારતના લોકોએ ભૂતકાળ પ્રત્યે ભક્તિ કેળવી અને

વર્તમાન પ્રત્યે અનાદર સેવ્યો તેના ફળ આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ. અન્યત્ર, કબીરનો પણ આપણે પંથ ઊભો કર્યો એના કાર્યને અટકાવી દેવાની કળા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં છે.

કાકાસાહેબની વાસરીમાં એમનો પ્રિય સમન્વય ભાવનાનો તાર ગુંજતો રહ્યો છે : સમન્વયમાં એમનું જીવનનું કાવ્યવિશેષ દેખાય છે. એટલે જ તેઓ સાધનાનો તેમજ સિદ્ધિનો વિજય ઈચ્છે છે. સમાજના ઉત્કર્ષ માટે શિવતત્ત્વ અને શક્તિતત્ત્વનો રાજકીય ક્ષેત્રમાં સમન્વય કેમ થઈ શકે એનું ચિંતન કરે છે. એમને લાગે છે કે બધી સંસ્કૃતિઓ બધા ધર્મો, બધા વંશો ઓતપ્રોત થવાનો યુગ બેઠો છે. એમને એમ પણ લાગે છે કે અલગતા સાથેની ઉત્કટતા એક વખતે ઈષ્ટ હતી. અને હવે એ જ તત્ત્વો સંપૂર્ણતાને બાધક નીવડવા લાગ્યા છે. એટલે વિવિધતા પછી એકતા અને પછી વ્યાપકતાને તેઓ પુરસ્કારે છે. હિંદુસમાજને જાત-પ્રાંત તોડી નાખી સર્વધર્મ સમન્વયને સ્વીકારવાની શક્તિ કેળવવા તેઓ જણાવે છે. તેમની વાસરીમાં "શિક્ષણ-સમાજ, રાજ્ય, ધર્મ, સંસ્કૃતિ જેવા વિષયોની એમની મીમાંસાની આ વાસરીમાં ઘણે સ્થળે ઝાંખી થાય છે. કેટલીકવાર ચોટદાર ઉક્તિઓ દ્વારા એમની વિચારસરણિ અહીં લાઘવથી રજૂ થયેલી છે."

ઈ.સ. ૧૯૩૦ના આ વિચારો પછી ઈ.સ. ૧૯૪૮માં સ્વામી મદદ કરે તો બાપુજીનું ચરિત્રલેખનનું કામ માથે લેવાની તૈયારી બતાવે છે : પાંચ વર્ષ એમાં ગાળવાં પડે તો જીવનકાર્ય કર્યું ગણાશે. ત્યાર પછી કશું કરવાપણું ન રહે. પછી તો હિમાલય મારફતે ભગવાનનું દર્શન કરવાપણું જ રહેશે. આમ સામાન્ય માણસોએ પણ અંતિમ દિવસોમાં યાત્રા કરવી જોઈએ.

ઈ.સ. ૧૯૭૦માં લખે છે : આજે તો મારે માટે અત્યંત નજીકનો શબ્દ હોય તો તે આનંત્ય. 'કારણ આનંત્યમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એકરૂપ થાય છે. જિજ્ઞાસા પણ અનંત અને તૃપ્તિ પણ અનંત પછી ઉમેરે છે : 'હવે મને આનંદનું આકર્ષણ રહ્યું નથી તૃપ્તિ સાથે આનંદ હોય જ છે. તેને માટે શાંતિ શબ્દ જ એમને વધુ યોગ્ય લાગે છે. કારણ, શાંતિમાં સ્થિતિ અને ગતિનો ભેદ રહેતો નથી. હિમાલયના દિવસોમાં એમને 'લીલાનંદ' શબ્દ પ્રિય હતો. ઈ.સ. ૧૯૭૦માં લખે છે : આજે તો હું પોતે લીલાત્મા બનવા લાગ્યો છું. પોતાને માટે એમણે 'લીલાનંદ' નામ ધારણ કરવા નક્કી કરેલું પણ જાહેર કરેલું નહિ.

અહીં, અલગ અલગ ત્રણ-ચાર વાસરીના નમૂના આપેલ છે.

૧ ગુરુવાર, ૧૧ ઓગષ્ટ, ૧૯૩૨

૨ મંગળવાર, ૧૯ નવેમ્બર, ૧૯૬૮

૩ બુધવાર, ૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૦

હિંડલગા જેલ - બેલગામની વાસરીમાંથી (૧૧-૮-૩૨થી ૨૩-૮-૩૨)

ગુરુવાર, ૧૧ ઓગષ્ટ, ૧૯૩૨

તા. ૨૭-૭-૩૨ને દિવસે મુખીએ જૂની વાસરી જોવા લીધી તેથી વાસરી આજ સુધી લખાઈ નહીં. કાલે બપોરે આ ચોપડી મળી. એટલે આજથી ફરી શરૂ કરું છું. આ પંદર દિવસનું લખવું મુશ્કેલ છે. તા. ૨૮-૭-૩૨ને દિવસે દફતરમાંથી HERTOG REPORT તથા ગીતાજી મળ્યાં. લાલ ભૂરી પેન્સિલ

પણ .....ગરમ મોજાં મળ્યાં. ડોક્ટર મને સૂવાની ગાદી આપવાના છે.... વાતો કરી તે આકર્ષક હતી.

સવારે પાંચ વાગ્યે મંગળ તથા શુક્રનાં દર્શન થયાં ! મૃગ, રોહિણી, બ્રહ્મહૃદય તારાઓનો આખો દરબાર ભરાયો હતો અને તમાં આ બે ગ્રહો મહેમાન !

દફતરમાંથી જોડા પાછા લઈ આવ્યો છું. પણ તે ડંખે છે. થોડા દિવસની ગેરહાજરીથી બાળકો ઓળખાણ ભૂલી જાય છે. તેમ જોડાનું વલણ છે. બેક દિવસમાં પાછી દોસ્તી જામશે.

જ્યોતિષનું વાચન શરૂ કર્યું છે. પૂ. બાપુજીએ કાગળ લખેલો (કાલે) ને ફરી લખી કાઢ્યો, તેમાં છાતીમાં દુખવા માંડ્યું સૂઈ ગયો. હવે મારી બધી અગવડો ટળી છે. તમે બધા જ માયાથી વર્તો છો. હવે જો ઝટ સાજો ન થાઉં તો ગુનો મારો જ છે..... નું. સ્વભાવ—ચિત્રણ સાંભળ્યું. માણસના આદર્શમાં જ જ્યારે વિકૃતિ પેસી જાય છે, ત્યારે એને કોણ મદદ કરે ? નહીં તો સદ્ગુણોની અસર કેમ ન થાય ! 'માનવી આર્થિક ભવન' થોડુંક વાંચ્યું. રાત્રે આકાશ મોટે ભાગે નિરભ્ર હતું. શનિ દેખાયો. શ્રાવણ તથા અભિજિત અને હંસ પણ રાતકીડાનું ગાયન બારણે જ ચાલતું હતું. પૂ. બાપુજી પર ખાસ કાગળ લખી તે સાવતૂરને સોંપ્યો.

કાંત્યું ૨૭૦, સવારે ફર્યો નહિ. ગીતા ૭, ૮ સાંજે તથા રાત્રે કર્યા.'''^{૭૭}

મનન શા માટે ?

મંગળવાર, ૧૯ નવેમ્બર , ૧૯૬૮

આપણે ભૂલી ન જવું જોઈએ કે જીવનું એ પ્રધાનપણે એક કર્મ જ છે. જીવન કર્મમય જ છે. એને જ્ઞાનમય કરવું પણ એ આપણો વિશેષ પુરુષાર્થ અહીં જ્ઞાન એટલે 'જીવનનું પ્રયોજન સમજાવનાર સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન' એ જ્ઞાન કેવળ જીવન જીવવાથી મળતું નથી પણ જીવનનો વિવિધ અને વિશાળ અનુભવ વાગોળવાથી સર્વોચ્ચ જ્ઞાન આપણને સ્ફુરે છે. તેથી જ મનનનું આટલું મહત્ત્વ.

અનુભવ વાગોળીને એમાંથી સાર નિયોવી કાઢવાની ટેવને જ આપણે મનન—ચિંતન કહીએ છીએ. આમાં આપણા જેવા જ બીજા લોકોના ચિંતનનો લાભ આપણને મળે છે. અનંતકાળના, અનેક સ્થળના, ચિંતકોના—મનીષીઓના જ્ઞાનનો લાભ આપણને મળી શકે છે. પણ એ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર ત્યારે જ થાય જ્યારે આપણે એ જ્ઞાનની મદદથી જીવન જીવવાનો પુરુષાર્થ કરીએ.

જીવનનો હેતુ સમજીને એનો સ્વીકાર કરીને આપણે જ્યારે એને અનુકૂળ પુરુષાર્થ કરવા કર્મનું આચરણ કરીએ છીએ ત્યારે એને સાધના કહીએ છીએ.

લોકો બાહ્ય સફળતા માટે પુરુષાર્થ કરે છે. એનેજ સાધના કહેવી હોય તો તે દુન્વવી સાધના થઈ. દુન્વવી એટલે બાહ્ય આત્મિક ઉન્નતિ માટે જ્યારે પુરુષાર્થ કરીએ ત્યારે તે ખરી સાધના.

બીબીજીની સંસ્થાનું ખૂબ ચિંતન કરું છું મને લાગે છે. કેવળ કાળબળને મહત્ત્વ હું ન આપું. પણ કાળ બદલાય તેમ સત્તા અને અહિંસાનું વલણ બદલીએ, ઊંડું થવા દઈએ તો જ એ બંને પ્રભાવશાળી અને સફળ બની શકે. બીબીજી એક રીતે અતિભાવના-પ્રધાન છે, પણ બીજી રીતે એમની કાર્યશક્તિ અદ્ભુત છે. એ બંને શક્તિને જોરે એમણે પ્રારંભથી જ લોકોને મેળવ્યા અને કેળવ્યા એમનો હક એ સંસ્થા ઉપર પૂરતો છે. એમના વિચારોમાં પરિવર્તન થાય અને પોતાનામાં ન થાય તો એને પોતાનો લકવો ગણવો જોઈએ. સિદ્ધાન્ત આપણી પાસે છે. પણ કાળબળ એમના પક્ષમાં છે પણ તેટલાથી જોર કરવાનો આપણો અધિકાર નથી પહોંચતો અને આપણી શક્તિ પણ નથી. એ સ્થિતિમાં સંસ્થાએ લોકોને જ સોંપી દેવી એ જ ઉત્તમ નીતિ છે. પણ એમાં પૂરેપૂરી અહિંસા જાળવવી જોઈએ. સંસ્થા પ્રસન્નતાથી છોડીએ એટલું બસ નથી. પણ હળવે હળવે, ક્રમે ક્રમે છોડીએ તો જ આપણા ઉત્તરાધિકારી લોકો પ્રત્યે ન્યાય અને પ્રેમ (એટલે કે અહિંસા) વાપરી ગણાય. એમાં પોતાની જાત ઉપર અત્યાચાર કરવા જેવું થાય તોયે તે મંજૂર કરવું એમાં જ અહિંસા એટલે કે હૃદયની ઉદારતા છે. એ ભારે કસોટી છે.

પુ. બાપુજીએ કોંગ્રેસ સાથે એ જ નીતિ રાખી હતી."૭૮

અહીં. પ્રથમ ઉદા.માં આકાશદર્શન, બાળપણ, સ્વભાવ, ચિત્રણ, જ્યોતિષ વગેરેનું ચિંતન છે. જ્યારે બીજા ઉદા. આપણે મનન શા માટે કરવું જરૂરી છે ? જીવનનો હેતુ, જીવનની સાધના વિશે જ્ઞાન આપ્યું છે. અંતમાં અહિંસા અને ઉદારતાની વાત કરી છે. અને ગાંધીજી એ પણ એજ નીતિ રાખી હતી.

કાકાસાહેબની વાસરીમાં એમનું વ્યક્તિત્વ સ્થળે સ્થળે પ્રગટ થાય છે. એમના હૃદયની ભીનાશ આપણને અનેક સ્થળે સ્પર્શી જાય છે. એક ખુલ્લી દૃષ્ટિવાળા, જાગરૂક દૃષ્ટિવાળા વિચારકના સાંનિધ્યમાં આ વાસરીમાં આપણે મુકાઈએ છીએ. એમની સાથે વાસરીમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં એમના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વથી આપણે પ્રભાવિત થઈએ છીએ, તો એમના રાગદ્વેષથી પર, તટસ્થ મનોભાવવાળા વલણથી પણ આકર્ષાઈએ છીએ.

કુટુંબ, સમાજ, શિક્ષણ, રાજ્ય, ધર્મ, સંસ્કૃતિ-કેટકેટલા વિષયો અંગેના એમનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ અહીં સહજતાથી પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રગટ થઈ ગયા છે. માનવસ્વભાવની કેટલી બધી લાક્ષણિકતાઓ, એકાદ બે ઉદ્ગારો દ્વારા તેઓ પ્રગટ કરી આપે છે. ! એમની નિખાલસતા અને પ્રેમભરી હૂંફનું તેમજ એમના વિનોદનું અને એમનાં હૃદય સંવેદનોનું સાંનિધ્ય પણ અહીં અનુભવાય છે. હા એમાં ઘણે સ્થળે ટાંચણ જેવી નોંધો પણ છે. તદ્દન સામાન્ય લાગે એવી રોજિંદી માહિતીના નિર્દેશો પણ છે. તેમ છતાં એમના વિશાળ ઉદાર હૃદયની પાંખડીઓની સુવાસ પણ અહીં પ્રસરેલી છે. સમકાલીન સમાજ અને રાજ્ય વિશેનાં એમનાં નિરીક્ષણો આપણને સ્પર્શી જાય એવાં છે. આમ એની વાસરી, આપણને સમૃદ્ધ અને દસ્તાવેજી માહિતી પૂરી પાડે છે.

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક / સંપાદકનું નામ	પાના નં.
૧.	જીવનનો આનંદ	લે. કાકા કાલેલકર	૬
૨.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૧૨
૩.	જીવનનો આનંદ	લે. કાકા કાલેલકર	૨૦૮
૪.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૨૨
૫.	જીવનનો આનંદ	લે. કાકા કાલેલકર	૨૯૧
૬.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૪૮
૭.	ઓતરાતી દીવાલો	લે. કાકા કાલેલકર	૬૭
૮.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૩)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૮૪
૯.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૩)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૪૧૪
૧૦.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૨)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૬૬
૧૧.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૫૬
૧૨.	હિમાલયનો પ્રવાસ	લે. કાકા કાલેલકર	૪૫
૧૩.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૬૦-૬૧
૧૪.	હિમાલયનો પ્રવાસ	લે. કાકા કાલેલકર	૬૧
૧૫.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૧)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૬૬
૧૬.	હિમાલયનો પ્રવાસ	લે. કાકા કાલેલકર	૯૧
૧૭.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૩૬૪
૧૮.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૧)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૯૯
૧૯.	બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	લે. કાકા કાલેલકર	૧૬૭
૨૦.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૧)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૭૩
૨૧.	ઉગમણો દેશ	લે. કાકા કાલેલકર	૬
૨૨.	ગુજરાતનું સંસ્કૃતિ દર્શન.	પ્રા. કુંજ વિહારી યુ. મહેતા પ્રા. રમેશ એમ. શુક્લ,	
૨૩.	સંસ્કૃતિ સંગમ	અનુવાદ : ગોપાલરાવ વિદ્યાંસ	પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૭૫
૨૪.	ગુજરાતનું સંસ્કૃતિ દર્શન	પ્રા. કુંજવિહારી યુ. મહેતા પ્રા. રમેશ એન. શુક્લ	પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃ. ૪ ૧૯૬૪
૨૫.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૬)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૧૦
૨૬.	કાલેલકરના લેખો	સં. ઉમાશંકર જોષી અને અન્ય લેખકો	૭
૨૭.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૬)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૫૫-૨૫૬
૨૮.	ગીતા તત્ત્વવિચારો	લે. પ્રો. કિશોર એસ. દવે	૨૯૯
૨૯.	ગીતા તત્ત્વવિચારો	લે. પ્રો. કિશોર એસ. દવે	૨૯૯
૩૦.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૫)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૭૯

૩૧. જીવન ચિંતન	લે. કાકા કાલેલકર	૧૧
૩૩. 'જીવનભારતી' પ્રસ્તાવના,	લે. કાકા કાલેલકર	૭
૩૪. કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૯)	સે. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૯/૧૦
૩૫. જીવન ભારતી	કાકા કાલેલકર	૩૨
૩૬. કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૯)	સે. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૩૫૭
૩૭ ઉપસ્થાન અને તર્પણ	લે. કાકા કાલેલકર	૧૨
૩૮. કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૧૦)	સે. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૫૫
૩૯ સાહિત્ય	લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૧૫૩
૪૦. કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૪૪૫
૪૧. કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૮૮
૪૨. ગીતાધર્મ	લે. કાકા કાલેલકર	૨૬
૪૩. કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૧૨)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૧૫
૪૪. કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૮૮
૪૫. ગીતાધર્મ	લે. કાકા કાલેલકર	૧૦૩
૪૬. કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૮૩
૪૭. ગીતાધર્મ	લે. કાકા કાલેલકર	૧૨૫
૪૮. કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૩૦૨
૪૯. જીવનપ્રદીપ	લે. કાકા કાલેલકર	૭૪
૫૦. કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૧૨)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૦૮
૫૧ કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ ૪)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨
૫૨ સાહિત્યવિમર્શ	—	૨૨૦
૫૩ સમાલોચક (અંક - ૪)	—	૨૮
૫૪ પ્રસ્થાન (અંક ૧)	લે. રા.વિ. પાઠક	૨૦
૫૫ કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૫૮
૫૬ એજન	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૬૩
૫૭ કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૭)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૪૯૭
૫૮ કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૮)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૨૩
૫૯ કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૯૮
૬૦ બાપુની ઝાંખી	લે. કાકા કાલેલકર	૫૦
૬૧ કાલેલકર અધ્યયનગ્રંથ(ભાગ-૮)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૯૭
૬૨ ગાંધીજીનું સાહિત્ય	લે. રમણલાલ મોદી	૨૦૪
૬૩ સંસ્કૃતિ (અંક ૮)	—	૩૧૦
૬૪ કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૧૫)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૭

૬૫	વિદ્યાર્થિનીને પત્રો	લે. કાકા કાલેલકર	૩૮
૬૬	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૧૦) સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો		૩૪૭
૬૭	રવીન્દ્ર સૌરભ	લે. કાકા કાલેલકર	૧૧
૬૮	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૧૦) સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો		૧૮
૬૯	રવીન્દ્ર સૌરભ	લે. કાકા કાલેલકર	૪૩
૭૦	માનવી ખંડિયેરો	અનુ. કાકા કાલેલકર અને કિ.ધ. મશરૂવાળા	૫૨
૭૧	અવારનવાર	લે. કાકા કાલેલકર	૪
૭૨	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૩) સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો		૬૦૪
૭૩	અવારનવાર	લે. કાકા કાલેલકર	૧૯૦
૭૪	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ-૩) સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો		૬૨૪
૭૫	અવારનવાર	લે. કાકા કાલેલકર	૧૫૦
૭૬	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૧૧
૭૭	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ - ૧૩) સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો		૨૧૬
૭૮	કાલેલકર ગ્રંથાવલી (ભાગ - ૧૪) સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો		૨૫૦

પ્રકરણ-૪
સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન

૧૮૯

૪.૧ : કાકાસાહેબનું ચિંતન, ગદ્ય અને જીવનદષ્ટિ

૪.૧.૧ : ચિંતન :-

કાકાસાહેબના સાહિત્યમાં જે ચિંતન છે, તે અલગ અલગ પ્રકારનું છે. આ ચિંતનને કોઈ એક વ્યાખ્યામાં આપણે બાંધી શકીએ નહીં. કારણ કે ચિંતનએ વ્યાખ્યાના સંદર્ભમાં સંકુલ શબ્દ છે. અને આ ચિંતન માટે અલગ અલગ ચિંતકોએ જુદી જુદી વ્યાખ્યા આપી છે. આપણે સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો "જીવનના અનુભવનો સાર"

ચિંતન કેવું હોવું જોઈએ. તે વિશે ચર્ચા કરતા ડૉ. સુમન શાહ નોંધે છે. "પવન તો બધી દિશાએથી આવે છે ને સૃષ્ટિ પર જે છે તથા જે કાંઈ ઘટે છે. એનો સંદર્શો અને સંસ્પર્શ, બધું જ લાવે છે. ચિંતકનું ચિંતનનું કામ આ પવનની રૂબને પારખવાનું તથા એમાં રહેલી જીવન-પરકતા/પોષકતાને પ્રગટાવવાનું છે. પવનની પ્રત્યેક લહરીમાં જેવી તાજગી હોય છે. એવી જીવનમાં હંમેશાં ના પણ હોય, ત્યારે આવા વિરોધોને પકડવાની જરૂર હોય છે. શું છે. કેવી રીતે છે. - શું નથી/ કેમ નથી? ની તપાસ કરવાની હોય છે. આ તપાસ વ્યતીત અને વર્તમાનનાં સંદર્ભમાં થવી ઘટે. ચિંતન સાહિત્ય જે તે જમાનાનું અને એના માણસોનું પ્રતિબિંબ આપે છે. એમાં સંસ્કાર, વારસો તથા સંસ્કૃતિવિકાસ પણ ગૂંથાયેલાં હોય છે."^૧

કાકાસાહેબનાં પુસ્તકો જેવા કે 'જીવનવિકાસ, જીવનભારતી, જીવનનો આનંદ, રખડવાનો આનંદ, જીવનસંસ્કૃતિ, જીવનપ્રદીપ અવારનવાર વગેરેમાં ચિંતનની એકરૂપતા જણાય આવશે. એક જ માણસના આ વિચારો છે. એ એકતા તો દેખીતી રીતે છે જ, પણ એ ઉપરાંત જીવનની અને જીવનના આદર્શની એક કેન્દ્રીય કલ્પનાને આધારે જ આ બધું ચિંતન થયું છે. એ દષ્ટિ અને એ આદર્શો મારા એકલાના નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો આવ્યો છે. તેનો સ્વીકાર જેમણે કર્યો છે અથવા જેમને એ વારસામાં મળ્યો છે તેમની શ્રદ્ધા, તેમનો પુરુષાર્થ, તેમનો અનુભવ અને તેમની આકાંક્ષાઓમાં પ્રતિબિંબિત છે. એમાં મારા જેવા અસંખ્ય લોકો આવી જાય છે. એમનો જ હું એક સામાન્ય પ્રતિનિધિ છું. એવું કાકા સ્વીકારે છે. તે સમાજચિંતન માટે કહે છે; સમાજરચનામાં મુઠીભર લોકો લાખોને કરોડો રૂપિયા કમાય છે. હવે પછી એ અસમાજિક, સ્વાર્થી અને આંધળો ઉદ્દેશ મનમાં ન રાખતાં લાખો જ નહીં પણ કરોડો લોકોને મુઠી મુઠી અનાજ વધારે મળે અને તેમનાં હાડકાંને ચામડાં વચ્ચે મુઠી મુઠી માંસ વધે એ ઉદ્દેશથી સંપત્તિશાસ્ત્રે ઉપાય સૂચવવા જોઈએ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે શોધખોળ કરવી જોઈએ. સમાજ સેવાનો આદર્શ એ જ હોઈ શકે.

આજે ચાલે છે તે ઢબે તો નાશ જ સર્જાયેલો છે એ ઢબ ફેરવવી જ પડશે. પ્રાશ્રાત્ય ઢબે વિજ્ઞાન, 'વાર્તા' સંપત્તિશાસ્ત્રને ઉદ્યોગ ચલાવશું તો પશ્ચિમના પાકા ગુલામ બનીશું, ગરીબોના ભક્ષક બનીશું અને અંતે ભસ્માસુરની પેઠે માથે હાથ મૂકીને ભસ્મ થઈ જઈશું"^૨ કાકાએ સમન્વય શબ્દનું પ્રયોજન કર્યું છે. તો આપણે કહી શકીએ કે ગાંધીજીએ ન જોયું, તે કાકાસાહેબે જોયું અને કાકાસાહેબે ન જોયું તે ગાંધીજીએ જોયું, અને બન્નેએ પરસ્પાર અવિરોધી પણ પ્રગટ કર્યું. બન્નેની નેત્રરચનામાં આટલો બધો ભેદ છતાં કાકા

સાહેબે કળા અને કલ્પનાની ખાણ રવીન્દ્રનાથને છોડી ગાંધીજીમાં વધારે (લેફ્ટનન્ટ) મળવાથી પોતાને હંમેશા ધન્ય ગણ્યા—કાકા સાહેબની ભાષામાં આ "સમન્વય" ગાંધીજીની ભાષામાં "અહિંસા" અને જૈનોની ભાષામાં "અનેકાન્તવાદ"^૩

"ભારતીય સંસ્કૃતિનો અન્ય સંસ્કૃતિ સાથે સમન્વય" થાય એ વિશે આપણને તાજમહેલનું ઉદાહરણ આપે છે. કારણ કે તેમાં શારજહાં અને મુમતાજના પ્રેમની નિશાનીઓ તો છે જ. પરંતુ મુખ્ય બાબત તો તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અરબસ્તાન—ઈરાનની ઈલ્સામી સંસ્કૃતિનો સમન્વય એ મુખ્ય મહત્ત્વની બાબત છે. તો કાકા સાહેબનું મોટાભાગનું ગદ્ય તો ગંભીર ચિંતનાત્મક પ્રકારનું છે. તેમ જ ચિંતન તત્કાલીન રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, શૈક્ષણિકાદિ સમસ્યાઓના સંદર્ભે થયેલું છે. ને એમાં કેટલીક વાર શિક્ષકની, ઉદ્બોધકની પત્રકારની કંઈક શિથિલ પ્રસ્તારી રસળતી શૈલી જોવા મળે છે. તેથી આજે હવે એમાં પ્રવેશ કરતાં આપણે મૂંઝવણ અનુભવીએ. એનું ઝાઝુ આર્કષણ ન અનુભવીએ તો એ સ્વાભાવિક છે. દુભાગ્યે કાકાસાહેબના આ જાતના ગંભીર લખાણોની પસંદગીપૂર્વકનો એક પ્રતિનિધિ સંચય કરવાનું પણ કોઈને સૂઝયું નથી કાકાસાહેબનું ચિંતન જીવતા જીવનનો ગાઢ અનુબંધ ધરાવતું હોઈ એમાં એક જાતની નકકરતા, એક જાતનું વાસ્તવ પ્રામાણ્ય છે ને અનુભવી સમાજશાસ્ત્રીની પર્યેષક દૃષ્ટિનું એમાં પ્રવર્તન હોય છે. આ ચિંતન ક્યારેક આત્મપૃથકકરણનું રૂપ લે છે, તો ક્યારેક એઓ પ્રકૃતિના દર્શન પરથી જન્મતું ચિંતન કટાક્ષનું રૂપ લે છે. આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ માટે શંખલાં વીણવાની એમને ઈચ્છા થતાં તેઓ એ ઈચ્છાનું પૃથકકરણ કરતાં કહે છે: 'માયા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પરોપકારનું રૂપ ધારણ કરીને જ આપણી આગળ ઊભી થાય છે માયા જો માયાવી ન હોય તો બીજું કોણ હોઈ શકે? માયાની શરૂઆત હંમેશાં મીઠી હોય છે પણ એનાં પરિણામ માઠાં આવે છે.....'

૪.૧.૨ : ગદ્ય :—

પદ્ય કરતાં ગદ્ય વિશે લખવું વધારે મુશ્કેલ છે. પદ્ય વિશે લખવાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ કે મુદ્દાઓ લાંબી પરંપરાથી નિશ્ચિત થઈ ગયાં છે. પદ્ય કે પદ્યબદ્ધ કાવ્ય લખવું ભલે કઠિન હોય, પણ એ કૃતિના વિવેચનના મુદ્દા સહેલા છે. જેને આપણે નિબંધના સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ. સાહિત્યનું અત્યારનું આપણું આ પ્રચલિત સ્વરૂપ પશ્ચિમના સાહિત્યની પ્રેરણા અને અનુકરણથી અસ્તિત્ત્વમાં આવેલું છે. વર્તમાન યુગમાં આ પ્રકાર શરૂથયો તેવો જ ખૂબ ખેડાવા લાગ્યો છે. આ પ્રકાર ન ખેડયો હોય એવો સાહિત્યમાં નોંધ પામેલો કોઈ પણ લેખક ભાગ્યે જ મળશે. અને આ નવા પ્રકારના સમર્થ સાહિયકારો આપણને આ યુગમાં મળ્યા છે." નર્મદ, મણિલાલ, આનંદશંકર, બળવંતરાય, રમણભાઈ, ગાંધીજી, મુનશી વગેરે. એમાં કાકા સાહેબની ગણના થાય એક ગદ્યકાર તરીકેની તેમની બે મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. (૧) "સૂત્રાત્મક શકિતઓ સહજપણે ઉદ્ગારવાની" અને (૨) "શબ્દો ઉપજાવવાની" આમ તે ઉત્તમ પ્રકારના ગદ્યકાર હતા."^૪

વિષય અને પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ આ પ્રકારના વૈવિધ્યનો પાર નથી આ દૃષ્ટિએ આ સાહિત્યને એક છોડે એવા નિબંધો આવે જેમાં કર્તા પોતાના વ્યક્તિત્વને કેવળ તટસ્થ રાખીને કોઈ વિષયનું અથવા તો વિશેષ કરીને વિષયના કોઈ અંશનું નિરૂપણ કરે અથવા તો વિષયનો અમુક એક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરે, તો તેને બીજે છોડે એવા નિબંધો આવે, જ્યાં કર્તા, ઊર્મિકાવ્યની પેઠે, માત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ કે વ્યક્તિગત

કોઈ ભાવ દર્શાવવાના પ્રયોજનથી જ નિબંધ લખતો હોય ! વચ્ચે આ બન્ને કોટિના મિશ્રણની ભિન્ન ભિન્ન છાપાવાળું વિશાળ સાહિત્ય આવી જાય. કાકાસાહેબના કેટલાક લેખો શુદ્ધ ભાવપ્રકટીકરણના જ છે એ ત્યાં કવિ જ બને છે, અને ઉમાશંકર જોશીએ "કાકાસાહેબની કવિતા" નામનો લેખ પણ લખેલો છે. પણ એ જ્યાં જ્ઞાન આપે છે. ત્યાં પણ એમને એમની પોતાની દૃષ્ટિ હોય છે, પોતાની રીતિ હોય છે, પોતાનું પ્રયોજન હોય છે. સાહિત્યકાર કાકાસાહેબનું વિશિષ્ટ અને અનન્ય સાધારણ લક્ષણ તે તેમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ છે. એમના સ્વભાવમાં અને સાહિત્યમાં સિદ્ધરૂપે જણાતી શક્તિઓમાં અને જ હું પ્રધાન ગણું. જે અનેક વસ્તુઓનું સૌંદર્ય એમણે વાણીમાં પ્રગટ કરેલું છે. તેમાંની મોટા ભાગની વસ્તુઓ એવી છે જે સામાન્ય માણસના ચિત્રમાં સુંદર તરીકે કદી અંકાઈ ન હોય, સુંદર તરીકે સંઘરાઈ ન હોય, અને કદી વાણીરૂપે પ્રકટ થઈ ન હોય. આવી વસ્તુઓ તો એમના લેખોમાં જ્યાં હાથ નાખીએ ત્યાં મળી આવે અને હું મારી સામાન્ય ટેવ છોડી અવતરણોથી અલગ રહેવા ઈચ્છું છું એટલે, એટલું જ કહીશ કે આકારદર્શન અને અંધકાર દર્શનને એમણે જ ગુજરાતમાં લોકપ્રિય કર્યા. એમના તારાદર્શનની અસર એમના અંતેવાસી કવિમિત્ર ઉમાશંકરના 'નિશીથ' માં તેમજ સુંદરમના 'ધુમકેતુ' માં એમ કાવ્ય સુધી ગયેલી જોઈ શકાશે. આવા વિરાટ સૌંદર્યના એ જેવા ઉપાસક છે તેવા જ તદ્દન નાની નાની ચીજોમાં રહેલા સૌંદર્યના પણ ઉપાસક છે. છીપલીઓ, શંખલા, ફૂલો, વૃક્ષો, પથરા અરે સમુદ્રકાંઠે પડેલી પગલીઓનું સૌંદર્ય પણ એ નોંધવાનું ભૂલતા નથી.

પણ એમનું આખું સૌંદર્યપારખું ચિત્ત તો એમના પ્રવાસના લેખોમાં મળે છે. કાકાસાહેબ ગુજરાત કે દક્ષિણના જ નહિ પણ આખા હિંદના એક મહાન પરિવ્રાજક સાહિત્યક છે. ગુજરાતી સાહિત્યને બે પરિવ્રાજક સાહિત્યકોનો મોંઘો ફાળો મળેલો છે. મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ ગુજરાત અને તેની સાથે ઇતિહાસથી જોડાયેલા પ્રદેશો અને પ્રાંતોની એક જૈન મુનિ તરીકે પગપાળા મુસાફરી કરી છે. તેથી તેમની ઇતિહાસની ઉકેલદૃષ્ટિનો ગુજરાતને લાભ મળ્યો છે. કાકાસાહેબે આખા હિંદના સૌંદર્યધામોની મુસાફરી ઘણીખરી પગપાળા કરી છે. તેથી હિંદના એ સૌંદર્યો ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યાં છે આ બધા પ્રવાસો એમણે સૌંદર્યનિરીક્ષણ માટે જ કર્યા છે. એમ ન કહી શકાય પ્રારંભના ગુજરાતમાં કાકા થયા પહેલાંના, પ્રવાસો તો કોઈ આત્મમંથન કે અધ્યાત્મદર્શન માટે કરેલા છે. એવાં સૂચનો મળે છે. પછીના પ્રવાસો દેશનું જે કામ એમને ભાગે આવ્યું તેનો લાભ લઈ કરેલા છે. પણ એ પ્રવાસવર્ણનો (કેવળ કાવ્યદૃષ્ટિએ) લખાયા છે.

આ પ્રવાસવર્ણનોનું સૌંદર્યને અમુક સ્થાનના માત્ર દર્શનનું જ નથી કાકાએ એમાં પોતાના અનેક અનુભવોથી, ઇતિહાસજ્ઞાનથી અને વિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી તેને સુંદર કરેલું છે હું જ્ઞાનને પણ સૌંદર્યનો વિભાવ માનું છું એમાનાં નદીઓનાં વર્ણનો જુઓ, એમનાં યાત્રાધામોનાં વર્ણનો જુઓ એમનાં નદીઓનાં વર્ણનો જુઓ. એમનાં સાદાં નિરીક્ષણો જુઓ એ બધાં ઇતિહાસનાં સંસ્મરણોથી સમૃદ્ધ જણાશે એમના નિરીક્ષણોમાં આધુનિક વિજ્ઞાનનું તેમ જ સમાજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જણાશે. કાકામાં એક વિશેષતા એ છે કે એમના કુટુંબઉછેરમાં બ્રાહ્મણોના સમસ્ત પ્રાચીન સંસ્કારો સ્વાભાવિક રીતે પડેલા છે, અને જમાનો બદલતાં, જમાના સાથે રહેતાં પણ એ પ્રાચીન સંસ્કારોનો તેમણે દ્વેષ કે અણગમો કેળવ્યો નથી અને તેથી તેમાં એ રૂઢિઓનું સૌંદર્ય યોગ્ય અવસરે ભેળવી શકે છે. એમનાં નદીઓનાં અને મંદિરોનાં અને પ્રાચીન સંસ્થાઓનાં વર્ણનોમાં એ આપણે જોઈ શકીશું. કોઈપણ જગાએ ભાવ વિહ્વલ થયા વિના તેઓ પ્રાચીનના ગૌરવનો આસ્વાદ કરાવી શકે છે.

કાકાના લેખો વાંચતા વાંચનારનું મન આખું ભરાઈ જાય છે. કોઈ કોઈ પીરસે ત્યારે જમનારને લાગે કે પીરસનાર પૂર્ણ ભાવથી પીરસે છે. અને વાની ખૂટવાનો એને જરા પણ સંકોચ નથી; તેમ કાકા લખે છે ત્યારે લાગે છે કે એમનું મન વિષયથી પૂર્ણ ભરેલું છે, અને એ પીરસતાં ભાષાવૈભવની કે કશાની જરા પણ મણા રાખતા નથી. "સ્વામી આનંદ – કાકાના પ્રવાસમિત્ર એમણે એક વાર મને કહેલું કે એક સાધુ કહે તો હતો કે સતી રાંધે ત્યારે કદી ખૂટે નહિ, ને પીરસે ત્યારે કોઈ ભૂખ્યું ન રહે એ સાધુની તો સ્પષ્ટ રીતે શ્રદ્ધોકિત છે, પણ કાકાસાહેબના લેખોમાં એક સરખી રીતે તેમની સજ્જનતાની ઝરમર વરસતી અનુભવાય છે."''

કાકાનાં લખાણો સ્વસ્થ હોય છે એમના સાહિત્યનો મુખ્ય રસ હું શાંત કહું. પુણ્યપ્રકોપના પ્રસંગે પણ તેમની શૈલી સ્વસ્થ હોય છે. સૌંદર્યદષ્ટિ વિશ્વમાં સ્વૈરવિહારી છે. તેના સ્વૈરપણામાં એક જાતનો આનંદ છે. કાકાની સૌંદર્યદષ્ટિ પણ સ્વૈરપણે વિહરે છે, પણ તે આત્મતંત્રમાં અસમન્વિત રહીને નહિ. એમના લેખો વિશે. શ્રી મુનશીએ બહુ ઉચિત કહ્યું છે કે કાકા રોમેનિટસ્ટ છે. તેમની શૈલી નદી જેવી છે, જે મહાત્માએ આંકી આપેલા બે કિનારાની વચ્ચે ઘોડાપૂરે વહે છે. આમાં કાકાની શૈલીનાં બલ અને સ્વૈરતા સાથે તેના ઔચિત્યભાનની મર્યાદાનો ઉલ્લેખ આવી જાય છે. શ્રી મુનશીએ મર્યાદા મહાત્માજીનાં મંતવ્યોની કહી. એ રીતે એ બાબત કહીએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી, પણ એ મર્યાદા ખરી રીતે તો કાકાસાહેબની દાર્શનિક દષ્ટિની છે તેઓ માને છે કે સૌંદર્યદષ્ટિ તે શિવ કે કલ્યાણની દષ્ટિ વિરોધીની ન હોઈ શકે. એક જ આત્મામાંથી સ્ફુરતી એ બન્ને પ્રવૃત્તિઓ પરસ્પર સમન્વિત હોવી જોઈએ. માટે તેઓ વારંવાર કહે છે કે કલાકાર પોતાના ચરિત્રમાં શુદ્ધ હોવો જોઈએ. અને તેની કલાકૃતિઓ હીન વસ્તુનો મોહ ઉત્પન્ન કરનાર ન હોવી જોઈએ. એવી કલાકૃતિઓ ઉન્નત કલા હોઈ ન શકે. પણ દુનિયામાં એવું હોય છે ખરું? શ્રી ઉમાશંકર શું હોવું જોઈએ એ પ્રશ્ન દૂર રાખી બન્ને પ્રવૃત્તિઓનું દ્વૈત સ્વીકારે છે. તેઓ કહે છે કે કલાકારની કલાશૈલી અને વ્યવહારજગતમાંની તેની કાર્યશૈલી બન્ને ભિન્ન છે, એકને બીજી સાથે સંબંધ નથી. પણ કાકાસાહેબને આટલે અટકી જવું રુચતું નથી અને હું માનું છું એ જ તેમના મનનું મોટું મંથન છે. તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતો જ લખે છે, સિદ્ધાંતના બૌદ્ધિક પ્રતિપાદનની આંટીઘૂટીમાં ઊતરતા નથી.

કાકાસાહેબનું ગદ્ય પ્રકૃતિચિત્રણમાં અને પ્રવાસવર્ણનમાં અપૂર્વ સર્જકતાથી ખીલી ઊઠે છે. ભૂગોળ ના રસિયા તેવા જ ખગોળની સૌંદર્યસમૃદ્ધિના પણ તરસ્યા. ભારતયાત્રી કાલિદાસ પછી સ્વદેશની પ્રકૃતિનું આકંઠ પાન કરનાર અને એને શબ્દબદ્ધ કરનાર કાકાસાહેબ જેવા ઓછા જ પાક્યા હશે, એમનું ગદ્ય અનેકવાર કાવ્યની કોટિએ પહોંચે છે. કાકાસાહેબને બીજી એક મોટી અને વિરલ એવી બક્ષિસ છે તે વિનોદવૃત્તિની. (સેકસપિયરમાં પક નામનું પાત્ર આવે છે. તેના ઉપરથી ઓળખાતી પક-વૃત્તિની પણ) એમની 'સ્મારણયાત્રા' માં અને 'ઓતરાતી દીવાલો' માં અને અનેક લલિત નિબંધોમાં એ ડોકિયા કરે છે. અને એમના ગદ્યને જીવંત બનાવે છે. એમનાં આત્મકથનાત્મક લખાણો અને અન્ય ચરિત્ર સંકીર્તનો લલિત ગદ્ય બની રહે છે.

૪.૧.૩. : જીવનદષ્ટિ :-

કોઈપણ સાહિત્ય સ્વરૂપ અંતે તો માનવ જીવનને આલેખવાનો કે પ્રગટ કરવાનો ધ્યેય ધરાવતું હોય છે. અને તેમાં લેખક માનવજીવનની સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ભૌગોલિક, વિષયવસ્તુ ને

વ્યક્ત કરે છે. અને સર્જક પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરે છે. કોઈપણ સર્જક પોતાના વર્તમાન સમયથી અળગો રહી શકતો નથી, સર્જકની જીવનદૃષ્ટિ અને તે સમયનું સાહિત્ય — તેના ઉપરથી આપણે તે સમયના સમાજની સ્થિતિ વિશે માહિતી મળી રહે છે. દા.ત. મધ્યકાલીન યુગમાં 'નરસિંહ' 'મીરાં' 'દયારામ' વગેરેનું સાહિત્ય તપાસીએ તો તરત જ ખ્યાલ આવશે કે તે સમયે સમાજ ઉપર ધાર્મિકતાનો પ્રભાવ વધારે છે. તો સુધારક યુગ વિશે 'નર્મદ-દલપણ' આ બન્નેના સાહિત્ય પરથી જ ખ્યાલ આવે છે કે આ સાહિત્ય 'સમાજ સુધારાલક્ષી' છે. તો ત્યાર પછી સ્વામીઆનંદ, ગાંધીજી, અનંતબુવા મહેંકર વિગેરેના સાહિત્યમાં ચિંતનના દર્શન થાય છે. તો આ સંદર્ભે આપણે અહીં કાકાસાહેબની સાંસ્કૃતિક જીવનદૃષ્ટિને તપાસીએ.

અહીં તેમની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિ જ એક અંગરૂપ-શ્વાસ કહો કે સ્પંદન ગણીએ. પોતાનામાં એનો જ સૂર પડઘાતો રાખનાર જો કોઈ સર્જક હોય તો કાકાસાહેબ છે. વિભિન્ન સ્વરૂપે અને વિભિન્ન પરિવેશમાં ક્યારેક આલંબન રૂપે તો ક્યારેક ઉદ્દીપન રૂપે સાહિત્યમાં પ્રકૃતિનો વિનિયોગ કરે, એની પૂર્વ તો એના જીવનમાં એ જીવાઈ ચુક્યો છે અને કાકાસાહેબ વિશે તો એમ કહી શકાય કે એના રોમ રોમમાં પ્રકૃતિ ખીલે છે, વિસ્તરે છે, એટલે જીવન અને પ્રકૃતિને અવિનાભાવિરૂપે જોડાવનાર સ્વભાવ અંતે એના વિચારો દ્વારા સાહિત્યમાં પ્રગટે છે એટલે અહીં જીવનની જીવંતતા તો ખરી જ પરંતુ સાથે સાથે પ્રકૃતિની પણ જીવંતતા જેનામાં પ્રગટે છે એ પ્રકૃતિ પુરુષ એટલે જ કાકાસાહેબ કાલેલકર. એનું જીવન પ્રકૃતિની જેમ સહજતાથી એટલે જ વિહરે છે.

પ્રકૃતિ દર્શનનો આનંદ લેતાં પહેલી વાર કાકાસાહેબે શીખવ્યું "કાકા સાહેબ પ્રકૃતિ પાસે, એ માનવથી ભિન્ન છે, એવી દૃષ્ટિથી જતાં નથી, પણ પોતે જાણે પ્રકૃતિના જ એક સ્વજન હોય એ રીતે જ જાય છે. સંધ્યાકાળે સરોવરનું દર્શન કરતાં કાકાસાહેબ કહે છે: "ભલે તમે એકલા સરોવરને દર્શને જાઓ, ત્યાં તમે એકલા રહેવાના નથી. આકાશનાં વાદળા અને બધા કરતાં વિશેષ ઉતાવળે દોડી આવેલી સંધ્યાતારકાને તમારી સાથે જ સરોવરની શોભા તમે નિહાળતી જોશો" આકાશમાં દ્વિજરાજને જોતાં કાકાસાહેબ એને સમાનધર્મી ગણીને વન્દન કરે છે."^૬ ઘણાં બધાં દિવસથી આકાશ, તારાઓ, વાદળો વગેરેને જોયા ન હોય તો તેમને ઘણાં દિવસ સુધી સ્વજનને મળાયું ન હોય એવી ચિંતા થાય છે. "આ પરથી કાકાસાહેબે પ્રકૃતિ જોડે આગળના ગુજરાતના કોઈપણ પ્રકૃતિનિરીક્ષકે ન કેળવેલી કે ન કલ્પેલી એવી આત્મીયતા કેળવી છે, તેની પ્રતીતિ થશે તે આ રીતે જોવા મળે છે. શ્રી ઉમાશંકર "વિશ્વશાંતિ"માં

"વિશાળે જગવિસ્તરે નથી એક જ માનવી

પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ !"

પરંતુ, કાકાસાહેબને તો જાણે આટલી સૃષ્ટિ પણ નાની પડે છે, એટલે ભૂગોળનાં તત્ત્વો જેટલી જ આત્મીયતા એમણે ખગોળનાં તત્ત્વો જોડે પણ કેળવી છે."^૭

આમ, આજનો માનવી પ્રકૃતિથી વિમુખ થતો જાય છે. તે તેમને ખૂબ સાલે છે. માનવીને આંખ હોવા છતાં તે પ્રકૃતિની સુંદરતા તરફ દૃષ્ટિ કરતો નથી. આજનો માનવ યંત્રના ચક્રકરની જેમ યંત્રમાનવ બની ગયો છે. બાકી કુદરતનું દર્શન ગમે તે સ્થિતિમાં આહ્લાદક હોય છે તો કાકાસાહેબ સંસ્કારિતા વિશે આ પ્રમાણે કહે છે.: "જે થોડાંક તારાઓને પણ જે ઓળખી ન શકે તે માણસ સંસ્કારી નથી" તેમણે પ્રકૃતિના

દર્શન કેટકેટલી જગ્યાએ કર્યા છે." કુદરતનું એકે દર્શન એવું નથી કે જેમાં મને રસ ન પડતો હોય, ને તેથી જ એમણે કુદરતના જે વિષયો વિશે લખ્યું છે, તેની પર એક નજર નાંખતાં જ આ વાતની પ્રતીતિ થશે. એમાં એક તરફ અનંત બ્રહ્માંડો જેમાં ભર્યા છે, એવું આકાશ, સાગર અને હિમાલય છે, તો બીજી બાજુ મધ્યાહ્નનો તડકો, કાદવ..ચી...કું...બોલતું પક્ષી, રેતીમાં પડેલાં પગલાં, ચિંચવડ આગળ સાગરકિનારે મળતા પથરા અને તેના રંગો, મેઘલી રાત, ચામાચીડિયાં, પરોઢિયું અને વાંદળાં છે. વિષયોની આ વિવિધતા આપણા પ્રકૃતિ કવિ નરસિંહરાવની કવિતામાં સાગર, ગિરિ, કોયલ વારંવાર જ્યાં ત્યાં અથડાતા જ હોય, તેની જોડે સરખાવતાં, કાકાસાહેબના વિશાળ વ્યાપનો પરિચય કરાવે છે. પ્રકૃતિનાં અનંતરૂપોનાં તેઓ ગાયક છે." પોતે જે કાંઈ જોયું હોય તે બીજાને બતાવવાની હોંશ ન થાય તે માણસ નથી. આમ, કાકાસાહેબની જીવનદૃષ્ટિ, એમનું ચિંતન, એમનું વ્યક્તિત્વ, એ બધું પણ આ લેખોમાં જોવા મળે છે. એમ આ દૃષ્ટિએ પણ આ જીવનલીલા છે.

કાકાસાહેબ તેમની દૃષ્ટિએ નદીનાં દર્શન અનેક રીતે કરે છે જેમ કે: સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, આધ્યાત્મિક અને સામાજિક રીતે, તેથી જ ગંગાને જોતાં એમને ભગીરથનું સ્મરણ થાય છે. બુદ્ધ, મહાવીરનું સ્મરણ થાય છે ને તુલસીદાસને કબીર યાદ આવે છે. ગંગા યમુનાનો સંગમ જોતાં એમને કાલિદાસે સંગમનું કરેલું વર્ણન યાદ આવે છે, ને તેઓ કાલિદાસની દૃષ્ટિએ સંગમનું દૃશ્ય અનુભવે છે, ચંબલને જોઈને રતિદેવની કથાનું સ્મરણ થાય છે, સિધુંને જોઈને 'સુહિની મેહાર' ના પ્રેમકથાનું ચિત્ર એમની સમક્ષ તાદૃશ થાય છે, રાવીને જોતાં સ્વામી રામતીર્થની આંખો એ નદીને જોઈને પ્રેમથી ભરાઈ જતીએ યાદ આવે છે ને સાથે સાથે શીખગુરુ અર્જુનદેવ ને શીખરાજવી રણજતસિંહ માટે રાવી આસું સારતી એમને દેખાય છે, ને ગોકર્ણના સમુદ્ર કિનારાનું દર્શન તેઓ ભરતની આંખે કરે છે. સરસ્વતી અને બનાસ એમને મહાભારતની અંબા-અંબિકા જેવી લાગે છે. આ રીતે કાકાસાહેબનું નદી દર્શન અત્યંત વ્યાપક અને બધી દૃષ્ટિને સમાવનારું છે. એથી જ આપણે કહી શકીએ કે, કાકાસાહેબે આપણને નદીઓનું એક રીતે કહીએ તો પાણીરૂપી જીવનનું દર્શન કરવાની સૂઝ આપી. આમ તેમની જોવાની દૃષ્ટિમાં કેટકેટલી વિવિધતા જોવા મળે છે.

કાકાસાહેબ પોતાની દૃષ્ટિએ સ્વદેશભક્તિ વિશે વાત કરતા કહે છે: "સ્વદેશ ભક્તિ એટલે સ્વજનસેવા, સ્વદેશમાં રહેતાં લોકોની સેવા એ હું જાણું છું. છતાં હિન્દુસ્તાનની કેવળ ભૂમિ પ્રત્યે સ્વતંત્ર આકર્ષણ ઓછું નથી. મારા દેશનો મોટામાં મોટો ભાગ એક સામટો જયારે નજરતળે આવે છે ત્યારે હૈયું ફુલાય છે. ગિરિઆરોહણ પણ જન્મભૂમિની ઉપાસનાની એક ઉત્તમ સાધના છે.

કાકાસાહેબની જીવનદૃષ્ટિએ આર્યસંસ્કૃતિની તેમની ભક્તિ, સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય અને પ્રકૃતિ તરફની તેમની અભિમુખતા, જીવનનાં નાનાં મોટાં બધાં તત્ત્વોમાં, પદાર્થોમાં અને પ્રસંગોમાં જે કંઈ વિલક્ષણ, સુંદર અને રસાવહ રહ્યું છે તેને ઝડપવાની કુદરતી ફાવટ, અને એ બધી વિવિધ સમૃદ્ધિને કલાત્મક છટાથી કલ્પનામય ઉઠાવ દ્વારા આલેખવાની તેમની આવડત તેમનાં લેખનનાં ઘટક તત્ત્વોમાં છે. કાકા હંમેશાં, કોઈક સર્જક અને સૌન્દર્યદર્શી કલ્પનાથી પોતાના વિષયને અડે છે, અને તેમનામાં સંચિત રહેલી અનેકવિધ રસસામગ્રી ગમે તેવા ક્ષુદ્રઅક્ષુદ્ર પ્રસંગને કે વિષયને સુસમૃદ્ધ કરી મૂકે છે. તેઓ કદી વિષયજડ નથી થતાં.

પોતાનાં વિષયને તે માનવજીવનના જીવતા સંદર્ભમાં કુશળતાથી ગોઠવી આપે છે, એનામાં સૌન્દર્યની ઝલક રેલાવે છે. અદૃશ્ય અને અપરોક્ષ તત્ત્વોને દૂરદર્શી કલ્પકતાથી એક સ્થાનમાં ભેગાં કરે છે, પ્રસંગો કહાણીઓ, ટુચકા, લોકોકિતઓ અને નવીન સંદર્ભમાં જુદી જ અર્થયમત્કૃતિ આપણાં અવતરણો દ્વારા તે નિરૂપણને મોહક કરે છે, એ. બધાંના સમન્વયવાળી તેમની રચનાઓ એક સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા બને છે. આમ તેમની દૃષ્ટિમાં કેટકેટલી વિવિધતા જોવા મળે છે.

કાકાસાહેબના 'જીવનચિંતન' વિષયક લેખોમાં તે સત્ય અને સત્યાગ્રહ વિશે લખે છે. તો હૃદય પરિવર્તન અને અહિંસક પ્રતિકાર વગેરે વિશે પોતાની દૃષ્ટિએ માહિતી આપે છે. તો સત્ય માટે હિંદુ ધર્મના આ બે ધર્મવૃત્તિના બે મહાન દાખલાઓ પણ પડેલા છે. રાજા રામચન્દ્ર અને જગતગુરુ શ્રીકૃષ્ણ. આ બન્ને માંથી સત્ય કોણ-પણ એવું નથી. પરંતુ દરેક પોતપોતાની જગ્યાએ સત્ય છે. તો અહીં "અહિંસાના ત્રણ ઋષ્ટિ" આ લેખમાં તે "ભગવાન બુદ્ધ" "મહાત્મા ગાંધીજી" અને "મહાવીર સ્વામી" વિશે માહિતી આપે છે. તો "જીવન સંસ્કૃતિ" ના લેખમાં સંસ્કૃતિના ત્રણ પ્રતીકની વાત કરે છે. અહીં ત્રણ અલગ અલગ સંસ્કૃતિના જુદા જુદા પ્રતીકો બતાવે છે. "મુસલમાની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર તંબૂની પાસે ઘોડો બાંધીને બતાવી શકાય. ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનું ચિત્ર સમુદ્રનાં મોજાંની ઉપર ડોલતી નૌકાથી વ્યક્ત કરી શકાય. ત્યારે હિંદુ સંસ્કૃતિનું ચિત્ર વટવૃક્ષની નીચે એકાદ ઝૂંપડીની નજીક ગાય બાંધીને દર્શાવી શકાય."⁴ તો આગળ તેની મીમાંસા તેમજ તેનું નિવારણ તેમજ અશાંતિમાં અહિંસા, જીવદયામાં અહિંસા, આમ તેના વિશે બારીકાઈથી માહિતી આપે છે. તો હિંદુધર્મને શીખ ધર્મ વિશે વાત કરે છે. આ ધર્મમાં રહેલા વ્રત, તહેવાર, વગેરે વિશે માહિતી આપે છે. આમ આ "જીવનચિંતન" ના પહેલા ભાગમાં ચીમોતેર લેખ છે. તો બીજા ભાગમાં અગિયાર લેખ છે. તેમાં પ્રાર્થનાનું રહસ્ય" તેમાં મંત્ર વિશે મંત્રના અર્થવિશે આત્મશુદ્ધિ-ઉપાસનાને પ્રાર્થના આમ, આ ટૂંકા લેખમાં ઘણી બધી માહિતી આપી દે છે.

તેમના "જીવનવ્યવસ્થા" ના લેખોમાં તેમની જીવનદૃષ્ટિ કંઈક આ પ્રકારની રહી છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગમાં વિવિધ ધર્મો વિશે માહિતી આપે છે. તેમ જ ભારતીય સંસ્કૃતિ, જીવનક્રમ આર્ય સંસ્કૃતિનો આધાર, હિંદુ ધર્મના સંસ્કારો વગેરે વિશે વિગતે વાત કરે છે. તો બૌદ્ધ ધર્મ – જૈન વિશે મહાવીરનો જીવન સંદેશ, જૈન ધર્મ અને તેમાં રહેલી અહિંસા વિશે કેટલી બધી સુક્ષ્મતાથી વાત કરે છે. અહીં ધર્મની વ્યાખ્યા વિશે ટૂંકમાં પણ સચોટ માહિતી આપે છે." જે જીવનશુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની સાધના બતાવે છે તે ધર્મ". આમ, આ વિભાગ ઘણી બધી માહિતી આપી દે છે. તો "ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ ન હોવાથી ઘણીવાર બંને શબ્દ એક બીજાના પર્યાયરૂપે વપરાતા હોય છે. એથી કાકાસાહેબ બન્ને વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે. "કે" જ્યારે અનેક ધર્મો એક સાથે પાસે પાસે આવી જાય છે અને બધાને એક કૌટુંબિક ભાવ કેળવવો પડે છે, ત્યારે એ બધા ધર્મોનો સમાસ કરી શકે તેવું વ્યાપક તત્ત્વ. એવો મહત્ સમન્વય તે સંસ્કૃતિ" અહીં કાકાસાહેબની જીવનદૃષ્ટિ ભારતીય સંસ્કૃતિને નજર સમક્ષ રાખીને પોતાની વાત કરે છે. જ્યારે ધર્મ એ સંસ્કૃતિમાં જ સમાયેલો છે. પરંતુ જ્યારે વિભિન્ન ધર્મના વિવિધ વાડા બને છે. ત્યારે સંસ્કૃતિને જ અગ્રતા આપવામાં આવે છે. જ્યારે ધર્મો અને સંપ્રદાયો વિભાજનનું કાર્ય કરે છે. જ્યારે સંસ્કૃતિ એકતાનું તત્ત્વ જાળવી રાખે છે. આમ જૈન અને હિંદુ કે શીખ ધર્મથી ભલે જુદા ગણાતા હોય પરંતુ જીવનરીતિ કે

જીવનપદ્ધતિ એમની એકસરખી હોવાથી એકતા જળવાઈ રહે છે. આમ કાકાની નજર બહાર સંસ્કૃતિની કોઈ માહિતી નથી. અહીં આપણે જોઈએ તો સામાન્ય માણસને બધું સામાન્ય લાગે છે. જ્યારે કાકાસાહેબને તેમની દૃષ્ટિને કારણે સામાન્ય વસ્તુમાં પણ કેટકેટલા અજીબ દર્શન થાય છે. તેમણે કરેલાં પ્રકૃતિનાં આલેખનો, એક સૌન્દર્યયાત્રા જેવાં બની રહે છે. ગુજરાતને તેમણે જ પહેલીવાર હિમાલયની સમૃદ્ધિ બતાવી છે, ગંગા, યમુના, કૃષ્ણા, કાવેરીમાં વાયક સદેહે પણ ન કરી શકે તેવાં અલૌકિક સૌન્દર્યસ્નાન કરાવ્યા છે, આકાશના તારા અને બપોરના તડકાનો રસ ચખાડ્યો છે, નદીના કાઢવની અને કાંટાની વાડોની મીઠાસ દેખાડી છે, પંખીઓની સોબત અને વૃક્ષોની મહેમાનગીરી મણાવી છે અને તે બધું તેમણે કર્યું છે. 'વાયકને પોતાની નિકટમાં નિકટ રાખીને, મોકળા મનથી પોતાના સૌન્દર્યાનુભવનો ખજાનો ઉમંગભરે ઠાલવતા, પોતાના અનુભવોમાં, મનોવ્યાપારોમાં વાયકને સદ્ભાગી કરીને, તેની કલ્પનાને ઉત્તેજતા, તેની ઈન્દ્રિયોની દર્શનશક્તિને વિકસાવતા સમભાવી નિખાલસ મિત્રની અદાથી' આમ આ કાકાની દૃષ્ટિને કારણે પ્રકૃતિ, હિમાલય, નદીઓ, આકાશ, વૃક્ષો વગેરેનું નિરૂપણ જ એવી રીતે કરે છે કે જાણે આ બધું જ સાક્ષાત જીવંત આપણી સમક્ષ ખડું કરી દે છે. અહીં પેલી કહેવત સાર્થક થાય છે. 'જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ' આમ કાકાની જીવનદૃષ્ટિ જ એવી સમૃદ્ધ છે કે તેમાં બધાં વિષયના એકી સાથે દર્શન થાય છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિ વિશેની તેમની જીવનદૃષ્ટિ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદે અપાયેલ ભાષણમાંથી આપણને જોવા મળે છે.

આપણી સંસ્કૃતિની ભાષા એક વખતે સંસ્કૃત, પાલિ, અર્ધમાગધી વગેરે ભાષાઓ હતી દિલ્હીમાં પઠાણ અને મોગલો આવ્યા અને ઈરાનની પર્શિયન ભાષા મારફતે આપણે નવા સંસ્કારો લેવા લાગ્યા. આજે આપણી સંસ્કૃતિની ભાષા અંગ્રજી છે. સ્વામી વિવેકાનંદ, ભગિની નિવેદિતા, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, શ્રી અરવિંદ, આનંદ કુમારસ્વામી, ગાંધીજી, સરોજિની નાયડુ, તરુલતા દત્ત, રાધાકૃષ્ણન, જવાહરલાલજી ઈત્યાદિ લોકો જ આપણા સંસ્કૃતિધુરીણો છે. એમનાં લખાણો આજે મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં જ વંચાય છે દેશી ભાષામાં ઓછા વંચાય છે. એટલે શી રીતે આપણે કહીશું કે અંગ્રેજી આપણા સાંસ્કૃતિક ધાવણની ભાષા નથી? આ લોકોમાંથી કોઈને પણ જબરદસ્તીથી અંગ્રેજીમાં લખવું પડ્યું ન હતું. એમની દેશભક્તિ, સંસ્કૃતિનિષ્ઠા અને જનસમાજની સેવા કરવાની ધગશ કોઈનાયે કરતાં ઊતરતી નથી. રવીન્દ્રનાથ કે ગાંધીજી જેવાઓએ ભલે ખ્યાલ રાખ્યો હોય કે પોતાના ઉત્તમોત્તમ વિચારો સ્વભાષા મારફતે જ વ્યક્ત કરીશું, પછી એ ભાષાનો કૃપાપ્રસાદ અંગ્રેજી મારફતે દુનિયાને આપીશું, પણ સ્વજનોની સેવા કરવા માટે અંગ્રેજીની મદદ લેવી જ પડી અને આ લોકોએ પોતાનું પોષણ જેટલું સંસ્કૃત આદિ દેશી ભાષાઓ મારફતે મેળવ્યું તેના કરતાં અંગ્રેજી મારફતે વધારે મેળવ્યું છે એની ના પડાય નહિ. ગુજરાતના આજના કવિઓ જ લો. તેઓ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી બન્ને સાહિત્યનું ઉત્તમ સેવન કરે છે. એ સ્વધર્મ તેઓ ચૂક્યા છે એમ એમને વિષે કોઈ કહી ન શકે. અને છતાં સંસ્કારો ગ્રહણ કરવાનું એમનું મોટામાં મોટું વાહન અંગ્રેજી જ છે. ત્યાંથી મેળવેલું બધું તેઓ અનુકૂળ રૂપમાં નિષ્ઠાપૂર્વક સ્વભાષાને આપે છે. એ અત્યંત કિંમતી અને પૌષ્ટિક પિરસણ છે એ વિશે શંકા નથી, પણ એ પિરસણ જ છે એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. અહીં કાકાસાહેબે અંગ્રેજી ભાષાને પણ પોતીકી ગણી છે. જો આપણું જીવન જ છીછરું, રૂઢિવાદી, ગતાનુગતિક કે પરભૂત

અને મંદાગ્નિદ્યોતક હશે તો સાહિત્યનું કેવળ કૌશલ્ય કરી કરીને કેટલી મદદ કરી શકવાનું હતું ? તો કાકાસાહેબની દૃષ્ટિમાં ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કંઈક આ રીતે વિચારે છે. "ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ વધારવી હોય તો એક તરફ સંસ્કૃત ભાષાનું ધાવણ દરેક લેખકને મળવું જોઈએ અને બીજી બાજુએ ગુજરાતી પ્રજાના કેવળ મધ્યમ વર્ગમાં નહીં, પણ તમામ પ્રજાના મૂળ સાહિત્યમાં એનાં મૂળિયાં પહોંચવાં જોઈએ."

"સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, કાકાસાહેબની દૃષ્ટિએ, પાલિ તેમજ અર્ધમાગધી સાહિત્ય પણ આવી જ જાય છે. પ્રાકૃત ગણાતી પણ સંસ્કૃતની પાછળ પાછળ ખીલેલી તમામ ભાષાઓ સંસ્કૃતની અંદર જ ગણવી જોઈએ પછી ભલેને એને 'પ્રાકૃત' કે 'અપભ્રંશ' નામથી પંડિતોએ નવાજી હોય."૯

જેમ સંસ્કૃત સાહિત્ય આજે સહેજે ઉપલબ્ધ છે તેમ સંસ્કૃત પછીનું સંસ્કૃત કુટુંબનું બીજું સાહિત્ય સહેજે ઉપલબ્ધ નથી. એનું અધ્યયન પણ સંસ્કૃત જેટલું સાર્વત્રિક નથી. એટલે અત્યારે એ બધું સાહિત્ય કાંઈક અંશે અજ્ઞાત જેવું રહ્યું છે એ વિસ્તારમાંથી મહત્વનો અંશ તારવી કાઢી ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રકાશિત કર્યું હોય તો આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો સમજવામાં આપણને ઘણી મદદ થશે અને આપણી દૃષ્ટિ પણ વ્યાપક અને વિશાળ થશે. આમ વારસાની બધી જ ભાષાઓ ગુજરાતી પ્રજાને મળી રહે તે પ્રજાનો અધિકાર છે. આમ બોધ અને જૈન લોકોની પરંપરાનો ખ્યાલ પણ આપણને મળી રહેવો જોઈએ.

કાકાસાહેબની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ સાહિત્ય એટલે "જીવન સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતું સાહિત્ય" તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાકાસાહેબના ભાષણો પરથી ફલિત થાય છે. સાહિત્ય વિશે એક આદર્શ ખ્યાલ મારા મનમાં છે તે અહીં કહી દઉં તો અસ્થાને ન ગણાય. સાહિત્યએ જીવનની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ છે. એટલે જીવન સાથે સીધો અને ઉત્કટ સંબંધ ધરાવતાં બધાં શાસ્ત્રો પણ સાહિત્યમાં આવી જાય છે. આમ અધ્યાત્મવિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, નૃવંશશાસ્ત્ર, આરોગ્ય, કામવિજ્ઞાન, પદાર્થવિજ્ઞાન, સૃષ્ટિવર્ણન, પ્રવાસ – બધું જ સાહિત્યમાં આવી જાય છે. આ વિષય પરત્વે જેટલા નિબંધો, પ્રકરણો, શાસ્ત્રીય વિવેચનો અને પાઠ્યપુસ્તકો લખાયાં છે તે બધાં જ સાહિત્યમાં આવી જાય છે." આપણે તાત્ત્વિક કે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોને સાહિત્યમાં ગણતા નથી. આ ગ્રંથોનો વિચાર સુધ્ધા આપણા મનમાં આવતો નથી, મારે કંઈ રીતે જીવવું તે "કાકાસાહેબ કહે છે. પોતે ધર્માચાર્યને, પક્ષનાયકને, ડૉક્ટરને હિતચિંતકોને કહી દેશે—" તમારી દૃષ્ટિએ, અને કોક કો'ક વાર મારી પોતાની દૃષ્ટિએ પણ, હું ભૂલ કરતો હોઉં તો મારે એનો વાંધો નથી. મારે મારી ઢબે, મારા સંતોષ ખાતર જીવવું છે અને મુખ્ય વસ્તુએ કે મારા જીવનની લગામ મારે મારા પોતાના હાથમાં જ રાખવી છે. મારું કારખાનું કોઈ વિશ્વાસપાત્ર તદ્દવિદને હું સોંપી શકું, મારાં નાણાંની વ્યવસ્થા પણ એવા જ કોઈને સોંપી શકું. અરે, મારું રાજ્ય પણ કોઈ સારા દીવાનને સોંપી શકું, પણ માહરું જીવન તો મારા પોતાના હાથમાં જ રહેશે." પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને ચરણે અર્પણ કરનાર ભક્તે પણ ભગવાનને કહ્યું કે "હે મારા હૃદયસ્વામી ! મારું સર્વસ્વ તારે ચરણે અર્પણ કરી શકું એટલી સ્વતંત્રતા, એટલું વ્યક્તિત્વ અને એટલો અધિકાર હું મારી પાસે રાખવાનો જ" અહીં આપણે કાકાની જીવનદૃષ્ટિમાં કેટલું બધું સ્વાભિમાન છે. તેના દર્શન થાય છે. સમાજનું સ્વાસ્થ્ય જાળવવાની જવાબદારી પણ

સાહિત્યકારોની છે. તેથી તેમણે નીરોગી સાહિત્ય, પ્રસન્ન સાહિત્ય, નિર્ભય અને આત્મનિષ્ઠ સાહિત્યનું સમાજ માટે સર્જન કરવું જરૂરી બને છે.

તેમની ભાષાંતર કળા પ્રત્યેની દૃષ્ટિ આ પ્રકારની રહી છે હવે સાહિત્યના સીમાડા પરના એક વિષય પર આવું. સાહિત્ય—સેવીઓમાં ભાષાંતરકારની કોટિ સહેજ ઉતરતી ગણાય છે. 'ભાષાંતર' શબ્દ પણ એટલો હલકો થઈ ગયો છે કે એ છોડીને લોકો હવે 'અનુવાદ' શબ્દ વાપરતા થયા છે. જો કે સંસ્કૃતમાં અનુવાદનો અર્થ નોખો જ છે એક ભાષાની ઉત્કૃષ્ટ કૃતિને બીજી ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપમાં દાખલ કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની કળા નથી. ભાષાંતર માટે ઉત્કૃષ્ટ કૃતિની પસંદગી કરવા માટે પણ ભારે યોગ્યતા જોઈએ છે. ભાષાંતરનું કામ ગમે તેવા લોકોએ હાથમાં લીધું તેથી એ વેઠ અથવા વૈતરું ગણાયું. નહિ તો, સાચા ભાષાંતરકારને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રનો અલચી ગણી શકાય. અત્યાર સુધી આપણે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના ગ્રંથો ઠીક ઠીક સંખ્યામાં અનુવાદો છે. કેટલા અનુવાદો ઉત્કૃષ્ટ નીવડ્યા છે. એ અનુવાદોથી સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ તો થઈ જ છે. પણ ગુજરાતીની જાતજાતની શૈલીઓને પણ અસાધારણ લાભ થયો છે. બંગાળી, મરાઠી અને હિંદી ગ્રંથોના અનુવાદો કરીને પણ ભાષાંતરકારોએ ગુજરાતી વાચકવર્ગને ઘણો જ રોચક ખોરાક પૂરો પાડ્યો છે. યુરોપની અનેક ભાષાઓના ગ્રંથો અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી આપણે ગુજરાતીમાં આણીએ છીએ. આનો આજે ઈલાજ નથી અને અંગ્રેજી અનુવાદો જ્યાં સુધી સારામાં સારા પસંદ કરીએ, ત્યાં સુધી દુઃખ માનવાનું કારણ નથી. છતાં જાપાની, ચીની, દૃષ્ટિ કે ફ્રેંચ સાહિત્યને મૂળ ભાષા પરથી ગુજરાતીમાં આણી શકીએ તો જ તે સેવા બધી દૃષ્ટિએ સંતોષકારક ગણાશે. આમ ફક્ત શબ્દમાં ફેરફાર થયો છે. 'ભાષાંતર માંથી અનુવાદ' શબ્દ આવ્યો છે. બાકીની ક્રિયા તો એ જ છે.

આમ છતાં આજે કેટલી બધી સંસ્થાઓ દ્વારા આ અનુવાદની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. તો તેમનું જાહેરમાં સન્માન થવું જોઈએ. તેમ છતાં પણ ભાષાંતર એટલે પરસ્પર જીવનદૃષ્ટિ અને સાહિત્યશૈલીની એક જાતની દીક્ષા હોય છે. આ વાત જેઓ જાણે તેઓ ભાષાંતર કરવા બેસતી વખતે ભાન રાખવાના જ કે આપણે એક સાધના કેળવીએ છીએ.

આમ કાકાસાહેબ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિ વડે બધું જ નિહાળ્યું અને એમની આ દૃષ્ટિ વડે આપણને પણ પરોક્ષ રીતે દર્શન કરાવ્યું તથા પોતાની વાણીની શૈલી વડે આસ્વાદ કરાવડાવ્યો અને ભવિષ્યમાં આ આસ્વાદ વધુને વધુ સર્જકો દ્વારા સારી રીતે વાચકને આસ્વાદ કરાવશે.

અહીં કાકાસાહેબ કાલેલકરની દૃષ્ટિમાં કેટકેટલી વિવિધતા રહેલી છે, તો તેમની દૃષ્ટિના સંદર્ભે ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ નીચે મુજબના મંતવ્યો આપે છે.

૧. ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનું ચિંતન તેમાં કેન્દ્રસ્થાને છે.
૨. કાકાસાહેબનો કલા પ્રત્યેનો પ્રેમ અદ્ભુત ને આગવી રીતે ઊપસી આવે છે.
૩. ભારતનાં મંદિરો, ગુફાઓ, પ્રાચીન કલાત્મક સ્થળોને કુદરતના સૌન્દર્યથી સભર એવી પહાડોની સૃષ્ટિ, વનરાઈઓ, એમાં વ્યક્ત થતાં પશુ—પંખીના કિલ્લોલ, મીઠા મધુરા અવાજ, નદી, ઝરણા, સરોવરનું ઘબકતું ચિત્ર એમની જીવનદૃષ્ટિમાં આપોઆપ સુપરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૪. માનવીય સભ્યતાના સામાજિક ઉન્મેષ કઈ રીતે ધ્યાનાર્હ છે તે પોતાના જીવનમાં માનવીય વ્યવહાર દ્વારા તેમણે પોતે અનુભવ્યું છે.
૫. કાકાસાહેબની જીવનદષ્ટિ સૌમ્ય, શાન્ત અને ચિંતનના અદ્ભુત રસાયણથી ઓતપ્રોત છે.
૬. એમાં યથાસ્થાને શ્રદ્ધા, સૌન્દર્ય અને આદર્શ છે.

૪.૨ કાકાસાહેબનું વિવેચન, કલા અને શૈલી

૪.૨.૧ : વિવેચન :-

સાહિત્ય વિવેચનનું એક મુખ્ય કાર્ય તો આનંદ આપવાનું છે. એમ "ગેરડે" કહે છે. અને તેમાં ત્રણ ગુણો હોવો જોઈએ

- (૧) માહિતી ફલક વિસ્તૃત
- (૨) વિવેચન પદ્ધતિમાં વિવિધતા
- (૩) વ્યક્તિત્વની પ્રબળ અસર

આમાંના છેલ્લા બે ગુણ કાકાસાહેબમાં વધારે જોવા મળે છે. પરંતુ ચિંતનશીલતા એ તેમના વિવેચનોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તેમના વિવેચનનું એક ક્ષેત્ર તરીકે ખેડાણ સંસ્કલ્પ કર્યું નથી, તેમ વિવેચનએ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પણ ન ગણાય. તેમ છતાં તેમના હાથે જે કાંઈ વિવેચન કાર્ય થયું છે તે ગુણવત્તામાં અને ઈયતામાં ગણનાપાત્ર જરૂર છે, અને ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યનો સમગ્ર ખ્યાલ મેળવવા માગનારે કાકાસાહેબના વિવેચન કાર્યને નિકટતાથી જોવું પડે એવું છે. ઉપર મેં 'ગણનાપાત્ર' શબ્દ વાપર્યો, પણ એથીય આગળ વધી હું એમ કહેવા લલચાઉં છું કે કાકાસાહેબનું સાહિત્ય વિવેચન કેટલીક બાબતોમાં 'વિશિષ્ટ' કોટિનું પણ છે. ગેરડે માગે છે તે પ્રમાણે એ વિવેચન રસિક તો એટલું બધું ગણાય કે કદાચ બીજો કોઈ ગુણો એમાં હશે કે કેમ એની શંકા થાય પોતનો આનંદ પ્રકટ કરવો એ સિવાય જાણે કે કોઈ બીજું લક્ષ્ય તેમણે રાખ્યું નથી. હા, જીવનાભિમુખ દષ્ટિબિંદુઓને કારણે સામાજિક મૂલ્યોની જાળવણી તરફ તે ખૂબ જાગ્રત કહો કે સભાન છે. અને કોઈ વાર સમાજહિતચિંતક કાકાસાહેબ, સાહિત્ય વિવેચક કાકાસાહેબની આડે આવે છે અને પરિણામે વિવેચન નિબંધનું ગ્રથન ઢીલું પડે છે. પણ આવો સ્વૈરવિહાર એમની વાઙ્મય પ્રતિભાની લાક્ષણિકતા છે. કાકાસાહેબ મુખ્યત્વે સર્જક-નિબંધકાર છે. સર્જક નિબંધનો લેખક જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ, પ્રસંગો કે અનુભવોને નિમિત્ત બનાવી આલેખન કરતો હોય છે. કાકાસાહેબ જ્યારે વિવેચન કરે છે. ત્યારે ઉદ્દીપન તરીકે કોઈ પુસ્તક કે સાહિત્યકાર હોય છે , પણ એની શૈલી એમની પોતાની હોય છે, અને એ વિવેચન લખાણ ઉપર તેમના વ્યક્તિત્વની સ્પષ્ટ મુદ્રા ઊઠતી હોય છે. "જીવનભારતી" માં સાહિત્યવિચારણાના લેખો તેમ જ પ્રત્યક્ષ સાહિત્ય વિવેચનના લેખો છે. સાહિત્ય વિવેચનના લેખો તરત જ સર્જક નિબંધના ઢાળામાં ઢળવા જાય છે."^{૧૦}

તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો આરંભ રવીન્દ્રનાથ ઉપરના લેખથી થયો છે. અમદાવાદમાં છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળી અને 'કોકિલકંઠ રવીન્દ્રના શ્રવણમનોહર પંચમ સ્વરથી અમદાવાદનો વસંત નિનાદિત થયો, એ પ્રસંગે ગુજરાતને કવિપરનો પરિચય કરાવવા કાકાસાહેબે જ લેખ લખ્યો તે એમનો પહેલો સાહિત્યવિષયક લેખ છે. અલબત્ત ૧૯૨૦ માં લખાયેલા આ લેખ પહેલાં 'જૂના ખેતરમાં નવું ખેડાણ' અને

હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા' જેવા એક બે લેખો તેમણે લખ્યા હતા, છતાં સીધું સાહિત્ય વિશે લખવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. રવીન્દ્રનાથની કાવ્યસૃષ્ટિ અને વિચારસૃષ્ટિનો મૂલગામી પરિચય પૂરા ગાંભીર્યથી અને રસિકતાથી તેમને આપ્યો છે. રવીન્દ્રનાથ 'ખરા અર્થમાં કવિ છે.' એમ કહ્યા બાદ કવિ વિશેનો પોતાનો આદર્શ તે બતાવે છે.: 'કવિ એટલે દ્રષ્ટા બહુ વાંચવાથી, પૂછવાથી અથવા અનુમાન કરવાથી પણ ઘણા લોકો જે સમજી શકતા નથી તે કવિઓ સહેજે જુએ છે. આપણી દષ્ટિ વર્તમાનકાળથી મર્યાદિત હોય છે. નિર્મળ દષ્ટિવાળા કવિ ભવિષ્યકાળમાં પણ જોઈ શકે છે.'^{૧૧} આરંભથી જ કવિતા વિશેનો કેવો ઉચ્ચગ્રાહ કાકાસાહેબના મનમાં રહ્યો છે. એની પ્રતીતિ ઉપરનાં વચનોમાં થાય છે, આ લેખ લખાયા બાદ બે વર્ષે કાકાસાહેબે કવિ વિશેનો પોતાનો એ આદર્શ વધારે સ્ફુટ કરી આપ્યો. કવિ એટલે દ્રષ્ટા જે જીવનરહસ્ય જુએ છે, જેને ઈહ પર સૃષ્ટિ બન્ને સરખી જ પ્રત્યક્ષ છે, જે અતિવાદમાં ઊતરી શકે છે. જે આ દુનિયામાં રહેતો છતાં આ દુનિયાનો નથી, તે કવિ. ચર્મચક્ષુને જે દેખાતું નથી, તર્કદષ્ટિથી જેનું આકલન થતું નથી, વ્યાવહારિક દુનિયામાં જેને માટે પ્રમાણ મળતું નથી એવા અતીન્દ્રિય સૂક્ષ્મ અને સ્વસંવેદ્ય એવા અનુભવોનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરી શબ્દ અથવા વર્ણ જેવા મર્યાદિત સાધન દ્વારા તે બધું બીજાને માટે પણ જે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. તે કવિ આ સૃષ્ટિની પાછળ રહેલી બાહ્ય સૃષ્ટિ તેમજ અંતઃસૃષ્ટિની પાછળ રહેલી ઈશ્વરી યોજના, ઈશ્વરી લીલા અને ઈશ્વરી આનંદનો જે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તે કવિ રવીન્દ્રનાથના જીવન અંગેની નાનીમોટી જાણકારીની સાથે તેમના મુખ્ય ગ્રંથોનો માર્મિક પરિચય પણ એની સાથે વણી લઈ રવીન્દ્રનાથની વાક્કમય વિભુતિને કાકાસાહેબે ઉપસાવી છે. તે આજે પણ અનુત્તમ છે. એમાં વિષયભૂત વ્યક્તિત્વ રવીન્દ્રનાથ તે તો જાણે નિમિત્ત છે, પણ કોઈ પણ દેશના મહાન કવિનો પરિચય કેવી રીતે આપી શકાય તે આ સુદૃઢ અધ્યયનલેખમાં જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથના અંગત પરિચયમાં પણ કાકાસાહેબ આવેલા, પણ તેમનો ખરો પરિચય તેમના અક્ષરદેહનો પરિચય કેવી આત્મીયતાપૂર્વક તેમણે કર્યો છે. એની પ્રતીતિ આ લેખમાં થાય છે. એ પછી પણ રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યનું પરિશીલન કાકાસાહેબ સતત કરતા રહ્યા છે. અને વિવિધ દષ્ટિકોણથી તેમના ગ્રંથોનું તાત્પર્યદર્શન કરાવવાના પ્રસંગો તેમને ચાલુ રાખ્યા કર્યા છે.

રવીન્દ્રનાથની 'ઘરે બાહિરે' નવલકથાને કાકાસાહેબ 'રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા' કહે છે. એમાં કેટલું બધું સૂચવાઈ જાય છે! સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ સરવાળે દેશને નિઃસત્ત્વ બનાવી મૂકે છે. 'ઉત્તેજિત થયેલા રાષ્ટ્રના પુરુષાર્થના વેગવાન ધોધમાં ચારિત્ર્યની મહાન શિલા થઈને ઊભા રહેવાનું 'એક મોટું વીરકર્મ' રવીન્દ્રનાથે બજાવ્યું છે. વાર્તાની નાયિકા વિમલા નિખિલના વિચારો રજૂ કરતાં જણાવે છે કે તેઓ કહેતા: "દેશની સેવા કરવા હું તૈયાર છું, પણ હું વંદન તો તેના કરતાંયે અતિ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજતા સત્યને જ કરીશ. દેશને દેવ ગણી વંદન કરવું એ તેનું સત્યનાશ વાળ્યા બરાબર છે."^{૧૨} નવલકથાની કેન્દ્રવર્તી ભાવના તે આ જ છે. નવલકથાકારની સર્જક કલ્પનાનું આ સત્ય કાકાસાહેબ યથાર્થ રૂપે સ્પષ્ટ કરી આપે છે. 'દેશના લાભ આગળ ધર્મ, ઈશ્વર, સત્ય, નીતિ, સદાચાર ચારિત્ર્ય બધું ડૂલ છે, એમ કહેનાર લોકોએ નથી સમજતા કે એવી માન્યતા સાથે દેશની ભકિત અને સેવા કરતાં તેઓ દેશનું ભારે અપમાન કરે છે. કોઈ દીકરી વૃદ્ધ માતાને જિવાડવા ખાતર અનાચારથી કમાણી કરે, તો એ માતાને એવી રીતે જીવવું પસંદ પડે ખરું? માતા

કોઈ અને ઉદ્દેશમાં જ બગાડું બાઈને મરી જશે. દેશ એટલે દેશાંતરને ચૂસી ખાનાર વેપાર એમ આજનાં વેપારી રાષ્ટ્રો ભલે માને પણ ખરું તો એ છે, કે દેશ એટલે દેશનું સર્વોદય—સાધક ચારિત્ર્ય, દેશનો પરમ મંગલ જ્ઞાનરાશિ, દેશનો કલ્યાણકારી પુરુષાર્થ દેશ એટલે પોતાના સમાજ મારફતે થતી માનવકોટિની અને આખી સૃષ્ટિજાતની સેવા જેઓ સ્વાર્થ કે મત્સર ખાતર દેશને પારકા લોકોના હાથમાં વેચી નાખે છે, અને જેઓ દેશને નામે સત્યનો કે ચારિત્ર્યનો દ્રોહ કરે છે, તે બંને દેશના દ્રોહી જ છે એ વસ્તુ પોતાની ઉજ્જવળ દેશ સેવાથી જેજે દેશભક્તોએ સ્પષ્ટ કરી છે, તે બધાના માર્ગમાંના કેટલાક કાંટાઓ કાઢી નાખવાનું કામ રવીન્દ્રનાથે આ નાનકડી પણ તારાની પેઠે ચમકતી નવલકથા દ્વારા કર્યું છે.

'ચિત્રાંગદા તથા વિદાય અભિશાપ'ની પ્રસ્તાવનામાં રવીન્દ્રનાથની તેતે કૃતિનું હાર્દ, પ્રણયમીમાંસા કરીને, ખોલવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આરંભમાં પ્રસ્તાવના કરતાં કાકાસાહેબ લખે છે. 'પ્રણય સાહિત્ય આજકાલ ગાડાં ભરી ભરીને તૈયાર થાય છે. સંયમ અને સંદર્ભરૂચિની મર્યાદા ઓળંગવામાં અહમહમિકા ચાલી રહી છે. ભોગ અને આનંદ વચ્ચેનો ભેદ જાણે ભૂંસાઈ ગયો છે. એવે સમયે પ્રસ્તાવના લખવા બેઠો છું, જે વખતે આખો દેશ સંજીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને મથી રહ્યો છે.

'ચિત્રાંગદા' નો મર્મ તદ્દન ટૂંકાણમાં તે બતાવે છે : કાલિદાસે 'શાકુન્તલ' ના સાત અંકમાં જે સાહ્યું તે રવીન્દ્રે 'ચિત્રાંગદા' ના એક જ અંકમાં શોભાવ્યું છે. પાર્થિવ સૌંદર્યના દર્શનથી આકર્ષણનો ઉદ્ભવ થાય છે. આકર્ષણની પરિણતિ આંકઠ વિષયોપભોગમાં થાય છે. આંકઠ વિષયોપભોગ વિષાદનું સ્વરૂપ પકડે છે. વિષાદ પછી પ્રેમનું દર્શન થાય છે. પ્રેમ સૌંદર્યનું કવચ ભેદી સત્યને જાણવા ચાહે છે. અને સૌંદર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કંઠા સત્યના સાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત થઈ શકી જાય છે. તેમનામાં રસદર્શન કરાવવાની મોટી શક્તિ છે. તેમની વિવેચનપદ્ધતિમાં કોઈવાર તે મુખ્ય કથયિત્વના મર્મરૂપ ચિંતન રજૂ કરે છે, તો કોઈવાર પ્રકૃતિવર્ણન કે પ્રવાસ અનુભવ આપે છે, કોઈવાર તેમની સ્મરણમંજૂષામાંથી વિષયને પ્રસ્તુત એવાં સ્મરણો પણ સરી પડે છે. કાકાસાહેબ રહ્યા શિક્ષક, એટલે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે કે સમાજની સંસ્કારિતા વિશે પણ કોઈને કોઈ સૂચનો ગૂંથી લીધા વગર શાના રહે? દેશ—પરદેશના તત્કાલીન બનાવનો ઉલ્લેખ પણ એમાં આવ્યા વગર ન રહે. આપણી સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભો પણ તે આપે, કોઈવાર ઇતિહાસમાં પણ આપણને ડૂબકી લગાવડાવે અને સરવાળે તેમના વિવેચનમાં રોચકતા વધે છે. ખબરદારની 'દર્શનિકા' ની અર્પણપત્રિકા — 'સ્મરણમાધુરી' વાંચીને કાકાસાહેબ લખે છે, અત્યારે તો 'સ્મરણમાધુરી' નામની અર્પણપત્રિકા જ જોઈ શક્યો છું કેવળ એનો જ આનંદ વાચકો આગળ રજૂ કરીને કાવ્યપિપાસા જાગૃત કરવાનું કામ કરી શકાય એમ છે".^{૧૩} વિવેચનમાં પણ કાકાસાહેબે સાહિત્યપિપાસા જાગૃત કરવાનું જ કામ કર્યું છે. તેમણે સાહિત્યના આનંદમાં “‘દ્રષ્ટૈઃસહ મુજ્યતામ્’” ની રીતે તેમના વાચકોને સંવિભાગી કર્યા છે.

ચિંતનશીલતા એ તેમના વિવેચનોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, પણ એ ચિંતનશીલતા એ તેમની પ્રકૃતિનો એક ભાગ હોય એ રીતે દેખાય છે, એટલે વાચકો ઉપર એનો બોજ પડતો નથી. વિચારો પ્રવાહી છે. પણ જ્યાં એ ચિંતનની પ્રક્રિયામાં પસાર થાય છે. ત્યારે એમાં ઘનત્વ આવે છે. કાકાસાહેબના સમગ્ર ગદ્યમાં — 'જીવનભારતી'માં પણ—સૂત્રાત્મક વાક્યો કે લઘુ કંડિકાઓ મળી આવે છે. આ ચિંતનને ધારણ કરી શકે

એવી અભિવ્યક્તિક્ષમતા અને પ્રાસાદિકતા તેમની વાણીને સહજ છે.

'વિશ્વશાંતિ' અને 'વડલો' ની પ્રસ્તાવનાઓ એ તે કળાકૃતિમાં પોતે શું જોયું એની વાત કાવ્યમય વાણીમાં રજૂ કરે છે. કાકાસાહેબ પોતે લલિત નિબંધોના સર્જક છે અને કવિતાની સમૃદ્ધિ ગદ્યમાં લાવી શકે છે, તેમ છતાં કવિતા પ્રત્યે તેમને સાચા હૃદયનો મુગ્ધભાવ છે. અન્યત્ર તેઓ લખે છે, 'મારા મનમાં કવિઓ વિશે ઘણો આદર છે. ગેબીસૃષ્ટિના તેઓ રહીશ હોય છે. તેઓ ગદ્યસૃષ્ટિમાં આવીને ગદ્યલેખકોના આમુખની શા માટે ગરજ ધરાવે છે તે હું સમજી શકતો નથી. હું કવિ હોત તો બનાર્ડ શો કરતાં વધારે આત્મવિશ્વાસી અને જગન્નાથ પંડિત કરતાં વધારે અભિમાની થઈ બેસત, અને વિજયરાયની પેઠે દરેકને ઈલકાબ આપવાનો ધંધો કરત મને લાગે છે, કે આવાં બધાં સંકટોમાંથી મને બચાવવા માટે ઈશ્વરે મને કવિ ન બનાવ્યો, પણ સારા સારા કવિઓને મિત્ર તરીકે આપી એણે મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું.

'વૃત્તવિવેચન' એ શબ્દ કાકાસાહેબે ગુજરાતીમાં રૂઢ કર્યો છે. 'પત્રકારની દીક્ષા' માં વૃત્તિવિવેચનના પ્રશ્નોની ચર્ચા મળે છે. કાકાસાહેબ કહે છે કે 'ધર્મોપદેશક, પત્રકાર અને કેળવણીકાર ત્રણેયનું કાર્ય લગભગ સરખું જ છે.'^{૧૪} પત્રકારની કામગીરીનો આદર્શ રજૂ કર્યા બાદ તે કહે છે કે, 'લોકસેવક, લોકપ્રતિનિધિ, લોકનાયક અને લોકગુરુની ચતુર્વિધ પદવી પત્રકાર ભોગવી શકે છે.

ટોલ્સ્ટોય, પ્રેમચંદ્રજી અને નરસિંહરાવ વિશે પરિચયાત્મક લેખો કાકાસાહેબ લખ્યા છે. એ ત્રણેમાં મૂળ મહારાષ્ટ્ર વાચકોને ઉદ્દેશીને મરાઠીમાં લખાયેલો નરસિંહરાવ વિશેનો લેખ 'ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્માચાર્ય' વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. અંગત સંસ્મરણોને કારણે પણ લેખની રોચકતા વધી છે. નરસિંહરાવ સાહિત્ય વિવેચનમાં હંમેશાં સજ્જ એવા ઉત્સાહી મલ્લ હતા. અથવા તો સાહિત્યક્ષેત્રના 'પીઠ પહેરેગીર' હતા એમ તેણે કહ્યું છે, એ સમજાય તેવું છે. પણ તેમને 'ભીષ્માચાર્ય' કહ્યા છે. એમાં તો નરસિંહરાવના લઘુવયસ્ક સમકાલીનની ઉદારતા વિશેષ દેખાય છે.

કાકાસાહેબનાં સાહિત્યવિવેચનોમાં સ્ક્રુટ-અસ્ક્રુટરૂપે તેમની સાહિત્ય વિચારણા રહેલી જ છે. પણ એ ઉપરાંત સીધા સાહિત્યચર્ચાના લેખો પણ તેમને લખેલા છે. તેમની સાહિત્ય વિચારણા ઉપર ગાંધીજીની જીવનદૃષ્ટિની અને રવીન્દ્રનાથના તેમ જ સંભવતઃ ટોલ્સ્ટોયના કલાવિષયક વિચારોની અસર પડેલી જોઈ શકાય છે ગાંધીજીએ તો 'કળા જીવનની દાસી છે અને તેની સેવા કરવાનું જ તેનું કાર્ય છે. એમ કહેલું જ છે.' ટોલ્સ્ટોયના કળા વિષયક વિચારોને કાકાસાહેબનો કળાવિચાર ઘડવામાં ભાગ ભજવ્યો છે.

કાકાસાહેબના સાહિત્ય લેખો ૧૯૧૭ થી ૧૯૩૭ સુધીના સમયમાં લખાયા છે. આ વીસેક વર્ષ તેમણે જે સાહિત્ય વિચારણા અને સાહિત્ય વિવેચન કર્યા એમાં તત્કાલીન ગુજરાતી વિવેચનના પ્રવાહોની અસર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. કાકાસાહેબે મુખ્યત્વે સમકાલીન સાહિત્યનું વિવેચન કર્યું છે. તેમણે તદ્દન નિરાળી પદ્ધતિએ કર્યું અને પોતાની આગવી વિવેચનશૈલી ઉપજાવી તેમનાં વિવેચનો ઉપર તેમના વ્યક્તિત્વની પ્રબળ છાપ પડેલી છે. કાકાસાહેબનાં વિવેચનો ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યમાં હંમેશાં આસ્વાદ્ય રહેશે.

૪.૨.૨. : કલા :—

ગુજરાતને અપનાવનાર થોડાક પરપ્રાંતીય લોકોમાં શ્રી કાલેલકરનું સ્થાન જાહેર જીવનમાં પણ અગ્રસ્થાને છે. જીવનમાં કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર વિશેના વિચારો, મૂલ્યાંકનો અને ભાવનાઓ જીવનના સામાન્ય

દર્શનમાંથી ફક્ત થાય છે. જે વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈ મહાન ભાવનાને સિદ્ધ કરવાની ઘગશ હોય છે, તેવી વ્યક્તિઓ પોતાની ભાવનાની મૂર્તિ સમાન કોઈ મહાન વિભૂતિની અથવા તો વધારે સાચી રીતે કહીએ તો, શાશ્વતીમાં ગતિમાન કોઈ ગ્રહમાળાના મધ્યસ્થ સૂર્ય જેવી મહાન વ્યક્તિની આજુબાજુ આપોઆપ ગોઠવાય જતી દેખાય છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતનીના નામ સાથે જ આપણને પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી, લાલા લેખરામ, મહાત્મા મુનશીરામ, લાલા હંસરાજ વગેરે નામો યાદ આવે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની આજુબાજુ વિવેકાનંદ રાખાલ (પાછળથી સ્વામી બ્રહ્માનંદ), નિવેદિતા, મહેન્દ્ર ગુપ્ત, નાગ મહાશય વગેરે સ્વાભાવિક રીતે અચન કરતા લાગે છે. મહાત્મા ગાંધીજીની સાથે આપણે શ્રી વિનોબા, શ્રી કાલેલકર, શ્રી કિશોરલાલ, શ્રી નરહીર પરીખ, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ, શ્રી જુગતરામ દવે વગેરેની જાણે એ ગ્રહમાળા પૂરી અને એક રીતે સમુચિત લાગે છે, ભલે પછી કાલેલકર અને જુગતરામ સ્વર્ગવાસી દેશપાંડેની કક્ષામાંથી ચલિત થઈને મહાત્માજીના વિશાળ અચન માર્ગમાં ગતિકર્તા થયા હોય.

મહાત્માજીના જીવનનો પ્રધાન સૂર ઉગ્ર તપોભાવના છે એટલે સુધી કે તેને એમની લાક્ષણિકતા પણ ગણી શકાય. આમ હોવાથી એમના જીવનદર્શનમાં કલાભાવના, કલાસર્જન વગેરે ગૌણ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. જે અર્થમાં રવીન્દ્રનાથ કલાના ઉપાસક, કલાસર્જક છે તે અર્થમાં મહાત્માજીની હિમાલય સમી મહત્તામાં કશોયે ફેર પડતો નથી. તપસ્વી મહાત્માજીના સંપર્કમાં આવેલા શ્રી કાલેલકરમાં કલાભાવના હતી અને છે. મને લાગે છે. કે "જેવી અને જેટલી કલાભાવના આપણે મહાત્માજીનાં જીવનદર્શનમાં જોઈએ છીએ તેની હસ્તીના યશનો સારો એવો ભાગ શ્રી કાલેલકરનો હતો, એમ કહી શકાય આ એમની સેવા કદાચ અજ્ઞાત રીતે થયેલી તેથી, ઓછી મહત્ત્વની નથી. બંગલંગના સમયમાં સૌથી પ્રથમ જે ઉત્તમ રાષ્ટ્રીય આંદોલન જાગૃત થયું તેમાં આનંદ કુમારસ્વામી, હાવેલ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વગેરે કલાભક્તોએ હિંદી કલાની, તેનાં મૌલિક અને પ્રેરક તત્ત્વોની જે મીમાંસા રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનના અગત્યના અંશ તરીકે રજૂ કરી તેને પરિણામે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના માટે ઉત્સુક એવા ઘણા યુવાનોને પ્રથમ તો આઘાત સહિતએ જ્ઞાન આપ્યું કે તેમનું પોતાનું સમગ્ર માનસ પ્રાશ્ન્યાત્મ્ય સંસ્કારો અને ધોરણોથી તરબોળ હતું કેળવાયલા હિંદીઓની સુરુચિ એટલી તો બહેર મારી ગઈ હતી કે હિંદની પોતાની કલા છે. એ ભાન પણ તેમને ન હતું હિંદી સ્વાતંત્ર્યના ઘણા યુવાન હિમાયતીઓ હિંદી કલાના પણ ભક્ત બન્યા. એમાંના કેટલાક માનવકલાના – કલામાત્રના ઉપાસકો તરીકે પરિવર્તન પામ્યા. શ્રી કાલેલકર એવા માનવકલાના વિશ્વકલાના ઉપાસક છે."^{૧૫} કલા સદાચારમાંથી, ઉદ્યમશીલતામાંથી કે પરોપકારી વૃત્તિમાંથી મુખ્યત્વે જન્મે છે. ખરી ? હું માનું છું કે માનવમાં રહેલી સૌંદર્યની અને આનંદની અદ્ભુત ખોજમાંથી, ઊંડી સિસૃક્ષામાંથી કલાપ્રવૃત્તિ જન્મે છે. એટલે સૌંદર્યની અને આનંદની સાધનાએ જ કલામાત્રનું મુખ્ય ધ્યેય બને છે જેટલે અંશે કલાસર્જક સૌંદર્યને સર્જે છે. તેટલે અંશે તે સત્યને પણ સર્જે છે એમ પણ કહી શકાય કે વિશિષ્ટ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનાર કલાસર્જકો દિવ્યતાને પણ સર્જે છે કારણ કે એવી ઉચ્ચ કલાનું ઉગમસ્થાન ચેતનાની કોઈ ઊર્ધ્વ દિવ્ય ભૂમિકા હોય છે એટલે કલાના ક્ષેત્રમાં સૌંદર્ય અને આનંદ સિવાય કોઈ અન્ય દેવને ઈષ્ટ તરીકે સ્થાપવાની જરૂર નથી.

સૌંદર્ય અને આનંદ આપણા વિશ્વની અંતિમ વાસ્તવિકતામાં રહેલા પૂર્ણ પુરુષોત્તમના ઐશ્વર્ય કે દેવી સંપત્તિનાં મૌલિક તત્ત્વો છે, ગૌણ નથી એ વધારે સ્પષ્ટતાથી સ્વીકારવાની જરૂર છે. એમ મને લાગે છે. વિશ્વ સમસ્તનું સૌંદર્ય કે તેની કલાત્મકતાના ઉદ્ભવમાં જ આવી રહેલી છે. યા તો સદાચારમાંથી જ ઉદ્ભવે છે યા તો ઉદ્ભવવી જોઈએ એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

કલાસર્જન સ્વયંપર્યાપ્ત પ્રવૃત્તિ છે, આત્મનિષ્ઠ છે એ જગતના નિયમો જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં સ્વતંત્ર છે આમ હોવાથી મર્ત્યકલાસર્જક પોતાની કૃતિને અમરતા પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. અને ક્ષરજીવનવાળો પોતે સૃષ્ટિસર્જક બ્રહ્માની કક્ષામાં અક્ષરરૂપે બિરાજી શકે છે. કળાક્ષેત્રની આ અમરતા સૌંદર્યસર્જન વડે જ, સાધી શકાય છે.

એમ કહેવામાં આવે કે એક દષ્ટિ જુઓ તો સર્વ દેવો એક જ છે. એકનાં જ પ્રતીકો છે, સ્વરૂપો છે. અભિવ્યક્તિના પ્રકારો છે એટલે 'સર્વ દેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ તો પણ ઈષ્ટ દેવતા જેવી ભાવનામાં સત્ય રહેલું છે તેનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

ઉપરની તર્કસરણી પરથી એમ ફલિત નથી થતું કે સમગ્ર સૌંદર્ય એક જ શ્રેણીનું હોય છે. એમાં પણ ચડતાઉતરતા ભેદો, સૌંદર્યના પ્રકારો અનેક કારણોને લઈને પડે છે. ઉર્વશીની ઉપાસનાને એમાં સ્થાન છે તથા જેનો સ્વીકાર શ્રી કાલેલકર કરે છે. તે જગત્ ધાત્રી અન્નપૂર્ણા તથા તે મહિષાસુરમર્દિનીને પણ સ્થાન છે. વાક્શકિતનાં કે અન્ય લલિત કલાઓનાં એનકાનેક સ્વરૂપોને એમાં સ્થાન છે. બધાં જ સરસ્વતીનાં સ્વરૂપો ગણાવાને પાત્ર છે. મુદ્દો એ છે કે સાહિત્યમાં કે કલામાં પ્રગટતી જગત્ધાત્રી અન્નપૂર્ણાને કે મહિષાસુરમર્દિનીને સૌંદર્યનો પ્રસાદ મૂર્તિમંત કરવો આવશ્યક છે. લલિત કલાઓમાં કે સાહિત્યમાં પ્રગટનું સૌંદર્ય ઉર્વશીની કે કોઈ અન્ય એક દેવીની ઉપાસનામાં મર્યાદિત નથી. સૌંદર્ય ઉર્વશીની કે કોઈ અન્ય એક દેવીની ઉપાસનામાં મર્યાદિત નથી. સૌંદર્યએ ભગવાનના સ્વરૂપનો અવિભાજ્ય ઐશ્વર્ય અંશ છે. એટલે જ અને 'નિર્બળ સૌંદર્યનિધિ કે અભિલરસાર્ણવ' કહેવાય છે. એટલે જ 'રસો વૈસઃ' રસમાત્રએની પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ પ્રભુની અભિવ્યક્તિ ગણાય છે; એ પરમ સૌંદર્યની અભિવ્યક્તિએ સાહિત્યનો અને કલાનો પરમ ધર્મ છે. સૌંદર્યજગત્નાં એ રૂપોનું જીવન સ્વતંત્ર હોઈ એમના સર્જક જોડેનો એમનો સંબંધ ખરું જોતાં એટલો જ હોય છે કે સૌંદર્ય સંવાદ વગેરેના રૂપોની જે ઊર્ધ્વ સૃષ્ટિ છે. તેના પ્રત્યે કળાસર્જક પોતાની ચેતનાને ખુલ્લી કરી શકે છે; અથવા કહો કે પોતાના પાર્થિવ જીવનમાંથી ડૂબકી મારીને એ સૌંદર્યલોક સાથે પોતાની ચેતનાનો સંબંધ સ્થાપિત કરી શકે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તેને આપણા જગતમાં કલામય રૂપ આપીને પ્રગટાવી શકે છે. અવતારી શકે છે. જેમ કલાનું ઉગમસ્થાનઃ કલાસ્વરૂપમાં મૂર્ત થતો સંવાદ, સૌંદર્ય, લય વગેરેની ભૂમિકા ઊર્ધ્વ તેમ કલાસર્જકની પોતાની તેને ઝીલવાની તથા મૂર્ત કરવાની શક્તિ પણ સવિશેષ જોઈએ. વળી વિરોધાભાસ તો એ છે કે સૌંદર્યના રૂપોની સૃષ્ટિ જેટલી ઊર્ધ્વ તેટલી તેનો સ્વીકાર કરનાર કલાસર્જકની પ્રકૃતિ એનું સમગ્ર ચિત્તતંત્ર નિષ્ક્રિય અને શાંત હોય એ આવશ્યક છે. આવું સર્જન કરવામાં કલાસર્જકની પ્રકૃતિની અશુદ્ધિઓ તેની નૈતિક નિર્બળતાઓ વગેરે જો તે સાચો કલાકાર હોય તો ગૌણ ભાગ જ ભજવી શકે છે. મતલબ કે કલારૂપના નિર્માણમાં મુખ્ય વસ્તુ સૌંદર્યનું દર્શન અને સર્જન એ જ રહે છે.

કાકાસાહેબના 'જીવનનો આનંદ' આ પુસ્તકમાંના નિબંધોનું કાકાસાહેબે 'પ્રકૃતિનું હાસ્ય' 'અનંતનો વિસ્તાર' નિવૃત્તિમાં નિરીક્ષણ 'રખવાનો આનંદ' અને 'જીવનનો ઓપ એમ પાંચ ખંડોમાં વર્ગીકરણ કર્યું છે. આ ખંડોમાં પાંચમાં ખંડના સઘળા નિબંધો કલા વિશે છે, જો કે એમના કુદરત વિશેના નિબંધોમાં પણ કલા વિષેના વિચારો વારંવાર દૃષ્ટિએ પડે છે. જેમ કે “કથ ન રોય અસ્મામિ:” વા “ક્રિયા કે કૃતિ” જેવા નિબંધોમાં એમણે એની કલાભાવના દર્શાવી છે કાકાસાહેબના કુદરત અને કલાવિષયક સઘળા વિચારોનો અર્ક, વા સઘળીભાવનાનું રહસ્ય એમના 'જીવનકલા' નામક નિબંધમાંથી મળી રહે છે એટલે, આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના વાંચ્યા પછી, પ્રથમ, આ લેખ વાંચવાની અમે વાત કરીએ છીએ. કારણ કે તેમાં કલા વિષેનો બાકીનો નિયોડ આ 'જીવનકલા' ના નિબંધમાંથી મળે છે. કાકા કલાના ઉગમ વિશે કહે છે કે "કલાનો ઉગમ વસ્તુજાતમાં નથી પણ મનુષ્યના હૃદયમાં છે."^{૧૬} તો આમ કાકાસાહેબ કલામીમાંસા વિશેના કેટલા બધા પ્રશ્નોનું ચિંતન કરે છે. કળાની પ્રેરણા શામાંથી, કળાનું મૂળભૂત તત્ત્વ કયું, કળાકારના જીવનને અને કળાને સંબંધ શો, કળાનું પ્રયોજન શું – પરિણામ શું, કળાનો વ્યાપાર કોઈ જાતનો, કળા અને નીતિનો સંબંધ શો, કળાનું જીવનમાં સ્થાન કેવું અને કેટલું આ બધા પ્રશ્નો કાકાસાહેબ અવારનવાર હાથમાં લે છે. અને ચર્ચે છે અને આ પ્રવૃત્તિની અસર અને તેનું અવલોકન પણ કરે છે. તો પ્રસન્ન થઈને અંગત લાગણીનો રંગ કાકાસાહેબની આ કલા હૃદયસ્પર્શ કરી મૂકે છે. આમ આ કળામીમાંસાનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં એક છાપ એ પડે છે કે, "કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ અહીં બહુધા શાસ્ત્રીય વિવેચકની નહિ, પણ સંસ્કારસેવકની – કેળવણીકારની રહી છે."

કલામાં રહેલી શક્તિ વિશે વાત કરતા કહે છે કે, આ કલામાં ભારે સંમોહક શક્તિ છે, પણ તે રંભા કે ઉર્વશી જેવી નહિ. સીતા-શકુંતલાતુલ્ય હોય, એમ એમનું કહેવું છે. સાહિત્યકાર જીવનધર્મી હોય એ એમનો આગ્રહ કહો તો આગ્રહ છે, પૂર્વગ્રહ કે ઉચ્ચગ્રહ ગણો તો તે છે, એટલે એ જણાવે છે કે "જીવનને ભૂલી જઈને, જીવનનો દ્રોહ કરીને, કેવળ સાહિત્યનું પોષણ અમારે કરવું નથી. જીવનને માટે સાહિત્ય છે. જીવનમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્ગમ છે અને સાહિત્યનું ફળ પણ સંસ્કારી અને સમર્થ જીવનમાં જ રહેલું છે." એક આદર્શ તરીકે કાકાસાહેબ મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, રસ્કિન કે કાર્લાઈલની જેમ આ પ્રમાણ માને કે મનાવે તેનો આપણને વાંધો ન હોય, પણ આપણને કાકાસાહેબને પૂછવાનું મન થાય છે – પ્રતિ પ્રશ્નરૂપે – કે એવું કયું સાહિત્ય છે. જે ખરેખર સાહિત્ય નામને પાત્ર હોય ને છતાં જેમાં જીવનનો દ્રોહ અથવા "વૃત્તિઓનો હડકવા" કે નરી 'વિલાસિતા જોવા મળતા હોય? વસ્તુતઃ કાકાસાહેબના આવાં મંતવ્યો-મનોવલણો તાત્ત્વિક કે તાર્કિક વિચારણાથી સમર્થિત કે પરિપુષ્ટ ભાગ્યે જ હોય છે. એટલે આ ગૃહીતોમાં કયાંક પૂર્વાપર અસંગતિ પણ દેખાય છે. તેમ કયાંક એમનો આવો ઉચ્ચાભિનિવેશ કલાને તેમ જ કલાકારને અન્યાય કરે તેવો પણ બની ગયો છે એમનો ઉચ્ચગ્રહ ઘણીવાર તો પૂર્વગ્રહ કે તીવ્ર કે આગ્રહ સુધી પણ પહોંચી જતો દીસે છે. તો કેટલીક વાર એમનો માંહલો સર્જક કે કલારસિક આત્મા તેમનામાં રહેલા શિક્ષકજીવની જોડે યુદ્ધે ચઢતો હોય એવું યે દેખાય છે, "ચિંતકને સર્જક કાકાસાહેબનું મલ્લયુદ્ધ કે એ બે વચ્ચેની ખેંચાખેંચીની માનસિક દ્વન્દ્વયુદ્ધની અનિર્ણયાત્મક અવસ્થા, એમનાં લખાણમાં અવારનવાર દેખાય છે. કાકાસાહેબનાં આ પ્રકારનાં મંતવ્યોમાંથી કેટલાંક સહેજે અણિયાળા, અન્યોન્યવિરુદ્ધને અત્યુક્તિપૂર્ણ બની આગળ તરી આવે છે."^{૧૭}

(અ) આવા વાક્યો ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલ છે.

- ◆ "સૌન્દર્યદર્શન સત્યશોધનની ગરજ ન સારી શકે" ("જીવનનો આનંદ": પૃ. ૨૮૯)
- ◆ "સુંદરતા એ સાહિત્યનું ભૂષણ છે. પણ સાહિત્યનું સર્વસ્વ નથી." ("જીવનભારતી", પૃ. ૧૨)
- ◆ "નરી કળા તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન કોઈ કાળે ન લઈ શકે" ("જીવનનો આનંદ" પૃ. ૨૮૯)
- ◆ કળા કોઈ કાળે ધર્મનું સ્થાન ન લઈ શકે, અને તે ધર્મની વિરોધી પણ ન જ થવી જોઈએ." ("જીવનનો આનંદ" પૃ. ૨૨૯)
- ◆ "કેવળ કળાથી કેળવાયેલો સદાચાર એ તો હલકી ધાતુ ઉપર ચડાવેલો ઢાળ જ ગણવો." ("જીવનનો આનંદ" પૃ. ૨૨૫)

(બ) તો પોતે જ આના વિરોધી વાક્ય જેવું કહે છે.

- ◆ "કળાની સમ્યક્ ઉપાસના કરવાથી માણસ કળાતીત થાય છે અને મોક્ષ મેળવવાને લાયક બને છે." ("જીવનનો આનંદ" : પૃ. ૨૧૯)
- ◆ "કળાની ભવ્યતામાં માણસને નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિરહંકાર બનાવી જીવન્મુક્તની પેઠે વગર લોભે વિચારતો કરવાની શક્તિ હોય છે." ("જીવનનો આનંદ" : પૃ. ૫૭)

કાકાસાહેબ પ્રકૃતિદત્ત નહિ પણ માનવકૃત કૃતિઓને કલા તરીકે સ્વીકારે છે, ને પ્રકૃતિને કલાની જન્મદાતા રૂપે ગણવાનો આગ્રહ રાખે છે.

કાકાસાહેબનો ઝોક જીવન પ્રત્યે હોવાથી તેઓ જીવનના ઉપાસક તરીકે જ કલા પાસે જાય છે અને એથી "કલા ખાતર કલા" નહિ, પણ "જીવન ખાતર કલા" એવું પ્રતિપાદિત કરવા મથે છે, અને કહે છે કે, "સાચી કલા હૃદયને ઉન્નત કરે છે. વિગ્રહને મટાડે છે. ઉન્નત આત્માઓને પાસ આણે છે અને સમાજના કેટલાંયે ગૂંચવણ ભરેલા પ્રશ્નો સહેજે ઉકેલે છે. પરંતુ અહીં કલા પર વધારે પડતી જવાબદારી એમણે નાખી દીધી છે. જીવનના પ્રશ્ન ઉકેલવાની અપેક્ષા કલા પાસે રાખી શકાય નહીં. કલાએ નીતિનો અંકુશ સ્વીકારવો જોઈએ એમ કાકાસાહેબ કહેતા નથી. છતાં કલા નીતિની વિરોધી તો ન જ હોવી જોઈએ એવું પ્રતિપાદિત કરે છે. જેમ કે "ઉચ્ચ કલા અને સદાચાર વચ્ચે મેળ હોવો જ જોઈએ." અહીં પણ બહારના ધોરણે કલાને મૂલવવાનો એમનો પ્રયત્ન ખૂંચે એવો છે. તો આમ કાકાસાહેબ કલા અને કલાકાર, સેવા અને કલા, ધર્મ અને કલા, કલા અને સંગીત, કલા અને નીતિ, તેમજ જીવનકલા, પોશાક અને સારા અક્ષરોની કલા વિગેરે વિશે વાત કરે છે. અહીં આપણે કાકાસાહેબની કલાને તપાસીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે તેમની કલા વિશેની ભાવના ગાંધીવાદીથી રંગાયેલી છે અને આ તેમની કલાવિભાવનાને કારણે સેંકડો યુવાનો પ્રાશ્ન્યાત્ય કલાભાવનાની અયોગ્ય અસરથી બચ્યા છે.

કાકાસાહેબ સદાચારને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપે છે. અને તેનું કારણ બતાવે છે કે એકલી કળાથી જીવનનું ઘડતર નથી થતું, જીવનને ઘડનાર – દોરનાર બળ તો નીતિ કે ધર્મ છે. આ વાત તેઓ ખૂબ ભારપૂર્વક ઘણીવાર રજૂ કરે છે. : "યોવન પાસે બધું હોય છે માત્ર એક સુકાન નથી હોતું. એ સુકાન જો ધર્મ સંસ્કારો અને સદાચાર પાસેથી ન મળે તો કળા પાસેથી મળવાનું નથી જ"^{૧૮} "કેવળ કળા ઉપર રચાયેલા સદાચારમાં ઘણીવાર ઉપર ઉપરનો ઠાલો વિવેક જ હોય છે."^{૧૯} "કળા કોઈ કાળે ધર્મનું સ્થાન ન લઈ શકે"^{૨૦} એટલે કે

કળા જીવનમાં ઉપકારક થાય છે. પણ એ જીવનનો પાયો ન બની શકે જો કે આ જાતની તુલના કરતી વખતે એમના મનમાં ધર્મ એટલે "વ્યાપક શુદ્ધ ધર્મ" અને કળા એટલે 'કેવળ કળા' છે. કળા કેવળ કળા ન હોતાં સાથે સાથે સદાચારની બોધક પણ હોય તો તો કંઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી.

"કાકાસાહેબ પણ 'જીવનના વૈભવમાં કળાનો મહેલ' ઊભો કરે છે, અને ત્યારે એમને કળાનું સ્થાન ગૌણ લાગે છે, પણ કળાનું જ્યારે સ્વતંત્ર રીતે સૂક્ષ્મદર્શક કાચ લઈને નિરીક્ષણ કરે છે. ત્યારે એમની પાસે એની સમૃદ્ધિ ખુલ્લી થાય છે અને કાકાસાહેબ એનું ગૌરવ કરે છે." આમ કાકાસાહેબની કલાના દરેક જગ્યાએ દર્શન થાય છે.

તેમ છતાં આ મીમાંસામાં ઋજુહૃદયના, સંવેદનશીલ ચિંતકને કલાકારની ઉચ્ચ ભાવનામયતાનો જે ઉજ્જવલ સંનિષ્ઠાભર્યો પરિચય આપણને થાય છે. તેનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. જોકે કાકાસાહેબનાં પ્રવાસવર્ણનોથી જે પ્રસન્નતા અનુભવાય છે તે કંઈ ઓર છે. શ્રી રામનારાયણ પાઠકે કહ્યું છે તેમ – "સતી રાંધે ત્યારે તે ખૂટે નહિ ને પીરસે ત્યારે કોઈ ભૂખ્યું ન રહે એવી જે પરિતૃપ્તિ એમનાં પ્રવાસવર્ણનોથી અનુભવાય છે. તે અહીં થતી નથી. પણ જે પ્રસાદ જીવનલક્ષી કલામીમાંસા રૂપે કાકાસાહેબના હાથે અહીં મળ્યો છે તેયે વિચારપ્રેરક ને પથદર્શક તો છે જ"

૪.૨.૩. : શૈલી :-

ભાષાએ સર્જકની આંતર આવશ્યકતામાંથી જન્મે છે કહો કે સર્જક ભાષાને એના પોતને જન્માવે છે, તો આ ભાષાના ભાવને અનુરૂપ પોષક એટલે કે વહન કરી શકે તેવી શૈલી – સાહિત્યને ગુણવત્તા બક્ષે છે. કોઈપણ વિચાર, ચિંતન, મનન કે કલ્પના એના સ્વાંગને ઘડવા માટે આવશ્યક શબ્દો, બાની કે અભિવ્યક્તિ રીતિ આ વિષયને અનુરૂપ રહીને સર્જાતી હોય છે. વળી કાકાસાહેબ તો વિચાર, ચિંતન કે મનન વગેરે સંસ્કૃતિ સમાજ-જીવન પ્રકૃતિ વગેરેને અનુરૂપ રહીને કહો કે તાદાત્મ્ય સાધીને રજૂ કરે છે. અને આ રજૂ થતા વિષયને યોગ્ય માવજતથી સંસ્કારી પ્રમાણી અને સહજતાથી દેહ, બાંધો કે કલેવર ઘડે છે. અને એટલે જ એની અભિવ્યક્તિ રીતિ કે શૈલી જાણે કે ભાષાની જેમ જ એની આંતર આવશ્યકતામાંથી જન્મે છે. એટલે એની શૈલી સહજ, સરળ, પ્રવાહી, ચિત્રાત્મક અને કેન્દ્રવર્તી વિચારોને અનુમોદન આપે તેવી છે.

કાકાસાહેબ એક સિદ્ધહસ્ત લેખક છે. તેમણે પોતાને માટે એક શૈલી ઘડી લીધી છે, અને તે શુદ્ધ ગુજરાતી શૈલી છે. ભાષાની ગમે તેવી ખૂબી અને ગમે તેવો ઘરગથ્થુ શબ્દ પણ તેમને અજ્ઞાત નથી. અને તે શૈલીમાં તેઓ જરા મહેનત વિના જ સરલ પ્રવાહીથી લખી શકે છે એમના સમયનો પણ ગદ્યસંગ્રહ એમના લેખ સિવાય પૂર્ણ નહિ ગણી શકાય એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી.

"કાકાસાહેબ શીલ તેવી શૈલીના આગ્રહી છે. પણ શીલ એટલે કેવળ લેખકનું જ શીલ નહિ, પણ લખાણના ભિન્ન ભિન્ન વિષયને અનુરૂપ શૈલીની ભિન્નતા, એવો અર્થ ઘટાવી શકાય. આ ઉપરાંત વાચકોને અનુરૂપ વિવિધ પ્રકારની શૈલી ઘડાતી હોય છે."^{૨૧} મુખ્ય તો ત્રણ પ્રકારની શૈલી જોવા મળે છે.: ભાષ્યશૈલી, વર્ણનાત્મક શૈલી, અર્થાન્તરન્યાસ શૈલીએ ઉપરાંત વાર્તાશૈલી પણ જોવા મળે છે. તેમ જ પ્રશ્નશૈલીનો પણ ક્યારેક ઉપયોગ કરે છે.

કાકાસાહેબનાં લખાણોને રસમય બનાવનાર એમની શૈલી જ છે. એમની શૈલીમાં અલંકારો એમના લખાણના એક અંગ જેવાં આપણને લાગે છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, કલ્પનાવિહાર બધું એમની શૈલીમાં આપણને મળે છે. એમની શૈલી કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત પ્રચુર બની જાય છે. કવચિત્ સૂત્રાત્મક પણ બને છે. પરંતુ, એ ઉપદેશવા એ સૂત્રો એમની શૈલીને લીધે જ આપણને અપ્રિય નથી લાગતાં અને, આ શૈલીને લીધે જ, એક સામાન્ય કથન પણ તેઓ, રસમય બનાવી શક્યા છે. દા.ત., ભુવનગિરિ નામક નિબંધમાં ગીતા વાંચવાની અને ભુવનગિરિ એવી બે વિરોધા વૃત્તિઓનો સંગ્રામ તો પ્રત્યેક માનવીના હૃદયમાં પ્રતિક્ષણ થતો હશે પણ કાકાસાહેબમાં એ વસ્તુ આર્કર્ષક લાગે છે. તે એમની શૈલીના બળ વડે જ. “શૈલી પણ કેટકેટલાં વિધવિધ રૂપ ધારણ કરે છે. ક્યારેક નિશીથ યાત્રામાં છે. તેમ ધુંવાધારના ધોધના ધ્વનિને એ આ શબ્દોમાં મૂર્ત કરે છે, ક્યારેક ગૈકર્ણની યાત્રામાં કે યમુનારાણીના આરંભમાં છે. તેમ તેઓ કથન શૈલીનો આશ્રય લે છે તો ક્યારેક જોગના ધોધમાં છે. તેવી વર્ણપ્રધાન શૈલીમાં એમની પ્રતિભાનો વિલાસ દેખાય છે. તો ક્યારેક રાવી નદીના પાટડામાં આલેખનમાં છે તેવી એમની શૈલી ચિત્રાત્મક તેમ જ ગત્યાત્મક પણ બનવાની”^{૨૨}

તેમની શૈલીને તાજગી બક્ષનાર અને એમના વક્તવ્યને કથનરીતિથી રોચક બનાવનાર તત્ત્વ; એમની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિને અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ. જેમ માનવ સ્વભાવનું આલેખન કરવા ઉપમાનની પસંદગીમાં એમને સહાયભૂત થાય છે, તેવ જ રીતે અન્ય માનવવ્યવહાર અને જનસમાજની સામાન્ય લાગણી પણ એમના લેખમાં ઉપમાનનું સ્થાન પામે છે. જેમ કે, પ્રભાતદર્શનમાં પરિવર્તન પામતા રંગ વિશે તેઓ જણાવે છે કે, “સિંદૂરનો રંગ મુત્સદ્દીની ભાષાની જેમ ક્ષણે ક્ષણે નવો અર્થ વ્યક્ત કરે છે.” અહીં ઉપમાનના નાવીન્ય દ્વારા દ્વિઅર્થી અને અનેકાર્થી શબ્દો યોજવાની મુત્સદ્દીઓની વૃત્તિ તરફ તેઓ પરોક્ષ રીતે કટાક્ષ પણ કરી લે છે.

તો તેમની પ્રશ્નશૈલી પણ જોરદાર અસરકારક રીતે આપણી સમક્ષ આવે છે. જેમ કે કલકતાનાં વટવૃક્ષો જોતાં તેઓ પ્રશ્નપરંપરા રજૂ કરે છે. “ગંગા નદીની ઉંમર લગભગ સાત લાખ વર્ષની છે તે વર્ષથી અહીં હર સાલ રેલ આવતી હશે? અને કાંપના પડ એકબીજા પર બાઝી ગયા હશે? એ રસાળ કાંપમાં કેટલાંક વટવૃક્ષો ઊગ્યાં હશે. એ વટવૃક્ષોનો આ કેટલામો વંશજ છે તે કોણ કહી શકશે? આના ભાગ્યામાં હજી કેટલાં વર્ષ હવા ખાવી રહી છે તે પણ કોણ કહી શકે?” આમ કાકાની શૈલી આપણી સમક્ષ જોરદાર રીતે આવે છે.

“કાકાસાહેબનો હિમાલયનો પ્રવાસ અને ઉત્તરાખંડની યાત્રા આ પુસ્તક ઉત્સાહ પ્રેરક શૈલીમાં લખાયું છે. આ પુસ્તકમાં “કાકા” નો કવિ, ફિલસૂફ, સમાજશાસ્ત્રી, વિચારક વગેરે અનેક રૂપે આપણને પરિચય થાય છે.” આમ આ પુસ્તક વાંચવાથી આપણે પણ પ્રવાસ કરવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે.

તો કાકાની શૈલી વિશે ઉમાશંકર કહ્યું છે: “એમની શૈલીમાં છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષની સંસ્કૃતિની સુવાસ છે. એક શબ્દ, એકાદ શબ્દયુગ્મ, કોઈ વાક્યખંડ, તો કોઈ શ્લોકાર્ધ એમના કથયિતત્ત્વને સૈકાઓની સંસ્કૃતિના સૌરભ ભારે મહેકતું કરી મૂકે છે.”

કાકાસાહેબની શૈલીને તાજગીબક્ષનાર અને એમના વક્તવ્યને કથન રીતિથી રોચક બનાવનાર તત્ત્વ; એમની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિને અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ. તેમજ તેમની શૈલીનું અન્ય એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તે

એમની વિનોદવૃત્તિ છે. તેમાં વ્યંગ્ય ને કટાક્ષ પણ હોય છે. હાસ્ય પણ જોવા મળે છે. તેમ જ 'જીવનભારતી' અને 'અવારનવાર' માં વાર્તાશૈલી પ્રયોજી છે.

કાકાસાહેબ આપણા સાહિત્યના એક મહાન શૈલીકાર છે એમની શૈલીમાં વૈવિધ્ય, સરળતા, વિશદતા, ગાંભીર્ય, હળવાશ, ભાવોચિત શબ્દાવલિ, સાદાઈ વગેરે જોવા મળે છે. સંસ્કૃતમયતાને તળપદું તત્ત્વ પણ છે. ઓજસ ને માધુર્ય પણ છે આથી જ આ યુગના ગદ્યકારોમાં તેમનું સ્થાન અગ્રસ્થાને છે.

૪.૩ લલિત નિબંધોની વિષય સામગ્રી અને અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ તો ઘણા સમયથી આવી ગયો છે. પણ સમય બદલતા પ્રવાહ સાથે તેનું સ્વરૂપ તેની વિષયસામગ્રી તેને અભિવ્યક્ત કરવાની રીત વગેરે પણ બદલતી રહે છે. નિબંધ ક્ષેત્રે નર્મદથી માંડીને વર્તમાન સૂધીના નિબંધકારોએ ઘણો બધો ફેરફાર કર્યો છે. આ બધામાં કાકાસાહેબ નિબંધકાર તરીકે શિરમોર આવી શકે. તેમની અભિવ્યક્ત કરવાની શૈલી જુદી જ તરી આવે છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે કાકાસાહેબ પૂર્વ નિબંધ વિચારભારથી લદાયેલો હતો. તેમાં નર્મો બોધ—ઉપદેશ હતો. તેમાં નરી અભિધા—મૂલક વિગતો જ સમાયેલી હતી. આમ એ નિબંધ સર્જકતાના સંસ્પર્શ વિહોણો નર્મો વિચારભાર કે ઉપદેશભારથી ઘણો જ અદોદળો ભાસતો હતો. કાકાસાહેબ પૂર્વની ગુજરાતી નિબંધની આવી એક તાસીર કાકાસાહેબ દ્વારા ભૂંસાય છે. નિબંધનું લલિત સ્વરૂપ કંડારવાનું શરૂ થાય છે. એ જ મહત્ત્વનું છે. પરંતુ નિબંધની આવી એ તાસીર કઈ રીતે ભૂંસાઈ ? "નિબંધ" લલિતનિબંધ કઈ રીતે બન્યો ? એ તો એમના લલિતનિબંધની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ તારવીએ તો જ કહી શકાય.

કાકાસાહેબનું શબ્દભંડોળ વિશાળ છે. અલંકાર વૈભવ જેટલો જ શબ્દ વૈભવ છે. ક્યારેક શબ્દને બનાવે છે. તો ક્યારેક યોગ્ય જગ્યાએ તેનો વિનિયોગ કરી અભિવ્યક્તિને પોતીકી છાપ મારી દે છે. કહેવું પડે છે કે આવું કાકાસાહેબ જ લખી શકે. " તાજામ, વિઠોબા, અપરાદ્ન, વીંશી જેવા શબ્દો ખૂંચતા નથી' કાકા સાહેબ શબ્દો સાથે સ્વર પણ લે છે. પ્રથમ ક્ષણે સૂર્ય તો સંન્યાસ લીધેલો કોઈ સમર્થ પુરુષ જેવો પ્રભાવશાળી પણ પ્રભાવિહીન એવો દેખાતો હતો. ઉપમાની સાથે પ્રભાવશાળી જેવો વર્ણવિલાસ તેઓ સહજ સાથી લે છે. તે અપાસ બનતો નથી. શ્લેષમાં શબ્દ સાથે કરેલ રમત કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વનું પરિચાયક બની જાય છે. એકી સાથે બે ભાવોને વર્ણવી દે છે. રમૂજ પણ કરે છે. અને સાથે અંદરભારેલ વૈરાગ્યને સૂર્યના આલંબન દ્વારા ભાવાભિવ્યક્તિ અર્પે છે. સૌંદર્યાનું ભૂતિની સાથે તેમની કલ્પનાની ક્રિયાશીલતા અભિવ્યક્તિને આંજી આપે છે. એટલે આ અહેવાલ ન બનતા લલિતનિબંધ બને છે. અંતમાં તેઓ પણ પાતળા વાદળોથી ઢંકાયેલા આકાશને જોતા આરસપહાણના પથ્થરના રંગ સાથે મૂકી એક સ્મૃતિ સાહચાર્ય રચી લે છે. કાકાસાહેબની દષ્ટિ સમક્ષ જે કાંઈ આવે છે. તેને જોતા તેના જેવા અવનવા સ્મૃતિ સાહચાર્યો તેઓ ખોળીને હુબહુ ચિત્ર ખડું કરી દે છે. જે તેમની વિશેષતા બની રહે છે. અભિવ્યક્તિમાં એટલું સહજ રીતે આવે છે કે જેને કારણે ક્યાંય આપાસ જણાતો નથી.

વાદળાં ઢંકાયેલા આકાશ સ્વચ્છ થશે કે નહીં તેની મનમાં શંકા—આશંકા વચ્ચે જ્યારે બધાં વાદળાં વિખરાઈ જાય છે. ત્યારે કાકાસાહેબ બહુ જ સુંદર ઉપમા યોજી છે..... આકાશ આકાશ સીતાની કીર્તિની જેમ પૂરેપૂરું સ્વચ્છ થયું આમ વચ્ચે રામાયણના અંશોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે.

તેમની વિષય સામગ્રીમાં સ્થળો તો છે. પરંતુ આકાશદર્શન વિશેષ છે. એટલે કે કલાદર્શન, પ્રાકૃતિક સ્થાનોને બદલે આકાશમાં પલટાતાં બદલાવો દશ્યો સવિશેષ સ્થાન પામ્યા છે. આમ ફક્ત ઘર જ નહીં પરંતુ ગગનવિહાર તેમની દષ્ટિમાં વસ્યું છે. ચાંદની રાત, કાકાસાહેબના દષ્ટિકોષમાં સતત અથડાતું દશ્ય છે. જે 'ચાંદની રાત' લલિત નિબંધોની વિષયસામગ્રી બન્યું છે. તેઓ આરંભમાં ચાંદનીનું વર્ણન કરવા માટે આપણી સમક્ષ અંધકારનું દશ્ય ઉપશાવે છે. અને કહે છે કે આકાશમાંના તારાની સંખ્યા ચાંદનીમાં નહીં પરંતુ અમાસના દિવસે ખ્યાલમાં આવે છે અને આકાશમાં તેજસ્વી તારલા કેટલા તેનો ખ્યાલ ચાંદની રાતે પૂર્ણિમાએ ખ્યાલ આવે છે. તેમણે અનેક વખત નિંદ્રાવિહિન રાત્રીએ કરેલું આકાશદર્શન તથા પગપાળા પ્રવાસ સમયે રાત્રીના કરેલું આકાશદર્શન તેના પાયામાં છે. કાકાસાહેબ આકાશ દર્શનની વાત સીધી કરતા નથી પરંતુ તેની સાથે સ્વાનુભાવમાં પરિપ્લાવિત થયેલ સંવેદનાજગત અને તત્કાલીન પરિવેશને જોડે છે, સાંકળે છે. પરિણામે દશ્યદર્શન એક પ્રકારનો વૈયક્તિક સ્પર્શ ધારણ કરીને પ્રસ્તુત થાય છે. માત્ર આકાશદર્શનનો પ્રતિભાવ કે તત્કાલીન પરિવેશ પ્રસ્તુત કરી અટકી જતાં નથી. પરંતુ એથી આગળ આકાશદર્શન દરમ્યાન મનમાં ઊઠતા ભાવોને સ્મૃતિ સાહચર્યને પણ આલેખે છે. ફળ સ્વરૂપે આકાશદર્શનનો પ્રતિભાવ માત્ર નયો હકીકતનિષ્ઠ અહેવાલ ન બની રહેતા અંગત અનુભૂતિનો ઉદ્ગાર બની રહે છે. એ ઉદ્ગાર 'લલિત નિબંધ' ની સંજ્ઞા સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ચાંદની રાતમાં પગપાળા ચાલવાથી ઉપર ઉપડતી ધૂળ પણ તેમને મોહીત કરે છે..... ચાંદનીમાં ચાલતા સુંવાળી ધૂળને પગ વતી ખુંદવાની મજા પડે છે. .... ક્યારેક ક્યારેક ધૂળના ઊડવાથી ચાંદરણું વધારે શોભી ઊઠે છે. કપૂર કે બરફના કકડાનો ભૂકો થતા તેનું પારદર્શકપણું જેમ જતુ રહે છે અને તે દૂધ જેવો સફેદ રંગ ધારણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે ચાંદનીમાં ધૂળ ઊડે છે. ત્યારે તેની પારદર્શકતા ઓછી થાય છે અને તદ્દન કપુરગૌર થાય છે.

અહીં તેઓએ રસ્તામાં ઊડતી ધૂળ ચાંદનીમાં કેવી લાગે છે તે દર્શાવવા પોતાને અભિપ્રેત ગોર કઈ રીતે મિશ્રિત કરે છે. કોઈ ચિત્રકાર ત્રણ-ચાર રંગોમાં પીંછીને ઝબકોળી પોતાની કલ્પનાને આકાર આપતો-ઉપસાવતો રંગ બનાવી લે છે તેમ કાકા સાહેબ પણ કપૂર, બરફ અને દૂધને મિશ્રિત કરી 'કપૂર-ગૌર' બનાવે છે. ઘરતી પર જે ચાંદરણું સર્જાય છે તેનું હૂબહૂ દશ્ય અંકિત કરે છે.

ચાંદનીનું ધવલ તેજ પૃથ્વી પર પડેલ ઝાડનાં પાંદળા પર પડે છે અને જે દશ્ય રચાય છે તેને ગાલીયાની ઉપમા આપી કહે છે :

"ગરીબને ત્યાં ભાતભાતનાં વેલબુટાના ભરતકામવાળા ગાલીયા ક્યાંથી હોય ? પણ ચાંદની રાતે ગરીબ-તવંગરનો ભેદ ક્યાં વિના કુદરત ઝાડોની નીચે એના ગાલીયા પાથરી દે છે ; અને ઝાડનાં પાંદડા જ્યારે હલવા માંડે છે ત્યારે જમીન પર પથરાયેલા ગાલીયા જીવતા થઈને વધારે જ શોભી નીકળે છે."૨૩

પ્રથમ દષ્ટિએ જોઈએ તો કશું જ નથી તેમ છતાં પ્રતિભાદર્શનનો આહ્લાદક અનુભવ અને એ નિમિત્તે ચિત્તમાં ઉઠેલા ભાવોનું આલેખન થયું છે. લલિતનિબંધનો ઉઘાડ જ રોમાંચક છે. 'હવાની દષ્ટિએ જોતા આજકાલનાં પરોઢિયાં સુભગ અને રમણીય હોય છે. ઓરડીની બહાર આવતાં જ આપણે સૃષ્ટિનું અભિનંદન કરીએ અને સૃષ્ટિ આપણું કરે એવી ઉત્કટ ઈચ્છા થાય છે. પણ માણસજાત એટલી બધી

પ્રકૃતિવિમુખ થઈ ગઈ છે કે, એને માટે કુદરતની સુંદરતા એ પારકી ભાષા જેટલી જ અપરિચિત છે. જેલની કોટડી ખૂલતાં જ બહાર આવી કોઈ સ્વતંત્ર દ્વિજરાજ આકાશમાં તરે છે કે કેમ એ જોવાની ઈચ્છા થઈ અહીં પ્રાતઃકાળે પ્રકૃતિમાં વિહરવાની સર્જક-પ્રકૃતિનો પરિચય થાય છે. પ્રારંભે 'ઓરડી' શબ્દ અને પછી આવતો 'જેલની કોટડી' શબ્દ તથા તે પછી આવતો સ્વતંત્ર 'દ્વિજરાજ' શબ્દ આ શબ્દો દ્વારા તેઓ કેટલું બધું સૂચવી જાય છે. કેદમાં રહેલાં કાકા સાહેબ બીજું કશું ઈચ્છતા નથી પણ આકાશમાં સ્વતંત્ર રીતે વિહરતાં પક્ષીઓને જોવા ઝંખે છે. પરંતુ કાકાસાહેબ જેવા સમાનધર્મી પ્રકૃતિપ્રેમીઓ ક્યાં છે ? એટલે જ એ ખેદ સૂચવવા તેઓ પ્રકૃતિ-વિમુખ માણસની કરુણતા કેમાં છે ? તેનું નિદાન બહુ ઝડપથી કરી શકે છે. કુદરતની સુંદરતાનો કશો ખ્યાલ ન આવવો એ અમુર્ત વસ્તુ સમજવા માટે કાકાસાહેબે અપરિચિત એવી પારકી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. ભાષાના માધુર્યનો ખ્યાલ એના અર્થને કારણે જ આવે. અર્થથી અપરિચિત ભાષાથી અપરિચિત વ્યક્તિ ભાષાનું ભાવમાધુર્ય મોહ પમાડતું નથી. તેમાં કુદરતનાં ભાવબાંધથી અબુધ એવા માણસો વિશે ખૂબજ વેધક રીતે તેમણે એક પંક્તિમાં વાત કહી દીધી છે. 'હવાની દૃષ્ટિએ ' એ સજીવારોપણ અલંકાર વિનિયોગ દ્વારા કાકાસાહેબની પ્રકૃતિ તરફની સંવેદના આરંભમાં છતી થયા વિના રહેતી નથી. માત્ર બે જ શબ્દો દ્વારા તેમની તીવ્ર અનુભૂતિનો પરિચય મળી જાય છે.

હકીકતે જીવનની વિરોધાભાષી પરિસ્થિતિનું બયાન આ લલિત નિબંધ દ્વારા પ્રાપ્ય થાય છે. એટલે પોતાના દુઃખના રોદણાં રોવા માટેનો આ લલિત નિબંધ નથી પણ એ દુઃખદ પરિસ્થિતિમાંથી માણેલા આનંદનો બીજાને અનુભવ કરાવવાનો સર્જનાત્મક ઉદ્દેશ આ લલિત નિબંધ દ્વારા જણાય છે.

પક્ષી, વાદળાં, આકાશ પરથી કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ જમીન પર આવે છે. જમીન પર પથરાયેલી વનરાજીનું જુદી જ રીતે તેમણે આલેખન કર્યું છે. "ઝાડનાં પાંદડાં તડકામાં ચમકે છે, ત્યારે તો તે સુંદર હોય જ છે. પણ તેનાં કરતાં મેઘાચ્છાદિત દિવસે તેઓ પોતાની છટાથી અંધકાર ભરી રાખે ત્યારે એ ગૂઢ દૃશ્ય વધુ શોભાવંત હોય છે. ઝાડની ખરી શોભા પ્રકાશ અને અંધકાર એ બંને સંધ્યા સમયે જેવી ખીલે છે એવી એકે સમયે નથી ખીલતી. તડકામાં ચળકતાં ઝાડનાં પાંદડાઓ કરતાં સંધ્યા સમયે પોતાની ઘટામાં અંધકારને ગોપવીને પણ આછા આછા પ્રકાશને હલન-ચલન દ્વારા જાણે કે ખેરવી રહ્યા હોય એવું અનુભવેલું ગૂઢસૌંદર્ય તેઓ વર્ણન દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરાવી શક્યા છે."^{૨૪}

તેમની દૃષ્ટિ જ સુંદરતા જોવા ટેવાયેલી છે. જેલની અંદર ઝાડોનો બહિષ્કાર થવાથી જેલની બહાર પ્રમાણે ઠીક ભીડ કરી છે. આમ, પ્રકૃતિપ્રેમી અને અન્યને પ્રકૃતિ અભિમુખ થવાનું સૂચવતા કાકાસાહેબ અંતે પુનઃજેલમાં પ્રવેશે છે, ત્યાં સુધીની વાત કેટલી કલાત્મક રીતે અભિવ્યક્તિ પામી છે. કાકાસાહેબ સૌંદર્યદૃષ્ટા છે. જેલમાં પણ તેઓ સૌંદર્ય શોધી કાઢે છે. જેલની ઊંચી દિવાલ એ એમને વીસ-ચાલીસ ફૂટની 'આંધળી ભીંત' લાગે છે. દીવાલને આંધળી ભીંત એટલા માટે કહે છે કે તેને એક પણ બારી નથી અને એટલે તે બહારનું કે અંદરનું સૌંદર્ય જોઈ શકતી નથી. આ દીવાલનાં નિરીક્ષણ દ્વારા એક ભયાનક છાપ ઉપસાવી જેલનું બંધિયારપણું તેઓ સૂચવી શક્યા છે. આવી ઊંચી દીવાલો વચ્ચે ઘેરાયેલા કાકાસાહેબ અહીં શું સૌંદર્ય શોધી શકે એવું કોઈ પણને લાગે પરંતુ કાકાસાહેબની ખૂબી જ એ છે.

કાકા સાહેબ સૌંદર્યશોધક-સૌંદર્યોપાસક છે. તેમના વ્યક્તિત્વના આ મહત્ત્વનાં પાસાને ધ્યાનમાં

રાખીએ તો તેમની બધી જ પ્રવૃત્તિ સહજ રીતે સમજી શકાય તેમ છે. જીવનને સર્વાંગસુંદર બનાવવું તે જ મુખ્ય લક્ષ્ય રહ્યું છે. તેથી જ તેઓ સૌંદર્યનું પયપાન બધાને કરાવતા રહે છે. ગમે તે વિષય હોય પરંતુ તેમની દૃષ્ટિતો સૌંદર્યને ખોળતી જ રહી છે. તેનો અણસાર આપણને 'કાદવનું કાવ્ય' માં મળી રહે છે અહીં તેમાં તેમના વિવિધ રંગો વિશેની વાત કરી છે. ત્યારબાદ કાદવ સુકાઈ જાય એટલે સુંદર મજાના ચાંસલા પડે છે.

આ કાદવ પર પક્ષીઓ ચાલતા સુંદર મજાની પગની છાપ પડે છે. આ પક્ષીના પગની છાપ પરથી મધ્યએશિયાના રસ્તાનું સ્મરણ થઈ આવે છે અને વધારે સુકાતા ગાય, બળદ, પાડા, બકરાં, ભેંસો ઈત્યાદીનાં પગલાની છાપ પડે છે. .. બે મદમસ્ત પાડા શીંગડાથી કાદવ ખૂંદીને એકબીજા સાથે લડે છે. ત્યારે નદીકાંઠે પડેલા પગલાં અને શીંગડાનાં ચિહ્નોથી જાણે મહિષાસૂર કુળના ભારતીય યુધ્ધનો ઇતિહાસ જ આ કદમ લેખમાં લખી રાખ્યો છે. એવો ભાસ થાય છે. અહીં ઉત્પેક્ષાલંકાર પાસેથી ધાર્યું કામ લીધું છે.

અહીં પેલા પ્રકૃતિપ્રેમી રસ્કિનને યાદ કરે છે. "એકાદ અપ્રતિમ સંધ્યાનો દેખવ નજરે પડતાં જયારે તે શબ્દોમાં કે રેખાચિત્રોમાં તેને ન સંઘરી શકતો ત્યારે રસ્કિનને ભારે દુઃખ થતું તે તેને SO MANY WASTED SUNSETS 'એળે ગયેલો સૂર્યાસ્તો' કહેતા."^{૨૫} "મધ્યાહ્નનું કાવ્ય" નામ કલાત્મક શીર્ષક ધરાવતી કાકાસાહેબની નોંધપાત્ર રચના છે. પ્રકૃતિનાં વિવિધ દૃશ્યો સ્વરૂપો ઋતુઓ અને કાળમાં થતા સૂક્ષ્મ પરિવર્તનોને તાદૃશ્ય કરવા તેઓ પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. અણગમતાં ત્યાજ્ય વિષયને પસંદ કરી તે પરની પોતીકી સંવેદના તો તેઓ સહજ આરોપી શકે છે. અહીં મધ્યાહ્નનું વર્ણન મૂકવાને બદલે વેદમાં થયેલા મધ્યાહ્નનું વર્ણન સ્મરે છે. "બપોર એક મોટું શિકારી કૂતરું છે અને તે આકાશમાં દોડે છે. એને જીભ બહાર કાઢી છે. એમાંથી જવાળા નીકળે છે. ત્યારબાદ મધ્યાહ્નનું વર્ણન અન્ય ક્યાં થયેલા છે. કોણે કરેલ છે. તેને સ્મરે છે. કવિ હરીન્દ્રનાથ યટ્ટોપાધ્યાય, કવિ ત્રિભુવન વ્યાસ ઋતુ સંહારમાં આવેલું વર્ણન, બપોરના ત્રાસથી ત્રાસેલો ઉંદર નાગની ફણાની છાયા શોધતા પણ અચકાતો નથી. આમ, મધ્યાહ્નની આક્રમકતાને તાદૃશ્ય કરી આપે છે. વિશ્વામિત્ર, હરિશચંદ્ર અને રોહીદાસને યાદ કરી મધ્યાહ્નનાં પ્રકોપને બળકટ રીતે આલેખી આપે છે. અહીં સંદર્ભો આપીને છતાં લાઘવપૂર્ણ રીતે મધ્યાહ્નનું ચિત્ર ખડું કરે છે.

મધ્યાહ્ન પ્રિય સર્જન તડકા વિશે લખવા કરતા તેને માણવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે. તેથી જ તે આનંદને મેળવવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે. તેમ છતાં તેમના જ જેવા મધ્યાહ્નપ્રિય કવિઓને યાદ કર્યા વિના અટકતા નથી. શાંતિનિકેતનમાં ગ્રીષ્મનાં મધ્યાહ્ને તેઓ કવિશ્રીને મળવા ગયા હતા. તડકાનો આનંદ લૂટતા કવિ લૂમાં ન્હાવાની વાત કરે છે. ત્યારે કાકા અને કવિશ્રી બંને એક સહૃદયી મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે. તડકાની મજા માણતા આનંદ લેતા બીજું કોઈપણ છે, તે વાતની ખુશી 'રવિને પોતાનો તડકો ન ગમે તો તે ક્યાં જાય'^{૨૬} જેવા રમૂજી વાક્યથી થાય છે સ્લેષને હળવાશથી મૂકી લલિતનિબંધનો કલાત્મક અંત તેઓ લાવ્યા છે.

કાકાસાહેબની દૃષ્ટિથી જોતા મધ્યાહ્ન એ તેની આક્રમકતા ગુમાવી કાવ્યત્મકતાને છતી કરી જાય છે. સમગ્ર લલિતનિબંધમાંથી પસાર થતાંએ આક્રમક—પ્રખર મધ્યાહ્નનું જુદું જ સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મધ્યાહ્નનું ગાન કરવામાં તેઓ સફળ થાય છે. તે તેમની અભિવ્યક્તિ અને સૌંદર્યભરી દૃષ્ટિને આભારી છે. પ્રકૃતિનાં કોઈપણ સ્વરૂપને તેઓ આહ્વાદી શકે છે. માણી શકે છે. તેનો પરિચય અત્રે પ્રાપ્ત થાય છે.

તેઓનું મધ્યાહ્ન પરંતુ સંવેદન અનેકાવિધ રીતે અભિવ્યક્ત પામ્યું છે. ઉપમાં —ઉત્પ્રેક્ષા—શ્લેષ સજ્જારોપણ તો ક્યારે અવનવી ટેક્નીકને ખપમાં લઈ તેને વેધકતા અર્પી છે. કાકાસાહેબનાં લલિતનિબંધ સાહિત્યમાં પ્રતિનિધિરૂપ કેટલાંક લલિતનિબંધો ગણવી શકાય તેમાંનો નમૂનારૂપ આ લલિતનિબંધ બની રહે છે.

લલિતનિબંધનો સર્જક પોતાના સંવેદનને બિનઅંગત બનાવી અભિવ્યક્ત કરતો હોય છે. તેને ફલિતાર્થ કરવા અવનવી શૈલીને ખપમાં લેતો હોય છે. અભિવ્યક્ત એજ નિબંધને લલિતનિબંધ બનાવનારું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. તેથી જ સર્જકે—સર્જકે અને કૃતિએ—કૃતિએ નાવીન્ય પડેલું જોવા મળે છે. ક્યારેક રચનાવ્યૂહ રચે છે. તો ક્યારેક પદ્ધતિ પ્રયોજે છે. તો ક્યારેક શૈલીમાં વિવિધતા લાવી અભિવ્યક્ત અર્પે છે. અભિવ્યક્તની કોઈપણ તરાહને ખપમાં લઈ તે ભાવક સમક્ષ ખીલવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. તેથી જ લલિતનિબંધમાં વિષય કરતાં અભિવ્યક્તનું મહત્ત્વ જ વિશેષ રહ્યું છે. તે જ આસ્વાદ અને અભ્યાસનો વિષય બને છે. "લુચ્ચો વરસાદ" નામક લલિત નિબંધ તેની અભિવ્યક્તને કારણે જ વિશેષ દયાનાર્હ છે.

કાકાસાહેબે તારા, નક્ષત્રો, વિષયક અનેકાવિધ લલિતનિબંધો લખ્યા છે. ઈ.સ. ૧૯૨૫માં "આશ્રમ સમાચાર" નામક હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક પ્રકટ થતું એ સાપ્તાહિકમાં કાકાસાહેબ સાહિત્યક ઢબે તારા—નક્ષત્રો, આકાશદર્શન વિશે લખતા. તેની નીપજ રૂપે કાકાસાહેબના ખગોળજ્ઞાનનો લાભ મળતો, રાત્રીની સમૃદ્ધિ ૧, ૨, ૩ અને દેવોનું કાવ્ય—૧ જેવા નિબંધો તેના પરિચાયક બન્યા છે. આવા નિબંધો મૂળ હકીકત પર કલ્પના વ્યાપારનો ઢોળ ચડાવી તેને સાહિત્યિક બનાવ્યા છે. આવા નિબંધોમાં મહદંશે દશ્ય મહત્ત્વનું હોય છે. "તારાઓનું સખ્ય" નામક લલિત નિબંધમાં દશ્ય નહીં પણ દશ્ય નિહાળવાની દૃષ્ટિ તેનું સંવેદન મહત્ત્વનું છે. તે દૃષ્ટિએ આ લલિત નિબંધનું વિશેષ મહત્ત્વ છે.

કાકાસાહેબના લલિત નિબંધોમાં આકાશદર્શન—ખગોળજ્ઞાન પૂરક બની પ્રગટ થતું રહે છે. કંઈ કેટલાય નક્ષત્રોના નામો તેઓ સતત નિરૂપે છે." જેઓ તારા—નક્ષત્ર માળાની સ્થિતિથી અભિજ્ઞ છે. તેઓને તો અવશ્ય આ લલિતનિબંધો સૌંદર્યબોધ કરાવે પરંતુ જેમની પાસે એ જ્ઞાન નથી તેઓનેપણ એમાંથી આનંદ બોધ અવશ્ય થાય છે. એ તેમની શૈલીને આભારી છે. કાકાસાહેબની શૈલી અલંકારિક છે. તેથી તે દુર્બોધ બનતા નથી. તેમની નિરૂપણરીતિ ને કારણે આ લલિતનિબંધને મહત્ત્વનું સ્થાન આપે છે. તારા—નક્ષત્રમંડળ સાથે તાદાત્મ્ય સાધી લેતું તેમનું વ્યક્તિત્વ વિશેષ અસ્વાદ બની રહે છે.: રાતે દરવાજાને માથું અડીને માથાની બે તારકાઓ જોઈ અને પછી અર્જુનના જન્મનક્ષત્રને પ્રણામ કર્યા. ચિત્રાને પણ આદરપૂર્વક અભિવાદન કયું. સ્વાતિનું અભિવાદન કયું અને ચંદ્રની વાટ જોતો પડ્યો રહ્યો."૧૭

લલિતનિબંધોની અભિવ્યક્તની તરાહ જોતા મહદંશે વર્ણનાત્મક, વિવરણાત્મક અને કથાનાત્મક કાકાસાહેબમાં જોવા મળે છે. વર્ણન દ્વારા પોતે જોયેલી સૃષ્ટિને ચિત્રિત કરી આપે છે. સાથે સાથે ભાવાભિવ્યક્ત પણ કરે છે. આ શબ્દચિત્રો દ્વારા પ્રકૃતિના વૈભવને તાદૃશ્ય કરી આપે છે. વિવરણ દ્વારા વિષયને સૂક્ષ્મતા અર્પે છે. કથાત્મકતા ઉમેરી લલિતનિબંધને ચારુતા, લાલિત્ય અર્પે છે. કાકાસાહેબનું શબ્દભંડોળ વિશાળ છે. તેઓ ઘણીવાર શબ્દનું સર્જન કરે છે. શબ્દોને માપીતોલીને તેનો સફળ વિનિયોગ કરે છે. સામાન્ય રીતે ગાંધીયુગના સર્જકોએ સ્વીકારેલ ભાષાની સરળતા કાકાસાહેબનામાં જોવા મળે છે.

તેમ છતાં પોતાને કહેવાની વાતના સમર્થન રૂપે ક્યારેક કોઈક પ્રાચીન વાર્તા. તો ક્યારેક રૂઢ અરૂઢ ઉક્તિ પ્રયોગો તો ક્યારેક કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોનો વિનિયોગ કરે છે. આ બધું જ અભિવ્યક્તિના પૂરક રૂપે ચાલતું રહે છે. ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળમાં આખી વાત ચાલતી હોય છે. ત્યારે કેન્દ્રમાં કાકાસાહેબનું સૌંદર્યપ્રતીતિ કરાવતી દૃષ્ટિ અને પ્રકૃતિનું પરિવર્તન થતું રૂપ જ હોય છે. અભિવ્યક્તિ તાદૃશ્યતા કાકાસાહેબને સહજ સાદ્ય છે. કોઈપણ વિષય લઈ તેઓ જ્યારે વાત માંડે છે. ત્યારે તેમાં ભળતો કલ્પના વ્યાપાર જોયેલા જગતને હૂબહૂ તાદૃશ્ય કરી આપે છે. લલિતનિબંધોના ઠેરઠેરના નમૂના મળી રહે છે.

કાકાસાહેબના લલિતનિબંધોમાંથી પસાર થતાં તેમની મર્યાદાઓ પણ નજરે ચડ્યા વિના રહેતી નથી. પુનરુક્તિ એ તેમની મર્યાદા બની રહે છે. અભિવ્યક્તિની બાબતમાં એ પુનરુક્તિ કે મહદંશે વર્ણનાત્મક અને કથાત્મક રીતનો વિનિયોગ કરે છે. સામગ્રી—વિષયની બાબતમાં પણ પુનરુક્તિ દોષ જોવા મળે છે. પ્રકૃતિનેજ આલબંન તરીકે લે છે. એટલે કે આલંબનમાં અનેકવિધ સંવેદનાની ભાત પ્રગટતી નથી. તેવી જ રીતે પોતે કેળવણીકાર હોવાથી બોધ તારવવાની પ્રવૃત્તિ તેમજ બોધ આપવાની વૃત્તિને ખાળી શકતા નથી. પ્રકૃતિ પાસેથી મેસેજ મેળવવાની અને તે દ્વારા કશુંક બોધરૂપે આપવાનું પ્રયોજન લલિતનિબંધના આરૂપ માટે ક્યારેક જોખમી બન્યું છે. (જે પોષતું તે મારતું કમ દિશે કુદરતનો)

ડો. જયંત પટેલ કહે છે. " એમના લલિત નિબંધોમાં એમની અંગતતાને એમણે બિનઅંગત બનીને વર્ણવી છે. તેથી બહુધા એ આસ્વાદ્ય બની જાય છે. પણ એમના ગમા—અણગમા એમના ગૃહીતો અને અભિગ્રહો કે રૂઢ થયેલા અભિપ્રાયોને જ્યાંજ્યાં એમણે નિબંધોની ખીંટીએ ટીંગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે તે સ્થાનો સીધા બોધ આપવાના જેવા બની ગયા છે. અને તેટલે અંશે એ નિબંધો અરસિક બન્યા છે."^{૨૮} કાકાસાહેબના લલિતનિબંધોમાં તેમનું શૈશવ સતત ડોકાયા કરે છે. જે બાળકની પરિભાષામાં વ્યક્ત થતું રહે છે. બાળક જેમ ટૂંકા વાક્ય બોલે અને પ્રશ્નો પૂછે તેમ કાકાસાહેબ પણ વર્ણન અને ઊર્મિને વ્યક્ત કરવામાં તેને પ્રયોજે છે.

કાકાસાહેબનું વિશાળ વાંચન અનુભવનું ભાથું અને પ્રાચીન સંસ્કારની છાંટ તેમના લલિતનિબંધમાં જોવા મળે છે. સંસ્કૃત પ્રાચીન ઉક્તિઓને તેઓ જ્યારે ખપમાં લે છે. ત્યારે તે વિષયને સમર્થન તો આપે જ છે. સાથે સાથે તેની ભવ્યતા અને જીવનદૃષ્ટિને પણ અભિવ્યક્ત કરે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારી જોતા લાગે છે કે કાકાસાહેબના લલિતનિબંધોમાં ચિંતન મનન વિચારની માત્રા ભળેલી જોઈ શકાય છે. લલિત નિબંધ હજુ પૂર્ણ રીતે લલિતેતરથી મુક્ત થયો જણાતો નથી.

આમ છતાં તેમની અલંકાર યોજના અને કલ્પના વ્યાપારનો ગદ્યમાં કરેલો વિનિયોગ પ્રશંસનીય તો છે જ, સાથે તે ગદ્યની નવી છટા પ્રગટાવે છે. તેમના લલિતનિબંધો ગુજરાતી નિબંધ સાહિત્યમાં એક નવો વળાંક આપે છે. કાકાસાહેબ સંવેદન—ઊર્મિને વ્યક્ત કરવા ગદ્યને પસંદ કર્યું તે ગુજરાતી ગદ્યની અને લલિત નિબંધની ખુશ નસીબી ગણાવી શકાય. આમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યને અને ખાસ કરીને લલિતનિબંધને ઘણો મોટો ફાયદો થયો છે તે અવર્ણનિય છે.

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક / સંપાદકનું નામ	પાના નં.
૧.	સંન્ધાન	સં. સુમન શાહ	૧૫
૨.	જીવનવિકાસ	લે. કાકા કાલેલકર	૭૯
૩.	કાલેલકરના લેખો	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૭
૪.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૩૦
૫.	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૩૪
૬.	અનુરણન	લે. ડો. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૫૨
૭.	અનુરણન	લે. ડો. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૫૨
૮.	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૫)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૪
૯.	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	સં. પ્રમુખોના ભાષણો	૨૨૧
૧૦	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૪૧
૧૧	જીવનભારતી	લે. કાકા કાલેલકર	૨૨૯
૧૨	ઘરે બાહિરે	લે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨૯
૧૩	જીવનભારતી	લે. કાકા કાલેલકર	૧૫૫
૧૪	જીવનભારતી	લે. કાકા કાલેલકર	૧૫૯
૧૫	કાલેલકર અધ્યયનગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૯૨
૧૬	કાલેલકર ગ્રંથાવલી	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૩૮૦
૧૭	અવબોધ	લે. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા	૧૪૭
૧૮	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૩૨
૧૯	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૩૨
૨૦	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૧૩૨
૨૧	ગુ. ગ્રંથકાર શ્રેણી	લે. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૫૩
૨૨	અનુરણન	લે. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૧૭૩
૨૩	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૩)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૨
૨૪	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૩)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૯
૨૫	ગુજરાતી લલિત નિબંધ	—	
૨૬	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૩)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૫૭
૨૭	કાલેલકર ગ્રંથાવલી(ભાગ-૩)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો	૨૬
૨૮	કાકા કાલેલકર જીવન અને સાહિત્ય	લે. ડૉ. જયંત પટેલ	૨૮

પ્રકરણ-૫ ઉપસંહાર

૨૧૭

કાકાસાહેબના સમગ્ર સાહિત્યમાંથી પસાર થતાં સહેજે એ નોંધનીય બાબત છે કે તેમના નિબંધોમાં કોઈ એક વિષય સીમિત રહેતો નથી. તેમ જ મનુષ્યજીવનને કદી હીણું લેખ્યું નથી – જીવનમાં હીણપતના કડવા અનુભવો કરવાના આવ્યા હોવા છતાં, તેમણે મનુષ્યજીવનને કદી ક્ષુદ્ર લેખ્યું નથી ક્ષુદ્ર કોટિના મનુષ્યો સાથે ક્યારેક પનારું પડ્યું હોવા છતાં કાકાસાહેબે તો જીવનને અમૃતરસના અખૂટ નવાણરૂપે જોયું છે. શબ્દ પણ જીવનના સ્પંદે સ્પંદિત હોવાથી જ સતત એનું ખેંચાણ એમને રહ્યું છે. એટલે તો આજ સુધી આ નિબંધો વંચાતા રહ્યા છે. આસ્વાદાતા રહ્યા છે, અને આવતા વર્ષોમાં પણ કાળના પ્રવાહને અતિક્રમીને અભ્યાસનો વિષય બનતા રહેશે. તેમના નિબંધો વિદગ્ધ અને તજજ્ઞ એવા આલોચકો અને સુસજ્જ ભાવકો તો આવકારે છે, પરંતુ સામાન્ય વાચક વર્ગનો પણ આકર્ષણનો વિષય બન્યા છે; એટલેકે તેમાં પાંડિત્ય નથી, પરંતુ એક પ્રકારનું સરલીકરણ છે, અને તે સહજ છે. જેને પરિણામે સાહિત્યિક મુદ્દા ઉપસાવી શકવામાં આવા નિબંધો એક મૂલ્યવાન સર્જનનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરે છે.

કાકાસાહેબને સળંગ રીતે લખવું-લખાવવું બહું અનુકૂળ આવતું હોય એમ મનાતું નથી. સ્વભાવે આત્મવિહારી-સ્વૈરવિહારી એવા કાકાસાહેબ માણસ છે, એ બંધનને એ સ્વીકારી શકે નહીં એવું એમનું પોત છે. તેઓ એવા બંધનના માણસ છે, જેના અંતરતમમાં વિમુક્તિનો આકાર બંધાતો-પ્રત્યક્ષ થતો હોય. તેઓ 'ઓતરાતી દીવાલો' આડે રહીનેય દેવોના કાવ્યલોક સુધીની માનસયાત્રા કરવાની રસરુચિ અને ક્ષમતાશક્તિ દાખવનારા સર્જક છે. પૂર્વકાલીન સાહિત્યમાં આર્ય સંસ્કૃતિ વિષયક જે સાહિત્ય હતું તે કાં તો માહિતીપ્રદ હતું અથવા તો તત્ત્વચિંતન પૂરતું મર્યાદિત હતું. એથી સાહિત્ય રસિકને આપણો પ્રાચીન વૈભવ અને વારસો મહાન છે, ગૌરવભર્યો છે, એવાં સૂત્રોરૂપે જ મળતો. કાકાસાહેબે આપણી સંસ્કૃતિનાં એ વિવિધ અંગો સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકળા, આચાર-વિચાર વિશે સવિસ્તર માહિતી આપી, એનો ક્રમબદ્ધ વિકાસ દર્શાવ્યો અને તે પણ અત્યંત રસપ્રદ રીતે એ કાકાસાહેબના રોમરોમમાંથી જે રાષ્ટ્રપ્રેમની ભાવના પ્રગટે છે, તે કંઈ ફક્ત બાલ્યવયનાં સંસ્કારોને કારણે પ્રગટેલો, કે વાતાવરણમાંથી એમના શ્વસોશ્વાસમાં આવેલી હવા જેવું તત્ત્વ નથી. પરંતુ સાહિત્યનું અધ્યયન, પ્રકૃતિ તત્ત્વોનું અને ભિન્ન-ભિન્ન માનવ સમુદાયનું નિરીક્ષણ, ચિંતન, ઈશ્વર ભક્તિ, એ બધામાંથી પ્રગટેલી આર્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો પરમાત્મીય ભાવ છે. એથી જ એમણે આપણી સંસ્કૃતિના વિશાળ આકાશને આપણા હૃદયમાં જે રસ જગાડ્યો, એની સર્વદેશીય મહત્તા તરફ આપણી દૃષ્ટિને આકર્ષી તે પછી જ આપણી સંસ્કૃતિ વિશે આપણે ફેરવિચારણા કરતા ગયા અને બુદ્ધ અને મહાવીર, રામ અને કૃષ્ણ પર કાવ્યો રચાયા, નાટકો લખાયા, 'આપણો વૈભવ અને વારસો' જેવાં પુસ્તકો લખાયાં.

કાકાસાહેબના સાહિત્યમાં લલિત નિબંધો, પ્રવાસગ્રંથો, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ, શિક્ષણ, આત્મકથા, જીવનચરિત્ર, પત્રો, અનુવાદ તેમજ પ્રકીર્ણ લેખોનો સમાવેશ થાય છે, તેમના નિબંધોમાં ધર્મ, ચિંતન, માનવીનું જીવન, પ્રકૃતિ, ભવ્યતાતી ભવ્ય મંદિરો, નદી-ઝરણા-સરોવરનો ખડખડ નિનાદ સંભળાય છે અને તેમાંથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું વહેણ તેમના માનસમાંથી અને હૃદયમાંથી કલમ સુધી પહોંચી, પૃષ્ઠને

જાણે કે "લીલો નાઘેર પ્રદેશ" બનાવી દે છે. એજ એની પ્રકૃતિ પ્રત્યેની અહોભાવના છે અને એમાંથી સંસ્કૃતિ કેમ પ્રગટે તેનું દર્શન શાસ્ત્રોક્ત રીતે, જીવન વ્યવહારની રીતે પ્રગટ કરે છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખનાર લેખક માત્રમાં તે જેમ સૌથી અથાક્ પરિવ્રાજક છે, તેમ એ દેશયાત્રાને, ભારતીય સમાજ વર્ગોના પોતાના વૈવિધ્ય ભરપૂર અનુભવો તથા અવલોકનને, પ્રાસાદિક પ્રસન્ન ગંભીરને લલિત શૈલીમાં, કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ મર્મવેદન કે મૃદુ કટાક્ષથી, વિપુલપણે અક્ષર સ્વરૂપ અર્પનાર પણ તે એકલા જ છે.

ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સમાજ, કળા આદિ વિશેની તેમની તાત્ત્વિક ચર્ચા વિચારણાઓ આપણા ચિંતનાત્મક ગંધનું એક મોટું તેજસ્વી પ્રકરણ બને છે. પોતાના અભ્યાસ અને અનુભવોમાંથી ગાંધી પ્રબોધિત મૂલ્યો સૂક્ષ્મ સ્તરે ઊતરી ગયાં છે. એમાં તેમનો ભાવનાવાદી અભિગમ તરત ઉપસી આવે છે. વિકાસવાદની ભૂમિકાના સ્વીકારથી તેમના ચિંતનને એક વિશેષ મરોડ મળ્યો છે, એમ પણ જોઈ શકાય. વળી સમાજ, સંસ્કૃતિના પ્રશ્નોને તેમણે વારંવાર વિદ્યાકીય સ્તરેથી સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં એક ગાંધી પરંપરાના ચિંતક તરીકે તેમનો વિશેષ અભિગમ જોઈ શકાય, પણ તેમની પ્રતિભાનો વધુ સમગ્ર અને ચેતોહર આવિષ્કાર તો તેમના લલિત નિબંધો અને પ્રવાસગ્રંથોમાં જોવા મળે છે.

કાકાસાહેબની પૂર્વેના સાહિત્યકારોએ જીવનને રહસ્યમય આલેખ્યું હતું. નરસિંહરાવે એ રહસ્યમયતા 'ગૂઢ' શબ્દ દ્વારા વારંવાર વ્યક્ત કરી હતી, કારણકે એ જીવન સરિતાને કાંઠે ઊભા રહી જીવનને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં. કાકાસાહેબે આપણને જીવનના ઊંડા જળમાં અવગાહન કરાવ્યું અને જીવનનું રહસ્ય સમજાવ્યું, જીવનની વિવિધતાનો, એના સૌન્દર્યનો પરિચય કરાવ્યો. કાકાસાહેબ તો જીવનદેવતાના ઉપાસક છે, એટલે તેઓ જીવનરૂપી ઈષ્ટદેવને પામવા સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ વગેરેને સાધનરૂપે માને છે. એટલે જ તો એમણે એમનાં લગભગ બધાં પુસ્તકોની જોડે જીવનને જોડ્યું છે. જેમ કે 'જીવનલીલા', 'જીવનસંસ્કૃતિ', 'જીવનભારતી', 'જીવનનો આનંદ' વગેરે.

અહીં કાકાસાહેબે ઉપાસના કરવા માટેનો માર્ગ બતાવ્યો છે. પૂર્વ જીવનને નોખા-નોખા ખંડમાં વહેંચી પ્રત્યેક ખંડને જીવનથી અલગ પાડીને એનું વિશ્લેષણ થતું હતું તેને બદલે પ્રત્યેક અંગને જીવન જોડે સાંકળીને જ તેઓ જુએ છે. એથી જ એમણે એમની કૃતિ દ્વારા સમગ્ર જીવનનું દર્શન કરાવ્યું. એ રીતે તેઓ આપણા સાહિત્યમાં જીવનના દાર્શનિક છે. આથી જ એમની એક જ કૃતિમાં અનેક વિષયોની ચર્ચા હોવા છતાં, કોઈપણ ચર્ચા આપણને અપ્રસ્તુત લાગતી નથી, કારણ એમાં જીવન જ પ્રસ્તુત છે. એ રીતે કાકાસાહેબે આપણી દૃષ્ટિનો વ્યાપ વિસ્તાર્યો અને આપણને "ઊંડા કૂવામાંથી બહાર કાઢીને" આ પૃથ્વી પર લાવીને મૂકી દે છે. આપણને જીવનાભિમુખ બનાવ્યા એ દૃષ્ટિએ એમના ગ્રંથો એ જીવનનો બૃહદ્કોષ બની રહે છે.

એમના સ્વભાવની વિશેષતાઓ, સંસ્કારની કે રુચિની ભિન્નતા તથા માનવસહજ મહત્ત્વકાંક્ષાઓ અને બીજી દુર્બળતાઓને સમભાવથી સમજી આ બધાં અંગોની શુભ બાજુ જોઈ, તેના પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તેને ઉત્તેજન આપવું અને નબળી બાજુઓ તરફ ઉપેક્ષા કે દુર્લક્ષ સેવવું અને એ રીતે તેમને કમજોર અને ક્ષીણ કરી મૂકવીએ વ્યક્તિઓના સ્વધર્મને સમજનાર, વ્યક્તિઓ વિકાસની જે ભૂમિકા પર ઊભી હોય તે ભૂમિકાનો સ્વીકાર કરી તેમને બધાંથી ઊંચે ચઢાવવાની વૃત્તિ રાખનાર, બહારનાં પરિણામો વિશે ઉતાવળા ન થતાં આચાર્યની મૌલિકતા વડે, પિતાના વાત્સલ્ય વડે અને એક કુશળ કારીગરની આવડત વડે વ્યક્તિઓનું ઘડતર કરનાર કાકાસાહેબની મોટી વિશેષતા છે.

કાકાસાહેબ પાસેથી તપશ્ચર્યાની દીક્ષા ભલે ન મળે પણ પ્રાજ્ઞજનને તેમનામાં રહેલી જીવનની ઉદાત્તતા અને પ્રયોગવીરતા, ભાવનાની પવિત્રતા, બુદ્ધિની તેજસ્વિતા, સ્વભાવનું સૌજન્ય, ઉદારતા અને પ્રેમાળતા, સંસ્કારની રસિકતા, દષ્ટિની અંતર્મુખતા, દર્શનની સુદૂરતા, કલ્પનાની ચમત્કારિક નવીનતા ને ભવ્યતા, વિચારની મૌલિકતા, શ્રદ્ધાની મંગલતા, અનુભવની વિપુલતા અને ઉત્સાહની અખંડિતતાનો પરિચય થયા વગર રહે જ નહિ.

કોઈપણ વસ્તુને જોવી અને અવલોકવી અને એના વિશે સુખદ-દુઃખદ પરિસ્થિતિનો તટસ્થતાપૂર્વક ચિતાર આપવો એ કાકાસાહેબના નિબંધમાં નિરક્ષીર વિવેક સાથે વિષય બને છે. તેમની આ તટસ્થતામાંથી ભૂલાઈ ગયેલી કેળવણી કે ભૂલાઈ ગયેલી જીવનપ્રણાલી અને વિસરાય ગયેલાં મૂલ્યો તેમજ ખોરંભાય ગયેલું જીવન, આવા અનેક પાસાઓની છણાવટ કરતાં "કાંતાસમીપતયોપદેશ" ની જેમ સાહિત્ય બની જાય છે. જીવનની વિષમતા ખરેખર સંસ્કૃતિ સાથેનું અનુબંધ તોડી નાખે છે, એવું એમને અભિપ્રેત છે. એ આપણે સૌ સહજપણે સ્વીકારવું તો પડે જ છે. એટલે તેમના નિબંધોમાં કામચીનું જીવન પ્રગટ થાય છે એ ચિરકાલીનતા ચિંતનમાંથી પ્રગટ થાય છે અને સંસ્કૃતિને રક્ષવા માટે સહજ સરળ રીતે બોધ આપતા તેમના નિબંધોમાંથી લલિતતા આ કારણે જ પ્રગટાવે છે.

કાકાસાહેબે છેલ્લાં વર્ષોમાં 'જ્યાં દરેકને પહોંચવું જ છે' અને 'પરમ સખા મૃત્યુ' એ ગ્રંથ દ્વારા મૃત્યુ વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. મૃત્યુ જોડે સંકળાયેલા અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને, મૃત્યુની ભયાનકતા દૂર કરીને મૃત્યુના માંગલ્યરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. મૃત્યુ વિષયક આ ચિંતન આપણા સાહિત્યકારો માટે એક નવી દિશાનું ઉદ્ઘાટન કરે છે.

પોતાના વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યથી ગુજરાતી સાહિત્યને સુસમૃદ્ધ કરનાર અને સમકાલીન સાહિત્યકારોને પરોક્ષ રીતે માર્ગદર્શન આપનાર કાકાસાહેબનો પરિચય એક જ શબ્દમાં આપવો હોય તો તેઓ વિરાટ 'જીવનના કલાધર' છે. જ્યાં સુધી માનવને જીવનમાં રસ હશે, ત્યાં સુધી એમનું સાહિત્ય રસતત્ત્વ પીરસતું રહેશે કાકાસાહેબની દષ્ટિ અદ્યતન કે પુરાતન કહેવા કરતાં જીવનનિષ્ઠ કહી શકાય. એમનું આખું અધ્યયન તેજસ્વી જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને થયેલું હોય છે. આપણા જૂના સાહિત્યના સમુદ્રમાં તેઓ એક કુશળ અને ભોમિયા તારાની માફક ડૂબકી મારી અમૂલ્ય મૌકિતકો સાથે પાછા ફરે છે અને તેમને અદ્યતન ઓપ આપી જૂના-નવા બન્નેને ચકિત કરે છે. જીવનનિષ્ઠ દષ્ટિને કારણે કાકાસાહેબ સદાય તાજા અને જાગૃત લાગ્યા કરે છે અને તેથી યુવાનોને તેમનું માર્ગદર્શન બહુ આકર્ષક લાગે છે તે આપણને આ મહાનિબંધ પરથી જણાય આવે છે.

પ્રથમપ્રકરણમાં ગુજરાતી નિબંધનું સ્વરૂપ-વિચાર, વ્યાખ્યા, ઉદ્ભવ અને વિકાસયાત્રા વિશે ચર્ચા કરેલી છે. 'નિબંધ' એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. 'નિબંધ'ના જન્મદાતા તરીકે મોન્ટેઈનને માનવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષાનો પહેલો નિબંધ "મંડળી મળવાથી થતા લાભ" આપણને નર્મદ પાસેથી મળે છે. તેમની વ્યાખ્યા કાકાસાહેબ આપે છે "લિટરેચર વગરનું લિટરેચર તે નિબંધ" અર્વાચીનયુગના નર્મદ-દલપત ચંચુપાત કરે છે, તો સુધારક યુગના નવલરામ, મહીપતરામ પણ પોતાનું યોગદાન આપે છે. પંડિતયુગના નિબંધકારો જાણે કે અંગરખ, ખેસ અને પાઘડી એમ સંપૂર્ણ પોશાક પહેરીને ઠાવકાઈ

અને ગંભીરતાથી નિબંધો લખતા, જ્યારે ગાંધીયુગના નિબંધકારોએ બધી ઔપચારિકતા છોડી દઈને ઘરના આંગણમાં બેસી નિરાંતે લહેરથી વાતો કરતા હોય એવી રીતે નિબંધો લખે છે. ગાંધીયુગના ગાંધીજી કાકાસાહેબથી નિબંધક્ષેત્રે એક નવો જ સૂર્યોદય થાય છે. આ યુગમાં કાકાસાહેબના હાથે લલિત નિબંધનું કાઠું બંધાયું. ઉમાશંકર આ નિબંધની પ્રતિષ્ઠાને દઢાવે છે. વિનોદિની નીલકંઠ તેમજ સુંદરમ્ના હાથે નિબંધ શુદ્ધ સર્જનાત્મકતાની દિશામાં ગતિ કરે છે. આ આધુનિકયુગમાં સુરેશ જોશી, દર્શક, ભોળાભાઈ પટેલ, ગુણવંતસિંહ, રઘુવીર ચૌધરી, બકુલ ત્રિપાઠી, ડૉ. પ્રવીણ દરજી, ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ, અનિલ જોશી અને રમેશ જાની સુધી નિબંધમાં ચર્ચા-વિચારણા દઢાવી છે.

બીજા પ્રકરણમાં કાકાસાહેબના જીવનની વાત કરી છે. તેમને ગળથૂથીમાંથી જ ધર્મ અને નીતિના સંસ્કાર મળ્યા હતા. જીવનઘડતરમાં લોકમાન્ય ટિળકનાં વિચારોનો મોટો પ્રભાવ પડ્યો હતો, સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ, ભગિની નિવેદિતા વગેરેનો ફાળોપણ મહત્વનો હતો. તેથી જ સુધારક ધર્મદષ્ટિ, કલાદષ્ટિ, ભારતીય જીવનદષ્ટિ અને રાજકીય ઉદ્દામવાદી વિચારો તેમનામાં જોવા મળે છે. આથી જ તેના ચિંતનના કારણે તેમને "આર્ય સંસ્કૃતિનાં પરિવ્રાજક" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કાકાએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી વગેરે ભાષામાં આપણે અમૂલ્ય પુસ્તકોની ભેટ આપી છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં કાકાસાહેબના સાહિત્યનું વર્ગીકરણ કરીને તેનું આલેખન કરવામાં આવ્યું અને તેર વિભાગમાં વહેંચણી કરી છે. લલિત નિબંધો, પ્રવાસગ્રંથો, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ, શિક્ષણ, આત્મકથા, જીવનચરિત્રો, પત્રો, અનુવાદ, પ્રકીર્ણ અને અન્ય અધ્યયન આ રીતે વિભાજન કરેલું છે.

લલિતનિબંધોમાં 'ઓતરાતી દીવાલો' એ જેલજીવનના હળવા પ્રસંગોનું અને તે દરમિયાનના નિરીક્ષણનું રસિક બયાન છે, તો "જીવનનો આનંદ" એ વાચકને એ સહેજે પ્રતીતિ કરાવશે કે જો મનુષ્ય દષ્ટિ કેળવે તો તેની આસપાસના કુદરતનાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપોનાં દર્શન અને નિરીક્ષણમાંથી તે અખૂટ આનંદ લૂંટી શકે. તથા કુદરતની રોજિંદી ઘટનાઓમાં પણ જે નિર્વ્યાજ સૌન્દર્ય અને આનંદ છૂપાયેલા પડ્યાં છે તે માણી શકે અને આપણને પણ નિબંધોનો આસ્વાદ માણવાનું કહે છે. પ્રવાસગ્રંથોમાં હિમાલયનો પ્રવાસ, બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ અને જાપાનનો પ્રવાસ ઉત્તમ પ્રકારના પ્રવાસ વર્ણનો છે. આર્ય સંસ્કૃતિના પિયર સમા હિમાલયના આ યાત્રા વર્ણનમાં, કાકાસાહેબ કુદરતની વિવિધ રંગલીલા અને લોકદર્શનનું કાવ્યમય બયાન આપે છે. આ તિતિક્ષામય પગપાળા પ્રવાસ પિછાણની તેમની કલામંડિત દષ્ટિ ધર્મનાં રહસ્યોને સમજવા માટેની એક નવી જ ભૂમિકા રચી આપે છે. બહોળા ભૂમિ વિસ્તારને ભીંજવતી ભાગીરથીના મોકળાપટની જેમ, ભારતવર્ષનાં ધર્મ, કલા, સમાજ, સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ એમ અનેક અંગોને તેઓ પોતાના વિશિષ્ટ દષ્ટિકોણથી સ્પર્શે છે. સંસ્કૃતિમાં ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિની વાત કરીને આપણા તહેવારોનું ધાર્મિક અને સામાજિક રહસ્ય તથા તેમને કેમ ઉજવવા તેની વિગતે વાત કરી છે. 'આત્મકથા'માં જીવનના સાદા અનુભવોમાંથી એમની ધર્મભાવના કેમ ઘડાતી ગઈ અને વિકસતી-વિકસતી ચિંતનની કક્ષાએ પહોંચી તેનું સુરેખ દર્શન કરાવ્યું છે.

ચોથા પ્રકરણને ત્રણ મુદ્દામાં વિભાજિત કરીને કાકાસાહેબનું અલગ-અલગ રીતે મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયાસ છે. પહેલા મુદ્દામાં 'કાકાસાહેબનું ચિંતન, ગદ્ય અને જીવનદષ્ટિ'નું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

'કાકાસાહેબનું ચિંતન'એ આ સમાજનું ચિંતન છે, તો ગદ્યમાં પાંડિત્ય અને રસિકતા, આદર્શમયતા અને વ્યવહાર દક્ષતા, કવિત્વ અને વિનોદ, સ્વસ્થતા અને રંગદર્શિતા, સંયમ અને સ્વૈરવિહાર, શિવ અને સુંદરનો અદ્ભુત સમન્વય જોવા મળે છે. સંસ્કૃત અને તળપદી ભાષાનો સંગમ સાધતું કાકાસાહેબનું ગદ્ય શુદ્ધ, સરળ અને સાત્ત્વિક શૈલીમાં મઢાઈને કાવ્યતત્ત્વની ટોચ સર કરે છે. તેમની જીવનદૃષ્ટિ તો નિરાળી જ રહી હતી, તેમણે પોતાની દૃષ્ટિથી જ આ સમાજને આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ત્રીજામુદ્દામાં કાકાસાહેબનું 'વિવેચન, કલા અને શૈલી'ની વાત કરી છે. તેમને શરૂઆતમાં વીસેક વર્ષ વિવેચનનું કાર્ય કર્યું હતું તેમજ એક વિવેચક તરીકેના જે ગુણ હોવા જોઈએ એ સિદ્ધ કરેલા હતા. ઘરે બાહિરે, ચિત્રાંગદા, વિદાય-અભિશાપ વિગેરેનું વિવેચન કરેલું છે તેમજ પોતે જ કલાના ઉપાસક હતા. આથી તેમની ઉચ્ચપ્રકારની કલા હતી, તો શૈલીમાં કાકાએ પોતાના માટે એક શુદ્ધ ગુજરાતી શૈલી ઘડી લીધી હતી.

ત્રીજામુદ્દામાં 'લલિત નિબંધોની વિષય સામગ્રી અને અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ'માં કાકાના આગમનથી નિબંધ ક્ષેત્રે થયેલું પરિવર્તન અને એક પોતાનું ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં પ્રકરણ-૧માં ગુજરાતી નિબંધનું સ્વરૂપ, વ્યાખ્યા ઉદ્ભવ અને વિકાસયાત્રા વિશે સમજણ મેળવ્યા પછીના પ્રકરણ-માં નિબંધકાર કાકાસાહેબના જીવન-કવન વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપી છે. પ્રકરણ-૩માં નિબંધકાર કાકાસાહેબના વિવિધ પાસાના ખેડાણ દ્વારા તેના વિરલ વ્યક્તિત્વનું આપણને દર્શન થાય છે, ત્યારબાદ પ્રકરણ-૪માં કાકાસાહેબનું ચિંતન, ગદ્ય, જીવનદૃષ્ટિ, વિવેચન, કલા અને શૈલી વગેરે પાસાનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, જ્યારે પ્રકરણ-૫ અર્થાત્ આ જ પ્રકરણ 'નિબંધકાર કાકાસાહેબ કાલેલકર : એક અધ્યયન' મહાનિબંધનો સારાંશ છે.

પરિશિષ્ટ - ૧
કાકાસાહેબના
પુસ્તકોની યાદી

પરિશિષ્ટ - ૧
કાકાસાહેબના પુસ્તકોની યાદી

ગુજરાતી પુસ્તકો :-

૧	હિમાલયનો પ્રવાસ	૧૯૨૪	૨૮	ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદગાતા	૧૯૬૧
૨	ઓતરાતી દિવાલો	૧૯૨૫	૨૯	ઉપસ્થાન અને તર્પણ	૧૯૬૧
૩	મધપૂડો	૧૯૨૬	૩૦	શર્કરાદ્વીપ મોરિશિયસ	૧૯૬૨
૪	જીવતા તહેવારો	૧૯૩૦	૩૧	ધર્મકાન્તિ	૧૯૬૨
૫	બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	૧૯૩૧	૩૨	જીવન વ્યવસ્થા	૧૯૬૩
૬	સ્મરણ યાત્રા	૧૯૩૪	૩૩	વિદ્યાર્થિનીને પત્રો	૧૯૬૪
૭	જીવનનો આનંદ	૧૯૩૬	૩૪	અધિક સરસ રંગનો પ્રાણસંચાર	૧૯૬૭
૮	જીવન સંસ્કૃતિ	૧૯૩૬	૩૫	સ્મરણયાત્રા	૧૯૬૭
૯	જીવન વિકાસ	૧૯૩૬	૩૬	ભારત દર્શન - ૧, ૨, ૩	૧૯૬૭
૧૦	જીવનભારતી	૧૯૩૭	૩૭	ભારત દર્શન - ૪	૧૯૬૮
૧૧	ગીતા ધર્મ	૧૯૪૪	૩૮	સદ્બોધ શતક	૧૯૬૮
૧૨	બાપુની ઝાંખી	૧૯૪૬	૩૯	ચિંતન વાસરી	૧૯૭૦
૧૩	ગીતાસાર	૧૯૪૭	૪૦	ભવિષ્યનો ઉદ્ધાર રાષ્ટ્રીય કેળવણી દ્વારા	૧૯૭૦
૧૪	શ્રી નેત્રમણિભાઈને	૧૯૪૭	૪૧	ગુજરાતનો ગાંધીયુગ	૧૯૭૦
૧૫	માનવી ખંડિયરો	૧૯૪૭	૪૨	જ્યાં દરેકને પહોંચવું જ છે.	૧૯૭૦
૧૬	પૂર્વ આફ્રિકામાં	૧૯૫૧	૪૩	પ્રાસંગિક પ્રતિસાદ	૧૯૭૦
૧૭	ધર્માદ્ય	૧૯૫૨	૪૪	વિરલ સહવાસ	૧૯૭૧
૧૮	રખડવાનો આનંદ	૧૯૫૩	૪૫	વાત્સલ્યની પ્રસાદી	૧૯૭૨
૧૯	અવારનવાર	૧૯૫૬	૪૬	ભજનાંજલિ	૧૯૭૪
૨૦	જીવનપ્રદીપ	૧૯૫૬	૪૭	નારીજીવન પરિમલ	૧૯૭૭
૨૧	મીઠાને પ્રતાપે	૧૯૫૬	૪૮	સંધ્યા છાયા	૧૯૭૯
૨૨	જીવન લીલા	૧૯૫૬	૪૯	પરમ સખા મૃત્યુ (સં. વોરા)	૧૯૮૦
૨૩	રવીન્દ્ર સૌરભ	૧૯૫૬	૫૦	જીવનનું કાવ્ય (સં. ભોળાભાઈ પટેલ)	૧૯૮૨
૨૪	ઉગમણો દેશ	૧૯૫૮	૫૧	સપ્તસરિતા	૧૯૯૬
૨૫	ચિ. ચંદનને	૧૯૫૮	૫૨	જીવનયોગની સાધના	૧૯૯૬
૨૬	નારી ગૌરવનો કવિ	૧૯૬૦	૫૩	આવતી કાલના પ્રશ્નો	—
૨૭	સાહિત્યમાં સાર્વભોમ જીવન	૧૯૬૧	૫૪	કરંડિયો બેકરી (બે વાર્તાઓ)	—

डिन्दी पुस्तको :-

क्रम	नाम	वर्ष	क्रम	नाम	वर्ष
१	बापुकी झाँकिया	१९१८	१५	राष्ट्रभारती हिन्दीका मिशन	१९६७
२	जीवनसंस्कृतिकी बुनियाद	१९५५	१६	गीता के प्रेरक तत्व	१९६७
३	गांधीयुग के जलते चिराग	१९५६	१७	युगमूर्ति रवीन्द्रनाथ	१९६७
४	गांधीजीकी अध्यात्म साधना	१९५६	१८	विनोबा और सर्वोदयक्रांति	१९७०
५	गीतारत्नप्रभा	१९६१	१९	गांधीचरित्रकीर्तन	१९७०
६	कठोरकृपा	१९६१	२०	गांधीजीका जीवनदर्शन	१९७०
७	आश्रमसंहिता	१९६२	२१	गांधीजीका रचनात्मक क्रांतिशास्त्र	१९७१
८	उडते फुल	१९६८	२२	नवभारतके चन्दनिर्माता	१९७२
९	सत्याग्रह विचार और यु नीति	१९६५	२३	युगानुकूल हिन्दू जीवनद्रष्टि	१९७२
१०	समन्वय	१९६५	२४	स्वराज संस्कृतिके संतरी	१९७३
११	परमसखा मृत्यु	१९६६	२५	प्रकृतिका संगीत	१९७६
१२	शांतिसेना और विश्वशांति	१९६६	२६	ईशावास्य उपनिषद	१९७६
१३	जीवनयोगकी साधना	१९६६	२७	उपनिषदोका बोध	१९७७
१४	समन्वयसंस्कृतिकी ओर	१९६७			

मराठी ग्रंथो :-

क्रम	नाम	वर्ष	क्रम	नाम	वर्ष
१	हिडलग्याचा प्रसाद	१९३८	९	रवेन्द्रशंकार	१९५२
२	साहित्याये मूलधन	१९३९	१०	कोवले किरण	१९५५
३	सप्रेम वन्देमातरम	१९४७	११	पुण्यभूमि गोमांतक	१९५९
४	साहित्याची कामगिरी	१९४७	१२	नैवेद्य	१९५९
५	मृगजलांतील माती	१९५१	१३	संतमानस तुकाराम	१९६७
६	रवीन्द्रवीणा	१९५१	१४	आंतर जगांतीलयात्रा	१९७३
७	लोकजीवन	१९५२	१५	नवभारत उदगाता	१९७३
८	मालंच	१९५२			

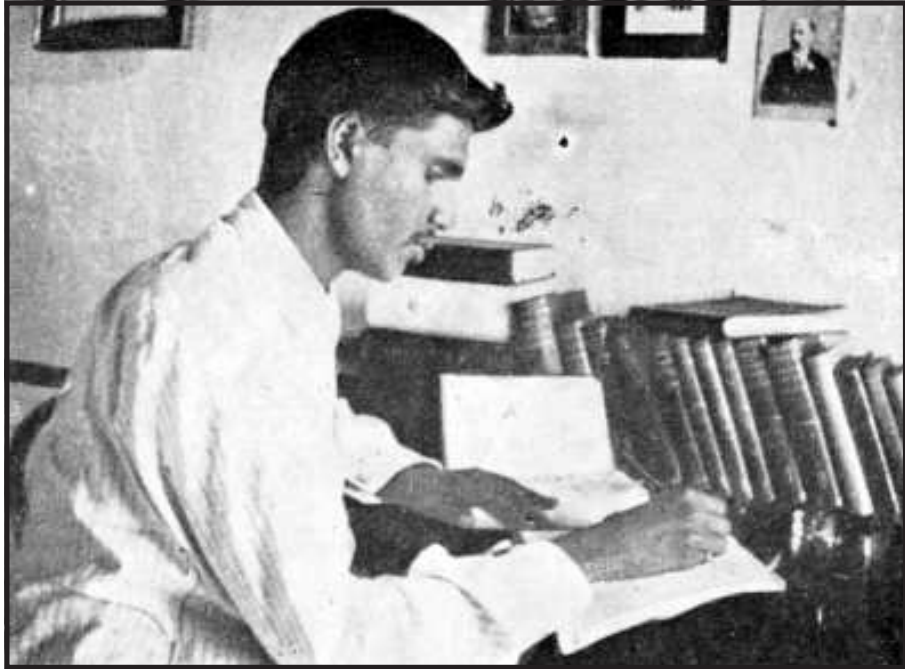
ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી પુસ્તકો ઉપરાંત શ્રી કુસુમબહેન શાહે કા.અ.ગ્રંથમાં મોકલેલ યાદી મુજબ અને સંપાદનના અન્ય પુસ્તક

કાકાસાહેબના સંપાદનો

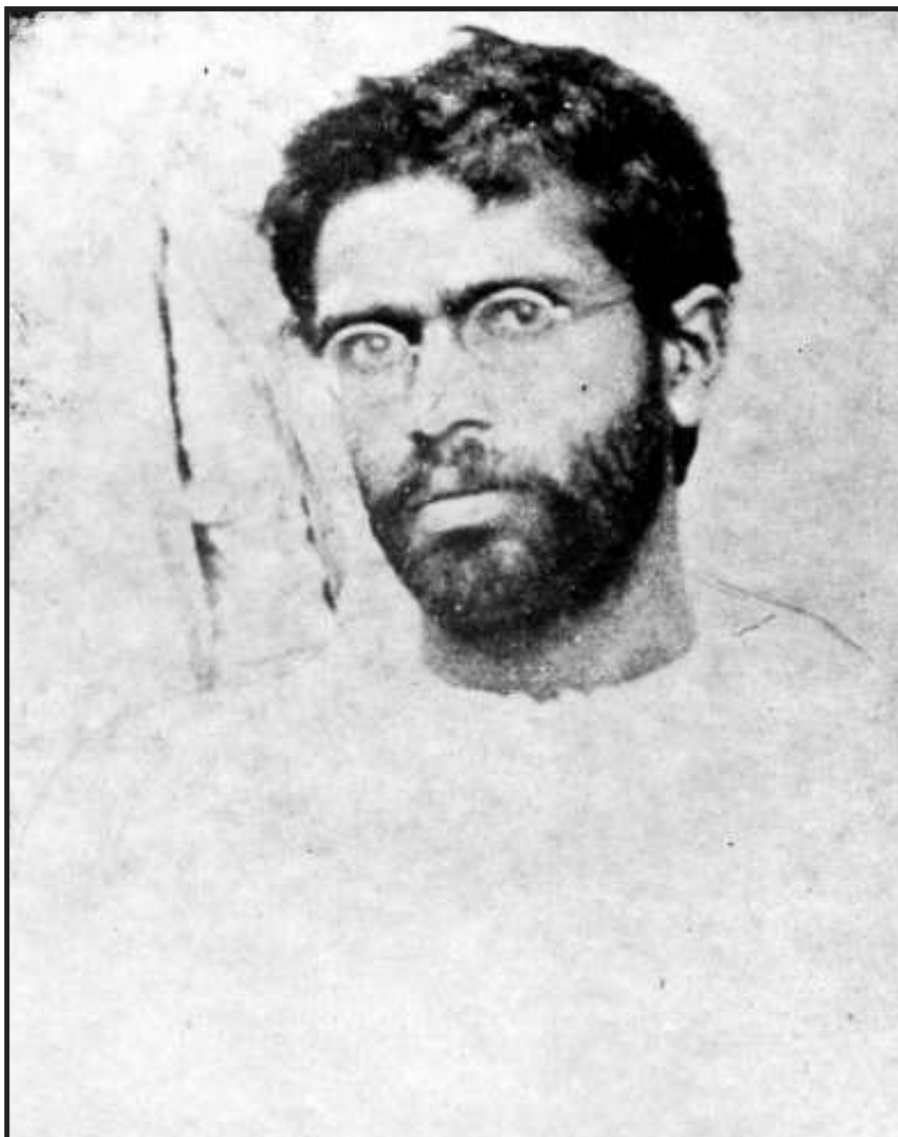
૧	બાપુના પત્રો – ૧	આશ્રમની બહેનોને	૧૯૪૯
૨	બાપુના પત્રો – ૩	કુસુમબહેન દેસાઈને	૧૯૫૪
૩	બાપુના પત્રો-૫	કુ. પ્રેમાબહેન કંટકને	૧૯૬૦
૪	બાપુના પત્રો – ૬	ગં.સ્વ.ગંગા બહેનને	૧૯૬૦
૫	ગીતા પદાર્થકોશ	(ગાંધીજી) બીજી આવૃત્તિ	૧૯૬૦

પરિશિષ્ટ-૨
કાકાસાહેબની સાહિત્યકાર
તરીકેની તસ્વીરો

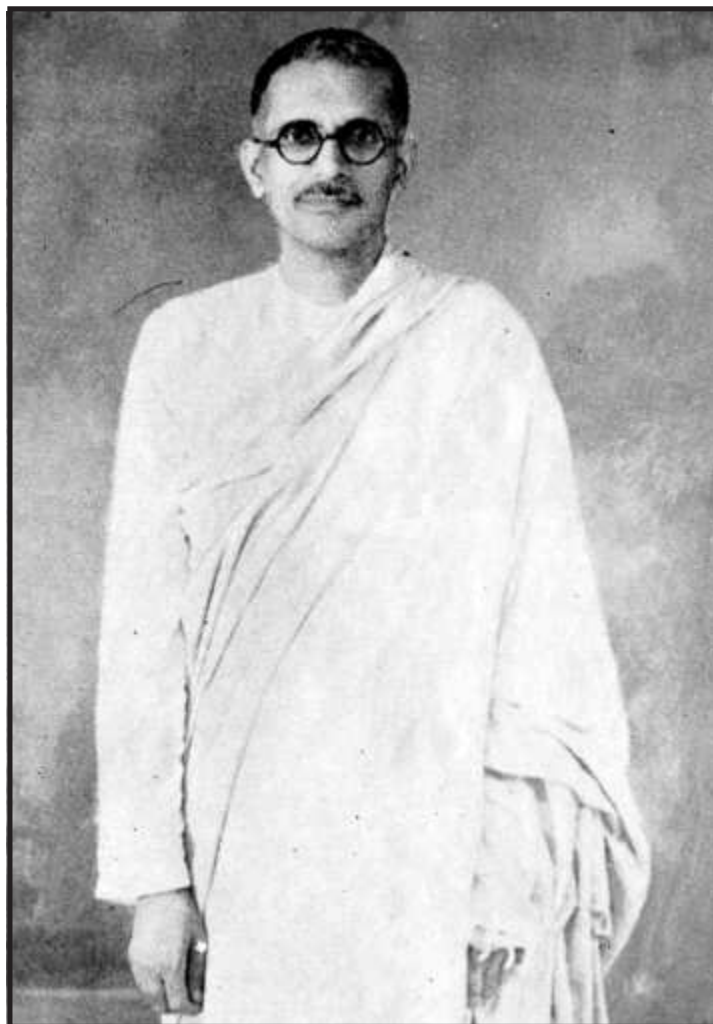
૨૨૭

ફર્ગ્યુસન કોલેજના વિદ્યાર્થી કાકાસાહેબ

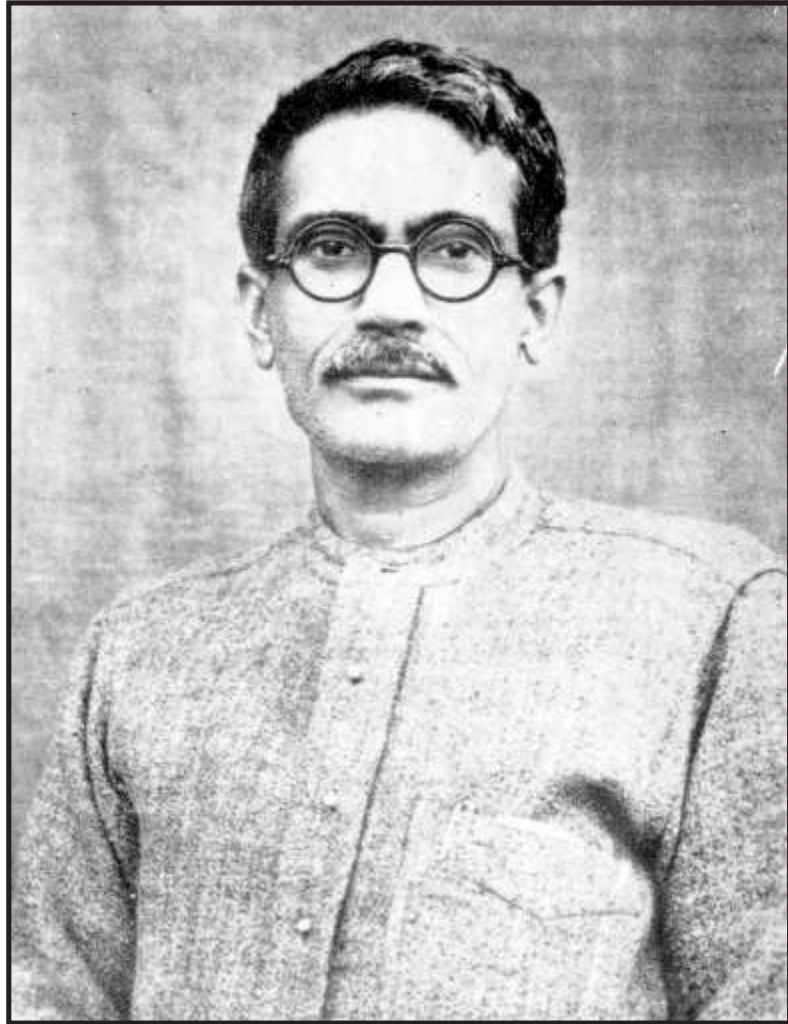

હિમાલય-પ્રવાસી દત્ત બ્રહ્મચારી

કેળવણીકાર કાકાસાહેબ કાલેલકર

सौंदर्योपासक काकासाहेब कावेळकर

આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર

સંસ્કૃતિચિંતક કાકાસાહેબ કાલેલકર

ધર્મચિંતક કાકાસાહેબ, પં. સુખલાલજી સાથે

કાલેલકર ગ્રંથાવલિ

પરિશિષ્ટ - ૩
કાકાસાહેબના જીવન દરમ્યાનની
મહત્વની ઘટનાઓ

કાકાસાહેબના જીવન દરમ્યાનની મહત્વની ઘટનાઓ

કાકાસાહેબના સમયગાળામાત્ર બનેલી મહત્વની ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

તેમજ કાકાસાહેબના જીવન વિશેની ક્રમશઃ માહિતી આપી છે.

ક્રમશઃ સાલવારી ઈ.સ. પ્રમાણે :

- ઈ.સ. ૧૮૩૩ કે ૧૮૩૪ : પિતાજીનો જન્મ, ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદા
- ઈ.સ. ૧૮૮૫ : ના ૧ ડિસેમ્બરના રોજ કાકાસાહેબનો જન્મ, કારતક વદ ૧૦ શકે ૧૮૦૭
- ઈ.સ. ૧૮૯૨ માર્ચ ૧૧ : સતારા છોડીને કારવાર ગયા. મરાઠી બીજી, નૂતન મરાઠી વિદ્યાલય, પૂના મરાઠી ત્રીજી, કારવાર. મરાઠી ચોથી, શાહપુર, બેલગાંવ.
- ઈ.સ. ૧૮૯૪ : ચીન-જાપાન યુદ્ધ, ગોવામાં રાણાનું બંડ.
- ઈ.સ. ૧૮૯૭ : શાહપુર વિ. રિયાની ડાયમંડ જ્યુબિલી રેન્ડ આયર્સ્ટન ખૂન. મુંબઈ પૂના તરફ પ્લેગની શરૂઆત. અંગ્રેજી પહેલી, સાવનૂર અંગ્રેજી બીજીમાં
- ઈ.સ. ૧૮૯૮ : કારવાર અંગ્રેજી બીજી અને ત્રીજી. ફિલિપાઈન્સ સ્પેન અમેરિકન યુદ્ધ
- ઈ.સ. ૧૮૯૯ : કારવાર છોડીને ઘારવાડ અંગ્રેજી ચોથી, પ્લેગમાં ત્રીજો ભાઈ વિષ્ણુ ગુજરી ગયો. બોઅર યુદ્ધ ૧૮૯૯-૧૯૦૨, ગોવામાં પ્રથમ નિવાસ, વાયરલેસ ટેલિગ્રાફ શરૂ.
- ઈ.સ. ૧૯૦૦ : ઘારવાડ છોડી બેલગાંવ આવ્યા. બોકસર યુદ્ધ-ચીનમાં.
- ઈ.સ. ૧૯૦૧ : વિક્ટોરિયાનું મૃત્યુ.
- ઈ.સ. ૧૯૦૨ : બોઅર યુદ્ધ થયું, જયેષ્ઠ માસ લક્ષ્મી શિરોડકર સાથે લગ્ન. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં.
- ઈ.સ. ૧૯૦૩ : મેટ્રિક પાસ થયા, સાથે સાથે સ્કૂલ ફાઈનલ પરીક્ષા આપી. પિતાશ્રી એ પેન્સન લીધું અને સાંગલી રાજ્યમાં ટ્રેઝરી ઓફિસર થયા. ઈંગ્લેન્ડમાં ફ્રી ટ્રેડ અને પ્રોટેક્શનનો ઝઘડો.
- ઈ.સ. ૧૯૦૪-૧૯૦૫ : રૂસો-જાપાનીઝ વોર શરૂ થઈ.
- ઈ.સ. ૧૯૦૪-૧૯૦૭ : ફર્ગ્યુસન કોલેજ પૂનામાં
- ઈ.સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૫ : આ સમયનો ગાળો કાકાસાહેબના જીવનમાં ઝડપી વળાંકો લાવે છે.
- ઈ.સ. ૧૯૦૫ : બંગ-ભંગ, બનારસમાં ગોખલે કોંગ્રેસ પ્રેસિડન્ટ.
- ઈ.સ. ૧૯૦૬ : બોયકોટ ચળવળ, લજપતરાય ને અજિતસિંહ દેશપાર.
- ઈ.સ. ૧૯૦૭ મે : ૬ વર્ષ ખાંડ ન ખાવાનું વ્રત લીધું. સાન ફાન્સિસ્કોનો ધરતી કંપ.

- ઈ.સ. ૧૯૦૮ : સંયુક્ત ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ પરિષદ—ત્રીજી બેલગાંવમાં ગણેશ વિદ્યાલયમાં આચાર્યનું કામ કર્યું, એ છોડીને પહેલી એલ.એલ.બી. પાસ થયા.
- ઈ.સ. ૧૯૦૮ જૂન ૧૮ : માતા ગુજરી ગયાં, લોકમાન્ય ટિળકને ૬ વર્ષની સજા. કર્ઝન વાયલીનું ખૂન (ઈંગ્લેન્ડમાં)
- ઈ.સ. ૧૯૦૯ જૂન ૨૩ : પ્રથમ પુત્ર શંકર (સતીશ) નો જન્મ, મુંબઈમાં બીજી એલ.એલ.બી. ની ટર્મ્સ ભરી. એ છોડીને મરાઠી દૈનિક રાષ્ટ્રમતમાં ગયા. ત્યાં દતોપંત આપટે, વીર વામનરાવ, ગોપાળરાવ ઓગલે, હરિભાઈ ફાટક, સ્વામી આનંદ વગેરે સાથીઓ હતા. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે બધાના ઉપરી હતા.
- ઈ.સ. ૧૯૦૯ : બેલગાંવમાં ગોવિંદરામ દેશપાંડે સંચાલિત ગણેશ વિદ્યાલય નામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થામાં મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે રહ્યા હતા.
- ઈ.સ. ૧૯૧૦ : નાસિક કેસ પિતાશ્રી ગુજરી ગયા. ટોલ્સ્ટોયનું મૃત્યુ. રાષ્ટ્રમત સરકારે બંધ પાડ્યું. હેલીનો ધૂમકેતુ દેખાયો.
- ઈ.સ. ૧૯૧૦ : પહેલી વહેલી વખત સેવા કરવાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં આવ્યા.
- ઈ.સ. ૧૯૧૦-૧૯૧૧ : ગંગનાથ વિદ્યાલય (વડોદરા) ના આચાર્ય, દિલ્હી દરબાર ૧૯૧૧ પછી એ વિદ્યાલય બંધ થયું. પોર્ટુગલમાં રિપબ્લિક થયું.
- ઈ.સ. ૧૯૧૨ : હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું. બીજા પુત્રનો તેમના ત્યાં ૨૧ મે ૧૯૧૨માં જન્મ થયો. ચીનમાં રિપબ્લિક થયું. હિમાલયની મુસાફરી—કલકતા, અયોધ્યા, આલમોડા, ગંગોત્રી, જન્મોત્રી, કેદાર, બદ્રી, હરદ્વાર, લાહોર, રાવળપિંડી, કાશ્મીર, અમરનાથ, શ્રી નગર, જમ્મુ, ઋષિકેશ, ટેહરી, દેહરાદૂન
- ઈ.સ. ૧૯૧૨, ડિસેમ્બર ૧૦ : લોર્ડ હાર્ડિંગ પર બોમ્બ પડ્યો — દિલ્હીના મંદવાડમાં દેહરાદૂન આવીને રહ્યા હતા.
- ઈ.સ. ૧૯૧૩ : ઋષિકુલ હરદ્વારમાં મુખ્ય અધિષ્ઠાતા. મુજફ્ફરપુર નેપાળની યાત્રા, શાંતિનિકેતન જોવા ગયા. પહેલી મુલાકાત.
- ઈ.સ. ૧૯૧૪ : પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું . લોકમાન્ય ટિળક છૂટ્યા. શાંતિનિકેતનમાં ગિરિધારી કૃપાલાની સાથે હતા.
- ઈ.સ. ૧૯૧૪-૧૯૧૫ : છ મહિના સિંધ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં; પછી શાંતિનિકેતનમાં
- ઈ.સ. ૧૯૧૫ : ફેબ્રુઆરી, શાંતિનિકેતનમાં ગાંધીજી આવ્યા, તેમની સાથે મુલાકાત; ફેબ્રુઆરી ૧૬ ગોખલે ગુજરી ગયા. કૃપાલાનીને પત્ર લખીને બાપુજીને મળવા બોલાવ્યા. શાંતિનિકેતનમાં મગનલાલ ગાંધી, મગનભાઈ પટેલ, મણિલાલ, રામદાસ, દેવદાસ, પ્રભુદાસ, કૃષ્ણદાસ , જમનાદાસ ગાંધી,

- હરિહર શર્મા, ચિંતામણિ શાસ્ત્રી. ભીમરાવ શાસ્ત્રી વગેરે હતા, માર્ચ ૬ બાપુજી ફરી શાંતિનિકેતન આવ્યા, માર્ચ ૧૦ શાંતિનિકેતનમાં સ્વાવલંબી પ્રયોગ ૪૦ દિવસ ચાલ્યો, ૩૧ માર્ચ બાપુજીની ફીનિકસ પાર્ટી હરદ્વાર ગઈ. આશ્રમની સ્થાપના કોચરબમાં તા. ૨૫ મે, ૩ જૂન રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને નાઈટહુડ મળ્યું. એપ્રિલ-મે બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ, પાછા આવીને મુંબઈ. ડિસેમ્બરમાં કોર્ગેસનું અધિવેશન મુંબઈમાં, ત્યાં ગાંધીજીને ફરી મળ્યા.
- ઈ.સ. ૧૯૧૬ : વડોદરા સયાજીપરામાં, ગ્રામસેવા, કો-ઓપરેટિવ ડેરી, 'આત્મ ધર્મ' માસિક ચલાવવામાં મદદ (ત્રણ વરસ સુધી) કરી. ત્યાંથી આશ્રમમાં કોચરબ એક મહિના માટે, બેલગાંવમાં પ્રોવિન્શિયલ પોલિટિકલ કોન્ફરન્સ, લોકમાન્ય અધ્યક્ષ, ફેબ્રુઆરી ૪ બાપુનું હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં ભાષણ, લખનૌ કોર્ગેસ, હિન્દુ મુસ્લિમ કરાર.
- ઈ.સ. ૧૯૧૭ : ફીજીમાં ચાલતી ગિરમીટિયા પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. ૧૦ એપ્રિલ બાપુજી ચંપારણમાં ગયા તે વખતે રસ્તામાં વડોદરા સ્ટેશને એમને મળ્યા અને આશ્રમની શાળામાં જોડાવાનું છેલ્લે નક્કી કર્યું. આશ્રમની શાળામાં જોડાયા. ભરૂચ કેળવણી પરિષદ માટે રાષ્ટ્રભાષા હિંદી વિશે લેખ લખ્યો. અમદાવાદમાં મજૂર હડતાલમાં (ધર્મ યુદ્ધ) બાપુજીની મુસાફરીમાં તેમની સાથે, ઈન્દોરનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન, ગોધરા પરિષદ.
- ઈ.સ. ૧૯૧૮ : રોલેટ કાયદો, પંજાબ, ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે રમખાણો.
- ઈ.સ. ૧૯૨૦ : ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અમદાવાદ આવ્યા, તે વખતે તેમના વિશે ગુજરાતીમાં લેખ(પહેલો ગુજરાતી લેખ). ગુજરાત રાજકીય પરિષદ, અમદાવાદ વિદ્યા પીઠ સ્થાપવાનો ઠરાવ ૧૯મી જુલાઈ. નાગપુર કોંગ્રેસ, અજંટાની ગુફાઓ જોઈ આવ્યા.
- ઈ.સ. ૧૯૨૦ : કાકાસાહેબના પ્રિય શબ્દો 'પ્રાણ' અને 'શક્તિ' હતા. તેનું સ્થાન ત્યાર પછી 'સમન્વયે' લીધું હતું.
- ઈ.સ. ૧૯૨૧ : અમદાવાદની ખાદી કોંગ્રેસ; કલાપ્રદર્શન ગોઠવ્યું.
- ઈ.સ. ૧૯૨૨ : 'યંગ ઈન્ડિયા', 'નવજીવન' નું તંત્રીપદ સંભાળેલું, ગાંધીજીને છ વર્ષની સજા, "બોરડોલીનો કાર્યક્રમ" ૪ જૂન ઉપનિષદ પાઠાવલિ પુરાતત્વ મંદિર મારફતે પ્રસિદ્ધ.
- ઈ.સ. ૧૯૨૩ : મહાદેવ ભાઈ અલાહાબાદ જેલથી પાછા આવ્યા. 'નવજીવન'નાં લેખો માટે ૧૨૪(અ) નો આરોપને ૧ વરસની સજા. જેલમાં હતા ત્યારે હિન્દુ મુસ્લિમ ઝઘડા શરૂ થયા. સપ્ટેમ્બરમાં દિલ્હીમાં સ્પેશ્યલ કોંગ્રેસ.

- ઈ.સ. ૧૯૨૪ : એક સાલની જેલ ભોગવી બહાર આવ્યા. બનારસમાં શિક્ષણ પરિષદ થઈ ૫ ફેબ્રુઆરી ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટ્યા. તે પહેલાં કાકા જેલમાંથી છૂટ્યા હતા. મેં ૧૩ બોરસદ રાજકીય પરિષદના પ્રમુખ, ૨૫ જૂન અમદાવાદમાં અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ કમિટીની બેઠક. પત્રકાર પરિષદમાં નિબંધ વાંચ્યો. પત્રકારની દીક્ષા.
- ઈ.સ. ૧૯૨૬ : આરોગ્યની ખોજમાં ચિંચવડ, સિંહગઢ વગેરે સ્થળે ગયા હતા.
- ઈ.સ. ૧૯૨૭ : દક્ષિણ ભારત અને લંકાનો પ્રવાસ ગાંધીજી સાથે.
- ઈ.સ. ૧૯૨૮ : વિદ્યાપીઠની પુનઃઘટના: કાકાએ વિદ્યાપીઠના કુલનાયક બનીને આખા તંત્રની જવાબદારી લીધી.
- ઈ.સ. ૧૯૨૯ : જોડણી કોશ વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો.
- ઈ.સ. ૧૯૩૦ : ૨૬ જાન્યુઆરી સ્વાતંત્ર્યદિન પ્રતિજ્ઞા, "ધન્ય ઘડી" દાંડી કૂચ ... વિદ્યાપીઠ એક છાવણી બની ગયું. વિદ્યાપીઠમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંમેલન તથા છાત્રાલય સંમેલન તળે ગામમાં સાતમી મહારાષ્ટ્રીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખ આણંદમાં કેસ ચાલીને સજા, ગાંધીજી સાથે યરવડાની જેલમાં. જેલમાંથી બહાર આવ્યા.
- ઈ.સ. ૧૯૩૧ : આપણી કવિતા સમૃદ્ધિની પ્રસ્તાવનામાં દસ શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી ગદ્યકારોની યાદીમાં 'બલવંતરાય ક. ઠાકોરે કાકાસાહેબનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સ્વરાજ્ય વિદ્યાલયને ઈતર પ્રવૃત્તિઓ.
- ઈ.સ. ૧૯૩૨ : સ્વરાજ્ય સંગ્રામે. ગિરફતાર જાન્યુઆરી-૫, સાબરમતી હિંડલગા.
- ઈ.સ. ૧૯૩૩ : ફરી ગિરફતાર. હેદરાબાદ જેલમાં.
- ઈ.સ. ૧૯૩૪ : જેલમાંથી મુક્તિ.
- ઈ.સ. ૧૯૩૫ : ઈન્દોર હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ૨૦-૪ના રોજ. લિપિ સુધારા સમિતિના પ્રમુખ.
- ઈ.સ. ૧૯૩૬ : બારમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન કલા વિભાગના પ્રમુખ, સંમેલન-પ્રમુખ ગાંધીજી. અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ નાગપુરમાં એમના વિષયવાર સંગ્રહો છાપવાની શરૂઆત નવજીવને કરી, આ વર્ષે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત 'હંસ' માસિકનું સંચાલન એમણે હાથમાં લીધું.
- ઈ.સ. ૧૯૩૭ : વર્ધામાં અખિલ ભારતીય કેળવણી પરિષદ, વર્ધા શિક્ષણ યોજના ઘડાઈ તેની સમિતિમાં અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની બીજી બેઠક, મદ્રાસ.
- ઈ.સ. ૧૯૩૮ : સર્વોદય માસિક શરૂ કર્યું. ઓગષ્ટ માસથી 'સબકી બોલી' હિન્દીમાં.
- ઈ.સ. ૧૯૩૯ : 'બુનિયાદી હિન્દી' ની જાહેરાત રાષ્ટ્રભાષાની વૈજ્ઞાનિક શીઘ્ર લિપિ. હિન્દી લેખન પત્ર.

- ઈ.સ. ૧૯૪૨ : હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાની સ્થાપના મે માસમાં "હિન્દી છોડી ચાલ્યા જાઓ" લડત શરૂ ઓગષ્ટમાં. મહાદેવ દેસાઈનું આગાખાન મહેલમાં મૃત્યુ.
- ઈ.સ. ૧૯૪૩-૪૪ : મધ્યપ્રાન્ત અને દક્ષિણની જેલમાં. 'કસ્તુરબાનું મૃત્યું ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩'
- ઈ.સ. ૧૯૪૫ : જેલમાંથી છૂટી આવ્યા. હિન્દુસ્તાની પ્રચારનું કામ
- ઈ.સ. ૧૯૪૬ : તા. ૯ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૬, બુધવારે સાંજે છ વાગ્યે પ્રેમાભાઈ હાલમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી રા.વિ. પાઠકના પ્રમુખપદે આચાર્ય શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનો ષષ્ઠિપૂર્તિ મહોત્સવ ઊજવાયા હતો. અમદાવાદ તેમજ અન્ય શહેરોમાં પણ ઊજવાયો હતો.
- ઈ.સ. ૧૯૪૭ : હિન્દના ભાગલા સાથે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ ૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૪૭
- ઈ.સ. ૧૯૪૮ : ગાંધીજીનું ખૂન ૩૦, જાન્યુઆરી, ગાંધી સ્મારક નિધી. ગાંધીજીના નિર્વાણ પછી "મંગલ પ્રભાત" નામનું હિંદી માસિક એમણે શરૂ કર્યું. જે માસિક, પ્રાક્ષિક અને સાપ્તાહિક એમ જુદા જુદા રૂપમાં લગભગ સતાવિશ વર્ષ ચાલ્યું.
- ઈ.સ. ૧૯૪૯ : ગાંધી સ્મારક સંગ્રાહલયની સ્થાપના મુંબઈમાં
- ઈ.સ. ૧૯૫૦ : મે-ઓગષ્ટ પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ.
- ઈ.સ. ૧૯૫૧ : ગાંધી સ્મારક સંગ્રાહલય મુંબઈથી દિલ્હી લાવવામાં આવ્યું.
- ઈ.સ. ૧૯૫૨ : સંસદ - રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે નિમણૂક. હિન્દુસ્તાની તાલીમી સંઘના પ્રમુખ. પ્રથમ યુરોપયાત્રા
- ઈ.સ. ૧૯૫૩ : બેકવર્ડ ક્લાસ કમિશનના પ્રમુખ.
- ઈ.સ. ૧૯૫૪ : જાપાનનો પ્રવાસ
- ઈ.સ. ૧૯૫૫ : બેકવર્ડ ક્લાસ કમિશનનો અહેવાલ બહાર પડ્યો
- ઈ.સ. ૧૯૫૬ : સમગ્ર ગાંધી વાઙ્મયની સરકારી યોજનાના સલાહકાર મંડળમાં નિયુક્તિ
- ઈ.સ. ૧૯૫૭ : ચીન અને જાપાનનો પ્રવાસ બીજીવાર
- ઈ.સ. ૧૯૫૮ : વેસ્ટ ઈન્ડિઝ, યુ.એસ.એ. અને યુરોપ આફ્રિકાના દેશોની યાત્રા
- ઈ.સ. ૧૯૫૯ : મોરેશિયસ અને આફ્રિકાના પ્રવાસે ગયા. બધા પ્રવાસોમાં તેઓ સર્વોદયનો સંદેશો સુણાવે છે ને વિશ્વશાંતિ શી રીતે સ્થાપાય તેની ચર્ચા કરે છે.
- ઈ.સ. ૧૯૫૯ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૦માં સંમેલનનાં પ્રમુખ અમદાવાદ. (પરિષદ પ્રમુખ ભાષણો) ભાગ-૨ પ્ર.આ. (માર્ચ - ૧૯૭૪)
- ઈ.સ. ૧૯૬૦ : 'નારી ગૌરવનો કવિ' (કવિ ન્હાનાલાલ જયંતિ વ્યાખ્યાન)
- ઈ.સ. ૧૯૬૧ : છોતેર વર્ષ પૂરાં થયા અને 'કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ' અર્પણ થયો. 'સાહિત્યમાં સાર્વભૌમ જીવન' (વિદ્યાબહેન નીલકંઠ સ્મારક વ્યાખ્યાન)

- ઈ.સ. ૧૯૬૨ : કાકાસાહેબ રશિયાના પ્રવાસે જઈ આવ્યા. આ પ્રવાસમાં એમણે ભારતની અને રશિયાન પ્રગતિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો. ત્રીજીવાર જાપાન યાત્રા
- ઈ.સ. ૧૯૬૪ : ભારત સરકારે તેમને 'પદ્મવિભૂષણ' ના ઈલકાબથી નવાજ્ય હતા. તેમના ચિંતનાત્મક ગ્રંથ 'જીવનવ્યવસ્થા'ને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનું ઈ.સ. ૧૯૬૪નું પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. (પ્રાર્થના પ્રવચન) રાજઘાટ 'નવી દિલ્હી'.
- ઈ.સ. ૧૯૬૫ : સમન્વય આશ્રમના ટ્રસ્ટીમંડળના અધ્યક્ષ, બિહારમાં સમન્વય પર્વ મહોત્સવ— ડિસે-૧ના રોજ ૮૦ વર્ષ પૂરાં. 'સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક' હિન્દી ગ્રંથ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા અર્પણ. ચિ. કુસુમ સાથે રહેવા આવી.
- ઈ.સ. ૧૯૬૬ : 'જીવનવ્યવસ્થા' ગુજરાતી પુસ્તકને સાહિત્ય અકાદમી પારિતોષિક 'પરમસયા મૃત્યુ' હિન્દી પુસ્તકને ઉત્તરપ્રદેશ સરકારનું પારિતોષિક,
- ઈ.સ. ૧૯૬૬ : ચિ. કુસુમને પત્ર તા. ૨૧ - ૧ - ૬૬.
- ઈ.સ. ૧૯૬૭ : ગાંધી વિદ્યાપીઠ વેડછીની સ્થાપના. કુલપતિ થયા. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી વલ્લભ વિદ્યાનગર(આણંદ) તરફથી ડો.લિટ્ઝ ની ઉપાધિ.
- ઈ.સ. ૧૯૬૭ : વલ્લભવિદ્યાનગર આણંદમાં આપેલું વ્યાખ્યાન
- ઈ.સ. ૧૯૬૮ : પાંચમી જાપાન યાત્રા
- ઈ.સ. ૧૯૬૮ : મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વસનજી ઠક્કર વ્યાખ્યાન માળામાં 'ગુજરાતમાં ગાંધીયુગ' પર એમણે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. જે એમની સાહિત્યવિષયક આગવી દ્રષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે.
(ગુરુ ભકિત વિશે ચર્ચા - ભાગ ૧૧- ધર્મ)
- ઈ.સ. ૧૯૭૦ : તા. ૧૨-૮ ના રોજ સ્વ. પરીક્ષિતલાલની પાંચમી પુણ્યતિથિએ કરેલું આકાશવાણી પર પ્રવચન
- ઈ.સ. ૧૯૭૦ : ૧લી ડિસેમ્બરે મુંબઈમાં ૮૬માં જન્મદિન નિમિત્તે અખિલ ભારતીય સૂતાંજલિ સન્માન.
- ઈ.સ. ૧૯૭૧ : ગુજરાત. યુનિવર્સિટી તરફથી ડો. લિટ્ઝની ઉપાધી, સાહિત્ય અકાદમી તરફથી સાહિત્ય ફેલોશીપનું તામ્રપત્ર ભેટ.
- ઈ.સ. ૧૯૭૧ : ચિ. કુસુમને પત્ર(ઈશ્વરચિંતન અને આધ્યાત્મિકતા વિશે)
- ઈ.સ. ૧૯૭૨ : ૬ઠીવાર જાપાન યાત્રા, ૮૮ મો જન્મદિવસ દિલ્હીમાં ઊજવાયો.
- ઈ.સ. ૧૯૭૨ : ચિ.કુસુમને પત્ર(ચિંતન વિશે)
- ઈ.સ. ૧૯૭૩ : ૧૪/૧૧/૧૯૭૩ કચ્છના ગઢસીસામાં પ્રવચન. પુત્રવધૂને લખેલા પત્રોનો સંગ્રહ 'સ્ત્રી જીવન' અમદાવાદ તરફથી અભિનંદન વિશેષાંક થયો.

ઈ.સ. ૧૯૭૩	:	ચિ.કુસુમને પત્ર (સંગીત ગાયન અને નિખાલસતા વિશે)
ઈ.સ. ૧૯૭૪	:	કાશી વિદ્યાપીઠ તરફથી ડો. લિટ્ની પદવી આપવામાં આવી. 'કાકા કાલેલકર : જીવન અને સાહિત્ય' ડો. જયંત પટેલનો મહાનિબંધ પ્રગટ થયો – સુરત ગાંધી વિદ્યાભવન તરફથી
ઈ.સ. ૧૯૭૪	:	જુગતરામ દવેનું પુસ્તક "મારી જીવનકથા"ની પ્રસ્તાવના
ઈ.સ. ૧૯૭૫	:	'પ્રકૃતિનું સંગીત' હિન્દી પુસ્તક તત્કાલીન પ્રધાનમંત્રી ઈન્દિરા ગાંધીના હસ્તે વિમોચન.
ઈ.સ. ૧૯૭૫	:	'ગાંધી પરિવારના જ્યોતિષરો'
ઈ.સ. ૧૯૭૬	:	'વિનિયન'ના લેખમાં કાકાસાહેબ પ્રાથમિક શિક્ષણનું કાર્ય સ્ત્રીઓ માટે જ અનામત રાખવા માટે છે.
ઈ.સ. ૧૯૭૬	:	૩૦ મી માર્ચે ગાંધી હિન્દુસ્તાની સાહિત્ય સભાની બેઠક સભાપતિ પદથી નિવૃત્ત. 'મંગલ પ્રભાત' પાક્ષિકના સંપાદક પદથી નિવૃત્ત.
ઈ.સ. ૧૯૭૭	:	'ઉપનિષદ બોધ' પુસ્તકનું વિમોચન
ઈ.સ. ૧૯૭૮	:	મુંબઈ છોડી બીજે ન જવાનો નિર્ણય
ઈ.સ. ૧૯૭૮	:	"દિપાવલી સ્મારિકામાં" જીવન નિવેદન લેખમાં જ્ઞાતિપ્રથાનો વિરોધ કરે છે.
ઈ.સ. ૧૯૭૯	:	૯૫માં જન્મ દિવસે 'સમન્વય કે સાધક' નામના અભિનંદન ગ્રંથની ઉપરાષ્ટ્રપતિ એમ. હિદાયતુલ્લાના હાથે અર્પણ વિધિ.
ઈ.સ. ૧૯૮૦	:	કાકા કાલેલકર : ડો. ચંદ્રવદન મહેતા. કુમકુમ અમદાવાદ દ્વારા પ્રગટ
ઈ.સ. ૧૯૮૧	:	તા. ૨૧-૮-૮૧ના રોજ કાકાસાહેબ અક્ષરદેહે વિલીન થયા.

◆ કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ

◆ કાલેલકર ગ્રંથાવલી

◆ ગુજરાતી ગ્રંથકાર શ્રેણી

પરિશિષ્ટ - ૪
કાકાસાહેબની
ષષ્ઠિપૂર્તિનું સૌજન્ય

ષષ્ઠપૂર્તિનો ઉત્સવ

"જય જય ગરવી ગુજરાત"ના ગરવા ગીત સાથે તા. ૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૬, બુધવારે સાંજે છ વાગ્યે પ્રેમાભાઈ હોલમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી રા.વિ. પાઠકના પ્રમુખ પદે આચાર્ય શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનો ષષ્ઠપૂર્તિ મહોત્સવ ઉજવાયો હતો."

રામાનારાયણ પાઠકે કાકાસાહેબ વિશે કહ્યું છે કે "કાકા સાહેબ મહારાષ્ટ્રીયન હોવા છતાં તેઓએ ગુજરાતીને આપનાવી છે. એમાં ખરેખર આપણો જય છે અને એ જયમાં કોઈની હાનિ કે પરાજય એવો અર્થ નથી. સ્વ. મહાદેવભાઈ દેશાઈએ એક પ્રસંગે રામાનારાયણ પાઠકને કહેલ કે કાકાસાહેબ સર્વ વિષયોમાં રસ ધરાવે છે. આપણે કાકાસાહેબને સમજવાના છે તો કાકાસાહેબ વિશે વધુ ન કહેતા એમનું સાહિત્ય સમજવાનું છે.

જન્મથી જ સાહિત્યકાર

સંત અને સાહિત્યકાર જન્મથી જ હોય છે તો તેમને સાહિત્ય ક્ષેત્રે "રાષ્ટ્રમત" નામના દૈનિકમાં તેમનો ફાળો અતિ મહત્ત્વનો હતો. એ સમયે વર્તમાનપત્ર ચલાવવું અતિ મુશ્કેલ હતું. જે માણસ વિચાર અને આચારમાં પોતાની વાણી પ્રમાણે નથી વર્તતો તે માણસ ગમે તેવું સાહિત્ય સર્જે પણ તે જનતાને આદર્શરૂપ ગણાય નહિ. એ વાણી પાછળ તપશ્ચર્યા અને શુદ્ધતા હોય તો જ તે આદર્શરૂપ બની શકે છે. મુદ્રણકલાના જન્મ પછી જે સાહિત્ય બહાર પડ્યું તેમાંનું ઘણું સાહિત્ય કમનસીબે દેશને દોરવણીરૂપ બની આગળ લઈ જઈ શકે તેવું નથી. આ સાહિત્ય જમણવારનાં પાપડ જેવું છે. પણ માત્ર અથાણાં-પાપડ ખાવાથી ચાલી શકે નહિ. સાથે-સાથે પોષ્ટિક ખોરાકની પણ જરૂર રહે છે જ. એ જ પ્રમાણે સાહિત્યમાં લેખકે ચારિત્ર્ય અને નિર્મળતા જાળવવી એ અતિ અગત્યનું છે. સાહિત્યનું સર્જન મોનરંજન માટે જ માત્ર ન હોવું જોઈએ, પરંતુ રાષ્ટ્રઘડતરની દૃષ્ટિએ હોવું જોઈએ. કાકાસાહેબનું સર્જન એ પ્રકારનું છે એ સરલ છે, ચિંતનરૂપ છે. એની પાછળ તપશ્ચર્યા અને ત્યાગ છે. શ્રી કાકાસાહેબ શતાયુ બની રાષ્ટ્રઘડતરના કાર્યમાં તેમનો ફાળો મહત્ત્વનો હતો. તે જ રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તેમના લોહીમાં હતું.

સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થતું વ્યક્તિત્વ

આ વિશે પ્રો. અનંતરાય રાવળ કહે છે કે કેળવણી એ તેમનું પ્રિય કાર્ય છે. તેઓ સર્વ વ્યાપી કેળવણીનો જ વિચાર કરતા હોય છે. કલા અને સાહિત્ય જીવનલક્ષી હોય તો જ તે ઉત્તમ સાહિત્ય બની શકે. કાકાસાહેબના નિબંધોમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ અને રસિકતા જણાય છે. એમના ગદ્યમાં લાલિત્ય, પ્રસાદ, પ્રવાહિતા અને ગાંધીજીની સાદાઈ અને રવીન્દ્રનાથનું કવિત્વ વગેરે નજરે પડે છે. લખનારનું શીલ તેની શૈલીમાં હોય તેમ એમની ભાષા સ્વચ્છ અને સાત્ત્વિક છે. તેઓ પ્રકૃતિ સૌંદર્યના ઉત્તમ નિરૂપક અને નિરીક્ષક છે. શ્રી કાકાસાહેબની ગુજરાતની સેવા તેમજ સાહિત્યિક સેવાઓ કદરને અનુરૂપ છે.

મગનભાઈ દેસાઈએ શ્રી કાકાસાહેબ વિશે કહે છે, તે સાહિત્ય ભક્ત નથી પણ સંસ્કૃતિ ભક્ત છે. તે સંસ્કૃતિના ચિંતક છે, કાકાસાહેબ બાળપણમાં રખડું સ્વભાવના હતા. કૌટુંબિક જીવન ઉપર કાકાસાહેબે અગ્નિ મૂકી દીધો હતો. મૂઠીમાં જીવ લઈ ફરનારાઓમાં કાકાસાહેબ એક હતા. તેઓ ચોપડીઓના દાસ

નથી પણ મૌલિક વિચારક છે. એમના રસની ચીજો અનેક છે. કીડીઓ, ધૂળ, વૃક્ષો, નદીઓ, પહાડો, તારાઓ વગેરે અનેક વિષયોમાં તમને રસ છે. સંસાર તરફ તેમની દૃષ્ટિ રસમય છે. બહાર દૃષ્ટિ કરતાં તેઓ વિરાટનાં દર્શન કરે છે અને અન્તદૃષ્ટિ કરતાં તેઓ અંતર્યામીને જુએ છે. જ્યાં-જ્યાં તેઓ ગયા છે, ત્યાંથી સરસ ચીજો લાવીને તેમણે ગુજરાતને ચરણે ધરી છે.

અંતમુર્ખતા

આ વિશે મહાદેવભાઈ કહ્યું કે "કાકાસાહેબ જેલમાં રહી આવીને આપબોલા થઈ ગયા છે." તો કાકાસાહેબ પણ માને છે કે વાત સાચી છે, પણ મારા મનોભાવોનું પૃથકકરણ કરી કરીને હું મને પોતાને તટસ્થતાથી જોતો થયો છું. અંતમુર્ખ થવાની વૃત્તિથી જેમ બીજાની તેમ પોતાની પણ ચર્ચા કરતો થયો છું. બીજા દોષ બતાવે ત્યારે કબૂલ પણ કરું છું, એમ ન હોય તો ગઈ કાલે જે ભાષણો થયા તે સાંભળીને કાં તો ફુલાઈને ફુગો થઈ જવાય કે ઓગળીને પાણી થઈ જવાય. સામાન્ય લોકોને જોવાની આવી જ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ, એટલો બોધ મેં આમાંથી લીધો છે.

સાહિત્યકાર કે કેળવણીકાર

મહારાષ્ટ્રમાં એક વાદ ચાલ્યો - મહારાષ્ટ્ર બહુ જ વાદપ્રિય છે - કાકાને કલાકાર કહેવા કે કેળવણીકાર? એક પક્ષ કહે છે કે કાકા સ્વભાવે કલાકાર છે, પણ થયા છે કેળવણીકાર. મેં કહ્યું કે હું કલાનો રસિક નથી એમ તો નથી જ કહેતો. કલા વિશે મને આદર છે, મેં વાંચ્યું પણ છે, મેં લખ્યું છે. તે સાહિત્ય નથી એમ પણ નથી. ૫૦ વર્ષનો માણસ નમ્ર હોય તો પણ એમ તો ન જ કહે કે પોતે ૪૯ વર્ષનો છે, પણ સાહિત્યકારની અંદર જે ગુણ હોવા જોઈએ, જે ગૂઢ તૈયારી હોવી જોઈએ તે મારામાં નથી. એટલે સાહિત્યકાર કહેવડાવીને હું શા માટે ફજેત થાઉં ?

શિક્ષકની પ્રેરણા વૃત્તિ વિશે કાકા વાત કરે છે. તેમનાં સંદર્ભે પાઠક સાહેબ એક વાર મને કહેલું "કે તમારું લખાણ શીરા જેવું છે. માણસ દબદબ ખાઈ જાય પણ એને ખબર ન પડે. માણસ (off his Guard) બેફામ હોયને ખાઈ જાય તેવું તમારું લખાણ છે." પણ પત્રવ્યવહાર, વાસરી, સંભાષણોને નિબંધ એ શિક્ષકનાં સાધનો જ મેં તો ખીલવ્યા છે.

કેળવણીકાર કે કાન્તિકાર

હું કેળવણીકાર છું કે રાજદ્વારી પુરુષ છું, એ પ્રશ્ન ડૉ. હરિપ્રસાદે છેડ્યો. હું કાન્તિકાર હતો, પણ મેં જોયું કે કાન્તિ સસ્તી ચીજ નથી. કાન્તિની તૈયારી માટે કેળવણીની જરૂર છે. એ પણ મેં જોયું ત્યારે હું કેળવણીકાર થયો.

કાકાસાહેબ કહે છે, હું કેળવણીકાર તો છું જ; પણ હું કાન્તિકાર હતો, છું, ને એમ જ મરવાનો છું. જ્યારે કાલેલકર ગાંધીજીનાં આશ્રમમાં જોડાયા ત્યારે એક ભાઈને (મારા સસરાને) પુષ્કળ આનંદ થાય છે કે હાથ હવે આ ફાંસીએ જવાનો નથી ને આપણે સુરક્ષિત છીએ. પરંતુ કાકાસાહેબને તો ગાંધીજી પણ કાન્તિકાર તરીકે ઓળખતા હતા. કાકાસાહેબ માને છે કે આવડા રાષ્ટ્રમાં ફક્ત હિંસા કે અહિંસા એમ બધી રીતે કામ લેવું પડે. જ્યારે કાકાસાહેબે તેમનું હૃદય, બુદ્ધિ, કાર્યશક્તિ બધું જ ગાંધીજીને ચરણે ધરી દીધું. પછી ક્યારેય તે પસ્તાયા નથી. કાકાસાહેબ માને છે કે પોતે ધીમે-ધીમે ગાંધીજીને પૂરી રીતે ઓળખી શકે છે. એમની સાથે ભળી જાય છે. આમ છતાં ગાંધીજીએ ક્યારેય કાકાસાહેબ ઉપર દબાણ કે વશવર્તીને

કામ આણ્યું નથી. ગાંધીજીએ જે સ્વતંત્રતા મને આપી તે નથી માનતો કે બીજા કોઈને આપી હોય.

દીર્ઘાયુષ્ય નહિ. ઈષ્ટતમ આયુષ્ય

કાકાસાહેબ પોતાની જિંદગી માટે લાંબી પ્રાર્થના નહીં, પરંતુ પોતાના કામ વિશે કરવા કહે છે. આ એક નાસ્તિકની વાત થાય છે, તો આયુષ્યની બાબતમાં કાકાસાહેબ સુંદર ઉદાહરણ આપે છે. (ફળ જેમ પરિપક્વ થયા પછી ઊતરી જાય છે, તેમ માણસ ઉપયોગિતા કરતા વધુ જીવે ત્યારે ઊતરી જાય છે.) કાકા સાહેબ તો કહે છે, 'મનુષ્યને ઈષ્ટતમ આયુષ્ય મળે એમ હું તો ઈચ્છું છું. તમે પણ મારા માટે એવી જ પ્રાર્થના કરો.' તો મગનભાઈ દેસાઈ કાકાસાહેબ વિશે કહે છે કે 'તેમના લખાણમાં 'સૌન્દર્યની સાથે-સાથે વિધાદનું તત્ત્વ છે.' તો એ વાત કાકા ખુદ પણ સ્વીકારે છે.

શૃંગારરસ

શૃંગારરસ વિશે વાત કરતા કાકાસાહેબ કહે છે કે મેં મારા લખાણમાં શૃંગારરસ આવવા દીધો નથી. હવે શૃંગારનો જે પ્રકાર સાહિત્યમાં દેખાય છે. તે મોટે ભાગે બેહૂદો હોય છે. કેટલાકમાં આદર્શીકરણ થયું હોય છે, પણ એનું રૂપ ઉચ્ચતર હોવું જોઈએ એમ હું માનું છું. જ્યાં સુધી મારામાં વિકાર છે, ત્યાં સુધી હું શૃંગારનું સાચું દર્શન કરાવી ન શકું. મેં એ રસને ત્યાજ્ય નથી ગણ્યો. પણ બીજા રસોમાંથી, જેમ કે વીરમાંથી, જે શુદ્ધ આનંદ હું લઈ શકું છું તે શૃંગારમાંથી આવતો નથી. જે દિવસે. મને શુદ્ધ શૃંગારનું દર્શન થશે તે દિવસે હું એને મારા સાહિત્યમાં આવવા દઈશ.

શિક્ષક તરીકે આખા જીવનનું દર્શન વિદ્યાર્થીઓને કરાવવાનું હતું. એમાં તો બધી વસ્તુઓ આવે. વિદ્યાર્થીઓને કાજે પણ શૃંગાર સાહિત્ય મારે ઠીકઠીક વાંચવું પડ્યું છે. મારા પોતાના પણ મીઠા-કડવા અનુભવો છે. એટલે શૃંગારનું મહત્ત્વ હું સ્વીકારું છું એને ખરાબ ગણું છું એવું નથી, પરંતુ શુદ્ધ શૃંગાર ન આવે તે સમય સુધી આપણે તેમની 'વેઈટ' કરવી પડશે.

સત્ય અને સૌંદર્ય

સત્ય વિશે વાત કરતા કાકાસાહેબ કહે છે સત્ય અને સૌંદર્યનો પણ એક પ્રશ્ન છે. આપણી આજની સ્થિતિમાં સત્ય સુંદર નથી લાગતું એ ઉગ્ર ભયંકર લાગે છે. પણ સત્યને સુંદર એક જ જીવનરત્નનાં બે જુદાં-જુદાં પાસાં છે. એનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે આપણને દર્શન થવું જોઈએ. તેથી જ સત્યનિષ્ઠા, જીવનનિષ્ઠા, કેળવવી જોઈએ. જીવનના એક પણ પાસાનો અનાદર કર્યા વિના આપણે જીવન માટે મથવું જોઈએ. આગળ ઉપમા વિશે અને ઉપમાન વિશે જવાબ આપે છે, કે ઉપમા એ મારે મન માત્ર શણગાર નથી. ઉપમાઓને સાહિત્યકારો વાસી કરી નાખે એ ઠીક નથી. અનુભવમાંથી ઉપમા અને ઉપમાનનું સાયુજ્ય હૃદયથી સમજાય ત્યારે જ ઉત્કટ બનીને વાસી ન બને તેવો આનંદ આપે છે. હું ઉપમા વાપરતો નથી, હું ઉપમાન વાપરું છું. અનુભવની ઉત્કટતામાંથી ઉપમા સૂઝે તે ઉપમાનની કોટીએ પહોંચે છે. 'વિકાસનો ઇતિહાસ' આ વિશે વાત કરતા કહે છે કે, મારા શેઠ અમૃતલાલ નાણાવટી મારી પાસેથી એટલું બધું કામ લે છે, કે જે વિસ્તારથી મારા અનુભવોની વાત કરી શકત તે આજે કરી શકતો નથી. પણ હું કહું કે મારીને કોર્ગેસની ઉંમર સરખી છે, કોર્ગેસની પ્રગતિ એ મારા જીવનનું દર્શન. પણ કોર્ગેસ પ્રત્યે ગાંધીજી આત્મા ત્યાં સુધી લગીરે નિષ્ઠા નહોતી, ધીમેધીમે મારો ઉન્માદ ઓછો થયો. આજે કોર્ગેસના સંસ્થાપકો પ્રત્યે

તિરસ્કાર રહ્યો નથી, ઊલટો આદરભાવ છે. હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિ હું જોતો થયો છું. એમાં કોંગ્રેસનો હિસ્સો ઓછો નથી. ૧૮૫૭ ની સાલને અંતે ઘણા માણસો નાસીપાસ થઈને સંન્યાસી થયા. રશિયનો કહે છે કે Religion is the opiate of people આત્મહત્યા કરવાને બદલે લોકો સંન્યાસી થઈ જાય એ હતપ્રભ દશામે જાઈ હતી. પછી જૂનો ચીલો ભૂલીને નવો ચીલો પાડવા તરફ દેશ વળ્યો, પણ ગુરુ મળ્યા અંગ્રેજ આપણે કાં તો દેશબહાર ગુરુ શોધવા ગયા અથવા તો ભૂતકાળમાંથી લઈ આવ્યા. પણ મેં એકવાર કહ્યું હતું તેમ ભૂતકાળ એ ઉત્તમ ખાતર છે, ખોરાક નથી.

હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિ

કોંગ્રેસ પોતે હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિની ઉપાસક હતી. હિંદુ સંસ્કૃતિને વિકસિત કરીને હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિ સુધી લઈ ગયા વિના છૂટકો નથી એ કોંગ્રેસે શીખવાડ્યું. અંગ્રેજો સામે લડવા જતા આપણે ખલાશ થઈ જશું. આપણે સ્વદેશી શસ્ત્ર શોધી કાઢીશું, તો જ બચીશું, નહીં તો સ્વરાજને આવતાં વર્ષો લાગશે. પહેલાં વિજ્ઞાનને હતું કે બધા પ્રશ્નોના ઉકેલ પોતે જ આણી દેશે, પણ હવે એ ડાહ્યું ને ધ્યેયવાદી બન્યું છે. હવે એ આપણે માટે કંઈક અનુકૂળ છે.

ધર્મતત્ત્વ જાળવીને સુધારો કરવો એ શીખ સ્વામી વિવેકાનંદે આપી. એની બેસંટ, દયાનંદ આદિએ પણ એ જ શીખવ્યું. મહાત્મા ગાંધીજીએ એ સવિશેષ શીખવ્યું. રાજા રામમોહનરાય, રાનડે, ભાંડારકર વગેરેનો ફાળો પણ નાનોસૂનો ન હતો. આજે ધર્મના દર્શનમાં આપણે ખૂબ આગળ વધ્યા છીએ, અનુશીલનમાં શિથિલ છીએ તો પણ છેલ્લાં છ દશકામાં આપણે આગળ વધ્યા છીએ. ધર્મ, સમાજસુધારણા, બુદ્ધિવાદ, સાહિત્યએ સર્વમાં આપણે ઠીક પ્રગતિ શોધી છે. હુન્નર ઉદ્યોગો, લલિતકળા વગેરેનો વિકાસ સાધી શક્યા છીએ.

પૂર્ણસ્વરાજ મળતાં સુધી નિવૃત્તિ કેવી?

ગુજરાતી વિશે વાત કરતા કહે છે કે ગુજરાત તો મારા હૃદયમાં છે. મારા મિત્રો ટીકા કરે છે કે મને ગુજરાતીમાં જ લખતાં આવડે છે. મારો દીકરો પણ એમ જ કહે છે, સ્વરાજ મળ્યા સુધી કોઈએ નિવૃત્ત થવાનો અધિકાર નથી, કાયરને જ એ અધિકાર છે એટલે આ કામ પૂરું થશે ત્યારે તે કામ કરીશ. ફરી કહીશ કે પૂર્ણ સ્વરાજ મળતાં સુધી કોઈને માટે ઘરડા થવાનો કે નિવૃત્ત થવાનો વખત આવ્યો નથી એ જ આપણો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

કાકાસાહેબ વિશે આ પૂર્ણાહૂતિ પ્રસંગે રા.વિ. પાઠક કહે છે કે, કાકાસાહેબ પોતાને વિશે ગમે તે કહ્યું પણ તેમને વિશે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાંધવાનો આપણને અધિકાર છે. એમણે નાટક, લઘુકથા, કાવ્ય, રચ્યાની ના પાડી છે. પણ "બે કેરી" નામની એમની નાટિકા મેં વાંચી છે, એક લઘુકથા પણ વાંચી છે અને તમને નવાઈ લાગશે એમણે કવિતા પણ કરી છે. એમને ત્યાં મહેમાન હતો ને જમવાનું મોડું થયેલું ત્યારે નાનો બાલ કાલેલકર સામસામી ભીતો વચ્ચે ફરતો ફરતો ગાતો હતો કે.....ઉશિર ફાર સાલલા, ભૂખ લગતી ભલી આમ, કાકા સાહેબ જન્મથી જ સાહિત્યકાર હતા. આમ છતાં ગદ્ય ક્ષેત્રે તેમનું આગવું વર્યસ્વ હતું.

આમ આ પ્રસંગે પ્રમુખપદે રામનારાયણ પાઠક સ્થાન શોભાવતા હતા. તેમજ અતિથિ વિશેષ તરીકે શ્રી કે.કા. શાસ્ત્રી એ શ્રી કાકાસાહેબને દીધાર્યુ ઈચ્છતા આવેલા સંદેશાઓનું વાંચન કર્યુ હતું. તેમાં મુખ્યત્વે શ્રી લીલાવતી મુનશી, શ્રીરમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, શ્રી જુગતરામ દવે, શ્રી વિજયરાજ વેદ, શ્રી રમણલાલ વકીલ, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, દી.બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રિ. અતિસુખશંકર ત્રિવેદીના સંદેશા મુખ્ય હતા અને બે દિવસને અંતે પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રો. રામનારાયણ પાઠકે ટૂંકું વક્તવ્ય આપ્યું અને તેમની લાંબી જિંદગી માટે ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરી અને તેના ફળ સ્વરૂપે આજે આપણને તેમનું ઉત્તમ અને સરળ ગદ્ય મળ્યું. કાકાસાહેબ કાલેલકરના આ ષષ્ઠિપૂર્તિના ઉત્સવ પછી, કેટલા બધા મહાનુભાવો કાકાસાહેબ વિશે પોતાના અભિપ્રાય આપે છે. અને લેખ લખે છે. તે આપણને "કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ" પરથી જોવા મળે છે. જેમાં મુખ્યત્વે કિશોરલાલ ઘ. મશરુવાળા, રવિશંકર મ. રાવળ, અંબાલાલ પુરાણી, મનસુખલાલ ઝવેરી, ચંદ્રકાંત મહેતા, મગનભાઈ દેસાઈ, હીરા ક. મહેતા, ધીરુભાઈ ઠાકર, પ્રભુદાસ ગાંધી, તનસુખ ભટ્ટ, સુન્દરમ્, ઝવેરભાઈ પટેલ, બબલભાઈ મહેતા, લક્ષ્મણસિંહ ચૌહાણ, પાદુરંગ દેશ પાંડે વગેરે લેખકો પોતાના લેખ લખે છે. તેના પરથી કાકાસાહેબની વિશ્વતાનો ખ્યાલ આવે છે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા (અમદાવાદ)

ઈ. સ. ૧૯૪૬-૪૭

પ્રો. અનંતરાય મહાશંકર રાવળ

પ્રો. ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ

ડૉ. હિમાંશું ભટ્ટ ચર્ચા રૂપે નીચેના મુદ્દા ષષ્ઠિપૂર્તિના પ્રસંગ સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ કરે છે.

૧. કાકાસાહેબ સાચા અર્થમાં કેળવણીકાર છે. એટલેકે એમણે જે વિચારો અને શિક્ષા દિક્ષા સમાજને આપી છે. તે માત્ર વર્ગપૂરતી કે વિદ્યાર્થી પૂરતી કે અભ્યાસનિષ્ઠ વિદ્વાનો પૂરતી નથી, પરંતુ સમગ્ર માનવ જાતને માટે એમણે સંસ્કૃતિ ચિંતન કર્યું છે એની પ્રતીતી થાય છે.
૨. કાકાસાહેબ કુદરતના ચાહક છે, કુદરતી જીવન જીવવાનું પસંદ કરે છે અને કુદરતના તત્ત્વનો સાક્ષી ભાવે નિબંધમાં રજૂ કરે છે. આ સત્યો પણ એમના નિબંધમાં વણાયેલા છે. જેની નોંધ ષષ્ઠિપૂર્તિના લેખકોએ લીધી છે એટલે એને સંસ્કૃતિના "પરિવ્રાજક" કહેવામાં આવ્યા છે તે સાચું છે.
૩. કાકાસાહેબ સરળતાથી વિચારને મૂકે છે એટલે કે એમના વિચારોમાં, રજૂઆતની કળામાં જે ગદ્ય વપરાય છે, તે પારદર્શક છે. એમના દરેક શબ્દપ્રયોગમાં આપણે ગુજરાતી ભાષા વાંચતા હોય એવું લાગે છે, એટલે સંસ્કૃતિના શબ્દપ્રયોગનું આડંબર એમના લખાણમાં નથી.
૪. કાકાસાહેબ ચિંતક છે. વિચારક છે અને જગતના અનેક પ્રવાહોને તટસ્થ પણે અનુભવે છે, એની પ્રતીતી અનેક લેખકોના લખાણમાંથી ફલિત થાય છે.
૫. કાકાસાહેબનું મન, હૃદય અને આત્મતત્ત્વ એમના લખાણોમાં બરાબર સ્પષ્ટ પણે નિખરે છે. એટલે એમનું નિષ્કપટ અને નિઃસ્વાર્થ માનસ એમના નિબંધોમાં ખુલ્લું થાય છે.

(પરિશિષ્ટ-૫)
સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

૨૪૯

ક્રમ	પુસ્તક	લેખક/સંપાદકનું નામ
૧	અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા	લે. ધીરુભાઈ ઠાકર
૨	અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	લે.ડૉ. રમેશ ત્રિવેદી
૩	આત્મચેતનાનું મહિયર	લે. ડૉ. હિમાંશુ ભટ્ટ
૪	આનંદશંકર દ્રુવની ધર્મભાવના	લે. રમેશ ભટ્ટ
૫	આપણા પ્રતિનિધિ સારસ્વતો	લે. ડૉ. રમેશ શુક્લ
૬	આચમન	લે. પ્રેમશંકર ભટ્ટ
૭	અનુરણન	લે. ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા
૮	અવબોધ	લે. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા
૯	અદ્યતન નિબંધ સંચય	સં. ભોળાભાઈ પટેલ
૧૦	અવારનવાર	લે. કાકાસાહેબ કાલેલકર
૧૧	ઓતરાતી દીવાલો	લે. કાકાસાહેબ કાલેલકર
૧૨	અરધી સદીની વાંચનયાત્રા	સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
૧૩	શ્રી અરવિંદનો ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ	લે. પ્રવીણા પટેલ
૧૪	શ્રી નેત્રમણિભાઈને	લે. કાકા કાલેલકર
૧૫	કાલેલકર ગ્રંથાવલિ (ભાગ-૧ થી ૧૫)	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો
૧૬	કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ	સં. ઉમાશંકર જોષી અને અન્ય લેખકો
૧૭	કેળવણી	લે. સ્વામી વિવેકાનંદ
૧૮	ગુજરાતનું સંસ્કૃતિદર્શન	લે. કુંજવિહારી મહેતા
૧૯	ગુજરાતી ગ્રંથકાર શ્રેણી	સં. રમણલાલ જોશી
૨૦	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય લેખકો
૨૧	ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ	સં. ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા
૨૨	ગીતા તત્ત્વ વિચાર	લે. કિશોરભાઈ દવે
૨૩	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ	સં. રસીકલાલ પરીખ
૨૪	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	સં. ચિમનલાલ ત્રિવેદી
૨૫	ગદ્ય સમુચ્ચય	લે. શંકરપ્રસાદ

૨૬	ગરવા ગુજરાતી	લે. રજની વ્યાસ
૨૭	ગુજરાતી દીપોત્સવ અંક	સં. દલપત પઢિયાર
૨૮	જનાન્તિકે	લે. સુરેશ જોશી
૨૯	જીવન સંસ્કૃતિ	લે. કાકા કાલેલકર
૩૦	તપસીલ	સં. હર્ષદ ત્રિવેદી
૩૧	દલપત કાવ્ય	લે. દલપતરામ ત્રવાડી
૩૨	નિબંધ સ્વરૂપ વિકાસ	લે. પ્રવીણ દરજી
૩૩	નર્મગર્થ	લે. નર્મદશંકર દવે
૩૪	નિબંધ અને ગુજરાતી નિબંધ	સં. જયંત કોઠારી
૩૫	પરિષદ પ્રમુખોના ભાષણો ભાગ-૨	સં. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
૩૬	પૂર્વ આફ્રિકામાં	લે. કાકા કાલેલકર
૩૭	બાર સાહિત્ય સ્વરૂપો	લે. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
૩૮	બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	લે. કાકા કાલેલકર
૩૯	બાપુની ઝાંખી	લે. કાકા કાલેલકર
૪૦	ભારતીય સંસ્કૃતિ	લે. રમણલાલ દેસાઈ
૪૧	મંગલ પ્રભાત	લે. કાકા કાલેલકર
૪૨	મીઠાને પ્રતાપે	લે. કાકા કાલેલકર
૪૩	મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી	સં. ભોળાભાઈ પટેલ
૪૪	માનવી ખંડિયેરો	અનુ. કાકા કાલેલકર અને અન્ય
૪૫	શૈલી અને સ્વરૂપ	લે. ઉમાશંકર જોશી
૪૬	સત્યના પ્રયોગો	લે. મોહનદાસ ગાંધી
૪૭	સંપ્રાદિત	લે. કૃષ્ણવીર દીક્ષિત
૪૮	સ્વરૂપ સનિધાન	સં. સુમન શાહ
૪૯	સાહિત્ય વિવેચનના સિદ્ધાંતો	સં. મણિલાલ પટેલ
૫૦	સન્ધાન	સં. સુમન શાહ
૫૧	સંસ્કૃતિ સંગમ	અનુ. ગોપાલરાવ વિદ્યાંસ
૫૨	સમૂળી કાંતિ	લે. કિશોરલાલ મશરૂવાળા

૫૩	સ્મરણયાત્રા	સં. સોમાભાઈ પટેલ
૫૪	સર્જક પ્રતિભા	સં. સ્વાતિ જોશી
૫૫	સદીનું સરવૈયું	સં. રઘુવીર ચૌધરી

-: સામયિક :-

◆	સંસ્કૃતિ	ઉમાશંકર જોશી
◆	પરબ	રમેશ દવે
◆	સ્વામી વિવેકાનંદ ભાષણો અને લેખો	ભૂતેશનંદ સ્વામી
◆	અભ્યાસ	પુરુષોત્તમ માવલંકર
◆	ગતિશીલ શિક્ષણ	ડૉ. પુરુષોત્તમ પટેલ
◆	ઉદ્ગાર	અનિતા જતકર
◆	ગુજરાત	માનસિંહ ડામોર

-: દૈનિકપત્રો :-

◆	ગુજરાત સમાચાર	સંદેશ
◆	જયહિન્દ	સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર
◆	ફૂલછાબ	લોકસત્તા, જનસત્તા
◆	સમકાલીન	દિવ્ય ભાસ્કર